

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 20

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2018

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rəfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Филология месяцаляри. Бакы, 2018, № 20

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018

www.filologiyameseleleri.net

DİLÇİLİK

PƏRVİZ İSMAYILOV

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
perviz.ismayilov@gmail.com**

Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir -
Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5

OĞUZ VƏ QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKTLƏRİNDƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI

Açar sözlər: məsdər, feili sifət, feili bağlama, dialekt, türk dilləri

Ключевые слова: Инфинитив, причастие, деепричастие, диалект, тюркские языки

Key words: Infinitive, participle, verbal adverb, dialect, Turkic languages

Türk dillərinin qrammatik quruluşunda qədim tarixə malik olan təsriflənməyən feil formaları bütün dövrlərdə öz işləkliyi və morfoloji göstəricilərinin çoxluğu ilə diqqəti cəlb etmişdir. Türkologiyada feilin təsriflənməyən formalarının araşdırılmasında M.Kazımbəyden başlayaraq M.Terentyev, N.K.Dmitriyev, A.K.Borovkov, J.Deni, M.P.Melioranski, A.N.Kononov, V.M.Nasilov, B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva, İ.A.Batmanov, N.A.Baskakov, M.Ş.Şerbak, Q.İ.Ramstedt, F.A.Qaniyev, T.M.Qaripov, M.Şirəliyev, A.Qulamov, Ə.Dəmirçizadə, F.Zeynalov, M.Hüseynzadə, H.Mirzəyev, V.Əliyev, Q.Kazımov, Y.Seyidov, B.Xəlilov və başqalarının xüsusi xidmətləri olmuşdur. Lakin indiyədək həm qədim türk yazılı abidələrində, həm də müasir türk dillərində feilin təsriflənməyən formalarının tədqiqi istiqamətində xeyli araşdırmalar aparılmasına, türk dillərinin qədim və orta əsr yazılı abidələrində məsdər, feili sifət və feili bağlamanın ifadə formaları, onların qrafik-fonetik xüsusiyyətləri, təsriflənməyən feil formalarının ikili xüsusiyyətləri, bu formaları yaradan şəkilçilərin tarixi əsemantikləşmə prosesləri, söz birləşmələri və cümlələrin yaranmasında rolu və digər məsələlər haqqında çoxsaylı tədqiqat işlərinin meydana çıxmasına baxmayaraq, türkologiyada bu kateqoriya ilə bağlı mübahisəli məsələlər hələ də qalmaqdadır. Bu, bir tərəfdən türk dillərində həmin morfoloji kateqoriyaların müasir inkişaf mərhələsinə gəlib çıxanadək bir-birindən fərqli müəyyən keyfiyyətlər qazanması ilə, digər tərəfdənsə bir çox hallarda feilin

təsriflənməyən formalarının mürəkkəb təbiətinin düzgün nəzərə alınmaması ilə əlaqədardır. “Məlumdur ki, türkologiyada uzun müddət bu və ya digər məsələnin şərhində rus dilçilərinin hazır qəliblərindən istifadə edilmiş, türk dillərinin qrammatik strukturunun özünəməxsusluğu nəzərə alınmamış və nəticədə bir sıra dolaşıqlıq, elmi cəhətdən özünü doğrultmayan müddəalar formalaşmışdır”. (5, səh.11) Beləliklə, türk dillərində feil sisteminin tədqiqi zamanı rus dilçilərinin əsərlərinə əsaslanmaqla türk feili sifətinin finit və infinit mövqedə şəxs sonluğu qəbul etməsi, bu formaların predikativliyi, feili sifətlərin hallanması və d. xüsusiyyətlərlə bağlı qarışıqlığa yol verilmişdir. Digər tərəfdən “Feilin təsriflənməyən formalarının təbiətindəki müxtəliflik onlar haqqında bir-birinə zidd fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.”. (7, səh.7) Türk ədəbi dillərində olduğu kimi, türk dillərinin dialekt və şivələrində də feilin təsriflənməyən formaları maraqlı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Burada, ilk növbədə, məsdər, feili sifət və feili bağlama şəkilçilərinin çoxluğu xarakterik əlamət kimi nəzərə çarpmaqdadır. Bu morfemlərin böyük əksəriyyəti türk dillərinin qədim tarixi mərhələlərində mövcud olub müasir ədəbi dillər üçün arxaikləşmiş şəkilçilər olsa da, bir qisminə əvvəlki yazılı abidələrdə rast gəlinməməsi ayrı-ayrı türk dillərinin morfoloji quruluşunda özünü göstərən innovasiya meyilləri ilə də əlaqələndirilə bilər. Feilin təsriflənməyən formalarının müasir türk dillərinin dialekt və şivələrində özünü göstərən fərqli xüsusiyyətlərini gözdən keçirdikdə alınan mənzərəyə diqqət yetirək:

Türkoloji ədəbiyyatda infinitiv, supin, feilin qeyri-müəyyən şəkli, məsdər, hərəkət adı və s. terminlərlə adlandırılan məsdər ifadə vasitələrinə görə bir neçə qrupa ayrılır:

1) Tatar, başqırd, qaraçay-balkar, xakas, yakut dillərində məsdər feili sifət şəkilçiləri əsasında formalaşmışdır. Məs: tatar dilində -ırğa//-erğa, qaraçay-balkar dilində -rqa, -rqe;

2) Azərbaycan, türk, türkmən, çuvaş və s. dillərdə tarixən məsdər -maq, -mək, -ma, -mə, -maa, -maā şəkilçiləri ilə meydana çıxmışdır.

3) Qumuq dilində a) -maq, -mek, b) -uv, -iv, -v şəkilçiləri məsdərin ifadə vasitələridir.

4) Özbək dilində a) -ış, -ş, 2) -mok morfemləri məsdərin morfoloji əlamətləridir.

5) Qədim və bir sıra digər türk dillərində məsdər -ığ, -ik, -uq, -u, -ü, -ğı, -gi, -ğu şəkilçiləri ilə də meydana çıxmışdır.

Azərbaycan dilində və türk dillərinin əksəriyyətində məsdərin əsas ifadə vasitəsi olan -maq, -mək, -mek morfemi müasir qazax, başqırd, qaraqalpaq, özbək, xakas, şor dillərində çox az işlənir. Özbək dilində yalnız “bul” sözüne qoşulan bu şəkilçi modallıq bildirməyə xidmət edir. Türkoloji ədəbiyyatda, əsasən, oğuz qrupu türk dillərinə aid edilən və pratürkdə olmadığı iddia edilən (19, səh.238) -maq, -mek morfeminə və onun

allamorflarına digər türk dillərinin dialektlərində rast gəlinməsi bu şəkilçinin daha qədim tarixə malik olduğunu göstərir. “Bu şəkilçinin tarixən, bəlkə də, bütün türk dillərində mövcud olması, məsdər funksiyasında olmasa belə, onun pratürk dilində fəaliyyət göstərdiyini, ola bilsin ki, həm də sinkretik xarakter daşdığını sübut edir” (5, səh.96). Deməli, “-maq² şəkilçisininözü tarixən mövcud olmuş qədim şəkilçidir” (9, səh.186). Azərbaycan dilinin “Dərbənd dialektində məsdər feilin kök və əsaslarına, əsasən, birvariantlı –mağ şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir: bö:gnəmağ “böyümək”, fullatmağ “atmaq, tullamaq”, cirmağ “parçalamaq”, qeylənmağ “qəmlənmək, qüs-sələnmək”, hünçünmağ “yellənmək”ilmarmaq “yalvarmaq”, yığləmağ “ağlamaq” və s.” (2, səh.119).feilin kökünə və əsasına İraq-türkman ləhcəsində, eləcə də dilimizin Quba, Şəki, Qax, Zaqatala şivələrində də məsdər –max şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn: Xöregi vaxtında yimağ lazımdu (Quba). Bıraları yaxşıca süpürmax lazımdu (Qax). Zileyxa, qırqavulu pişirmax istiyse:n? (Zaqatala), Habırdan gitmax ola:r? (Şəki)M.İslamov da Nuxa dialektində məsdərin feilin kökünə və əsasına –max şəkilçisi artırılması ilə düzəldiyini göstərir: Yimaxdan umud yaxşıdı. Getmax çox olar (Şəki) (12, səh.111). Bu hadisənin eynilə cənub qrupu dialekt və şivələrimizdə də özünü göstərdiyini deyən R.Mədətova bir çox nümunələr təqdim edir. Məs:Soğanı martda əhmax gərək ki, isdiyə düşüncə baş eləsin. Od qələmax qışda olar (Ordubad), Ərkək at minməx üçün, işlətməx üçündü. Baba, gün çıhmamış yollanmax gərək (Təbriz). (15, səh.39). Qazax dilinin cənub şivələrində, eləcə də noqay dilinin Kizlyar şivəsində də -maq, -mək şəkilçisinin –max və ya –mağ variantına rast gəlinir. Məs: Qulağımen esitmağa bardım // Qulağımla eşitməyə getdim (Qazax dilinin cənub dialektləri). Man burek jimağa baraman // Mən börək yeməyə gedirəm (Kizlyar).Qeyd edək ki, məşhur türkoq Lars Yohanson İranda mövcud olan Azərbaycan şivələrində, eləcə də bir sıra digər türk dillərində -max məsdər şəkilçisində ahəngin pozulması faktını qismən İran təsirindən gələn dəyişiklik hesab etsə də (14, səh.8), tarixən türk dillərinin yazılı abidələrində və bir sıra müasir türk dili və dialektlərində təsadüf olunan bu tipli faktlar həmin hadisənin yalnız dilxarici faktorlarla bağlı olmadığını, danışq dili elementi kimi daha qədim dövrlərin qalığı olduğunu sübut edir. Həm Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində, həm də dialektlərimizdə məsdərlə bağlı müşahidə olunan maraqlı dil faktlarından biri də -maq şəkilçisinin –lıq şəkilçisi ilə işlənməsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq bir sıra mənbələrdə -maqlıq, -maxlıx, -məglic şəkilçisinə rast gəlinir. Məs: Ögünməklik övrətlərə böhtandır (KDQ. səh.92). Həqiqət dinməməklik olur iqrar (“Dastani- Əhməd Hərəmi”). Aşıq dəpələməkligə umağı nə imiş (Q.Bürhanəddin). Ta qarasin dər-di-dil yazmaqığa cəl qılmazam (Kişvəri) və s.

M.Kazımbəyin –lıq ədatının köməyi ilə yaranaraq hərəkət məzmunlu isim yaratdığını göstərmiş olduğu bu şəkilçini A.Axundov Azərbaycan

dilində məsdərin üç formasından biri hesab etmişdir (A.A.səh.23). Özbək dilində -mök şəkilçisinin sinonimi hesab edilən bu morfem bunça, munça, unça, şunça sözləri ilə işlənərək modallıq məzmunu ifadə edir. Məs: Биров куймайди сенга зи Мукарий, мунча куймоклик (92. Səh.56). Həm Azərbaycan dilinin, həm də digər türk dillərinin ədəbi forması üçün işlək olmayan bu morfemə dialekt və şivələrdə rast gəlinir. Dilimizin Dərbənd, Qazax və Naxçıvan şivələrində təsadüf edirik. Maraqlıdır ki, bu zaman həmin məsdərin məzmununda –maq şəkilçili məsdərdən heç bir fərqli xüsusiyyət özünü göstərmir: “Güləmegim // güləmegligim gələdü; əsirmeg // əsirmeglig “sərxoşluq etmək”, imeg // imeglik “yemək”, haydameg // haydameglik “sürmək” və s.” (2, səh. 120) Bu uşaxları ayırmaqlıx rəvamı? (Naxçıvan), Otağı süpürməkliyə qarışf başı (Qazax, Köçəsgər kənd şivəsi). “Bu xüsusiyyət Azərbaycan Respublikasının cənub bölgəsində yerləşmiş Lerik rayonunun bəzi kənd şivələrində də müşahidə edilir: ağləməğliğ (Xanəgah k.), gülməğliğ (Hiledərə k.), getməğliğ (Qışlaq k.)” (8, səh.198). “Türk dilləri içərisində bu forma türk ədəbi dili üçün səciyyəvidir. Qədim Anadolu-türk dilində də -makluk məsdər şəkilçisi geniş müşahidə olunur. Özbək dilinin XVIII-XIX əsrlərə aid yazı nümunələrində də həmin şəkilçiye rast gəlmək mümkündür (atışmağlıg, may içmaklik). (2, səh.120-121)

Qeyd edək ki, qıpçaq qrupu türk dillərindən qırğız dilinin cənub dialektlərində də -maklık şəkilçisini müşahidə etdik. Məs: Jakabızdan tutmaklıkka keleeqim? // Yaxamızdan tutmağa gələcəkmi? Maraqlıdır ki, M.Kaşğari “Divan”ında –ğu, -ığ şəkilçili məsdərin də -lıq şəkilçisi qəbul etmiş variantına rast gəlinir. Məs: Türkmənlərdə bir işi işləmək hakkı olduğunu bildiren fail için “ol tutğuluk erdi”, “ol satğuluk turur” denir ki, “onun almaq hakkıydı”, “onun satmaq hakkıydı” demektir. Oğuzlar isə “ol anı tutuğsak erdi”, “ol anı satığsak ol” derlər ki, “o, onu almak azminde idi”, “o, onu satmaq azminde idi” demektir” (4, səh.279). Göstərilən dil faktlarından çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, “məsdərin leksik şəkilçilər qəbul edib yeni söz yaratma prosesi daha qədim xüsusiyyətdir ki, sonrakı tarixi inkişaf nəticəsində bu xüsusiyyətini itirərək yalnız qrammatik şəkilçilər qəbul etməklə öz funksiyasını məhdudlaşdırmışdır” (8, səh.98). Bu fikri məsdərin feillərin başlanğıc forması kimi çıxış etməsi faktı da təsdiq edir.Müasir türk dillərinin bir çoxunda məsdər vəzifəsində aktiv çıxış edən –ış şəkilçisinə eyni vəzifədə Şəkinin Baş Kəldək kənd şivəsində təsadüf etdik: Ha bı divan oturuş üçündi. Özbək dilində və qaraqalpaq dilinin dialektlərində isə -ğalı şəkilçisinin məsdər vəzifəsində işləndiyinə aid faktlar vardır. Məs: U suv içqəli şikib ketdi // O, su içmək üçün çıxdı (özbək dili). Ğarğa jeviz boltıǵalı uşdı // Qarğa qoz tapmaq üçün uçdu (qaraqalpaq dilinin şimal dialektləri). Türkologiyada “sıfatfillər”, “orta işliklər”, “türkdəşlər”, “sıfatdoş”, “ortac”, Azərbaycan dilçiliyində isə “ismi-fail”, “ismi-məful”

terminləri ilə öyrənilən feili sifətlərin diffuz mənalı feildən düzəlmiş adlardan törədiyi göstərilir (19, səh.226) Türk dillərinin dialekt və şivələrində feili sifətlərin də bir sıra maraqlı xüsusiyyətlərinə rast gəlinir. Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz və cənuci Krım tatarlarının dilinə aid edilən –an, –ən feili sifət şəkilçisinin həmin dillərdən başqa bütün digər türk dillərində işlənən –qan şəkilçisinin fonetik variantı olması, çox qədim dövrlərdə həmin morfemdən ayrılaraq müstəqil morfem kimi sabitləşməsi haqqında dilçilərin fikirləri demək olar ki, eynidir. “Azərbaycan və türk dilləri üzərində aparılan tədqiqat sübut edir ki, –qan şəkilçisinin inkişafı bu dillərdə iki xətt üzrə getmişdir. O bir tərəfdən öz qədim formasında qalmaqla sifət və isim əmələ gətirir. Digər tərəfdən isə öz tərkibindəki “q” səsinə itirməklə –/y/-an//–y/-ən formasında sabitləşib feili sifət düzəldir: yapışqan (isim), çalışqan (sifət), asılqan (isim), döyüşkən (sifət), oxuyan (feili sifət), yazan (feili sifət)” (6, səh.34). Q.Kazımovun tədqiqatlarında protoazərbaycan dilində –an, –ən şəkilçisinin fəal olduğu, həmin morfemin feili sifət şəkilçisi kimi Manna və Mada dilində şəxs adlarının və mürəkkəb sözlərin tərkibində iştirak etdiyi göstərilmişdir. Müəllif yazır ki: “–an şəkilçisi formadüzəldici feili sifət şəkilçisi hesab oluna bilər: Ereşteyena sözü Eres (Araz) və tey-en (döy-ən) hissələrinə ayrılır” (13, səh.246). “Kanzabakanu sözündəki bak-an (baxan) sözündən aydın olur ki, sonu –an feili sifət şəkilçili mürəkkəb adlar artıq o dövrdə mövcud idi. Uşakkan – uşk – “sakit”, “dinc”, ak-an – “axan”; Kunduran – “gün duran” (13, səh.294). Bu faktlar sübut edir ki, –an şəkilçisi protoazərbaycan dili mərhələsində artıq mürəkkəb sözlərin və şəxs adlarının tərkibində iştirak edirdisə, deməli, dilimizdə həmin morfemin tarixi çox qədimdir və –qan, –ğan şəkilçi variantlarını –an, –ən morfemindən törəmə hesab etmək daha inandırıcıdır. Son dövrlərdə ulu dilin Ön Asiyada yaranması haqqında mülahizələrin öz təsdiqini tapması da belə bir fikirdə haqlı olduğumuzu söyləməyə əsas verir. Müasir dilimizdə feili sifət şəkilçisi kimi fəal olan –an, –ən şəkilçisi qıpçaq və digər qruplara daxil olan türk dillərinin əksəriyyətində –qan, –ğan, –kan, –ken variantlarında işlənsə də, qaraqalpaq dilinin bəzi dialektlərində alqan, kelqen sözləri ilə yanaşı, alan, kelen formalarından da istifadə olunur. Əsasən oğuz qrupuna aid edilən bu şəkilçi Krım tatarlarının dilində də qorunub saxlanmışdır. M.Kaşğarlı “Divan”ında və İbn Mühənnə lüğətində –qan, –ğan, –kən, –gən variantlarında çıxış edən bu şəkilçiyə “Divani-lüğət-it türk”də –ğın variantında da təsadüf olunur. Məs: Kaçğın er yetsikti. “Kaçan adama erişildi” (4, səh.21). Həmin formaya dilimizin Qafan şivəsində də rast gəlinir. Məs: Daşğın (daşan) çaylar selav yaradıp.

–dığı, –diyi, –duğu, –düyü şəkilçisinin –dügi variantına həm dilimizin, həm də digər türk dillərinin dialekt və şivələrində tez-tez təsadüf olunur. Məs: Kişi kəsdügi çörəgi basmaz (Bakı). Adam bildügi işdən yapışar (Şəki).

Bardığı jerqə bir kem elli kisi də kelti // Getdiyi yerə 49 adam da gəldi (qırğız dilinin cənub dialektləri). Uni gördüğündə hirs başına vura durur (Quba). Ana abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında iki nümunədə (Kafər keçəki yola düşdi. Qızıl dəvələr gəlüb keçəki su) rast gəlinən -akı, -əki şəkilçisi də müasir türk dillərində yalnız dialekt-şivə səciyyəlidir. Qazax dilinin dialektlərində təsadüf etdiyimiz bu şəkilçi, əsasən, -dığı şəkilçili feili sifətin məzmununu daşıyır. Məs: Biz keleki joldan ol kelgen jok.

Müasir dilimizdə “feili sifət vəzifəsini itirməkdə olan” (17, səh.43) – ar, -ər şəkilçisinə də dialekt və şivələrimizdə rast gəlmək mümkündür.”Kitabi-Dədə Qorqud”da və klassiklərimizin əsərlərində geniş işlənmə imkanlarına malik olan bu şəkilçi dilimizin Ayrım və Şəmkir şivələrində qalmaqdadır. Məs: Bu qafil xavardan nənəmin xamır yuğurar əli yuğurmaz oldu (Ayrım) (3, səh. 109). Görər gözünə noldu onun beqafil? (Şəmkir) (18, səh.95) Dilçilik ədəbiyyatında öz spesifik xüsusiyyətləri ilə dögər təsriflənməyən feil formalarından fərqlənən, adverbial feil, feilin təsriflənməyən forması, feili-zərf kimi müxtəlif terminlərlə adlandırılan feili bağlamalar M.Kazımbəydən başlayaraq bir çox dilçilər tərəfindən tədqiq olunmuş, müasir türk dillərinin dialekt və şivələrində ədəbi dildən fərqli bir sıra nümunələrlə əks olunmuşdur. Təkcə Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində bu feil kateqoriyasının ədəbi dildən fərqlənən çoxlu şəkilçi variantlarına rast gəlirik. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

“-dignə. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən –dıqca şəkilçisinin fonetik variantı kimi qəbul oluna bilər. Bu şəkilçiyə yalnız Marağa kəndindən toplanmış materiallarda təsadüf edilmişdir. Məs: - Əkdignə su artıdan ulan məsili sirazi sulaməg lazımdı-yincəgə // -uncəgə. Ədəbi dildə olan –ınca şəkilçisinə uyğun gəlir: -İşliyincəgə u yanuva, bu yanuva bax. – Oturuncəgə dibüvə bax (Cimikənd).-cəgin// -cəqin//cəgi// -cegin// -ceg. Ədəbi dildə olan –caq, -cəg feili bağlama şəkilçisinin funksiyasını ifadə edir: Kişi gəlcəgi mən övdən çıxdım (Dəliçoban)” (2, səh.212). Neftçala və Salyan şivələrimizdə bu şəkilçinin –cağın, -cəgin variantlarına da rast gəlirik. Məs: Üzünə baxcağın tanıdı. “Arxaik –gəc şəkilçisi Qərb ləhcəsində də -cəgin şəklində mühafizə olunmuşdur. Məs: Uşax gəlcəgin ağlamağa başladı” (19, səh.158) -inceg, -inceg, -ünceg. “Ədəbi dildəki –caq, -cək şəkilçisinin funksiyasını ifadə edir: Bilinceg, görünceg, tapıncəg (Cimikənd)” (2, səh.212). Bu şəkilçiyə Bakı dialektində də təsadüf olunur: Sən gəlinceg mən pencegi yudım. Həmin şəkilçinin –caq, -cağ, -cax variantları Zaqatala, Qax, Şəki, Qarabağ, Qazax, Ayrım, Gədəbəy şivələrində bu gün də işləkdir: gəlincax, alıncəq, bilincək, baxıncəx və s.-anca, -əncə. “Ədəbi dildəki –incə şəkilçisinin variantıdır: Kişi gələncə, mən getdim (Dərbənd)” (2, səh.212). Bu şəkilçiyə Qərbi Azərbaycan şivələrində də rast gəlinir. Məs: - Mən gələncə bu işlər bitsin (Dovrus k.)Feli bağlamaların türk dillərinin dialektlərində digər ifadə

vasitələri də mövcuddur. Məs :-u, -ü şəkilçisi –a, -ə feli bağlama şəkilçisinin fonetik variantıdır. Bu qədim şəkilçi Təbriz dialekti üçün işlək allamorfudur. Bu haqda bir çox araşdırmalar vardır. (16) Məs: -Babam səni istəməyi gəldi. –Xanım bacı, səni deyü gəlmişəm. Bu qısa araşdırmadan göründüyü kimi, feilin təsriflənməyən formaları müasir türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində rəngarəng morfemlər və morfem variantları ilə çıxış edir. Bu faktlar sübut edir ki, türk dillərinin morfoloji sistemində feilin təsriflənməyən formaları qədim tarixə və əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Məsdər. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”. Bakı, 1967, № 2 səh. 20-26
2. Azərbaycan dilinin dərbənd dialekti. Bakı, Elm, 2009
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Az.SSR EA-nın nəşri, 1964
4. Divani-lüğət-it türk. Tercümesi. II. Ankara. 1992
5. Ergin (Qəhrəmanova) Yeganə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında feilin təsriflənməyən formaları. Bakı, 2011
6. Əliyev V. Azərbaycan dilində feli sifət. Bakı, 1989
7. Əliyev V. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları. Məsdər. Bakı, 1986
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016
9. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı, Adiloğlu, 2018
10. Хисамова Ф.М. Татар теленен тарихи грамматикасы. Фонетика. Морфология. Казан, 2017
11. Исхаков Ф.М. Имена действия и состояния в современном узбекском языке. Ташкент, 1960
12. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968
13. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Təhsil, 2003
14. Lars Yohanson. Azəri türkcəsində İran elementləri. Filologiya məsələləri. VI buraxılış. Bakı, 1996
15. Mədətova R. XIII-XVIII əsr Azərbaycan dili yazılı abidələrində məsdər. Bakı, Nurlan, 2002
16. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2008
17. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, Elm, 2006
18. Sadiqov B. Azərbaycan dilinin tarixi grammatikasıdan xüsusi kurs. Bakı, 1977
19. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N. Türk dillərinin müqayisəli tarixi grammatikası. AMEA. Folklor elmi-mədəni mərkəzi. Bakı, Səda, 2002

П.Исмаилов

**Неспрягаемые формы глагола на диалектах Огузские и
кыпчагские группы тюркских языков**

Резюме

В грамматической структуре тюркских языков неспрягаемые формы глагола с древней времени всегда привлекали внимание своей функциональностью и морфологическими особенностями. На диалектах и акцентах современных тюркских языков неспрягаемые формы глагола поражают обилием средств выражения. Хотя большинство этих морфем существуют на древних исторических этапах тюркских языков и были типичными для современных литературных языков, и некоторые из них не обнаружены в предыдущих письменных памятниках, и это, может быть связан с инновационными тенденциями в морфологической структуре разных тюркских языков. Развитие многочисленных морфем и вариантов морфема "-maxlıx, -ar, -ər, -inceg, -cax, -anca, -cəgin, -u, -ü" и других подобных доказывает, что в морфологической системе тюркских языков, неспрягаемые формы глагола имеет древнюю историю и значение.

P.İsmayilov

**Non-conjugate forms of the verb in the Oguz and Kipchak groups of
Turkic languages**

Summary

In the grammatical structure of the Turkic languages, the conjugated forms of the verb from ancient times always attracted attention with their functionality and morphological features. In the dialects and accents of modern Turkic languages, the non-conjugate forms of the verb strike with an abundance of means of expression. Although most of these morphs exist in the ancient historical stages of the Turkic languages and were typical of modern literary languages, the fact that some of them were not found in previous written monuments may be associated with innovative trends in the morphological structure of different Turkic languages. The development of numerous morphemes and morpheme variants "-maxlıx, -ar, -ər, -inceg, -cax, -anca, -cəgin, -u, -ü" and other similar ones proves that in the morphological system of Turkic languages, non-conjugated forms of the verb have ancient history and meaning.

Rəyçi: Vilayət Əliyev

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

XURAMAN MƏHƏRRƏMOVA

ADTU-nun dosenti

maharramov-r@mail.ru

ANA DİLİNİN XİLASKARI

Açar sözlər: müstəqil dövlət, dil, sərəncam, müraciət, qüsurlar, ana dilinin sağlığı, nitq mədəniyyəti, zəngin ənənələr.

Key words: independent state, language, order, appeal, defect, purity of native language, speech culture, rich traditions.

Ключевые слова: независимое государство, заказ, обращение, дефект, чистота родного языка, речевая культура, богатые традиции.

Son illərdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin yaradıcılığını araşdıran müəlliflərin sayı artmaqdadır. Ulu öndərin natiqliyi ziyalıları, yazıçı və alimləri onun fikirlərini, çıxışlarını təhlil etməyə cəlb edir. Çünki Heydər Əliyevin əsərləri dolğun, bitkin fikirlər xəzinəsidir. "Cənab Heydər Əliyevin yaradıcılığını tədqiq edən ilk növbədə öz təfəkkür qüdrəti, tədqiqatçılıq səriştəsi olmalıdır. Bu böyük şəxsiyyətin fəaliyyətindən bəhs edən şəxs tədqiqat zamanı onun elmi, ictimai-siyasi səviyyəsinə yüksəlməli və ya ona yaxınlaşmalıdır. Əks təqdirdə, əsasən səthi fikir söyləməkdən, sözçülükdən kənara çıxma bilməz. Cənab Heydər Əliyev yaradıcılığını tədqiq edən şəxs onun yaşadığı dövrdə baş verən hadisələr axınında tutduğu mövqeyi, keçdiyi həyat yolunu, bu yolboyu baş verən çoxcəhətli prosesləri və o proseslərin ümumi mənzərəsini tam dərk edərək elmi təhlilə başlamalıdır" (5, 86).

Ana dili hər bir millətin mənəviyyatının güzgüsüdür. Xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında dilimizin zənginliklərinə bələd olan Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur.

18 oktyabr 1991-ci ildə müstəqillik haqqında Konstitusiya aktı qəbul edildi. Bununla da Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsinə şərait yarandı. 1992-ci il 15 may tarixindən - Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldikdən sonra dövlət Azərbaycan dilində idarə olunmağa başlandı. Həmin ilin 22 dekabr tarixində "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" qanun qəbul edildi. Bu zaman Milli Məclisin üzvlərinin səs verməsi ilə "Azərbaycanın dövlət dili türk dilidir" qanunu qəbul olunmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev göstərirdi ki, 1992-ci ilin dekabrında Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanun, - mənasını, məzmununu kənara qoyaraq - qanunvericilik nöqtəyi-nəzərindən qeyri-qanuni bir sənəddir. Çünki Azərbaycanın dövlət dili haqqında dəyişiklik etmək üçün gərək əvvəlki qanun ləğv ediləydi. Konstitusiya qanunu ləğv etmək əvəzinə

qəbul olunmuş bu adi qanun, şübhəsiz ki, Konstitusiyada dəyişiklik edə bilməzdi. Azərbaycan Respublikasının 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasında "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir" yazılıbdır. 1992-ci ilin dekabr ayında isə Milli Məclisin 26 üzvünün səs verməsi ilə "Azərbaycanın dövlət dili türk dilidir" qanunu qəbul olunmuşdur (4). Heydər Əliyev həmin dövrdə dilimizin adının müxtəlif cür adlandırılması məsələsində olduqca dəqiq idi. Məsələyə arxiv materiallarından gətirdiyi sübutlarla aydınlıq gətirir, hüquqi yanaşır, təhlillər aparırdı. Nəhayət, ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması qərarlaşdı. 18 iyun 2001-ci il tarixində "Dövlət dilinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman, eləcə də 9 avqust 2001-ci il tarixli "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" fərman böyük tarixi əhəmiyyətə malik işlərdir. 1 avqust tarixi Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd olunur.

2002-ci ilin 30 sentyabr tarixində Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanun təsdiq edildi. Bu qanunun qəbulu ana dilinə dövlət dili statusu qazandırdı. Bu qanun Ümummilli liderin 1969-cu ildən başladığı milli dil siyasətinin məntiqi davamı idi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasətinin davamı olaraq bu gün də Prezident İlham Əliyev tərəfindən işlər davam etdirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında", 2004-cü ilin yanvarın 14-də "Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında", eləcə də 2007-ci il 30 dekabrda "Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında" sərəncamları ana dilinin yüksəlişi istiqamətində görülmüş vacib işlərdəndir. Xüsusilə 2012-ci il 23 may tarixli "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi tarixi bir sənəddir.

Ümummilli lider Azərbaycan dilinin incəliklərini bilmiş, dərinlən bilmiş və ana dilini yüksək səviyyədə tədris etməyi təhsil işçilərinə müxtəlif zamanlardakı çıxışlarında tövsiyə etmişdir.

"Bu gün müstəqil bir dövlət kimi ən çox fəxr etdiyimiz bir də odur ki, bizim gözəl Azərbaycan dilimiz var. Azərbaycan dilinin formalaşmasında, inkişaf etməsində, bugünkü səviyyəyə çatmasında yazıçılarımızın, şairlərimizin, ədəbiyyatşünasların, dilçi alimlərin böyük xidməti var. Bu gün danışdığımız dil 20-ci illərdə danışılan dil deyil. Elədir, yoxsa yox? Bəli, əsrin əvvəlindəki dil deyil. Amma ondan qat-qat yaxşı dildir, ondan qat-qat təmiz dildir, ondan qat-qat mükəmməl dildir. Bu, bizim ən böyük sərvətlərimizdir. Xalqı xalq edən,

milləti millət edən onun ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən istifadə edə bilməyən, ana dilindən bəhrələnmə bilməyən xalq, millət, xalq, millət ola bilməz" (2, 134).

Ana dilimizin qorunması uğrunda Ulu öndər daim iş aparır, bu dilin sevgiyə layiq olduğunu ciddi-cəhdlə diqqətə çatdırırdı. O, mötəbər tədbirlərdə Azərbaycan dilində fəxrlə danışmağı ilə hər kəsə nümunə olurdu. Bu addımı O, qabartmadan, təvazökarlıqla edirdi.

"Ancaq biz dünyada öz dilimizlə təkcə yaşayırıq. Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səlis danışmalıdır və bu dili sevməlidir. Bununla yanaşı, biz çalışmalıyıq ki, məktəblərimizdə, universitetlərimizdə gənclər bir neçə dil öyrənsinlər. Mütləq öyrənməlidirlər. Biz artıq dünyaya qarışmışıqsa, Dünya Birliyinə daxil olmuşuqsa, gərək insanlarımız bir neçə dil bilsinlər - ingilis dilini də bilsinlər, rus dilini də bilsinlər, fransız dilini də bilsinlər. Bunu yasaq etmək olmaz, bunun qarşısını almaq lazım deyil. Ancaq birinci növbədə ana dilini bilməlidirlər. Bəli, Azərbaycanda indi də elə insanlar var ki, əsasən rus dilində danışirlar, Azərbaycan dilində danışmırlar. Bizim dövlət orqanlarında da belələri var. Mən dəfələrlə xəbərdarlıq etmişəm ki, Azərbaycan dilini öyrənin, öyrənməsiniz işdən çıxaracağam (2, 136).

Ümummilli lider ana dilinin təbliğində, yüksəlişi istiqamətində müəllimlərin rolunu hər zaman qiymətləndirir və Azərbaycan müəlliminə böyük dəyər verdiyini vurğulayırdı. Bu baxımdan Heydər Əliyevin müəllimlərə ünvanlanan nitqini müxtəlif istiqamətdə təhlil etmək olar. O, həm xalqın elmi, savadlı olmasında müəllimlərin aparıcı olduqlarını deyir, həm də hörmətli insan və müəllim anlayışının cəmiyyətimizdə bərabər tutulması məsələsini diqqətə çatdırırdı: "Müəllim adı yüksək addır. Azərbaycanda daim müəllimə böyük hörmət olmuşdur. Müəllim cəmiyyətdə tanınan, seçilən, hörmət edilən şəxs olmuşdur. Heç də təsadüfi deyildir ki, dilimizdə insanların bir-birinə müraciət formasında "müəllim" sözü şəxslərin müəllim olub-olmamasından asılı olmayaraq istifadə edilib. Bizdə bu ənənə çoxdan yaranıb və hamı bir-birinə müraciət edərkən qarşısındakı şəxsə hörmət və ehtiram əlaməti olaraq ona "müəllim" deyir. Çoxları heç müəllim deyil, amma biz bir-birimizə müraciət edərkən "ağa", "cənab", "bəy" deyil, "müəllim" deyirik. Bu, təsadüfi deyil. Bəlkə də başqa xalqlarda belə müraciət forması yoxdur. Bu ondan irəli gəlir ki, xalqımız savadsızlıqdan, gerilikdən, ətalətdən bugünkü günə qısa tarixi bir müddətdə gəlib çatmaqda müəllimlərin rolunu qiymətləndirir və qarşısındakı adama hörmət əlaməti olaraq "müəllim" deyir. Ona görə də müəllimin cəmiyyətdə xüsusi yeri olduğu artıq heç kəsə şübhə oyatmır (1, 170-171).

Xalqın, millətin yüksəlişini ilk olaraq bu xalqın dilini, ədəbiyyatını, tarixini, mədəniyyətini dərinlən bilməkdə görən Ulu öndər nailiyyətlərin əldə olunmasını müəllimlərdən gözlədiyini bildirir və müəllim auditoriyasına öz arzularını bildirir. "Özünü müəllimliyə həsr etmiş insan ən şərəfli insandır. Ali məktəb müəllimi, professor cəmiyyətdə ən hörmətli insan olmalıdır və insandır. Ona görə də mən çox arzu edərdim ki, sizin hamınız bu şərəfli adı həmişə, ömrünüzün axırına qədər daşıyasınız" (3, 259).

Geniş ensiklopedik biliyə malik natiq hər bir nitqi ilə gənc nəsə dilini, elini, vətəninə, dövlətini sevməkdə örnəkdir. Kiçikdən böyüyə hər bir Azərbaycan övladının, Azərbaycan vətəndaşınının yaddaşına həkk olmuş bir hadisə var. Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışlarının birində Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeirindən bu misraları söylədi:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimdən.
Anam, doğma vətənimdən,
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan.

Sonuncu misraları söylədikdə Heydər Əliyev kövrəldi. Akademik Tofiq Hacıyev bu anlara belə münasibət bildirir: "Təsəvvür edin, sərt hərbi işlərdə işləmiş, dövlət təhlükəsizliyi orqanları kimi dözümlülük tələb edən məqamları keçmiş insan "Ayrılarımı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan" - deyə-deyə kövrəldi. Bu, həssas, zərif vətən sevgisi deməkdir. Və bu duyğunu ana dili sevgisi tamamlayır. Ədəbiyyatdan danışanda həmişə ana dilini, Azərbaycan türkcəsini, onun zənginliyini, gözəlliyini ağız dolusu öyərdir. O, ana dili sevgisini, Ömər Faiq Nəmanzadə deyən kimi, bütün sevgilərdən yüksək tutardı" (6, 32). Göründüyü kimi, Tofiq Hacıyev Ulu öndərin dilə münasibətinin təkcə dövlət başçısı kimi deyil, həm də Azərbaycan övladının vətəndaşlıq borcu kimi məhəbbət bəsləbiyini ifadə edir. Daha sonra alim yazır: " Onun dilə münasibətində qədim Çin filosofu Konfutsinin münasibəti özünü göstərir - Konfutsi demişdir: "Dil nöqsanlı olarsa, sözlər düşüncəni yaxşı anlada bilməz. Düşüncə yaxşı anladılmazsa, eşidilməsi lazım olan şeylər yaxşı eşidilməz, vəzifələr yaxşı yerinə yetirilməz. Vəzifələr lazımı şəkildə yerinə yetirilməzsə, adətlər və mədəniyyətlər pozular. Adətlər və mədəniyyətlər pozularsa, ədalət yanlış yola düşər. Ədalət yolundan çıxarsa, çaşqınlıq içinə düşən xalq nə edəcəyini, işin haraya varacağını bilməz. Deməli: cəmiyyətdə heç bir şey dil qədər əhəmiyyətli deyil". Heydər Əliyev dilin cəmiyyətdə əhəmiyyətini dürüst müəyyənləşdirirdi. Təkcə canlı ünsiyyətdə deyil, bütövlükdə dövlət

idarəçiliyində dilə dövlətin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsi kimi baxır" (6, 32).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan dilinin geniş imkanlarından yüksək səviyyədə, ustalıqla istifadə edən Heydər Əliyevin nitqi hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir Azərbaycan ziyalı üçün nümunədir. İstənilən yüksək vəzifə sahibi müxtəlif dilləri bilməklə yanaşı Azərbaycan dilinə münasibətdə Heydər Əliyevin tövsiyələrini unutmamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. "Müstəqilliyimiz əbədidir". II cild, Bakı, "Azərnəşr" , 1997, 604 s.
2. Heydər Əliyev. "Müstəqilliyimiz əbədidir". XIII cild, Bakı, "Azərnəşr" , 2004, 520 s.
3. Heydər Əliyev. "Müstəqilliyimiz əbədidir". XXI cild, Bakı, "Azərnəşr" , 2007, 480 s.
4. "Azərbaycan" qəzeti, 26 iyul, 1995.
5. Budaqov B.Ə. Heydər Əliyev fenomeni. II nəşr. Bakı, "İsmayıl" Nəşriyyat-Poliqrafiya Müəssisəsi, 2002, -136 s.
6. Hacıyev T. Özü, varisi və ana dili. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemləri. Bakı, Nurlan, 2013, 192 s.
7. Sadıqova S., Həsənli-Qəribova Ş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Milli ədəbi dilin inkişaf tarixi (1918-2018). Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2018, -488 s.
8. Zamanov N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti (I kitab). Bakı, Elm və təhsil, 2013, 480 s.

X.Maharramova

Savior of native language Summary

In the multifaceted activities of Heydar Aliyev, attention and care have always been to native language. Although he worked for many years in high positions, used russian language, Heydar Aliyev always spoke fluently, purely in his native language. He even showed his concern for the nation during the period when Russian chauvinism existed. He has included in the Constitution of Azerbaijan an article on the Azerbaijani language as the state language of the Republic of Azerbaijan. The issue of preserving the native language's purity has always been a priority for Heydar Aliyev. In his speeches he conveyed to the representatives of the word art that the

intelligentsia had developed the language and were responsible for its cleanliness.

The article deals with Heydar Aliyev's care for Azerbaijani, his orders on language, his speeches are highlighted, and attitude is expressed in relation to the place. Recommendations of Heydar Aliyev to language specialists are included. It is shown that intelligentsia, language specialists should be able to select the shortcomings in the language and should take action on time immediately.

Х,Магеррамова

**Спасатель родного языка
Резюме**

Забота и внимание к родному языку в многогранной деятельности Гейдара Алиева было в передних планов. Не смотря на то что долгие годы Гейдар Алиев занимал высокие должности и использовал русский язык, но на родном языке Он всегда произносил ясные речи. Свою заботу родному языку Он показывал во время русского шовинизма. В Конституции Азербайджана включил статью об Азербайджанском языке как государственном языке Азербайджанской Республики. Для Гейдара Алиева сохранение чистота родного языка всегда было в передних планов. В своих выступлениях к представителям слова искусства говорил что, интеллектуалы развили свой язык и были ответственны за его чистоту.

В статье рассказывается забота Гейдара Алиева к Азкрбайджанскому языку, зависимость от языка отражается в поданном законе, моменты из выступлений доводятся до сведения и отношение выражается на месте. Рекомендации Гейдара Алиева к языковым специалистам занимает место. Следует отметить, что интеллигенция, языковые специалисты должны уметь сразу выявлять языковые недостатки, своевременно принимать меры.

Rəyçi: Məfkurə Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLRUX HÜSEYNOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
KÜBRA ƏLƏKBƏROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: kalekberova@yahoo.com

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN SOSIOLİNGVİSTİK MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, nitq fəaliyyəti, sosiolinqvistik məsələlər, dil problemləri

Key words: Speech culture, speech activities, sociolinguistic issues, language problem

Ключевые слова: культура речи, речевая деятельность, социолингвистические вопросы, языковые проблемы.

Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı bir konkret dilin normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir. Nitq mədəniyyəti geniş anlayışdır və onu əhatə edən məsələlər də müxtəlif aspektlidir. Əslində nitq mədəniyyəti özü bütövlükdə sosiolinqvistik hadisədir və indiyə qədər dilçiliyin ayrıca sahələrindən sayılan sosiolinqvistikənin tədqiqatı ilə bir-birini tamamlayır. Bu baxımdan qloballaşma prosesinin dilə təsiri ilə bağlı olan nitq mədəniyyəti və nitq fəaliyyətinin sosiolinqvistik məsələlərindən danışmaq məqsədəuyğun sayıla bilər.

Məlumdur ki, hüquqi-linqvistik əsasları olan dil siyasəti nəzəriyyələr toplusudur, onun nəzərdə tutduğu müddəaların həyata keçirilməsi dil quruculuğunu şərtləndirir. Bu iki faktorun fəaliyyət göstərdiyi şərait isə dil situasiyasıdır, bu da öz növbəsində birinci və ikincinin fəaliyyətini istiqamətləndirir, şərtləndirir.

İnkaredilməz faktdır ki, beynəlxalq aləmdə gedən proseslər, o cümlədən qloballaşma, integrasiya dil situasiyasını yetişdirən amillərdəndir. Məsələn, bir vaxtlar Sovet İttifaqına daxil olan respublikaların dil siyasətinin müddəaları ikidillilik şəraitində müəyyənləşdirildi. Məhz bu şəraitin nəticəsi idi ki, ayrı-ayrı respublikaların milli dillərinin dövlət dili kimi tətbiqi sənədlərdə qalırdı. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dil və siyasət anlayışları bir-birinə müəyyən qədər təsir edən qüvvələrdir, dil siyasəti isə siyasətin bir hissəsi kimi dilin inkişafı prosesinə düşünülmüş, məqsədyönlü təsirdir. “Dil siyasəti dil inkişafının gedişinə, cəmiyyətin şüurlu müdaxiləsinin nəzəriyyəsi və təcrübəsidir” [4, 8]. Bu bir həqiqətdir ki, nitqin düzgünlüyü yalnız dildaxili

faktorların öyrənilməsi ilə izah edilə bilməz, burada nitq fəaliyyəti idarə edən psixoloji, ilk növbədə isə sosial amillər də nəzərə alınmalıdır.

Məlumdur ki, cəmiyyətlə sıx bağlı olan dildə inkişaf prosesi, zənginləşmə və s. dəyişikliklər öz-özünə olmur, bunlar nitq sayəsində mümkünləşir. Nitq dilin fəaliyyət formasıdır və o, şəraitə uyğun olaraq dil sistemindən məlumatın xarakterinə uyğun, vəziyyət və üsluba müvafiq vasitələr seçir, nitq mədəniyyətinin əsas göstəriciləri olan düzgünlüyü, aydınlığı, kamilliyi, ifadəliliyi təmin edir, eyni zamanda dili də zənginləşdirir. Belə dialektik vəhdət nəticəsində dil mədəniyyəti, onun üzərində isə nitq mədəniyyəti yaranır. Dil mədəniyyəti olmasa, nitq mədəniyyətindən də danışmaq olmaz, çünki nitq öz mədəniyyətini dil sistemi üzərində tapır və mədəniyyəti olmayan dil buna imkan vermir. Dil mədəniyyətini təmin edən əsas amil onun fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətdir. Dil-cəmiyyət əlaqəsində nitq fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Nitq fəaliyyətində danışarkən nitq mədəniyyətinin sosial amilləri nəzərə alınmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud ədəbiyyatlarda nitq mədəniyyəti məsələlərinin həllində əsasən təsvirçiliklə kifayətlənilmiş, o müəyyən etiket qaydalarının sadalanması, dil normalarına riayət edilməsi şərti ilə izah edilmiş, nitq mədəniyyətinin əsas göstəriciləri kimi nitqin düzgünlüyü, ifadəliliyi və s. göstərilmişdir [1, 29]. Lakin bu göstəricilərə hansı sosial amillərin nə dərəcədə təsir etməsindən, danışanın dil normalarına münasibətindən, dildən istifadəsini şərtləndirən xüsusiyyətlərindən yetərincə danışılmamışdır. Eyni bir dildə danışan hər bir kəs özünün digərlərinin şüurunda şəxsi obrazını yaradır və bu daha çox nitq vasitəsilə reallaşır. Nitq isə daha çox slenq, müəyyən sosial qrupların mənsub olduğu lüğət tərkibi, tez-tez müraciət etdiyi ifadə vasitələri, bəzən arqo və jarqonlar hesabına formalaşır. Nitq fəaliyyətində olan hər bir fərd özünə görə belə fikirdədir ki, onun nitqi lazımı səviyyədədir və bəlkə də yükek mədəniyyətə malikdir. Ayırı-ayrı sosial qruplara, müxtəlif təbəqələrə bölünmüş müasir cəmiyyətdə də geniş şaxələnmiş sosial və peşə jarqonları, leksik yarımsistemlər mövcuddur və onların inkişafı sosial dialekt, daha çox təkmilləşmə hesabına isə hətta normalaşmış dil yarada bilər. Beləliklə, slenq, sosial dialekt rəmz rolunda çıxış edə bilər və cəmiyyətin təsiri ilə inkişaf sayəsində nitq fəaliyyəti ilə nitq mədəniyyətinin kriteriyalarına çevrilə bilər. Slenqin nitq mədəniyyətinin kriteriyası kimi çıxış etməsini qloballaşmanın dilə təsiri sayəsində daha aydın anlamaq olar.

Nitq mədəniyyəti geniş anlayışdır və onun əhatə etdiyi məsələlər də müxtəlif aspektlidir. Nitq mədəniyyəti ilk növbədə nominallaşmış dil quruculuğu sayıldığından bu anlayışa daxil olan məsələlərin də sosiolinqvistik problem adlandırılması təbiidir. Təsadüfi deyildir ki, nitq mədəniyyətinin nəzəri əsaslarına həsr olunan bir çox dilçilik əsərlərində bu məsələ sosial hadisə

adlandırılır [1, 16]. Lakin bu araşdırmalarda birtərəflilik müşahidə edilir. Nitq mədəniyyətini cəmiyyət ilə sıx bağlayan müəlliflər dilçiliyin bu sahəsinin digər elmlərlə əlaqəsindən bəhs edərkən ənənəvi olaraq, nitq mədəniyyəti – qrammatika, nitq mədəniyyəti – leksikologiya, nitq mədəniyyəti - üslubiyyat əlaqələrindən, qismən nitq mədəniyyəti məntiq və psixologiya münasibətlərindən danışmış, nitq mədəniyyəti və sosiolingvistika problemlərinə toxunmamışlar [3, 118]. Nitq mədəniyyətinin qrammatika ilə əlaqəsi sırf lingvistik problemdir və nitqin düzgünlüyünü təmin edir. Üslubiyyat, leksikologiya, leksikoqrafiya, semasiologiya ilə bağlılıq lingvistik və sosiolingvistik problem kimi nitqin dəqiqliyini, ifadəliliyini, aydınlığını tənzimləyir. Çünki cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər ilk növbədə dilin leksik səviyyəsinə, semasiologiyaya təsir göstərir. Üslubiyyat özü isə dilin qrammatikası ilə yanaşı, müəyyən mənada sosial faktorlarla sıx bağlıdır.

Məlumdur ki, nitq dildən istifadədir, onun tətbiqidir. A.T. Baziyev və M. İsayev dili, onun müxtəlif cəmiyyət üzvləri tərəfindən tətbiqini, nitq prosesini milləri formalaşdıran faktor kimi qəbul edir [2, 87]. Belə ki, nitq mədəniyyəti və nitq fəaliyyətinin vəhdəti natiqlə auditoriyanın uzlaşdırılmasında daha bariz şəkildə hiss olunur. Məlumdur ki, nitq mədəniyyətinin, daha doğrusu mədəni nitqin əsas kriteriyası nitqin aydınlığıdır. Nitqin müasirliyi onun səviyyəsini, reallıqla nə dərəcədə uyğunlaşması, məntiqliliyi isə ekstralingvistik amili şərtləndirir və nitq mədəniyyətinin sosiolingvistik məsələlərindən birinə çevrilir. Başqa sözlə desək, nitq kamilliliyinin lingvistik amili onun düzgünlüyü, yəni ədəbi dilin normalarına yiyələnmək məsələsi, ekstralingvistik amili isə bu amili də daxilində əridən daha yüksək bir mərhələdir, bu nitqin mədəniyyətidir. Nitq mədəniyyətini inkişaf etdirən əsas obyektiv, ekstralingvistik amil məkan və şəraitlə sıx bağlıdır, onun rəsmi dairələrdə simpozium, konfrans və s. kimi dövlət iclaslarında işlədilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999, 278s.
2. Базиев А.Т., Исаев М.И. Язык и нация. Москва, 1973, 352 с.
3. Головин Б.Н. Основы культуры речи. Москва: Высшая школа, 1980, 334с.
4. Григорьев В. Культура языка и языковая политика // Вопросы культуры и речи. Москва, 1963, с. 7-15.
5. Чермоданов Н.С. Теоретическая основы культуры речи. Москва: Наука, 1980, 352с.

**G. Huseynova
K. Alakbarova**

Sociolinguistic Issues of the Speech Culture

Summary

The article deals with the sociolinguistic issues of the speech culture. It has been noted that, the speech culture classified as the direct application of state language can be considered as the component of the globalization and the language problem. Because it is the process of language building defined by the language policy of any country.

It is known that the language policy based on the legal-linguistic motives is the collection of the theories. The implementation of its considered regulations stipulates the language building. The condition in which these two factors act is the language situation. It directs and stipulates the action of the first and second one in its turn.

It is undeniable fact that the processes took part in the international arena, as well as, globalization, integration are the factors that prepare the language situation. Thus, the speech culture, the reference of this conception with the language activity, especially, its sociolinguistic issues can be studied within the framework of the subject on the impact of globalization on the language.

**Г. Гусейнова
К. Алекберова**

Социолингвистические вопросы речевой культуры

Резюме

В статье рассказывается о социолингвистических проблемах культуры речи. Отмечается, что речевая культура, характеризующаяся непосредственным применением государственного языка, может считаться одной из составных частей проблемы глобализации и языка, ибо она представляет собой процесс становления языка, определяемый языковой политикой того или иного государства.

Известно, что языковая политика, имеющая юридически-лингвистические основы, является собранием теорий; воплощение в

жизнь положений, подразумеваемых ей, обуславливает становление языка.

А условие, при котором эти два фактора осуществляют свою деятельность, - это языковая ситуация, которая в свою очередь направляет и обуславливает деятельность первого и второго. Неопровержимым фактом является то, что процессы, совершающиеся в международной сфере, в том числе глобализация, интеграция - это факторы, благодаря которым созревает языковая ситуация.

Это значит, что культура речи, связь этого понятия с речевой деятельностью, в частности её социолингвистические проблемы, могут изучаться в рамках темы влияния, оказываемого глобализацией на язык.

Rəyçi:

Tofiq Quliyev
Filologiya elmləri namizədi, dosent

DÜRDANƏ NAĞIYEVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
d_nagiyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ NORMA MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: dil normaları, ədəbi dilin Cənub və Şimal qolları, fonetik xüsusiyyətlər, xalq danışığı dili, dil faktları

Ключевые слова: языковые нормы, южная и северная ветви литературного языка, фонетические особенности, общедоступный язык, языковые факты.

Key words: language norms, South and North branches of literary language, phonetic features, public speaking language, language facts

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, dilin müxtəlif səviyyələrində norma sabitləşməsi eyni zamanda baş vermir. Həmçinin müxtəlif dillərdə normanın sabitləşməsi milli dillərin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir. Məsələn, alman dilində orfoqrafik və morfoloji normalar sintaktik və leksik normalardan əvvəl müəyyənləşir. Azərbaycan ədəbi dili tarixində orfoqrafik norma ən axırda sabitləşir, başqa dil faktlarında norma sabitləşməsi isə daha əvvəlki dövrlərdə icra olunur. Bu, hər şeydən əvvəl, ictimai-tarixi şərait, ədəbi dilin funksional tətbiqinin həcmi, əlifba, dilin coğrafi yayılma arealı və s. şərtlərlə bağlıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin Cənub qolunda Şimalda XX əsrin əvvəllərində baş vermiş proseslər sanki təkrarlanır. Ərəb əlifbasının türk dillərin tətbiqi ilə bağlı çətinliklər yenidən ortaya çıxır.

Cənubda fonetik norma baxımından sait və sait və samit səslər kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə Şimaldakının eynidir. Lakin tələffüz fərqləri ilə bağlı bəzi xüsusiyyətlər meydana çıxır ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

a) a səmindən əvvəl ğ əvəzinə q işlənməsi: *yorqa, qovurqa, qarqa, qovqa və s.*

b) Tarixən “sağır nun” səsinin parçalanması (nq→q→ğ→v) nəticəsində II şəxs təki

mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra saitlə başlayan şəkilçilərdən əvvəl v səsinin işlənməsi və n>əvəzlənməsinin geniş yayılması: *qırxıvı, fəsivi, bağrıva, vəslüvin, zülfüvü, aşıqivün, özüvü və s.* Məs.: Paşa, yenə unuttun *müxlisivi*, Yanqılıcı qoydun yenə *fəsivi*, İndi ki üz görsətmisən hərdənbir, Telefon ele biz eşidək *səsivi* (Şəhriyar); *Sözlərivı* kəlmə-kəlmə oxuduq (Şəhriyar) ; Vətəni *bağrıva* bassan sevinərsən yenə sən, Ki, vətən də balasın

bağrına bassa sğyünür; Heydərbaba, gün *dalıvı* dağlasın (Şəhriyar); Onda sən də atı minib şaparsan, Öz *həqqivi* qurd ağzından qaparsan (Şəhriyar); Sən ölümün yazısını pozubsan, Üstündə bir ədəbiyyat yazıbsan, *Məzarıvı* ürəklərdə qazıbsan (Şəhriyar); Üfüqlərə rəya rəngin yaxıram, *Timsalivi* dağlar üzrə taxıram (Şəhriyar); Eşq olsun o aşıqlər ki, bağladı peyman, Öz canlarını eylədilər *eşqivə* qurban (M.Etimad); Söndürə bilmədi göz yaşın ürəkdən *oduvu*, Çağırım, qoy kömək etsin sənə öz *övladıvı*, İftixar ilə bu gün zikr edirəm pak *adıvı* (A.Barığ); Hier oduna yanıram eşqli pərvanə kimi, *Vəslivün* ləzzətini tapmağa hicranı sevər (M.Etimad); Sənsən verən *övladıvı* dünya boyu nemət (M.Etimad); Səni qəsəm verirəm *cəddüvün* risalətinə (Ə.Həddad) və s.

Prof. H.Mirzəzadə göstərir ki, tarixən zaman və məkan şəraitindən asılı olmayaraq, ismin yiyəlik, yönük və təsirlik hallarında II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin n səsinin v səsinə keçməsi bir çox abidələrdə müşahidə olunur. Bu xüsusiyyət XVIII əsrdən başlayaraq Cənub şivələri üçün daha xarakterik olmuşdur. Eyni xüsusiyyət Şimal dialektlərinin əksəriyyətində bu gün də mühafizə edilməkdədir. Xatırladaq ki, bu xüsusiyyətə XIX-XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış bir sıra şairlərin dilində də rast gəlinir: Ey kəman qaşlı, mənı yarələdi qəmzən oxu, *Zülfüvü* bas yarama, qoyma mənı qan aparır (S.Ə.Şirvani); Mehrim artar sənə *rüxsarıvə* gəldikcə xətin, Daim ol bağdə mən mehrü giyah istəyirəm... (S.Ə.Şirvani); Zahida, ol sənəmin zülfi-çəlipasına bax, Aç bəsirət *gözüvü*, külçəvü həlvasına bax (S.Ə.Şirvani) və s.

c) Söz ortasında iki sait arasında y samiti yerini ğ samitinin işlənməsi: *cigar, deməğə*,

düğün, kəkliğin, ürəgimin və s. : İnsanların o şip-şirin arzu-*diləgi*, Haçan gül açacaqdır? (Ə.Möhsüni); Xudkəfa olaq, öz ocağımız, öz *cigərimiz*, öz kəbabımız (Şəhriyar); Orda düşər çil *kəkliğin* fərəsi (Şəhriyar); Folklor tarix *degilsə*, əhəmiyyət baxımından dalı qalan degildir (H.Güneyli); Yazılarında özünəməxsus bir sələbət, fəlsəfi baxışlar gördüyümüz ustad Əziz Möhsününin əsərlərini oxuduqda onun dərin düşüncələrini, vətən eşqini və *insansevərligni* olduğu kimi öyrənirik (Əsiləğli); Bizim kimi ölkələr də onların oyunlarını təqlid *etməgə* iftixar edirlər (N.Mənzuri); Köhnələrin *sür-sümügü* dartılıb (Şəhriyar); Gəlməyib *əgri*-yalan söz bu cavanın dilinə (Şəhriyar); *Ürəgimin* dağı, yarası, Əncəla (Şəhriyar); Eşqini almışam *ürəgimə* bil (H.Düzgün); *Üzügüm* qaşsız qaldı, Çəmənim quşsuz qaldı, Ay aman, iqbal getdi, Eşq tacı başsız qaldı (Şəhriyar). Beləcə hali-dilimizi yazı şəklində təzaə-təza *görməgə* başlamış oxucular üçün hər addımbaş bir əngəl və həll olunması gərəkən bir müəmma ilə qarşılaşmaq imkanı öz dilində oxumaq istəyənləri həvəsdən salar (H.Nitqi); Məkilər *düğün* vurub buna, məşşatə ta daraq, Yüz barmaq olsa bir *əlüğün* ondan açanmasın (Şəhriyar) və s.

d) Söz ortası və söz sonunda zaman və III şəxs cəm şəkilçilərindəki r samitinin düşməsi: *dartıbla, olu, gəli, sürtərlə, alısan, daralı, saldıla, bacarı*. Məs.: *Alqışlasınla* zövq ilə bizdən qalan səsi (Şəhriyar); O taylılar oturan yerdə Şəhriyar qəzəli Oxunsa da elə bil müşkü *yollusan* Xütənə (Şəhriyar); “Hıftıxan”lardan *aşısan, alısan* dev yarası (Şəhriyar); Şəhriyarı şəri də qaynar *gəli* (Şəhriyar); Nə gəlinlər ki, nə əniklik üzə *sürtələ*, nə kirşan (Şəhriyar); Xalqı *dartıbla* dəyirman daşı tək dağları ilə, Bizi dartan da qalaydı əli bir daş arasında (Şəhriyar). Eyi fonetik hadisəyə M.Ə.Sabirin şeirlərində də tez-tez rast gəlmək mümkündür: Dur itil, cəhənnəm ol, get, ürəyim *daralı*, fələ!; Bir yanda yığış Mirzə Hüseyn başına yoldaş Cığ-mığ edib axır başıma *saldıla* bir daş.

e) Söz ortası və sonunda q>x dəyişməsi: *soyux, yırtıx, alçax, qaçax, acıxlıdır, qavurux* və s. Məs.: Szaq sazın quraraq, *qulaxdı* sanki burur Çəkibdi ip-iliyimi, qırıbdi qeytanımı (Şəhriyar); Hümmətin ucadır, dam *alçax*, Nəbi (Şəhriyar); Zindanı qazmışam, dur *qaçax*, Nəbi (Şəhriyar); Millət *acıxlıdır*, ucalıbdır yaman səsi (Şəhriyar); Onda hər kəs bizə baxsaydı deyərdi *qavurux*; Gavurun şərrini indi başımışdan *savurux*, Qavururdu o bizi, biz onu ancaq *qavurux* (Şəhriyar) və s.

f) Sıxılma nəticəsində II şəxs cəm mənsubiyyət, II şəxs cəm, saitlə bitən flərə artırılan indiki zaman şəkilçilərinin qısa formalarının işlənməsi: *olsaz, tanır, ağırır, oxurlar, inqilabız, qızlarız, getmirsiz, yetmirsiz, əliz* və s. Məs.: Salam olsun *şövkətizə, elizə* Mənim də bir adım gəlsin *dilizə* (Şəhriyar); Göy ot bitib, gül açıb, yaz gəlib, *oxur* qazalaq (Şəhriyar); Dalınca rəhmət *oxurlar*, bu gülləri əkənə (Şəhriyar); Neçin bizdən rəsmi dəvət *etmirsiz*? Qonşuluqda artıq *gəlib getmirsiz*? Yadımız tək dadımıza *yetmirsiz*? (Şəhriyar); Sizin *əliz* bizdən artıq açıqdır (Şəhriyar); *Verərsiz* naməni elə, durnalar (Aşıq Qəşəm); Xəbər gəldi ki, *qızlarız* qara geysin, qonaq öldü (Şəhriyar); Sizlərcə, böyük *inqilabız* xalqı ayıtdı (Şəhriyar); Qatara düzülüb gəlersiz səssiz, Məğribdən məşriqə işlər *nəfəsiz*, Bütün yer üzündə vardır *həvəsiz*.... Qəşəmi *axtarsaz*, Güney mahalı, Verərsiz naməni elə, durnalar (Aşıq Qəşəm); Niskil ol çərçivəyə qalsın ki, cəvahir nədi, *qanmır*, Mədəniyyət dəbin eyilr bədəviyyət, bir *usanmır* (Şəhriyar); Hamı qol açırlar, mənə *səslirlər* ki, gəl, gəl! (H.Ş.Rəhgüzər) və s.

g) Müəyyən qrammatik şəraitdə l və r samitlərinin düşməsi: *ayıtdı, daratdı* və s. Məs.: Bir gecə *daratdı* ahım qəfəsi, Ah çəkib Araza saldım nəfəsi (Şəhriyar); “Şahnamə” tək şerin bizi *becatdı* (Şəhriyar); Sizlərcə böyük inqilabız xalqı *ayıtdı* (Şəhriyar) və s.

Göstərilən xüsusiyyətlərin əksəriyyəti danışq dilinə xasdır. Bunların bir çoxuna Şimalda da təsadüf edilir. Bu da qeyd olunmalıdır ki, həmin xüsusiyyətlər başlıca olaraq şeir dilində öz əksini tapır, nəsr dilində onların sayı nisbətən azdır. Cənubda ədəbi dilin yenidən canlanmağa başladığı ilk

dövrərdə danışq dili normalarının ədəbi dilə sirayət etməsi bütövlükdə ədəbi dilin spesifik şərtlər altında inkişafı ilə bağlıdır. Bu proseslə paralel olaraq Cənubda ədəbi dilin fonetik-orfoqrafik normalarının sistemləşdirilməsi və təsbit edilməsi yolunda da bir sıra addımlar atılmışdır. Mövcud şəraitdə ərəb əlifbası fonetik normaların sabitləşməsində ən böyük çətinlik kimi ortaya çıxır. Keçən əsrin 20-ci illərində Şimalda yaranmış vəziyyət eynilə Cənubda təkrarlanır; ərəb əlifbasının konsonant sistemi Azərbaycan dilinin saitlərini tam şəkildə əks etdirə bilmir. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq və yazı qaydalarını təsbit etmək üçün bir sıra işlər görülməkdədir. Bu sahədə ilk əməli addım Doktor Həmid Nitqi tərəfindən atılmışdır. Onun “Yazı qaydaları” kitabı Şimalda istifadə olunan orfoqrafiya qaydalarını ciddi şəkildə nəzərə alınmaqla yazılmışdır. H.Nitqi Azərbaycan dilinin ahəng qanunu, sait səslərin yazıda ifadəsi haqqında bir sıra maraqlı fikirlər irəli sürür. O göstərir ki, ərəb əlifbası ilə yazılmış mətnlərdə “kəlmələr bütün işarətləri ilə yazılmalıdır, habelə az savadlılara xitab edən ədəbiyyatda işarələrin hamısının qoyulması vacibdir. Bunun üçün *o, ö, u, ü, a, e, i, ı, ə* saitlərinin yazıda fərqləndirilməsi üçün əlavə diakritik işarələrdən istifadə etməyi təklif edir. Lakin saitləri fərqləndirmək üçün əlavə diakritik işarələrin tətbiqi orfoqrafiya qaydalarını nizamlamaq üçün yetərli deyil. Ərəb əlifbası orfoqrafiyada tarixi-ənənəvi prinsipinin qorunması, xüsusilə də ərəb və fars sözlərinin əslinə uyğun şəkildə yazılmasını tələb edir. Bu isə həmin sözlərin fonetik prinsipə, müasir tələffüz formalarına uyğun şəkildə yazılışına imkan vermir. Nəticədə tətbiq olunan əlavə diakritik işarələr də orfoqrafiya qaydalarının nizamlanması istənilən effekti vermir. Buna görə də Cənubda orfoqrafiya qaydalarının nizamlanması, fonetik –orfoqrafik normaların unifikasiyası yolunda axtarışlar bu gün də davam edir. Doktor Cavad Heyətin başçılığı ilə bir çox Cənubi Azərbaycan ziyalıları, alimləri, nışriyyat işçiləri və yazıçılarınin iştirak etdiyi orfoqrafiya seminarları keçirilmişdir. I və II orfoqrafiya seminarlarının aldığı qərarlar əsasında “Türk dili yazı kuralları” hazırlanmışdır. Burada göstərilir ki, “əlifbamızın adı türk əlifbasıdır. Ancaq fərqləndirmə zamanı “ərəb köklü türk əlifbası” da deyilə bilər”. Sözlərin yazılışında iki qayda fərqləndirilir: morfem qaydası, heca qaydası: “Əlif- morfem qaydasına görə bu səsin yazılışı kəlmələrin başlanğıcı və morfemlərin sonu ilə məhdudlaşır və morfemin ortasında yazılmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, bir kəlməni kəskinliklə morfemlərə ayırmaq mümkün olmasa, imla heca əsasında qurulmalıdır.

Göründüyü kimi, Cənubda “Varlıq” jurnalı ətrafında toplaşmış ziyalılar ərəb əlifbasını Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşdırmaq üçün maksimum dərəcədə səy göstərir və çətinlikləri aradan qaldırmağa, ortaq fikrə gəlməyə çalışırlar. Bu məqsədlə “Varlıq” jurnalında mütəmadi olaraq “Yazı qaydaları haqqında fikir yoxlama vərəqəsi” başlığı altında sorğular

keçirilir, geniş oxucu kütləsini bu mülahizələrə cəlb etmək üçün “İmla qaydalarımızda hansı güzəştləri təklif edirsiniz? Fikirlərinizi ətraflı şəkildə açıqlayın” şəklində onlara müraciətlər nəşr olunur. Bu mülahizələrin nəticələri haqqında əvvəlcədən fikir söyləmək çətinidir. Ancaq yazı qaydalarının ərəb əlifbasının imkan verdiyi səviyyəyə qədər Şimaldakı orfoqrafiyaya uyğunlaşma meyli bütün hallarda özünü açıq şəkildə biruzə verir. Bu onu göstərir ki, yaxın gələcəkdə Şimalla Cənub arasında fonetik-orfoqrafik normaların təsbitində yalnızca əlifba ilə bağlı texniki fərqlər qalacaq və bütövlükdə fonetik norma vahid ədəbi dil çərçivəsində fəaliyyət göstərəcəkdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin Cənub qolunda bəzi hallarda saitlərlə (saillığ, gəlmağa,

köçax və s.) , habelə saitlərlə samitlərin ahənginin pozulması (qədəğən və s.) fars dilinin təsiri kimi qiymətləndirilə bilər. Bu hal fonetik normaya elə bir təsir göstərmir.

Ədəbiyyat:

1. T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü). Bakı, ADU nəşri, 1976
2. H.Mirzəzadə. Azərbaycan ədəb dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Maarif, 1972
3. M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1968
4. Cəfərov Nizami Qulu oğlu. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar...[Mətn] /N.Cəfərov; red. Z.İ.Budaqova; ön söz. N.Həsənzadə; AzSSR EA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.- B.: Elm, 1990.- 126 s.
5. Həmid Nitqi. Yazı qaydaları (imla kılavuzu). Tehran, 1365
6. Varlıq № 130, Tehran, 1382

Д.Нагиева

Нормальные проблемы азербайджанского языка

Резюме

В статье говорится о проблемах нормы языка Северного и Южного Азербайджана.

Автор стремится определить конкретные нормы данных вариантов Азербайджанского языка и показать различие в грамматическом и лексическом составе языка. Приводится много примеров из произведений творчеств обеих сторон. Автор примерами произведений старается четко показать грамматические, фонетические, лексические разницы

в языках обеих сторон. Автор подчеркивает, что до первой половины XIX века Азербайджанский развивался на основе единых норм. Разделение двух наций с первой половины XIX века привело к появлению местных проявлений Азербайджанского литературного языка. Социально-политические изменения на севере расширили функциональные возможности литературного языка. Начались публиковаться учебники, научные публицистические статьи, которые играют важную роль в продвижении языковых норм. В отличие от Севера, развитие литературного языка на Юге стало отставать почти полвека. Последующие события стимулируя этот процесс ускорил его развитие. Это также ясно из произведений поэтов южного Азербайджана.

Исследователи показывают, что нормативная стабилизация на разных уровнях

языка не происходит одновременно. Также стабилизация норм на разных языках определяется самоидентификацией национальных языков. Например, орфографические и морфологические нормы в немецком языке определяются раньше синтаксических и лексических норм. В истории азербайджанского литературного языка норма правописания наиболее стабилизирована, а стабилизация норм в других языках осуществляется в предыдущие периоды. Прежде всего, социально-исторические условия, сфера функционального применения литературного языка, алфавит, географическое распространение языка и другие условия тесно связаны. В южном жанре азербайджанского литературного языка процессы, имевшие место на Севере в двадцатом веке, почти повторяются. Трудности применения турецкого языка к возрождению арабского алфавита.

На Южном жанре литературного языка Азербайджана в некоторых случаях нарушение гармонии гласных, а также согласных можно рассматривать как влияние персидского языка. Но это не влияет на фонетическую норму.

D.Naqiyeva

**The article talks about the problems of the norm of the language of
North and South
Summary**

Azerbaijan. The author seeks to determine the specific norms of these variants of the Azerbaijani language and to show the difference in the grammatical and lexical composition of the language. There are many examples from the works of works of both parties. The author by examples of works tries to clearly show grammatical, phonetic, lexical differences in

the languages of both parties. The author emphasizes that until the first half of the XIX century, the Azerbaijani developed on the basis of uniform norms. The separation of two nations from the first half of the XIX century led to the emergence of local manifestations of the Azerbaijani literary language. Socio-political changes in the north have expanded the functionality of the literary language. Textbooks, scientific journalistic articles that play an important role in the promotion of language norms began to be published. Unlike the North, the development of the literary language in the South began to lag almost half a century. Subsequent events stimulating this process has accelerated its development. This is also clear from the works of poets of southern Azerbaijan. Researchers show that regulatory stabilization at different levels of the language does not occur simultaneously.

Also, the stabilization of norms in different languages is determined by the self-identification of national languages. For example, the spelling and morphological norms in the German language are determined before the syntactic and lexical norms. In the history of the Azerbaijani literary language, the norm of spelling is most stable, and the stabilization of norms in other languages is carried out in previous periods. First of all, the socio-historical conditions, the scope of the functional application of the literary language, the alphabet, the geographical distribution of the language and other conditions are closely related. In the southern genre of the Azerbaijani literary language, the processes that took place in the North in the twentieth century are almost repeated. The difficulties of applying the Turkish language to the revival of the Arabic alphabet.

In the Southern genre of the literary language of Azerbaijan, in some cases, a violation of

the harmony of vowels, as well as consonants, can be considered as an influence of the Persian language. But this does not affect the phonetic norm.

Rəyçi: Leyla Qocayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏYANƏ BAĞIROVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADU

sayanamovsum@gmail.com

DİL VƏ DANIŞIQ PROSESİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: instinkt, implisit, rekursiya, funksional, qavrama

Key words: instinct, implicit, recursion, functional, perception

Ключевые слова: инстинкт, имплицит, рекурсия, функциональный, восприятия

İnsan doğulur, böyüyür və böyüdükcə də dil açıb danışmağa başlayır. N.Xomski yazır ki, ilk əvvəl insanın düşüncəsi yaranır və bunun əsasında sonralar o, dili yaradır (12). N.Xomskinin mövqeyi bizim diqqətimizi insan beyninə yönəldir. Yönəldilən diqqət belə suallar yaradır: nə? necə? və nə üçün? Ona görə də biz davranışa nəzər salmalı oluruq. Əlbəttə, beyin və davranış intuitiv olaraq əlaqəlidir.

Canlı olmayan digər varlıqlar, yəni heyvanlar düşüncələrini bir-birinə ötürə bilmədiklərindən onlar ünsiyyət qura bilmirlər və instinkt vasitəsilə əlaqə saxlayırlar. Bizdə olan mücərrəd düşüncə anlayışı onlarda yoxdur.

N.Xomski yazır ki, insanın düşüncə sistemi ilə digər heyvanların instinkt simvol sistemləri arasındakı fərq çox ciddi görünür. Heyvan “dilin” anlayışı heyvan ünsiyyətində müşahidə olunur. Heyvan dilinin düşüncəsi və simvolları tamamilə fərqlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Xomski insanların və heyvanların dili arasındakı dərin fərqlilikləri nəzərə çarpdırır. O qeyd edir ki, heyvan ünsiyyətində funksional referens müşahidə olunur. N.Xomski öz diqqəti konsepsiyasında insan səslərinin xüsusiyyətlərinə cəlb edir. O iddia edir ki, insan səsləri cümlənin qurulması üçün əhəmiyyət kəsb edən amildir. Eyni zamanda, N.Xomski insan səslərinin rekursiya edilə biləcək yeqanə növ olduğunu qeyd edir. Odur ki, rekursiya meydana çıxanda (beynin əlaqələnməsi, birləşməsi) fikirlər artıq mövcud olmuş olur. Bu amillərin Xomski aşağıdakı kimi şərh edir:

I amil : Heyvanların birləşməyən düşüncələri, fikirləri vardır;

II amil: Səciyyəvi olaraq insan fikirləri, düşüncələri birləşir və bunlar mövcuddur;

III amil : Beyin məlumatı yeniləyir, birləşdirir;

IV amil : İnsan beyinində birləşmə, əlaqə müşahidə olunur və insan düşüncələri əlavə olaraq birləşməyə başlayır;

VI amil : İnsanlarda tam düşüncə, planlaşdırma və s. keyfiyyətləri inkişaf etdirmək qabiliyyəti müşahidə olunur;

VII amil: İnsanların danışmaq qabiliyyəti mövcuddur (13).

N.Xomski nəzəriyyəsiindən məlum olur ki, dil orqanizmin xaricində hiss olunmamışdan əvvəl orqanizmin daxilində təzahür edir. Bu zaman belə bir iddia ortalığa çıxır: heyvanlar danışa bilməsə belə, gələcək üçün düşünə və plan qura bilərlər. Lakin, bu o anlama gəlmir ki, onlar insanlar kimi düşünmək və planlaşdırmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Heyvanların düşünmə və planlaşdırma qabiliyyəti onların ilk mövcud olan insan-növü anlamında başa düşülür. Fikir beyində yaranan anlamdır. Əgər fikir mövcuddursa, o davranışa da təsir göstərə bilər. Odur ki, insan-növ anlayışı öz-özünə inkişaf edə bilmir. Lakin, Xomskiyə görə, dil öz-özünə beyində yaranır. Fikir və ünsiyyət arasındakı əlaqə dildəki balansla müşahidə olunur. Xomski həmişə iddia etmişdir ki, dil dünyada düşüncə və quruluş üçün sistemdir və bunlar da ünsiyyət üçün vasitədir. Xomski və onun davamçıları təbiət sistemini heç vaxt qəbul etməmişlər. Onlar iddia edirlər ki, həm ana dilinin, həm də sonradan öyrənilən istənilən dilin inkişafında həmişə başqa faktorların təsiri olmuşdur. Onların qənaətinə görə, dilin inkişafının nəticələri əsasən sirlərdən yaranmışdır və bu sirlər də dilin inkişafının hələ kəşf olunmamış qanunları, inkişaf qanunları və digər başqa amillərlə bağlıdır.

D.Bikertonun düşüncəsinə görə, N.Xomskinin “dilin inkişafı anadangəlmə amillərlə izah oluna bilər” fikri düzgün deyildir. O, N.Xomskidən fərqli olaraq iddia edir ki, dilin inkişafının anadangəlmə amillərlə bağlı olması uğurlu olmayan bir iddiadır. D.Bikerton iddia edir ki, dil bizim düşüncə dünyamızı yaradan bir vasitədir. O, belə demək mümkünsə, göydən düşməyib və bugünkü vəziyyətə çatması üçün inkişaf da etməyib. O, ünsiyyətin hiss olunan formasına anı daxil olmayıb. Yalnız xarici hadisələr daxili hadisələri şərtləndirir, çünki yalnız xarici hadisələr təbiət seçimində müşahidə olunur (10).

D.Bikerton N.Xomskinin “dilin ideal, yəni anadangəlmə amilləri əsasında yaranması fikirlərinin uğursuzluğunu vurğulayır. O, dilin bir anda qəbul edilərək yaranmasının anadangəlmə olması fikrinə şübhə ilə yanaşır (10). O insanlar ki, uşaqların dili necə qəbul etməsini öyrənirlər, bu məsələdən narahat olurlar. Uşaqların dili sərbəst qavraması, yaxud dildə sərbəst danışmaları üçün müəyyən illər lazımdır.

F.Y.Veysəlli hesab edir ki, dil elə əlaqələr şəbəkəsi və bu şəbəkənin elə vahidlər sistemidir ki, o, bütün fərdləri bir-birinə bağlayır, fərdin fəvqində durur, abstraksiyadır, sosial instrumentdir (8,10).

Dilin təşəkkülü haqqında ilkin fikirləri təhlil etmək üçün əvvəlcə dini inanclarla dolu mənbələrə nəzər yetirmək məqsədəuyğun olardı. Məsələlərin müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə canlıları Allah-təala tərəfindən adlandırılmasına aid xeyli sayda ayələr mövcuddur. Məsələn:

“(Allah) Adəmə bütün (şeylərin) adlarını öyrətdi. Sonra onları mələklərə göstərib dedi: “Doğru danışanlarsınızsa, bunların adlarını Mənə deyin!” (2:31); Onlar dedilər: “Sən pak və müqəddəssən! Sənin bizə öyrətdiklərimdən başqa bizdə heç bir bilik yoxdur! Həqiqətən, Sən Bilənsən, Müdriksən!” (2:32); (Allah) dedi: “Ey Adəm, bunların adlarını onlara bildir!” O, bunların adlarını onlara bildirdikdə (Allah) dedi: “Mən sizə demədim ki, göylərdə və yerdə olan qeybi, aşkara çıxartdığınızı və gizli saxladığınızı bilərəm?” (2:33) (3).

Yəhudi–xristian inanclarına görə, Allah Adəmə bütün əşyaları adlandırmaq gücü (imkanı) verir.

İncildə yazılır:

“Rəbb Tanrı yerdəki heyvanların, göydəki quşların hamısını torpaqdan yaratmışdır. Onlara nə ad verəcəyini görmək üçün hamısını Adəmə göstərmişdir. Adəm hər birinə nə ad verdisə, o canlı o adla tanındı” (4).

Buna oxşar inanclar bütün dünyada mövcuddur. Misirlilərə görə, danışığı yaradan Thos Allahıdır. Babilonlara görə, dili Nobu Allahı yaratmışdır. Hindular dil qabiliyyətini qadın Allahının qabiliyyəti hesab edirlər. Brahma bəşəriyyətin yaradıcısı hesab olunur, amma dilin insanlara onun arvadı Sarasvati tərəfindən verilməsi göstərilir (1).

Bir çox dinlərdə yalnız canlılar, yəni insan nəsli dualarda dildən istifadə edirlər. Eramızdan əvvəl 5-ci əsrdə hindu keşişləri inanırdı ki, Vedik Sanskritləri danışığın tələffüzünün mənşəyi hesab olunur. Bu fikir bir çox linqvistik araşdırmalara əsas vermişdir. Bizə məlum olan ilk pakistanlı dilçi Panini e.ə. 4-cü əsrdə sanskrit dilinin qrammatikasının incəliklərini yazmışdır. Həmin yazıda dini sitayişlərdə erkən danışığıqdan istifadənin fonoloji qaydaları açıqlanmışdır (6, 94-96).

Artıq XXI-ci əsrdə yaşamağımıza, dillə bağlı bir çox araşdırmaların aparılmasına və uğurlu nəticələrin əldə olunmasına baxmayaraq, dilin mahiyyəti ilə bağlı tədqiqatlar hələ də davam etməkdədir. Bu da ondan xəbər verir ki, dilin mahiyyəti məsələsi bu gün də aktualdır və onun dərinəndən araşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Qədim dilçilik eramızdan əvvəlki dövrü və eramızın I-IV əsrlərini əhatə edir. Bu dövr ərzində şərq ölkələrində dilçiliyin rüşeymləri cücərməyə başlamışdır. Hindistanda dilçilik əsasən praktik məqsədlərlə bağlı təşəkkül tapmışdır. Eramızdan 1500 il əvvəl yaranmış və xalq tərəfindən əzbər öyrənilən dini-fəlsəfi məcmuələrin (vedalar) mətnində rast gəlinən arxaik söz və ifadələrin linqvistik izahına ehtiyac duyulurdu və bununla da Hindistanda dil haqqında elmin bünövrəsi qoyulmuşdur (6,99).

Artıq qeyd edildiyi kimi, vedalar dini-fəlsəfi xarakter daşıyırdı və onların izah olunması nəticəsində vadanq adlandırılan bəzi şərhedici ədəbiyyat yaranmışdır. Vedaların dili geniş xalq kütlələri üçün anlaşılmaz

olduğundan qədim Hindistanda alimlər vedalarda bəzi dil hadisələrini diqqətlə müşahidə etmiş və onları aydınlaşdırmaq üçün ilkin tədqiqatlar aparmışlar.

E.ə. V əsrdə ilk hind dilçisi Yaska vedaların dili ilə bağlı şərhlər vermişdir. Bu zaman o, özündən əvvəlki dilçilərin fikirlərindən bəhrələnmişdir. Yaska əsasən qrammatika məsələləri ilə məşğul olmuş və 4 nitq hissəsi müəyyən etmişdir: isim, feil, önlük və hissəcik. Yaska özündən əvvəl gələn hind dilçilərinin tədqiqatlarını ümumiləşdirmiş tələffüz qaydaları ilə yanaşı qrammatik qaydaları da müəyyənləşdirə bilmişdir. O, belə qənaətə gəlmişdir ki, sözlə əşyanı birləşdirən mənənin varlığıdır, mənə sözlə əşya arasında ümumilik ifadə edir (6, 102-111).

Panini, dili sistem kimi başa düşürdü və ilk dəfə qrammatikaya “sıfır morfem” anlayışını gətirmişdir. Panini dünyada ilk olaraq müqayisəli metoddan istifadə edərək sanskritlə vedaların dilini müqayisə etmişdir.

Bir qədər daha qədim dövrlərə müraciət edəndə görürük ki, Panininin sanskritin mövcud olan ən erkən qrammatikasıdan bəhs edən “Astādhyāyī” əsəri sanskrit dilinin danışiq versiyasında 5 dil variantını təsvir edir (9). Əminliklə deyə bilməsək də, güman etmək olar ki, Panini dilin quruluşunun müəyyən edilməsini, onun qorunmasını təhlil etməyə tam müvəffəq olmuşdur. Eyni zamanda belə fakt da vardır ki, Panini öz dövrünün ümumi mədəni ehtimallarını araşdırmaqla məşğul olmuşdur. Burada tam əminliklə demək olar ki, Panini dilin mahiyyəti maraqlandırmışdır və o, impilisit biliyi şüura gətirməyin ruhla əlaqədar olmasını müəyyən etmişdir. Daha dəqiq desək, Panini linqvistik quruluşun impilisit biliyini araşdırmışdır. Amerikalı strukturalist L.Blumfeld Panininin deskriptiv sanskrit qrammatikasını xarakterizə etmişdir: “... insan ağılının ən böyük hərəkətlərindən biri və dillərin təsvirini verən əla modeldir” (9).

Qədim hind dilçiləri dil məsələləri ilə mütəmadi məşğul olmuşlar. Eramızın I əsrində hind alimi Bxartxari qrammatik kateqoriyaları fəlsəfi əsasda şərh etmişdir. Bxartxarinin özünəməxsus ontoloji baxışları olmuşdur. Onun dil fəlsəfəsinə gəldikdə, qeyd etmək olar ki, burada, aşağıda göstərilmiş 3 məsələ mühüm hesab edilmişdir:

1. Dil və gerçəklik arasında qarşılıqlı əlaqə;
2. İstifadə (usage), kontekst və dil oyunları.
3. Dilin ifadəolunmazlığı və xüsusiyyəti (9).

Dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi kimi müəyyən olunursa, o halda dil bütün insanlar üçün unikal deyildir. İnsan dilinin elə xüsusiyyətləri vardır ki, onlara digər canlıların ünsiyyət sistemində də rast gəlmək olar. İnsan dilinin əsas xüsusiyyəti onun yaradıcı aspektinin olmasıdır. Yaradıcı aspekt və ya qabiliyyət dedikdə danışanın “yaxşı formalaşdırılmış” qrammatik cümlələrin sonsuz yığını olan linqvistik birləşmələrin əsasını təşkil edən qabiliyyəti

nəzərdə tutulur. Danışanın qurduğu bu cür “yaxşı formalaşdırılmış” cümlələr əvvəllər nə eşidilmiş, nə də qurulmuşdur.

İndi isə dilə yiyələnmə ilə bağlı bəzi faktları nəzərdən keçirək. Karuşaqların dil öyrənmək faktı onu göstərir ki, səsi eşitmək və ifa etmək qabiliyyəti dil öyrənmək üçün zəruri olan ilkin şərt deyildir. Eyni zamanda, insan dilinin səslərini yamsılamaq qabiliyyəti dil öyrənmək üçün yetərli əsas deyildir. “Danışan quşlar” səsləri yamsılayır, amma bu səsləri onlar, nə kiçik hissələrə ayıra bilir, nə də onları yamsılayarkən həmin səsləri başa düşür, nə də öz fikirlərini ötürmək, çatdırmaq üçün yeni nitq ifa edə bilirlər. Quşlar, arılar, hörümçəklər, balıqlar və bir çox digər canlılar bəzi yollarla ünsiyyət qura bilirlər, amma ötürülən məlumat kəskin şəkildə məhdudlaşdırılır, o, stimül yönümlü olur və kiçik ismarıclarla sərhədlənir (15,15).

Dilin öyrənilməsinə yanaşmalar V.fon Humboldt dövründə də aktual olmuşdur. Həmin dövrdə əsas düşüncə “dilə vahid sistem kimi olan baxışlar” olmuşdur: dil orqanizminin təsviri üzərində canlı danışığın öyrənilməsi prioriteti: dilin təsvirini onun daxilindən deyil, həm də insan fəaliyyətinin digər mənəvi formaları ilə qarşı-qarşıya qoyulması, ələxsus da incəsənətlə: dilə fəlsəfi yanaşma və onun öyrənilməsinə incə (həssas) elmi yanaşma (6,129-130).

K.Fosslerə görə “Dil nəşə bütöv və qarşılıqlı əlaqədə olan bir şeydir və əsas dilçilik fənni olmalıdır.” Estetik idealizmin nümayəndəsi olan K. Fossler və onun digər həmkarları elmi problemi subyektiv-idealist nöqteyi nəzərdən həll etməyə çalışmışlar və bu halda onlar dilin ekspressiv-estetik funksiyasını ön plana çəkmişlər (15, 79).

Əgər bizim dil unikaldırsa, belə bir təbii sual çıxır ki, bəs o, necə yaranıb? Dilin mənşəyi ilə bağlı bütün dinlərdə və mifologiyalarda çoxlu hekayələr mövcuddur. Əsrlərdir ki, insanlar bu sual barədə mübahisələr edirlər. Bu məsələ ilə əlaqədar küllü miqdarda elmi işlər yazılıb və hələ də yazılmaqdadır. Bu barədə həm ilahi mənşə nəzəriyyəsi, təkamül inkişafı və dil insan kəşfi kimi müxtəlif səpkilərdə təqdim olunmuşdur. Bu təqdim olunan sualların cavabları çoxluq təşkil edir.

Antropoloqlar düşünürlər ki, insan növləri ən azı bir milyon ildir ki, mövcud olmuşdur və ya 5 yaxud, 6 milyon illərdir mövcud olmaqdadır. Amma ən ilkin şifrəsi açılmış yazıların tarixi ən azı 6 min il əvvələ təsadüf edir. Məsələn üçün, Şumerlərin yazıları eramızdan 4000 əvvələ təsadüf edir. Doğrudur, bu yazılar dilin inkişafının tarixi boyunca ən erkən vaxtlara uyğun gəlir, amma dilin mənşəyinin açılması üçün onlar heç bir şərh vermirlər.

Bu səbəblərdən də alimlər 19-cu əsrin sonlarına kimi ancaq dilin mənşəyi ilə bağlı “ağır elmi”, kənarlaşdırılmış və hətta qadağan edilmiş müzakirələr aparmışlar.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988.
2. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004.
3. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə mənaça tərcüməsi. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Bünyadov Z.M., Məmmədəliyev V.M. Ön söz V.M.Məmmədəliyevin, Qeyd və şərhlər Z.M.Bünyadovundur. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat evi, 2013.
4. İncil. Müqəddəs Kitab. Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədid. Bakı: Müqəddəs Kitab Şirkəti, 2009.
5. Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1987.
6. Veysəlli F.Y. Dil. Bakı: Təhsil NPM, 2007.
7. Veysəlli F.Y. Dilçiliyə giriş. Bakı: Mütərcim, 2017.
8. Almond P.C. Adam and Eve in Seventeenth-Century Thought. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
9. Bhate S., Kak S. Panini's grammar and computer science. India: Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, 1993.
10. Bickerton D. Adam's tongue. USA: New York, 2010.
11. Bloomfield L. An Introduction to the Study of Language, 1914 (J.F.Kess, ed.). Henry Holt, New York (reprinted by John Benjamins, USA: New York, 1983).
12. Chomsky N. Cartesian Linguistics. New York: Harper and Row (3rd edn 2009). Cambridge: Cambridge University Press, 1966.
13. Chomsky N. Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use. New York: Preager, 1986.
14. Harley T.A. The psychology of language. UK: Taylor and Francis Publishers, 1995.
15. Yule G. The Study of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

S.Baghirova

The characteristic features of the language and the speech process

Summary

The given article is about the characteristic features of the language and the speech processes. It provides various sources of origin, nature and usage of language. It is believed that there are a number of interesting theories about the origin of language. Some of these theories have been covered in the article. As it has given in the article, we are all born with an

innate knowledge of grammar that serves as the basis for all language acquisition. In other words, for humans, language is a basic instinct. The theory, however, has long been met with widespread criticism — until now. Nevertheless, the idea raised by the famous linguist Chomsky is considered more appropriate. His thoughts on native language competence have not been accepted in linguistics. On the other hand, in the article has been explained the relation of the language with the speech. Although both processes have independent functioning, their cooperation is the full-fledged system.

С.Багирова

Характерные особенности языка и речевого процесса.

Резюме

Данная статья посвящена характерным особенностям языка и речевых процессов. Он предоставляет различные источники происхождения, природы и использования языка. Известно, что существует ряд интересных теорий о происхождении язык. Некоторые из этих теорий были освещены в статье. Как было сказано в статье, мы все рождены с врожденным знанием грамматики, которое служит основой для любого овладения языком. Другими словами, для людей язык является основным инстинктом.

Теория, однако, уже давно встречает широкую критику - до сих пор. Тем не менее мысль, высказанная известным лингвистом Хомским, считается более обоснованной. Его мысли о языковые компетенции не были приняты однозначно в лингвистике. С другой стороны, в статье было объяснено отношение языка к речи. Хотя оба процесса имеют независимое функционирование, их сотрудничество является полноценной системой.

Rəyçi: Minaxanım Hacıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ALİYƏ HACIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri
Qapalı Səhmdər cəmiyyəti
aliya@mail.ru

RADIO DİLİNDƏKİ BƏZİ QÜSURLAR (İkinci məqalə)

Açar sözlər: dil, nitq, təfəkkür, dilin ifadə imkanları, radioda nitq mədəniyyəti, rümunəvi danışiq, ədəbi dil normalarından yayınmalar, efir dilindəki qüsurlar, radioda dilin saflığı uğrunda

Ключевие слова: язык, речь, мышление, возможности языка, культура речи в радио, образцовый разговор, избегание норм литературного языке, в эфирном языке, за чистоту языка в радио

Key words: language, speech, intellection, expression opportunities of the language, speech culture in radio, a model speech, evades from the norms of the literary language, errors in radio speech, for the purity of the language in the radio

Jurnalistlərin nitqi müxtəlif məqsədlər daşıyır: 1. Məlumat vermək; 2. Maarifləndirmək; 3. Ruhlandırmaq; 4. Araşdırmaq və s. Bütün məqsədlərə görə jurnalist öz nitqini Azərbaycan ədəbi dilinin tələbləri əsasında qurmalıdır.

Radionun dilində ədəbi dilin müxtəlif cəhətləri birləşir. Bu həm də jurnalistin peşəkarlığı ilə həyata keçir. Radiojurnalistlər öz fəaliyyətlərində Afad Qurbanovun ədəbi dil haqqında irəli sürdüyü (3.69) aşağıdakı xüsusiyyətləri əsas götürməlidirlər: a) ədəbi dili milli dilin formalaşmasında mühüm rol oynayır; b) ədəbi dilin ədəbi-mədəni səciyyəliliyi onun yüksək əlamətlərindəndir; c) ədəbi dil normalaşdırılmış ünsiyyət vasitəsidir; ç) ədəbi dil tarixən əldə olunmuş ümummədəni nailiyyətlərin saxlanması, əbədiləşdirilməsi və nəsillərə ötürülməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir; d) ədəbi dilin zəngin lüğət tərkibinə, qrammatik quruluşa və üslublar sisteminə malik olması onun əsas xüsusiyyətlərindən sayılır; e) ədəbi dil şifahi və yazılı formalara malikdir; ə) ədəbi dil müxtəlif məzmunlu hər növ informasiya verməyə qadirdir.

Radionun jurnalistləri söz seçməkdə, qrammatik, fonetik materialların, sitatların istifadəsinə yüksək həssaslıqla yanaşmalı, ədəbi dilin tələblərinə cavab verməlidirlər. Radionun rəsmi proqramlarında hər bir məsələ- xəbər, hadisə, nəzərdə tutulan hər bir obyekt, fiqur qısa və konkret izah tələb edir. Verilişlərdə artıq və lüzumsuz sözlər, təkrarlara, bədii vasitələrə yol

verilməməlidir. İkimənəlilikə, dolaşıqlığa yol verməmək üçün terminlər yerində işlədilməlidir. Ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün riayət olunmalıdır.

Hər bir jurnalist bilməlidir ki, elm-təhsil verilişlərində nəzərdə tutulan fikrin elmi izahı əsas şərtidir. Bu verilişlərdə terminlərin yerində, düzgün, sözlərin həqiqi mənada işlənməsi vacibdir.

Publisistik verilişlərin təbliğat, təşviqat, məlumat xarakterli buraxılışları xalqın ruhuna, qəlbinə yaxın dillə efirə çıxmalıdır. Veriliş elə qurulmalıdır ki, dili, danışığı ilə tamaşaçını cəlb etsin. Informasiyalar yerində olmalıdır.

Lakin, sadaladıqlarımız jurnalistlərin fəaliyyətində özünü həmişə doğrultmur. İlk növbədə, efirdə ayrı-ayrı sözlərin, xüsusən alınmaların yanlış tələffüzünə aid aksentoloji, vurğu səhvlərinin sayı azalmır. Hər hansı mövzu ilə bağlı informasiya verərkən sözdə vurğunun düzgün tələffüz edilməməsi xoşagəlməz assosiasiya yaradır. İstənilən mövzunu şərh edən jurnalist mütləq həmin sahənin leksikasını öyrənməlidir. Radio aparıcısı məhz yüksək səviyyəli ziyalı, layiqli vətəndaş, öz ana dilini sevən və onu nümunəvi tərzdə təqdim edən fərd olmalıdır.

Radio milyonlarıdır. Azərbaycan radiokanallarının jurnaslitləri xalqın qəbul olunmuş dil sistemini yerinə yetirməlidirlər. Onlar bunu icra etməyi bacarmayanda xalq onların işini müsbət qiymətləndirmir. Jurnalist peşəkarlığı onun iştirak etdiyi hər hansı bir verilişin efirdə onun dil normalarına qayğısı, tələbkarlığı və bunları həyata keçirməsi ilə özünü göstərir.

Kanallarımızda tez-tez belə cümlələrlə rastlaşırıq: “Bu gün sərgi nümayiş olunacaq”. Buradakı “olmaq” feili təsirsiz feil olduğuna görə cümlənin mənası düzgün deyil. Bu məzmunlu cümlələr belə qurulmalıdır: “Bu gün sərgi nümayiş etdiriləcək”. Sərgi nümayiş olunmur, nümayiş etdirilir.

“Mən dinləyicilərə telefon nömrəsi verirəm ki, zəng etsinlər” (24.04.15 Speys “Düşüncələr”) cümləsində “telefon nömrəsini verirəm” yox, “telefon nömrəsi xatırladıram” və ya “studiyaımızın telefon nömrəsini deyirəm” kimi deyilsə yaxşı olardı. Ancaq verilişdə səslənən kimi deyilməsi, elə bil ki, dost, qonşuya telefon nömrəsi verilir.

“Gənc sözü heç zaman bitmir, çünki hər zaman yeni nəsil gəlir” (22.04.15 İctimai “Əyləncəli səhər”) cümləsində “Gənc sözü heç zaman bitmir” deyilməsi yaxşı deyil. Belə demək olardı: “Gənc sözü heç zaman lüğətimizdən çıxmır” və s.

“Kim bilir vaxtımız bəlkə də tez bitdi, odur ki, bizə tez zəng edin”- Baba Vəziroğlunun qonaq olduğu bu verilişdə (22.04.15 İctimai “Əyləncəli səhər”) deyilən bu cümlədə aparıcı maraqlı qonaqla bağlı fikrini belə ifadə etdi. Bir saatlıq veriliş elə bir saata da keçəcək. Ona görə də, belə bir cümlə demək olardı: “Maraqlı qonağımızla bağlı efirimizə zənglər çox olacaq. Tez

zəng edin ki, bizimlə əlaqə saxlaya bilərsiniz” və yaxud “Zəng etməyə tələsin ki, qonağımızla ünsiyyətdə ola bilərsiniz”.

Müşahidələr zamanı radio verilişlərində aparıcıların belə qüsurları da çox buraxdığının şahidi oluruq. Məsələn, Burc FM kanalında “Günə dair” verilişində aparıcı deyir ki, həmin verilişin qonağı “Həyat sən nə qəribəsən” teleserialının iştirakçısı, Bələdiyyə teatrının aktrisası Zülfüyyə Qurbanovadır. Səhər saat 10-da başlayan bu verilişdə aparıcı həddindən artıq təkrarçılığa yol verir, tez-tez də qonağının kim olmasını deyirdi. Dinləyənlə elə gəlirdi ki, qonaq Z.Qurbanova bu dəqiqələrdə efirə çıxacaq. Mən özüm də qonağın efirə çıxmasını gözləyirdim. 10-54-də aparıcı yenidən səsləndi: “İrəliləyən saatlarda qonağımız “Həyat sən nə qəribəsən” teleserialının iştirakçısı Bələdiyyə teatrının aktrisası Z.Qurbanova olacaq”. Özü də “saatlarda”. Bu veriliş cəmi iki saatlıq proqramdır. 5 dəqiqə sonra isə aparıcı dedi ki, Z.Qurbanova proqramın ikinci saatının ikinci yarım saatlığının qonağı olacaq. Bu informasiyanı veriliş başlayan zaman demək lazım idi. Informasiyanı bu qədər çəkib uzatmaq dinləyicini üzür, vaxtı alır, həmin informasiya aparıcının dilində çeynənilmiş sözlərə çevrilir.

Həmin verilişdə qonaqla söhbət zamanı aparıcı belə ifadələr işlədir: “Aktyor plastilindi”. Fikrini tam ifadə edə bilməyən aparıcı belə deyə bilərdi: “Aktyor plastilin kimi elastikdi”, “Aktyor hərəkətləri ilə plastilinə bənzəyir” və s.

Bu proqram dinləyicilərlə birbaşa telefon bağlantıları əsasında qurulduğundan aparıcı, telefon vasitəsilə əlaqə saxlayan zaman da bolluca qüsurlara yol verdi. Məsələn: “Ağcanın oynadığı obrazlara baxırsız? İfa etdiyi rollara?” Ağca Z.Qurbanovanın oynadığı roldur. Aparıcı bunu unudur. Həm də telefon bağlantısında olan azyaşlı uşaqdır. Aparıcı bunu da unudur ki, uşaqla onun yaşına uyğun dillə danışmaq lazımdır. Həmin aparıcıya aid daha bir qüsurlu danışiq nümunəsi: “Mehriban xanımdı telefon bağlantısında səhv etmərsən”. Bir nəfərə deyilmiş bu cümlə düzgün qurulmayıb. Bir də, telefonda danışan Mehriban xanım olmazsa, aparıcı səhv edərsə, bu dinləyiciyə hörmətsizlikdi. Dinləyiciyə belə bir sual vermək olardı: “Bağışlayın, mən kimlə danışırım?” və ya “Özünü təqdim edin” və s.

Aparıcının bir neçə qüsurlu danışığını da göstəririk: “Sırf “Həyat sən nə qəribəsən” tamaşasında sevgi uğrunda mübarizə aparırsan”. Burada “sırf” sözü artıq kəlmədir. “Ailə qurduqdan sonra fəaliyyətini davam etdirmək, filan etmək istəyirsənmi?” cümləsində də “filan etmək” artıq kəlmə kimi işlənmişdir.

“Səhər” şouda (29.04.15 Media FM) bir dinləyici zəng edib deyir ki, bir qızla oğlan metroda öpüşən zaman şəki bəzə qoyublar. Aparıcı internetə çəkib qoyanı geniş şəkildə tənqid etdi. Bu düz. Ancaq “ictimai yerdə bu cür hərəkətlər etmək olmaz. Böyük var, kiçik var. Azərbaycanlıların yalnız özlərinə məxsus mentalitetləri var və s. ” demədi. Bir aparıcı kimi bu

məsələyə tərbiyə nöqteyi-nəzərindən yanaşmadı. Həmin şouda aparıcı oğlan deyir: “Dostum Tural məni salamlayır”. Sonra ağzını marçıldadaraq dostuna öpüş göndərir. “Mən səni öpürəm, Tural” deyərək dalbadal, həmin qayda ilə, marçılıtlı ilə iyrənc, beyinlərə toxunaraq, çox yüngül tərzdə öpüşlər göndərir. Aparıcı qız isə ona deyir: “Bəlkə Turalın yanında adam var?” Məntiqə baxın, milyonlarla insan auditoriyası “adam” deyilmi? Bu, həmin aparıcıların radioda göstərdikləri yaddaşsızlıq, unutqanlıq, hörmətsizlikdir. “Şou” deyib iyrəncliklərə, unutqanlığa, məntiqsizliyə yol vermək olmaz. Əsla, olmaz. Şou verilişlərinin də daxilində bir qayda-qanun, bir hədd, bir ziyalılıq olmalıdır. Mədəni dil, mədəni hərəkət dinləyicini özünə çəkməlidir.

Belə bir misal: “Dünən Bakıda yağış yağırdı (Amma, əslində yağış yox idi, balaca çiskin var idi). Bu gün yağış olmayacaq. Nə bilək, bəlkə də yağdı. Hərdən olur daaa” (06.05.15 Azad Azərbaycan “Son xəbər”).

“Günəş” uşaqlar verilişində (22.05.15 Azərbaycan) Osman Sarıvəllinin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat verilir. Uşaqlar üçün yazılmış əsərlərindən söhbət açılır. Veriliş bitən zaman, O.Sarıvəllinin haqqında olan söhbətə belə yekun vurulur: “Hər kəs yüz il yaşamasa, günah onun özündədir”. Bu müdrik kəlam insanların mənalı, sağlam, yüksək əhval-ruhiyyəli yaşaması üçün deyilib. O.Sarıvəlli kimi insanlar nə qədər ədəbiyyat var, şeir var, yaşayacaq. Hər kəs də yaradıcı insan ola bilməz. Aparıcının yeri olmayan bir ifadəni işlətməsi dinləyicilərdə proqrama qarşı inamsızlıq yaradır. Onun fikrinə, düşüncəsinə xələl gətirir.

Nitq fikirlə dilin vəhdəti olduğu kimi, nitq mədəniyyəti də fikri beyində formalaşdırmaq və dil vasitəsilə ifadə etmək mədəniyyətidir. Mətbuat (publisistika) üslubunu ədəbi dilin başqa üslublarından fərqləndirən başlıca cəhət fikrin (informasiyanın) sənədlərə, gerçək hadisələrə söykənməsi və sənədli fikrə müvafiq sənədli dil vahidlərinin seçilib məzmunu (fikrə) uyğun formaya salınmasıdır.

Bəlli olduğu kimi, yazıçıdan fərqli olaraq jurnalist (publisist) həyatı, onun bir parçasını, fraqmentini gerçəkliyə ən yaxın şəkildə, yəni dəqiq əks etdirməyə borcludur. Rus tədqiqatçısı B.İ.Muçkin bu məsələni şərh edərək yazır ki, iki cür dəqiqlik var: müəllif fikrinin dəqiqliyi və onun söz təcəssümünün dəqiqliyi, yaxud niyyətin dəqiqliyi və icranın dəqiqliyi.

Nəyin -müəllif fikrinin, yoxsa o fikri ifadə edən dil vahidlərinin dəqiq olub olmadığını aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllifin fikri o zaman dəqiq olur ki, o, dildənkənər gerçəkliyin əks etdirmə fraqmentinə (fakt) maksimum uyğun gəlsin. Dil vahidləri isə o zaman dəqiq olur ki, o, müəllif fikrinin “boyuna biçilsin”, yəni ondan nə böyük, nə də kiçik olsun, müəllifin gerçəklik əsasında düzgün formalaşmış fikrini mümkün qədər tam, düzgün və aydın əks etdirdirsin. Burada “mümkün qədər” ifadəsini ona görə işlədirik

ki, fikrin tutumu həmişə dilin tutumundan genişdir. Hətta dünyanın ən zəngin dili belə gerçəkliyi tam ifadə etmək gücünə malik deyil.

Buna görə də hər bir fikir vahidinə uyğun dil vahidi tapmaq çox vaxt mümkün olmur. Bu səbəbdən söhbət fikrin tam yox, mümkün qədər tam ifadəsindən gedə bilər. Başqa sözlə, fikir əks olunan real gerçəklik fragmentinə (fakta) nə qədər yaxındırsa, bir o qədər dəqiq olur.

Müəllif fikrini ifadə edən sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri və s. həmin fikri nə qədər düzgün, nə qədər dolğun, nə qədər aydın əks etdirsə, jurnalistin nitqi bir o qədər dəqiq, bir o qədər dolğun, bir o qədər aydın olar. Jurnalist bütün fəaliyyəti boyu bu dediklərimizə çalışmalı, ədəbi dilimizin sağlamlığına öz töhfələrini verməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B.A. Nitq mədəniyyətinə verilən ətərlər haqqında .Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı -1988
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı -1999
3. Qurbanov A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri Bakı -1988
4. Q.Məhərrəmli Radio verilişlərinin dili və üslubu. Bakı-2011
5. Q.Məhərrəmli. Televiziya jurnalistikasının əsasları. BDU Nəşriyyatı. Bakı-2005
6. Q.Məhərrəmli. Kütləvi Kommunikasiya və dil. “Çaşıoğlu” nəşriyyatı. Bakı-2004
7. N.Əhmədli. Jurnalistin nitq mədəniyyəti Bakı-2005

A.Гаджиева

Некоторые недостатки в языке радио Резюме

Люди получают информацию по радио и слушают различные развлекательные программы, музыку и т.д. Слушатели не хотят слышать не правильную речь и при этом они теряют интерес к эфиру. Слушателю нужна более профессиональная и точная программа вещания, которая может помочь ему больше узнать. Слушателям нужны такие программы, которые продемонстрировали бы высокий уровень журналистской работы. Передача, построенная на основе высокого знания родного языка, слушателю даст возможность правильно осмыслить и понять сюжет программы. Каждая работа журналиста должна способствовать и помогать людям стремиться к лучшему и хорошему в жизни. Эта идея должна стать главной целью радиожурналиста.

Статье говорится о требованиях культуре речи Азербайджанского языка. Описываются дефекты языка радио. Перечисляются причины недостатка происходящих в эфире и ищутся пути устранения этих причин. Отмечается что, радио является примерной трибуной речи. Его надо беречь, языка во все времена. В статье говорится о проделанной работе в данной сфере деятельности различными учеными. А также освещаются многие качества языка радио. Радио - это говорящая коробка. Радио - это голосовая трибуна для идею. Радио - это друг и товарищ. Эфир не использует языковой материал, а также польский язык.

A.Hajieva

Some errors in the radio speech Saummary

People get information, listen entertaining broadcasts, music etc. by radio. They don't want to hear any defective speech. At the same time people's belief, interest in broadcasts are running out. They are interested in broadcasts that are wise, honest, teaches them something, make them love something, make them wait. Such broadcasts that touches their hearts by its high language ability, intelligence ability, position, skill.

The article is about the demands of speech culture and errors in radio language of Azerbaijan. The causes of errors in the radio language are listed in the article. Ways of eliminating these causes are being investigated. It is mentioned that, radio is a model speech tribune. It should be protected. Radio is a speaking box. Radio is a noisy word tribune. Radio is a friend and a companion. The ether doesn't only use language material, but also polish the language. It promotes the literary language, its norms and rules.

Rəyçi: Qara Məşədiyev
Filologiya elmləri doktoru, professor

BƏHRAM CƏFƏROĞLU
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MÜASİR MƏTBUATIMIZDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN QRAMMATİK NORMASINA MÜNASİBƏT

Açar sözlər: mətbuat, qrammatik, norma

Key words: press, grammatical, norms

Ключевые слова: прессы, грамматических, норм

(“Bakı Xəbər”, “Olaylar”, “Şərq”, “Xalq Cəbhəsi”, qəzetləri, “Azad İnform”, və “Modern az” saytlarının iyun-noyabr 2018-ci il tarixində çap olunmuş materialları əsasında)

Kütləvi informasiya vasitələrinin dilinin monitorinqi zamanı Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının, xüsusilə qrammatik normanın kütləvi şəkildə pozulması halları ilə qarşılaşdıq: “Bakı xəbər”, “Olaylar”, “Şərq”, “Xalq cəbhəsi”, qəzetləri və elektron mətbuatdan “Modern az” və “Azad inform” saytlarını 15.07.2018-15.11.2018. tarixləri arasında gündəlik təhlil etdiyimiz zaman məlum olmuşdur ki, yuxarıda adları çəkilən mətbu orqanlarda Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norması kütləvi sürətdə pozulur. Halbuki, milli ictimai təfəkkürü ifadə edən, mətbuatda funksionallaşan, olduqca müxtəlif mövqeləri, maraqları əks etdirən publisistik üslub ədəbi dilin digər üsulları kimi dil normalarına tabe olmalıdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norması ümumxalq dilinin iltisafilik prinsipinə əsaslanan qrammatik quruluşunu əks etdirir. Qrammatik norma sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin nitqdə düzgün qurulmasını tələb edir, onu normaya salır”. (1.səh.146.)

Grammatik norma ilk növbədə sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin şifahi və yazılı nitqdə düzgün qurulmasını tələb edir, onu normaya salır. Bu əlaqələr düzgün qurulmadıqda nitqdə qrammatik səhvlər meydana çıxır ki, nəticədə qrammatik kateqoriyaların işlənməsi, sözlərin sıralanması və bu kimi qrammatik qaydalar pozulmuş olur.

Qəzet və saytların dilində müşahidə etdiyimiz qrammatik norma pozuntularının bəzilərinə nəzər salaq;

--“Çox istərdim ki, uşaqlar **yoluxmasın** bu mərzə.” (2.səh.9.)

--“Özü də təkcə maariflənməklə, müəyyən layihələr həyata keçirməklə **yekunlaşmamalıdır** bu proses. (2.səh.9.) “Şərq” qəzetinin 12.10.2018 tarixli nəşrindən seçdiyimiz son iki nümunədə qrammatik normaya aid, cümə üzvlərinin ardıcılığı prinsipi pozulmuşdur. Birici cümlədə tamamlıq və ona aid təyin cümlənin baş üzvü olan xəbərdən sonra işlənmiş, ikinci cümlədə isə

xəbər cümlə üzvü mübtədadan önə keçmişdir. Məlumdur ki, cümlənin baş üzvü olan mübtəda(ərəb dilindən tərcümədə mübtəda birinci deməkdir) cümlənin digər üzvlərindən sintaktik əlaqə baxımından asılı deyil və hər zaman cümlənin əvvəlində işlənmək imkanına malikdir. Bəzi üslubi məqamlarda cümlə üzvlərinin işlənmə ardıcılığı müəyyən üslubi çalar yaratmaq məqsədi ilə pozula bilər, lakin qeyd etdiyimiz cümlələrdə cümlə üzvlərinin ardıcılığını pozmağa heç bir tutarlı səbəb yoxdur.

--"Paşinyan *və ümumiyyətlə* Ermənistan *ilişib Dağlıq Qarabağda qalıb*. Bu fikirləri "Olaylar" *qəzetinin baş redaktor* Yunus Oğuz deyib...Yunus Oğuz söyləyib ki, düşmən ölkə vəziyyəti problemin *hərbi yolu ilə* həll olunmasına gətirib çıxarır: "Ermənistan elə edir ki, *axırda BMT və ABŞ Azərbaycanı deyəcək ki*, gedin məsələni hərbi yolla həll edin. *Azərbaycanda* ildırım sürətilə torpaqlarını işğaldan azad edəcək. ...Lakin o anlamır ki, hakimiyyətdə qalmaq üçün *Azərbaycanda əlaqələri gücləndirməlidir*. ..Paşinyanın heç bir nüfuzu yoxdur, onun BMT *çərçivəsindən* heç bir *güclü* ölkə rəhbəri ilə görüşü *olmadır*."

(3.səh.4.)

"*Qəzetinin baş redaktor*" II tərəfdə *mənsubiyyət şəkilçisi buraxıldığına,cümlə üzvlərinin sırası heç bir əsas olmadan pozulduğuna görə qrammatik norma pozulub*.

--"BBC radioproqramlarından birində *ovluq əti* paylamaqla dəstəsinə 12 il liderlik edən şimpanzedən bəhs edilmişdi."

(4.səh.16.)

Seçilmiş təyini söz birləşməsi məzmununa görə birinci növdə olmalı idi, ancaq qrammatik normanın ziddinə olaraq ikinci növdə (ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi ilə) işlədilib.

--"AİB-in əsas məqsədlərindən biri enerji təhlükəsizliyinə ehtiyacı olan ölkələr, *o cümlədən, onun üzvləri arasında* regional əməkdaşlığı təşviq etməkdir."

(5.səh.10.)

"*O cümlədən, onun üzvləri arasında*"*birləşməsi cümlədə heç bir üzvlə sintaktik əlaqəyə girmir.*

--"Qaranlıq" kamerasındakı yeni texnologiya isə superkeçirici detektorlardan qaynaqlanan problemi *həll etmə ümid verir*."

(5.səh.16.)

"*həll etmə*"*yönlük halda olmalıdır.*

--"Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin planları haqqında danışan *Dövlət Komitəsinin Fuad Muradov* isə ölkəmizin Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında sürətlə inkişaf etdiyini, ümummilli lider Heydər Əliyevin diaspor quruculuğuna verdiyi töhfələri qeyd edib."

(6.səh.6.)

“Dövlət Komitəsinin Fuad Muradov” ifadəsi qrammatik normanı pozur.

“Biz Ümumilli lider **Heydər Əliyevin diasporla bağlı fərman və sərəncamları** bir daha **gündəmə gətirdik** və tezislər şəklində **nəşr buraxdıq**. Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin girişində heydər Əliyevin **büstü yaradılması** vacib idi.”

(7. səh.3.)

“**Heydər Əliyevin diasporla bağlı fərman və sərəncamları**” birləşməsi təsirlik halda olmalı idi.

--“İyunun 16-da ABŞ dövlət katibi **Mayk Pompeonun** deyib ki, Vaşinqton “Talibanla” beynəlxalq aktyor kimi müzakirələrə dəstək olmağa hazırdır”. (6.səh.11.) Qeyd olunmuş nümunədə **Mayk Pompeonun** mürəkkəb adının yiyəlik halda işlənməsi qrammatik norma pozuntusudur.

--“Psixoloq bunun səbəblərinə aydınlıq gətirib: Müəyyən yaşlarda yalan və gerçəyi ayıra bilmədikləri, diqqət çəkmək, uğursuzluqlarını gizlətmək, ətrafdakıların güvənini qazanmaq, valideyinlərindən, **yaxud ətrafda kimdənsə nümunə götürdükleri üçün**. Eləcə də cəzadan xilas olmaq, intiqam almaq, kiçik problemlərindən xilas olmaq, heç kimdən asılı olmadıqlarını göstərmək və **ətrafdakıların diqqətini öz üzərinə çəkmək üçün**.” (7.səh.10.) Seçdiyimiz nümunələr bir mətndəndir, göründüyü kimi birdən-birə iki böyük cümlə tamamlanmır. Qrammatik normanın pozulması fikrin anlaşılmaması, təhrif olunmasına gətirib çıxarır.

--“İkincisi isə, hətta digər turizim istirahət mərkəzləri barədə maarifləndirmə işləri aparılsa belə, onların yerləşdiyi şəhər və rayonlarda infrastruktur olmadığından xarici **turistlərin** həmin ərazilərə, məkanlara səfər etmək **marağında deyildi**.” (7.səh.10.) Cümlədə **turistlərin** sözü yiyəlik halda olduğu üçün qrammatik normanın tələbinə uyğun olaraq özündən sonra məsubiyyət şəkilçili sözün gəlməsini tələb edir, lakin nümunədən də gördüyümüz kimi cümlədə yiyəlik hallı sözdən sonra mənsubiyyət şəkilçili söz işlənməmişdir, bu isə öz növbəsində cümlədə mübtədanın işlənməməsinə (həlbki **turistlərin** sözü yiyəlik halda işlənməsəydi, mübtəda ola bilərdi) səbəb olmuşdur.

--“**Bizim torpaqlarımızı** müharibə, güc, soyqırımı, kütləvi qırğınlar vasitəsilə **işğal edilib**. Ancaq onlar bu gün bizi sülhə əməl etməyə, **danışqlara yolu ilə** məsələni həll etməyə çağırırlar.” (8.səh.4.) Seçdiyimiz hər iki cümlədə qrammatik normanın tələbi pozulmuşdur. Birinci cümlədə III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş vasitəsiz tamamlıq-**Bizim torpaqlarımızı** təsirlik halda olduğu halda cümlənin xəbəri məchul növdə olan təsirsiz feillə, **işğal edilib**-feili ilə ifadə olunub. İkinci cümlədə isə, **danışqlara yolu ilə** təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi yönük halda deyil, qeyri-müəyyən yiyəlik halda olmalıdır.

--“**Boşanmaların səbəblərini araşdırılarkən** məlum olur ki, nikaha daxil olan zaman insanlar tərəfindən tələskənliyə yol verilir”.(9.səh. 12.)KİV-nin dilində ən çox rast gəldiyimiz qrammatik norma pozuntularından biri də təsirlik halda olan sözün təsirsiz feillə işlədilməsi faktıdır. Seçdiyimiz nümunədə də bu hal müşahidə olunur.Belə ki, **Boşanmaların səbəblərini araşdırılarkən** feili bağlama tərkibinin asılı tərəfi-Boşanmaların səbəblərini təsirlik haldadır, əsas tərəfi- araşdırılarkən isə təsirsiz feillə ifadə olunmuşdur.Bu hal qrammatik normanın pozulmasına gətirib çıxarır.

--“**Aparılan** iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkənin maliyyə sabitliyi və iqtisadi artım **b.rpa olunmuş**,bir çox sahələrdə, xüsusən **kənr** təsərrüfatı, qeyri neft sənayesində əhəmiyyətli irəliləyiş **əldə olunub**”.(8.səh.9.)Qeyd etdiyimiz nümunədə qrammatik normanın pozulması indiki zaman məzmunlu feili sifətin (**Aparılan**) təyin vəzifəsində işlədilməsindən sonra cümlənin xəbərlərinin hər ikisinin(**b.rpa olunmuş**),(**əldə olunub**) feilin keçmiş zamanında verilməsidir. Bundan başqa bu cümlədə fonetik normaya əməl edilməmiş, iki söz- (**b.rpa**)və(**kənr**) sözləri orfoqrafik cəhətdən düzgün yazılmamışdır.

--“Nikol Paşinyanın **Qarabağla** sərt, kompromissiz açıqlamaları daxili auditoriyası xüsusi ilə separatçılar üçün hesablanıb. **Rusiya** bağlı siyasilər və separatçılar hakimiyyətdən uzaqlaşarsa, növbədənəkənar parlament seçkilərində Paşinyan qələbə çalarsa, o artıq Qarabağ münaqişəsinin mümkün həllini ortaya qoyacaq.”(10.səh.9.)Seçilmiş cümlələrin hər ikisində qrammatik norma pozulmuşdur. Birinci cümlədə **Qarabağla** sözündən sonra **bağlı** sözü “unudulmuş”, ikinci cümlədə isə **Rusiya** sözü adlıq halda işlənmişdir ki, bu kimi səhvlər qrammatik normanın tələblərinə uyğun deyildir.

--“Neft və qaz hasilatını tam miqyasa çatdırmaq üçün İranın 140 milyard dollarlıq birbaşa xarici investisiyaya ehtiyacı var və önümüzdəki on il ərzində nəqliyyat infrastrukturunu, dəmir yollarını, quru yolları, hava limanlarını və limanları modernləşdirmək üçün **hökumətə** hər il 14,5 milyard dollar **xərcləməlidir**”.(10.səh.11.)Cümlədə **hökumətə** sözünün yönlük halda olması həmin sözün mübtədə vəzifəsində işlənməsinin qarşısını alır, bu isə öz növbəsində qrammatik normanın pozulması ilə yanaşı, cümlənin məzmununa xələl gətirir.

--“Məsələn Lion şəhərinin yaridan **çox** ermənilərdən ibarətdir”.-(4.səh.8)Nümunədə III növ təyini söz birləşməsinin(Lion şəhərinin yaridan **çox**) əsas tərəfində işlənmiş **çox** sözündə III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi buraxılmışdır. Bu da öz növbəsində qrammatik normanın pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu tip qrammatik norma pozuntularına KİV-nin dilində çox rast gəlinir, aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

--“Bu sözləri “Sherg.az”a **ADA-nın politoloq** Elnur Soltan söyləyib”.(11.səh.5.)Qeyd etdiyimiz son cümlənin, III növ təyini söz birləşməsinin əsas tərəfinin mənsubiyyət şəkilçisi (**ADA-nın politoloq(u)**) “unudulmuşdur”.

--“Burada bir **dəqiqləşdirmək** aparmaq istərdim ki, **müxalifət düşərgəsindəki** passivlik daha çox radikal siyasi qüvvələr arasında hiss edilir”.(9.səh.11.)Cümlədə işlənmiş **dəqiqləşdirmək** məsdəri heç bir cümlə üzvü ilə məna və sintaktik cəhətdən əlaqəyə girmədiyinə görə qrammatik normanın pozulmasına səbəb olmuşdur. Bundan əlavə bu cümlədə **müxalifət düşərgəsindəki** ifadəsi diqqəti cəlb edir.Məlumdur ki, düşərgə sözü Azərbaycan ədəbi dilində müvəqqəti yaşayış yeri, lager, hərbi hissələrin müvəqqəti məskun olduğu yer, hərbi islah-əmək müəssisəsi mənalarda işlənir. Bu mənada **müxalifət düşərgəsi** ifadəsi leksik normanın tələbinə ziddir.

--“**Eyni zamanda Azərbaycan dövləti və dövlətçiliyinə qarşı mübarizə aparmaq**”.(9.səh.11.)Seçdiyimiz cümlənin xəbəri yoxdur, adlıq cümlə istisna olmaqla digər cümlələrdə xəbərin işlədilməməsi isə nəinki qrammatik normanı pozur, hətta həmin cümlənin mövcudluğunu şübhə altına alır.

--“**Çoxusu** özlərini tam **bürüzə vermirlər**”.(12.səh.11)Verilmiş cümlədə mübtəda ilə xəbərin şəxsə görə uzlaşması pozulmuşdur.Mübtəda çoxluq bildirməsinə baxmayaraq təkdə olduğu halda xəbər III şəxsin cəmində işlənmişdir.Bu isə öz növbəsində qrammatik normanın pozulmasıdır.

--“Referenduma əsas səbəb **Makedoniyanın Yunanstan** iyunun 17-də müqavilə imzalaması olub”.(13.səh.3)Verilmiş nümunədə **Yunanstan** sözündən sonra birgəlik bildirən **ilə** qoşmasının işlədilməməsi qrammatik normanın pozulmasına səbəb olmuşdur.

“Qeyd edək ki, bir neçə ay əvvəl qohumunun işdən çıxarılmasına etiraz edən Rza Rzayev bu **qərarını dəyişməsi üçün məktəbə gedərək** direktorla **mübahisə etmişdi**”(14.)Nümunədən də göründüyü kimi cümlənin tamamlığı-**direktora** sözü ilə xəbər arasında, həmçinin zərfliyi ilə xəbər arasında heç bir sintaktik əlaqə yoxdur.

--“Hər bir mövzunun **keçirilməsində ən önəmlisi odur ki**, yeni təlim proqramı olan kurikulumların keçirilməsi zamanı müəyyənləşdirilmiş **standartın reallaşdırılmasıdır**”.(15.)Müəllif tabeli mürəkkəb cümlə qurmaq istəsə də uğursuz alınmış,tabeli mürəkkəb cümlənin qrammatik xüsusiyyətlərinə əməl edilməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, KİV-də qrammatik norma ilə yanaşı, dilimizin ifadə gözəlliyinə və fikrin dəqiq ifadə olunmasına ciddi xələl gətirən üslub pozuntularına da çox rast gəlinir. Bunlardan əlavə, yazılı və elektron medianın istənilən materialında külli miqdarda orfoqrafik və durğu işarəsi səhvləri müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. Mirvari İsmaylova "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" ADPU", Bakı.2016.
2. "Şərq". 12.10.2018.
3. "Olaylar". 29. 09. 2018.
4. " Bakı Xəbər". 25-27. 08 2018..
5. "Bakı Xəbər". 2-4. 06. 2018..
6. "Xalq Cəbhəsi". 08.10. 2018.
7. Olaylar". 06.07. 2018
8. Olaylar" 01.10.2018
9. "Olaylar"22-24.09.2018.
10. "Xalq Cəbhəsi". 07.06.2018
11. "Şərq" 22.08.2018
12. "Şərq" 13.07.2018
13. "Olaylar" 2.10.2018
14. "Modern az. "21.11.2018.
15. "Azadinform". 20.11.2018.

В.Мамедов

Отношение к грамматическим нормам литературного азербайджанского литературного языка в современной прессе

Резюме

Статья посвящена к защите грамматических норм в современной азербайджанской прессе. В статье шесть ведущих газет и два сайта были вовлечены в исследование нашей современной прессы, за последние шесть месяцев в материалах, опубликованных в газетах и на веб-сайтах, были обнаружены грамматические ошибки, и им были приведены примеры.

«Бакинские новости», «События», «Восток», «Народный фронт», газеты и электронная пресса «Модерн аз» "и" Свободное информирование "на сайтах 15.07.2018-15.11.2018. было выявлено, что грамматика литературного языка была массово нарушена в вышеупомянутых агентствах печати. Тем не менее, публицист считает, что выражает национальное общественное мнение, функциональность прессы, публицистический стиль, который имеет совершенно разные позиции и интересы, такие как другие стили литературного языка.

B.Mammadov

The Relation to Grammatical Standards of the Azerbaijan Literary Language in Modern Press

Summary

The article deals with the issue of saving grammatical norms in modern Azerbaijan press. The six leading newspaper and two internet site have been investigated from our press in the article. The grammatical mistakes which were edited in the materials of the same newspapers and sites have been shown during last six months, and have also been given samples.

During the monitoring of the mass media we encountered massive violation of the literary language norms of Azerbaijan, in particular the grammar norms: "Baku News", "Olaylar", "East", "People's Front", newspapers and electronic press "Modern az" and "Free inform" sites on the 15.07.2018-15.11.2018. It was revealed that the grammar norm of Azerbaijani literary language was massively violated in the above-mentioned press agencies. However, the publicist thinking that expresses national public opinion, the functionality of the press, the publicist style, which has quite different positions and interests, must be subject to language norms, such as other styles of literary language.

Rəyçi: Kamil Bəşirov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Д.ф.ф.н.СЕВИНДЖ СЕИДОВА
Бакинская Высшая Нефтяная Школа
seyidovasevinj@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СЕМАНТИКИ АНГЛИЙСКИХ ИДИОМ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИХ ПОЛЯРНЫЕ КОНЦЕПТЫ «ТРУДОЛЮБИЕ» И «ЛЕНЬ».

Acar sözlər: Dil sistemi, frazeologiya, milli və mədəni konnotasiya.

Ключевые слова: Языковая система, фразеология, национально-культурная коннотация.

Key words: Language system, phraseology, national and cultural connotation.

В настоящее время комплексный анализ фразеосемантики приобрел особую актуальность. Наряду с изучением коннотативного компонента, он включает в себя исследование этнокультурного элемента, который придает фразеологическому значению максимальную специфичность. Учитывая, что важнейшим уровнем языковой системы, способной отражать мировоззрение, быт, нравы и этнокультурные нормы является фразеология, в ней кумулируется менталитет этноса. Способность фразеологических единиц представлять культурное самосознание народа, рассматривается как «остов» его ментальности, и выражается в процессах живого употребления фразеологизмов в дискурсах различных типов [2].

Для изучения фразеологической семантики важной является категория национально-культурной коннотации, обеспечивающая «онтологическое единство двух разных семиотических систем – языка и культуры – и позволяющая описать и интерпретировать их взаимодействие через выявление связи ассоциативно-образного основания фразеологической единицы со стереотипами, эталонами, мифологемами, прототипическими ситуациями и другими знаками национальной культуры» [1].

Пристальное внимание в работах ученых уделяется исследованию антропоцентрической природы языковых единиц. Так как во фразеологической картине мира наиболее ярким компонентом является понятие «человек», особый интерес представляют фразеологизмы обозначающие индивидуальные черты личности и поведенческие нормы. В процессе изучения этой группы фразеологизмов прослеживается связь, а также влияние на их формирование культурно-национальных стереотипов и эталонов.

«Нет без явно усиленного трудолюбия ни талантов, ни гениев» (Д.Менделеев). Одним из основных концептов во всех языках мира

является «труд», так как он аккумулирует в себе все историческое разнообразие социальных практик каждой культуры. Согласно лексикографическим данным, в языке культуры отражается не только важность самого процесса *No sweet without (some) sweat* - *Без труда не вытащишь и рыбку из пруда*, но и желание работать для обеспечения благополучия и благосостояния *Early bird catches/gets the worm* - *Кто рано встаёт, тому Бог подаёт* [5], *No song, no supper*- *Хочешь есть калачи, не лежи на печи*, а также стремление достичь роста, цели и успеха *No pains, no gains* - *Без труда нет плода (добра)*[6] и *Neck or nothing* - *Либо пан, либо пропал*.

Основными положительными характеристиками, которые отражают отношение индивидуума к труду, являются усердие, трудолюбие и прилежность. В английском языке эти качества выражаются следующими идиомами: *Go the extra mile* [5] –досл. *Пройти дополнительную милю* (Прилагать дополнительные усилия для достижения цели); *Pull one's own weight* [4]- досл. *Тащить свой вес* (Выполнять свою долю работы); *Buckle down*-досл. *Сгибаться* (Усердно работать); *Raise (or lift) the bar*-досл. *Поднять планку* (Повысить свои требования (к работе)); *Ahead of the game*-досл. *Впереди игры* (Быть первым/лучшим).

Особую группу представляют собой идиомы отражающие решительность и стремление к достижению цели, что несомненно, требует большой отдачи и труда. Эти выражения отличаются своей особой образностью и экспрессивностью. К ним относятся: *Fight tooth and nail*- досл. *Бороться зубами и ногтями* (Приложить огромные усилия для достижения цели); *Go into overdrive*- (Начать работать в усиленном темпе, с большей нагрузкой); *Keep nose to grindstone*-досл. *Держать нос у точильного камня* (Работать очень напряжённо, без отдыха)[4]; *Pull out all the stops* -досл. *Вырывать все препятствия/(остановки)*(Полностью выложиться, используя все возможные ресурсы / Сделав все для успешного завершения дела); *Sink one's teeth into (something)* –досл. *Взяться за что-либо/дело зубами* (Проявлять огромное усердие и энергию в ходе достижения цели). Идиома с ярко выраженной милитаризированной семанкой *Go great guns* - досл. *Идти большими орудиями*, означает, что человек полностью посвятив себя работе, проявляет повышенный энтузиазм и высокую работоспособность, успешно справляясь с поставленной задачей. *Great guns* -пушки, в 15-ом веке применение артиллерии против ружей и мушкетов давало большое преимущество на поле боя и способствовало быстрой победе.[9] Частое использование отмечено в Англии и Австралии.

Желание совершенствоваться и стремление улучшить результат труда, поведения и т.п. отражено в выражении ***Pull (one's) socks up*** - досл. *Поднять (чьи-либо) носки*, что в английском разговорном языке означает *Работать усерднее/решиительнее*. Изнуряя себя, выполнять чрезвычайно большой объём работы, работать с утра до ночи для того, чтобы достичь намеченной цели - ***Burn the candle at both ends*** - досл. *(За)жечь свечу с обоих концов (Работать на износ, не щадя себя)*. Еще одна английская идиома обозначает, что необходимо приложить огромные усилия для разрешения особо трудной задачи, проблематичного задания или неблагоприятно сложившихся обстоятельств – ***Along row to hoe*** – досл. *Длинную борозду (от)мотыжить*. В языках очень многих культур тяжелый труд ассоциируется, в первую очередь, с *кровью и потом*, как например в выражении ***Blood, sweat and tears*** - досл. *Кровь, пот и слезы* отражены не только тяжкий труд и невероятные усилия, но и мучительные/нестерпимые страдания.

Отношение к труду является сложным социальным явлением, и оно представляет собой комбинацию многих элементов, включая добро-совестное (полная отдача) и менее мотивированное отношение к труду (*Спусти рукава*). Правильное отношение к работе (обязанностям), стремление добиться наилучшего результата, используя весь персональный потенциал и исследовав все ресурсы, отражено в идиоме ***Explore all avenues*** - досл. *Исследуй все пути/средства*. ***Eagerbeaver*** - досл. *Энергичный бобр* [8], идиома характеризует энтузиаста-трудягу. Так как бобр отличается своей исключительной работоспособностью, некоторые ученые ставят это животное на одну ступень с человеком. Во время второй мировой войны так называли американского солдата-новобранца, который добровольно участвовал в наиболее трудных и опасных операциях. [8]

Чрезвычайно высокие амбиции и стремление их осуществить либо индивидуальным трудом, либо, согласно TheFreeDictionary [5], в партнерстве отражены в выражении ***Hitch (one's) wagon to a star*** - досл. *Поднять чей-то вагон к звезде*. Идиома, указывающая на то, что в результате усиленного труда *прогресс/успех достигнут* – ***Make headway***. Однако не всегда даже настоящее усердие ведёт к достижению цели, в этом случае используются идиомы ***Chase one's tail*** - досл. *Преследовать хвост* (*Быть очень занятым, но часто без видимого успешного результата; имеется в виду котёнок, который кружится*), или же ***Flog a dead horse*** - досл. *Хлестать мёртвую лошадь* (*Заниматься бесполезным делом, зря тратить силы*). Исключением является выражение ***Hell bent-on (sth/doing sth)*** - досл. *Чертовски гнутья (над чем-то) (Решиительно настроенный (на что-то))*, обладающее негативно заряженной семантикой, которая

подразумевает, что попытка/затея рискованная/глупая и не оправдывает затраченных усилий, и по этой причине, не вызывает одобрения, и раздражает. [9]

Среди отрицательных черт, присущих человеку, следует выделить лень, так как именно эта характеристика является полярной труду и усердию. Несмотря на то, что лень универсальное понятие, отношение к ней в разных национальных культурах не всегда одинаковое, так как в некоторых народностях к ней проявляется абсолютная нетерпимость, а в других терпимость и снисходительность. Исторически, абсолютно негативное отношение к праздности и тунеядству прослеживается в немецкой культуре, в языке которой слово "лень" означает также *гнилость* и *разложение*. В данном случае нет и намёка на праздник. Во французском языке это ближе к понятию *нежитья*. Отношение английской культуры к лени может быть представлено выражением *Idle brain is the devil's workshop* - досл. Ленивые мозги – мастерская дьявола, отражает негативное отношение к безделью и тунеядству. Лексическим вариантом является *Idle hands are the devil's tools* - досл. Неработающие/Незанятые руки – орудия дьявола, которая подчеркивает, что праздность и нежелание трудиться может привести к самым неблагоприятным последствиям.

Особой группой идиом, которые описывают праздный образ жизни и используют в своей структуре наименования предметов мебели, являются синонимичные *Couch potato* и *Sofa spud* - досл. Диванный картофель (Лежсебока), а также *Slugabed* - досл. Постельный лентяй (любит поваляться в постели). Ассоциативная параллель *potato-slug* (картофель- лентяй) отражена в выражении *veg out* – прекратить работать, бездельничать, проводить пассивный образ жизни, а также в глаголе *vegetate* – бездействовать, быть овощем. К этой категории можно отнести сформировавшееся в 90-х годах выражение *Mouse potato*, обозначающее человека, который проводит большое количество времени в Интернете, обычно на игровых сайтах, и *Duvet day* - досл. День пухового одеяла (Взять отгул, чтобы дома отдохнуть от работы, расслабиться, снять стресс).

Пассивность, апатия и нежелание заниматься трудовой деятельностью отражены в следующих выражениях: *Asleep at the switch* - досл. Засыпать при включении, *Twiddle (one's) thumbs* - Бить баклуши, бесцельно тратить время; бездельничать и *Not lift a finger* - досл. Не поднять палец /Палцем не пошевелить (Не проявляющий инициативы что-либо сделать). Для описания индивидуума, который не годится или не справляется с работой используются *Good-for-nothing* - досл. Хорош(а) для ничего (Ленивый /безответственный человек) или *Ne'er-*

do-well, которое было впервые отмечено в 1773 (Шотландский и североанглийский диалекты) и было образованно от сокращенной формы *Never do well* - *досл. Никогда ничего хорошо не (с)делает* для описания ленивого и безответственного человека[10]. Для следующей категории лентяев, ищущих повода уклониться от работы используются такие выражения как *Goof-off* - сачковать, уваливать от работы (Североамериканский слэнг), и *Mooch around*-бездельничанье; шатание, околачивание без дела, в основном распространено в Англии. В языках многих культур значение «чрезмерно» передаётся при помощи лексических конструкций типа «до мозга костей», семантика которых раскрывает насколько глубоко присуще индивидууму то или иное качество. В английском языке к ним относятся *Bone idle* и *Lazybones* - *досл. Ленивые кости (Чрезмерно ленивый /бездеятельный человек).*

Несомненно, идиомы отражающие положительную или отрицательную оценку тех или иных человеческих качеств являются показателями не только этнических норм, но и правил социальной жизни и поведения в обществе. В своей семантике, идиоматические выражения отражают длительный процесс развития культуры, так как через язык передаются от поколения к поколению культурные установки, стереотипы и эталоны.

Литература

1. Богатырева С. Т. Национально-культурная семантика фразеологии современного английского и немецкого языков // *Одиниці та категорії сучасної лінгвістики/ 36. статей присвяч. юбілею В. Д. Каліущенка.* – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд.», 2007, с. 29-39.
- 2.Телия В. Н. Первоочередные задачи и методические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // *Фразеология в контексте культуры.* – М.: Языки русской культуры, 1999, с. 13-24.
3. Ebenezer Cobham Brewer, John Ayto, *Brewer's Dictionary of Phrase and Fable*, Weidenfeld& Nicolson, 2007 p.610-611

4. **Felicity O'Dell, Michael McCarthy, English Idioms in Use Advanced with Answers**, Cambridge University Press, Feb 4, 2010
5. <https://idioms.thefreedictionary.com/mile>
6. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/buckle-down>
7. <https://www.homeenglish.ru/Proverb.html>
8. <https://set-expressions.ru.academic.ru/644/eager-beaver>
9. <http://contemporary-en.academic.com/17306/hell-bent>
10. <https://www.etymonline.com/word/ne'er-do-well>

S.Seyidova

Distinguishing characteristics of national and cultural semantics of English idioms that represent polar concepts “diligence” and “laziness”.

Summary

Comprehensive approach to the semantic analysis of idioms has acquired particular significance in Contemporary linguistics. Along with the research of connotative meaning of the idioms, immense importance has been placed on their ethno-cultural peculiarities that make them unique. Taking into account that phraseology is a key layer of the language system, there cumulates the mentality of an ethnos. In addition, a rapt attention has been devoted to anthropocentric nature of the language units. The most vivid component of phraseology is “a human being”, therefore, phraseological units/idiomatic expressions that denote personal traits and behavior norms spark avid interest. Throughout the history of linguistic research, there has been traced a direct relation between anthropocentric group of phrasemes and the impact of cultural and national stereotypes on them. One of the main concepts in all languages is “labour” which reflects historical variety of social practices in culture. The place of “labour” in culture and its utmost significance is reflected in expressions *No sweet without (some) sweat, No pains, no gains*, etc. Polar to concept “labour” is “laziness”. Lack of interest in taking upon any responsibilities and preference given to idle lifestyle is reflected in *Idle brain is the devil's workshop, Couch potato, Mooch around*, etc.

“İşgüzarlıq” və “tənbəllik” konseptlərinə daxil olan ingilis idiomlarının mənasında milli və mədəni xüsusiyyətlərin fərqli səciyyəsi.

Xülasə

Müasir dilçilikdə idiomların semantik təhlilinə kompleks yanaşma böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. İdiomların konnotativ mənasının tədqiqi ilə yanaşı idiomları əvəzsiz edən onların etnik və mədəni xüsusiyyətləri daha böyük diqqət cəlb edir. Nəzərə alsaq ki, dildə dünya görüşü, həyat tərzı və etno-mədəni normaları əks etdirən ən vacib dil səviyyəsi frazeologiyadır, xalq etnosunun təfəkkürü bu ifadələrdə cəmləşir. Bu baxımdan, dil vahidlərinin antroposentrik təbiətinin araşdırılması da son zamanlarda genişlənmişdir. Məsələn, frazeologiyanın ən çox maraq doğuran komponenti "insan"-dır, buna görə də, fərdi xüsusiyyətləri və davranış normalarını göstərən frazeoloji ifadələr xüsusi diqqət cəlb edir. Belə ki, dil tədqiqinin tarixi boyunca milli və mədəni stereotiplərin antroposentrik frazeoloji ifadələrə təsiri müəyyən olunmuşdur. Bütün dillərdə sosial təcrübələrin müxtəlifliyini əks etdirən əsas anlayışlardan biri "əmək"-dir. Əməyin yeri və rolu müxtəlif ifadələrdə əks olunur: *No sweet without (some) sweat* - İşləməyən dişləməz; *No pains, no gains* - Cəfa çəkməyən səfa görməz. Əməyə əks olan konsept isə "tənbəllik"-dir. Məsuliyyətsiz və boş həyat tərzinə üstünlük verənlər haqqında da ifadələr mövcuddur: *Idle brain is the devil's workshop* - *Tənbəl* insan şeytanın oyuncağıdır; *Couch potato*-Tənbəl deyər: ver yeyim, ört yatım, gözlə canım çıxmasın.

Rəyçi: Məhəbbət Əsədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZEYNƏB YUSİFOVA

ADU

q.zeyneba@gmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN STRUKTUR- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: dil, söz, kontekst

Key words: language, word , context

Ключевые слова: язык, слова, контекст

Bir qayda olaraq, leksikanın araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatların böyük əksəriyyəti söz birləşmələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Leksik vahidlər didə işlənmə baxımından üstünlük təşkil etdiyi üçün onların öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayan S.K.Folomkina dərk olunması, yadda saxlanılması və yada salınması ilə bağlı onların üç mərhələdə öyrənilməsinin konkret yollarını göstərir [1, 22].

Müəllif dərk olunma mərhələsində leksik vahidlərlə bağlı çalışmaların aşağıdakı növlərini qeyd edir:

- 1) Söz birləşmələri ilə əlaqədar söz seçimi;
- 2) rus dilində ekvivalentlərin seçimi;
- 3) ingilis dilindəki söz birləşmələrinin rus dilinə tərcüməsi;
- 4) ingilis və doğma dildə sözlərin birləşmə imkanlarının müqayisəsi;
- 5) cümlələrin təhlili və s.

Əşyaların fiziki əlamətlərini ifadə edən anlayışların böyük bir hissəsi ilə daha az ümumi olan anlayış birləşə bilir. Yəni, “lily” sözü həmin sözün ifadə etdiyi anlayışa xarakterik olan müxtəlif fiziki əlamətlərlə birləşir. “Flower” sözünün ifadə etdiyi anlayış isə “lily” sözünün ifadə etdiyi anlayış kimi oxşar anlayışlarla birləşə bilir. Belə ki, “flower” sözünün əsas mənaları aşağıdakılardır:

1. the coloured part of plant from which the seed or fruit develops – a bunch of flowers.

2. a plant grown for the beauty of its flowers – a flower garden.

“Flower” sözünün ifadə etdiyi anlayış məcazi mənada da işlənə bilər:

the flower of smth (literary) – the finest or best part of smth.; flowers of speech; the flowers of the nation’s youth; flower of life.

“Lily” sözü isə daha konkret fiziki əlamətlərə malikdir: a large white or brightly colored flower with petals that curl back from the center – water lily. Əşyaların fiziki əlamətlərini bildirən sifətlərin birləşdirilməsi üçün istiqamətverici hərəkətlər sistemi əşyaların subyektiv-qiymətləndirici əlamətlərini bildirən sifətlərin birləşdirilməsindən fərqlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı şəxs sözün məna həcmiini düzgün şəkildə dərk etmək üçün bu və ya digər sözün məhz hansı anlayışı (və ya anlayışları) ifadə etməsi barədə aydın təsəvvürə malik olmalıdır.

Bu baxımdan, həmin söz birləşmələrinin təhlilinin məqsədyönlü yollarının müəyyənləşdirilməsi vacib və əhəmiyyətli məsələdir.

Sözü gedən məsələnin işlənilib hazırlanması tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmüş fərziyyələrin, xüsusilə də, sərbəst söz birləşmələrinin linqvistik əsaslarının araşdırılması üçün bir sıra linqvistik, psixoloji və metodoloji şərtlərə əsaslanır. Problemin həlli həm də öz növbəsində, bütöv, lakin hissələrə ayrılan məfhumların ifadə olunmasına xidmət edən sərbəst söz birləşmələrini linqvistik mövqedən müəyyənləşdirməyə imkan verən söz birləşməsinə yanaşma tərzlərinin (V.Q.Admoni, O.S.Axmanova, V.V.Vinoqradov, A.V.Kunin, A.A.Potebnya, A.A.Şaxmatov, N.Y.Şvedova, V.N.Yartseva və b.) təhlili sərbəst söz birləşmələrinin üç mərhələsinin (fiziki, qiymətləndirici, eləcə də, məcazi mənalı söz birləşmələrinin) müəyyənləşdirilməsini tələb edirdi. Sərbəst söz birləşmələrinin nitq prosesində yaranması, başqa sözlə, onların dilə deyil, daha çox nitqə aid olması fikrinin təsdiqi linqvistik nöqteyi-nəzərdən önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Sərbəst söz birləşmələrinin öyrənilməsinin ilkin psixoloji şərtləri kimi: a) anlayışın məzmununun, həcmiinin müəyyənləşdirilməsi; b) anlayışların məzmunu arasında məna əlaqələrinin yaradılması çıxış edir.

Söz birləşmələrinə dair aparılmış tədqiqatların təhlilindən göründüyü kimi, müəlliflər çox vaxt sırf sərbəst söz birləşmələri ilə frazeoloji birləşmələri fərqləndirmirlər. Bizim fikrimizcə, bu cür fərqləndirmə öz əksini tapsaydı daha məqsədəuyğun olardı. Çünki sabit söz birləşmələri dilə, sərbəst söz birləşmələri isə nitq məfhumuna aiddir. Sərbəst və sabit söz birləşmələrinin fərqliliyi onunla izah olunur ki, sabit söz birləşmələri dildə hazır şəkildə mövcud olduğu halda, sərbəst söz birləşmələri nitq prosesində formalaşır və hazır şəkildə mövcud olmur. Sözlər nitq prosesində ona görə birləşir ki, həmin sözlərin ifadə etdikləri anlayışlar bir-biri ilə birləşir. Bu səbəbdən B.V.Belyayev söz birləşmələrini tədris edərkən söz birləşmələrindən anlayışlara deyil, anlayışlardan söz birləşmələrinə keçməyi təklif edir. Çünki, söz birləşmələrinin əsasında həmişə sözlərin ifadə etdikləri anlayışların uyğunluğu dayanır. Əgər anlayışlar qavranılırsa, hansı anlayışların bir-biri ilə birləşə bildiyi, hansılarının isə birləşmədiyini tamamilə aydın olur. Əgər ingilis dilində “heavy” sözünün birbaşa mənası (fiziki cəhətdən ağır) aydındırsa, onda ona tamamilə aydın olacaq ki, “heavy load” (“ağır yük”) birləşməsi tamamilə düzgündür, lakin, “heavy work” (“ağır iş”) və ya “heavy problem” (“ağır problem”) birləşmələri düzgün deyil [2, 77].

Sözlərin birləşmə imkanlarına anlayışların açılması mövqeyindən yanaşan müəlliflərə S.K.Folomkina, Z.M.Tsvetkova da aiddir. Onlara görə “heavy rain” və “сильный дождь” birləşmələrini müqayisə edərkən

danışanda müxtəlif anlayışlar formalaşır: ruslar yağışı gücünə, ingilislər isə ağırlığına və intensivliyinə görə qiymətləndirirlər.

Məsələn, ingilis dilində ən çox istifadə edilən fellərdən biri “take” felidir. İngilis dilində “take” felinin 24 leksik-semantik variantı olduğu halda, onun Azərbaycan dilinə 5 leksik-semantik variantı uyğun gəlir.

- I always *take my mobile phone* with me. (to get and carry something with you when you go somewhere)
- I *took the kids* to the park. (to go somewhere with someone often paying for them or being responsible for them)
- Someone *has taken my coat*. (to remove something without permission)
- He reached across and *took the glass* from her. (to get hold of something and move it)
- So, are you going *to take the job*? (to accept something)
- It *takes a lot of courage* to stand up and talk in front of so many people. (to need)
- *Take two tablets*, three times a day. (to swallow medicine or use medicine)
- *Have you taken his temperature*? (to measure something)
- I *take a size 12* in trousers. (to wear a particular size of clothes)
- There's six of us and the car only *takes five*. (to have enough space for a particular number of people or things)
- Are you *taking the train* to Edinburgh? (to travel somewhere by using a bus, train, car, etc.)
- If you're tired, *take a rest*. (to stop working for a period)
- I *take great pleasure* in cooking. (to have a particular, good feeling about something that you do)
- These women *take* their jobs very *seriously*. (think their jobs are very important)
- *Take a look* at these photos. (to look at something)
- Whatever I say she'll *take it the wrong way*. (to understand something in a particular way)
- I *take it* you're not coming with us. (to think that what you say is probably true)
- We argue all the time. I really *can't take it* any more. (to not be able to deal with an unpleasant situation)
- You could be doing a much less interesting job – *take it from me*. (to accept that what somebody says is true, because he/she knows or has experienced it)

- With an illness like this you just have *to take every day as it comes*. (to deal with something as it happens, without planning for it)
- By morning they *had taken the city*. (to get control of something by force)
- Peter is very tall – he *takes after his father*.
- The waitress *took our plates away*. (to remove something)
- Police came in the night and *took him away*. (to make someone leave a place and go with you)
- You're right, he's nice – I *take back everything* I said about him. (to admit that your opinion was wrong)
- Did you *take down the telephone number*? (to write something)
- It was an interesting lecture but there was just too much *to take in*. (to understand something)
- I thought we might get something to eat and *take in a movie*.
- You could earn some extra cash *by taking in foreign students*. (to let someone stay in your house)
- Kate *was taken in* by her friend. (to be received by someone)
- *I'm taking Friday off* to get some things done round the house. (to spend time away from your work)
- Her career *had just taken off*. (to suddenly become successful)
- He *took off* in the middle of the night. (to suddenly leave without telling anyone where you are going)
- I don't want *to take on too much work*. (to accept a responsibility)
- *We'll be taking on two new members of staff*. (to begin to employ someone)

Beləliklə, çoxmənalı “take” felinin təmsalında ingilis dilində polisemiyanın, yəni çoxmənalılığın yayılma dərəcəsini əyani şəkildə görmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Фоломкина С.К. К вопросу о методике работы над лексикой, подлежащей продуктивному усвоению на 1 и 2 курсах институтов иностранных языков // Учен. зап. МГПИИЯ. М., 1959, т. XXII, с. 81-110
2. Фрумкина Р.М. Вероятность элементов текста и речевое поведение. М.: Наука, 1971, 170 с.
3. Bruner J. Toward a Theory of Instruction. Cambridge: Mass, 1966, 274 p.
4. Burlakova V.V. Contribution of English and American Linguistics to the Theory of Phrase. M.: Higher School Publishing House, 1971, 106 p.

Z.Yusifova

The structural- semantic characteristics of word and word combinations in modern English

Summary

The article is devoted to the **word and word combinations in English**.

While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out their role. This article deals with the structural –semantic characteristics of word and word combinations. The author emphasizes the role of these lexical units, referring to the works of scientists that have been researched in this filed. She emphasizes that since its emergence the lexical units caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the speaking process clearly and use the language more competently. The analysis shows that these are interrelated. They are interact and complement each other in the process.

З.Юсифова

Структурно- семантические характеристики слов и словосочетаниях на современном английском языке

Резюме

Статья посвящена слов и словосочетаниях на современном английском языке. В течение анализа большое внимание обращено на фактом ,полученные из литератур. Один из важнейших целей- раскрыть их роль. В статье речь идёт о слов и словосочетаниях на современном английском языке .

Автор пытается раскрыть роль слов и словосочетаниях.

Она ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите.

Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны.Они в процессе взаимодействуют и дополняют друг друга.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

TƏRLAN ƏLİYEVƏ

ADPU

terlanaliyeva67@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ TARİXİ FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ SEMİNAR DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİNƏ DAİR

Açar sözlər: tarix, dil, seminar, mühazirə, Azərbaycan, qrammatika

Ключевые слова: история, язык, семинар, лекция, Азербайджан, грамматика.

Key words: history, language, seminar, lecture, Azerbaijan, grammar.

Azərbaycan dil tarixi müstəqil bir fənn kimi əvvəllər respublikanın bir neçə ali məktəblərində - Bakı Dövlət universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Gəncə Pedaqoji Universiteti və Naxçıvan Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültələrində tədris olunurdusa, sonralar bu fənnin tədrisi genişləndi və özəl ali məktəblərdə də tədrisi lazım bilindi.

Filologiya üzrə təhsil alan tələbələrin dərin elmi biliklər qazanması Azərbaycan dili tarixifənninin tədrisi ilə bağlıdır. Bu fənn II-IV kurslarda tədris edilir. “Azərbaycan dili tarixi” (Tarixi qrammatika) fənni tələbələrə iki formada (mühazirə, seminar) öyrədilir. Hər bir fənnin tədrisində olduğu kimi bu fənnə aid mühazirələrdə də mövzuların əsas nəzəri müddəaları müəllim tərəfindən şərh edilir, seminarlarda isə tələbələrin fəallığı, mövzuların təhlili, şifahi və yazılı sorğular, tapşırıqlar və test nümunələri ön plana çəkilir. Seminarlarda dil faktları üzərində müstəqil təhlil və müşahidələr aparılır. Məşğələlərdə başlıca olaraq, öyrənilmiş nəzəri məlumatlar təcrübi və müstəqil işlə əlaqəli öyrədilir.

Mühazirə vasitəsilə tələbələrə dilimizin tarixi, onun inkişaf mərhələləri müəyyən dövrlər üzrə ayrı-ayrı abidələrin , eləcə də klassiklərin dili əsasında öyrədilir. Bu yolla tələbələr Azərbaycan dili tarixinin nəzəri əsasları ilə tanış olurlar.(1, 25)

Yaxşı təşkil edilmiş mühazirələrdə müəllimin fəallığı, nəzəri materialları dərinlənən mənimsətməsi əsas rol oynayır.

Azərbaycan dili tarixinin nəzəri bazası əhatəli və genişdir. Müəllim bu nəzəri baza əsasında mülahizələrini səmərəli qurmalı, hər bir dil hadisəsini (arxaik və müasir) müqayisəli, qarşılaşdırma yolu ilə tələbələrə anlatmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, dilimizin tarixi problemləri gələcəyin filoloqu olacaq tələbələrə dərinlənən öyrədilmir. Aparılan sorğular, eksperimentlər göstərir ki, tələbələr Azərbaycan dilini fonetik, leksik, söz yaradıcılığı, morfoloji və üslubi-sintaktik sahələrində baş vermiş tarixi prosesləri zəif mənimsəyirlər. Bu da onunla bağlıdır ki, müəllim və tələbələr dilin müasir vəziyyətinin

öyrənilməsinə nisbətən çox əhəmiyyət verir, tarixi məsələlərə isə bir o qədər fikir vermirlər. Həmçinin dilin tarixi çətin olduğu üçün tələbələr onu öyrənməyə az maraq göstərirlər.

Azərbaycan dili tarixi fənni 30-cu illərdən respublikamızın ali məktəblərində öyrədilir. Bu fənni 30-40-cı illərdə görkəmli dilçilərimizdən Ə. Dəmirçizadə, M. Şirəliyev, H. Mirzəzadə, M. Cahangirov, P. Məhərrəmov və b. həm tədris etmiş, həm də proqram hazırlayaraq öyrənilib araşdırmışlar. Bu fənnə aid ilk nəzəri mənbə prof. Ə. Dəmirçizadənin “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə dair xülasə” (1939) adlı əsəridir. Təsədüfi deyildir ki, həmin əsəri ədəbi dilimizin tarixini öyrənmək sahəsində ilk bünövrə daşı hesab edirlər.

Ə. Dəmirçizadənin bu əsərində XX yüz illiyə qədər Azərbaycan ədəbi dili tarixi təhlil edilir: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, Nəsimi, Xətayi, Füzuli, Vaqif, M. F. Axundov və b. klassiklərin dili və üslubu, ədəbi dilimizin formalaşması və inkişafında həmin sənətkarların mövqeyi, funksional üslubların yaranması və inkişafı, həmçinin leksik-morfoloji vahidlərin təkanı prosesi barədə zəngin məlumatlar verilir. Beləliklə, Ə. Dəmirçizadənin bu kitabı Azərbaycan ədəbi dili tarixi, eləcə də dilimizin tarixi qrammatikası adı ilə tanınan iki sahənin əsasını təşkil etmişdir.

Bu fənnin tədrisində istifadə edilən mühüm nəzəri mənbələrdən biri də həmin müəllifin dörd fəsildən ibarət olan “Azərbaycan dilinin tarixi” adlı əsəridir. Bu əsərdə o ilk dəfə dilimizin tarixinin öyrədilməsinə ən qədim dövrlərdən başlamağa təşəbbüs göstərmişdi. Müəllif əski abidələrin dili üzərində lazımi qədər araşdırma aparmış, bəzi arxaik elementləri aşkara çıxarmış və mühüm elmi nəticələr əldə etmişdir. Görkəmli dilçinin bu əsəri ədəbi dilimizin öyrənilməsi və tədrisi sahəsində əvəzolunmaz tədqiqatlardandır. Təsədüfi deyildir ki, E. Struve, İ. Meşşaninov və b. mütəxəssislər bu əsəri dəyərləndirərək vaxtında yazılmış araşdırma adlandırmışlar. İ. Meşşaninovun rəyində deyilir ki, bu əsərin müəllifi heç bir sələfə malik olmadan, ilk dəfə ən qədim dövrlərdən Azərbaycan dilinin tarixini verir.

Azərbaycan dili tarixi qrammatikası üzrə seminar məşğələlərində istifadə edilən nəzəri mənbələrdən biri də prof. H. Mirzəzadənin Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına həsr etdiyi əsərlərdir. Müəllifin bu mövzuda üç kitabı çap edilmiş, sonuncu dərslik 1990-cı ildə Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı tərəfindən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşridir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi üzrə seminar məşğələlərinin təşkilində prof. T. İ. Hacıyevin xidmətləri xüsusi olaraq qiymətləndirilməlidir. Onun iki hissədən ibarət olan “Azərbaycan ədəbi dili tarixi”(1976, 1987) dərslikləri uzun müddətdir ki, bu fənnin tədrisində müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Dərsliklərdə qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədərki dilimizin fonetik, leksik və qrammatik normaları, funksional üslubların ümumi inkişaf mənzərəsi verilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi fənnindən nəzərdə tutulmuş seminar mövzuları aktual olmalı, nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb etməlidir. Hər bir mövzu dil tarixinin mühüm və əsaslı məsələlərinə həsr edilməlidir.

Mühazirələrdə az toxunulan və ya heç toxunulmayan mövzulara seminar məşğələlərində geniş yer ayrılmalıdır. Məlumdur ki, mühazirələrdə dil tarixinin bütün bölmələrinə, bəhslərinə toxunmaq mümkün olmur. Odur ki, kənarda qalan mövzulara seminar məşğələlərində yer ayırmaq lazımdır.

Dilin tarixindən seminar məşğələləri kompleks mürəkkəb məsələlərin açılmasına xidmət etməlidir. Mövzu müəyyənləşərkən kifayət qədər ədəbiyyatın olması da nəzərə alınmalıdır. Çünki seminar məşğələlərinə hazırlaşan tələbə minimum ədəbiyyat əldə edə bilməli və bunlardan lazımı səviyyədə istifadə etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dil tarixinə aid sabit dərsləyin, seminar məşğələlərinə aid dərslərin vəsaitlərinin, metodik göstərişlərin olmaması mövzuları tələbələrə öyrətmək işini çətinləşdirir. Bu cür dərsləyin və dərslərinin indiyə qədər olmamasının əsas səbəblərindən biri də dilimizin ayrı-ayrı kateqoriyalarının tarixi aspektdə tam və hərtərəfli araşdırılmamasıdır.

Materialları təhlil etmək üçün seçilmiş nümunələr tarixilik baxımından yararlı olmalı, həmin nümunələrdə qədim dil elementləri – praformaları işlənməlidir. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatika və fonetikasından seminar aparan müəllimlər keçdiyi mövzuya uyğun suallar qurub, tələbələrə mətnlər üzərində məqsədmüvafiq şəkildə işlədə bilərlər.

Mətnlər üzərində işi daha səmərəli aparmaq, hər mətni öz dövrünə və üslubuna görə təhlil etmək lazımdır. Bu zaman tələbələr dilimizin əmələ gəlməsi və təşəkkülü, ədəbi dilimizin dövr və mərhələləri, onların tarixi-mədəni şəraiti və s. haqqında elmi-nəzəri məlumatlarla silahlanmış olur, eyni zamanda dil tarixi iki istiqamətdə (tarixi qrammatika və ədəbi dil tarixi üzrə) öyrənilir. (5,14) Qeyd edilməlidir ki, hər iki fənn - ədəbi dil tarixi və tarixi qrammatika fənlərinin tədrisi əski abidələrin, klassiklərin dili və üslubu üzərində qurulur. Lakin bu fənlərə aid mövzuların təhlili yönümü arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Seminar məşğələlərində, fikrimizcə, ilk mövzu kimi dil tarixi fənnini öyrənmə yönümü barədə tələbələrə müxtəsər məlumat verilməlidir. Müəllim dil tarixi fənninin iki tərkib hissəsi (hər ikisinin obyektı eynidir), faktlarla yanaşma tərzini, məqsədini, ümumiyyətlə təhlil etmə yollarını tələbələrə anlatmalıdır.

İlk seminarla izah edilməlidir ki, tarixi qrammatikanın vəzifələrindən biri oğuz qrupu türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dilinin digər qohum dillərdən ayrılma, müstəqilləşmə və öz spesifik cəhətləri ilə müəyyən olunma prosesini öyrənməkdir. Tarixi qrammatika dilin tarixini tipoloji inkişafda, həm də kontekstdənkənər də təhlil edir. Ədəbi dil tarixi isə nitqin tarixini kontekst daxilində süzgəcdən keçirir. Belə şərh və izah tələbələrə bir tərəfdən bu fənləri qarışıq salmamaq, faktları təhlil edən zaman düzgün

yanaşmaq vərdişləri aşılaya, digər tərəfdən isə mühazirə dərslərində bu barədə aldıkları bilikləri dərinləşdirə bilər.

Dil tarixindən seminar məşğələlərində fənlərarası əlaqədən daha çox istifadə edilməlidir. Məlumdur ki, dil tarixi fənni “Müasir Azərbaycan dili”, “Ümumi dilçilik”, “Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Tarix” kimi fənlərlə sıx surətdə bağlıdır. Bu bağlılıq həmin fənlərin araşdırma obyektinin əsasən ortaq olması ilə izah edilə bilər. Dil tarixi və Müasir Azərbaycan dili fənlərində əsasən dilin quruluşu öyrənilir. Lakin birincidə diaxron, ikincidə isə sinxron tədqiqat əsas yer tutur. Yəni birincidə dilin praformaları, ikincidə isə müasir formaları, yəni inkişaf yolları araşdırılır. Ona görə də seminar müəllimi mühazirə müəlliminin verdiyi nəzəri məlumatı bir daha genişləndirmək üçün hər hansı bir dil hadisəsinin müasir vəziyyəti ilə tarixi vəziyyətini nümunələr əsasında tutuşdurmalı, oxşar və fərqli əlamətləri ayırd etməlidir. Beləliklə, seminar məşğələlərində dil tarixi və müasir Azərbaycan dili fənləri arasında əlaqə dilin keçmişinə aid müəyyən məsələlərin bəzi müasir ekvivalenti ilə tutuşdurulması əsasında izah edilir.

Ədəbi dilin tarixi, onun üslubları müxtəlif dövrlər, mərhələlər üzrə öyrənilərkən yalnız həmin dövrdə yaşamış şair, yazıçı və alimlərin əsərlərinə arxalanmalıdır. Tələbələrə ədəbi dilimizin təşəkkül dövrünü (IX-X əsrlərdən XVII əsrin əvvəllərinə qədərki dövr) öyrədərkən klassiklərimizdən Həsənoğlunun, Qazi Bürhanəddinin, Kişvərinin, Xətayinin, Füzulinin; sabitləşmə dövrünü (XVII əsrin ortalarından başlanır) öyrədərkən Əmaninin, Fədainin, Saib Təbrizinin, Vidadinin, Vaqifin, M. F. Axundovun və b. dili və üslubundan nümunələr seçilməli, sual və tapşırıqlar verilməlidir.(3.45) Məsələn, “XII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunun tədrisi zamanı Həsənoğlunun “Apardı könlümü...”, “Necəsən...” qəzəllərinin dili və üslubu üzrə seminar məşğələsinin səmərəli qurulması üçün aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi tələb edilə bilər:

1. Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” qəzəlini anadilli şeirimizin ilk mənbəsi kimi izah edin.

2. Qəzəldə dilin tarixi quruluşunu əks etdirən faktları dilin müasir vəziyyəti ilə müqayisəli şəkildə tutuşdurun.

3. Qəzəldəki sözlərin mənşə mənzərəsini (alınma və milli Azərbaycan sözləri) dəqiqləşdirin.

4. Şeirdə bədii ifadə vasitələrini göstərin.

5. Qəzəlin lüğətini hazırlayın, leksik vahidlərin quruluş xüsusiyyətlərini izah edin.

Seminar məşğələləri o vaxt səmərəli və effektiv ola bilər ki, dil və onun inkişaf qanunları o dildə danışanların tarixi ilə bağlı surətdə öyrənilsin; həmin dildə baş verən hadisə və proseslər dürüst və aydın şəkildə müəyyənəndirilsin.

Fənnin tədrisində seminar məşğələlərinin səmərəliliyinə nail olmaq üçün müəllim bu prosesin incəliklərini, xüsusilə, onu təşkil edən komponentləri, bunlar arasında qarşılıqlı əlaqəni bilməli və öz gündəlik işində nəzərə almalıdır.

Dil tarixindən seminar məşğələləri əsasən aşağıda göstərilən komponentlərdən ibarətdir:

- Seminarın məqsədi
- Seminarın məzmunu
- Tələbələrin dərk etmə imkanları
- Müəllimin öyrətmə fəaliyyəti
- Tələbələrin öyrənmə fəallığı
- Təşkili formaları
- Üsul və vasitələri
- Seminarın nəticələri

Seminarın məqsədi, ilk növbədə, tələbələrə dil tarixi haqqında mükəmməl biliklərin verilməsini nəzərdə tutur. Hər bir seminarda tələbələr dil tarixinə daxil olan biliklər sisteminin müəyyən elementini qavrayır, başa düşür, yadda saxlamaq üçün müəyyən təmrinlər edir və tətbiq edirlər. Onu da qeyd edək ki, dil tarixindən seminar məşğələlərinin əsasında faktlar durur. Bu faktları öyrənmədən tələbələr digər məsələlərdən baş çıxara bilməz. (4,87)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (kollektiv) “Elm”, Bakı-1961
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri, Bakı-1939
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı-1979
4. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I, II, III, IV. Bakı-2007
5. www.teaspress.az Book,216, lang.az
6. www.azerbaycandili.az.download.az

Т.Алиева

Об организации семинаров-тренингов по преподаванию предмета истории Азербайджанского языка

Резюме

Статья написана об истории азербайджанского языка. Даны определенные рекомендации для достижения эффективных результатов в преподавании этого предмета. В статье отражены вопросы, связанные с организацией семинарских тренингов. Показано, что целью семинара, прежде всего, является предоставление студентам совершенных знаний

по истории языка. Семинарные тренинги по языковой истории должны помочь решить комплексные сложные вопросы.

При определении темы следует учитывать наличие достаточного количества литературы. Потому что студент, который готовится к семинарским тренингам, должен иметь возможность получить минимум литературы и использовать ее на соответствующем уровне. Отмечается, что факты основаны на основе семинарских тренингах по истории языка. Без изучения этих фактов студенты не могут заниматься другими вопросами.

T. Aliyeva

**On organizing seminar trainings in teaching of the history subject
of the Azerbaijani language.**

Summary

The article is written about the history of the Azerbaijani language. Certain recommendations are given to achieve effective results in teaching this subject. The issues related to the organization of seminar trainings have been reflected in the article. It is shown that the purpose of the seminar, first of all, envisage giving students perfect knowledge about language history. Seminar trainings on language history should serve to solve complex difficult issues.

The availability of sufficient literature should be taken into consideration when defining the topic. Because the student who is preparing for the seminar trainings should be able to get the minimum literature and use them at the appropriate level. It is noted that the facts are based on the base of the seminar trainings of language history. Without learning these facts, students can not deal with other issues.

Rəyçi: İlhami Cəfərsöylü
Filologiya elmləri doktoru, professor

ZÜLFİYYƏ ALLAHVERDİYEVƏ
OYU
zulfiyeallahverdiyeva5@gmail.com

JIGSAW-BASED COOPERATIVE LEARNING METHOD

Key words: Effectiveness of teaching, Cooperative learning, Jigsaw method
Açar sözlər: Tədrisin səmərəliliyi, Kooperativ öyrənmə, Jigsaw metodu
Ключевые слова: полезность преподавание, Кооперативное изучение, Метод «Jigsaw»

One of the most important purpose of education is to improve the quality of teaching and to train a knowledgeable and skilful generation. The effectiveness of education institutions is contingent on the methods of education they choose to teach their students. A good teaching method create conditions for the learners to challenging situations and provides them with opportunities for communication, discussion, teamwork, and debate with themselves and their teacher so that they can develop their thinking and active participation. Several modern teaching methods are utilized in teaching process in order to develop the power of thinking and create a meaningful learning experience in learners by focusing on students' active work. Cooperative learning considered as one of the greatest innovations in the educational system. It is a method of education in which the learner is responsible not only for his learning but also for the learning of others. The learners work in small groups to help one another learn educational content, carry out group projects and master different subjects by cooperating and consulting with their peers and transferring their knowledge to them. Cooperative learning is an approach that organizes and structures student groups based on three essential features that help students learn from each other: positive interdependence, individual accountability, and simultaneous interaction (The Foundation Coalition, 2001). This article focuses on a single cooperative learning strategy, the Jigsaw Method. Jigsaw learning method is one form of cooperative learning and an effective method that contributes to increase student participation through group work and enables peer-to-peer learning. As an example of cooperative learning jigsaw strategy is a better way of improving essential skills for carrying out efficiently in teamwork. Elliott Aronson first developed this method in the early 1970s. It is a structured way of engaging every student by requiring him or her to cooperate with each other in order to master an area of knowledge. Each student in a 'jigsaw group' is accountable for learning a piece of the topic. They do this in a temporary 'expert group' before returning to their home jigsaw

group where the team members teach each other what they have learned thus enabling them all to understand the whole text. In the application of the Jigsaw Method, the teacher introduces a topic and its subtopics. The students are then divided into 'home' groups, (for example, students can be divided into matching groups of four or six) where they are each given a different paragraph in the group. The next step needs the students to break out of their 'home' groups to form the 'expert' groups where these students focus on one passage, investigating and discussing it. Therefore, the students become experts on the subtopic that they have been given to. Following their discussion, the students from all of the 'expert' groups must return to the 'home' groups and teach their peers based on their results and discussions. Eventually, all the members of the 'home' groups will have learnt from each expert group discussion and will have benefitted from each other. Each group then uses the combined information to evaluate a summary issue. Using jigsaw method in the classroom brings many benefits for students. Because this process inspires listening, engagement, and empathy by giving each member of the group an essential part to play in the academic activity. It helps to develop reading and understanding skills as well as helps peer teaching and learning, improves confidence, encourages better performance by engaging students in their own learning and necessitates personal responsibility, interdependence and other interpersonal skills – important for careers and employability. As group members must work together as a team to achieve a common purpose, each person depends on all the others. No student can make it fully unless everyone works well together as a team. Each student is responsible for the completion of the task and for the success of the entire group. This would make students learn, feel empowered, stay engaged through class and have practice honing the skills that are involved with presenting to other students. This cooperation eases interaction among all students in the class, leading them to value each other as contributors to their common task. It also builds learning community that encourages interdependence as students rely on one another to gain information and communicate the information. Other strength of the jigsaw is that it can decrease students' anxiety levels. Many students deal with anxiety throughout their educational careers either in a specific subject, in all subjects, or with test anxiety. When students are anxious or sometimes even afraid to contribute, they are going to miss information that is needed to fully understand the material. The jigsaw allows students to work with one another and develop a sense of being needed. When students are needed by their peers, they are more likely to do the work and contribute to the group, and when they do the work, they are less anxious to become involved in activities.

The jigsaw method also helps students build research skills in working with information by requiring students to collect data and then reorganize to define how to combine understanding across numerous types of data sets.

Some of the limitations of the jigsaw exercise include the following: First of all, this can be timely exercise for the students to get into groups, research the topic, figure out how they are going to teach and then share among other groups. This can take a lot of time. One way to cut down on the time taken is for the instructor to plan ahead and have the students do a large portion of the research outside of class time. Another limitations or challenges of this exercise comes down to quality of information expressed. The students and the instructor to certain extent are at the mercy of the quality that the group attains if their information is short or lacking that leaves a lot of legwork that the instructor has to do at the end of the exercise to ensure that the students have information they need for the formal evaluations. Solving this problem really comes down how the exercise is set up by the instructor and if the instructor makes a clear connection between what the students are learning and how they are going to be evaluated in the course . Constructing groups is one of the main challenges of jigsaw method. When forming groups, it is significant to know that each student will own a particular group of skills and previous knowledge related to the given tasks. Variances in academic preparation may result in varying levels of acquaintance with appropriate concepts and abilities to do necessary skills. Further, students often bring a wide variety of characters, life experiences, personal accountabilities, and a surplus of other variables affecting students' willingness and obligation to assume allocated tasks. When organizing students into teams, it can be helpful to deliberately place team members heterogeneously according to student differences in order to dispense different forms of background knowledge and proficiency across teams. When the instructor does not yet know the students individually, it can be helpful to collect learner profiles that request about students' familiarity with key concepts, prior skills, and learning preferences. In examples where classes are simply too large for such an undertaking, assigning students randomly to teams may be the most possible solution.

One of the main role of teachers in jigsaw method is to facilitate learning. For instance, while students are in expert groups, the teacher can help students by stimulating them to explain the segment straightforwardly so that their peers could understand the material. If it is difficult for a student to clarify his or her topic, a teacher could pair that student with a student, who will assist investigation, present the information to the jigsaw group. This will contribute students improve interpersonal and communication skills, as well as collaborating. In addition, the instructor must ensure that the concepts or topics are divisible and are divided into understandable

logical and relevant components that each group can work on, understand and teach within the time allowed. Besides, the instructor needs to ensure that groups operate at an efficient level throughout the class, for example, group norms need to be clearly communicated and developed by the class before this exercise can ensue successfully. The teacher is also responsible for facilitating the class reflection and summary at the end of the exercise. Finally and perhaps, most importantly the instructor is responsible for ensuring that the students glean from the exercise the knowledge, application or critical thinking skills that they need for their formal assessment in the course. The students' role in this technique is that whether as a group or as individuals they need to be able to conduct research effectively within a short period. They also need possess communication skills and perhaps, this exercise will help them develop these skills to consult as a group and then to deliver the group message other people. They need to have the discipline to ensure that healthy group consultation ensues and finally they need to be able to take stock of the information that they need to learn not only from their own expert group but also from presenters in the other expert groups.

The application of jigsaw is feasible in many different ways. For example, it can be used while teaching reading, writing, math, social studies, and science.

References:

- 1.<http://www.co-operation.org/what-is-cooperative-learning/>.
- 2.Johnson, D.W. & Johnson, R.T. (2009). An educational psychology success story: Social interdependence theory and cooperative learning.
- 3.Tewksbury, B. J. (1995). Specific strategies for using the "jigsaw" technique for working in groups in non-lecture- based courses.
- 4.The Foundation Coalition. (2001). Positive Interdependence, Individual Accountability, Promotive Interaction: Three Research and Applications:
- 5.Aronson, Elliot (2000) "Jigsaw Classroom"
<http://www.jigsaw.org/index.html>
- 6.Aronson, E. (2005). The jigsaw classroom. Retrieved March, 27, 2014, from <http://www.jigsaw.org>
- 7.Aronson, E., & Patnoe, S. (1997). Cooperation in the classroom: The jigsaw method. New York: Longman.
- 8.Fennel, H. A. (1992). Students' perception of cooperative learning strategies in post-secondary classrooms.
- 9.Hedeen, T. (2003). The Reverse Jigsaw: A process of cooperative learning and discussion.
- 10.Johnson, A. P. (2012). A short guide to action research (4th ed.). New Jersey: Pearson Education.

Z.Allahverdiyeva

**Jigsaw-əsaslanan kooperativ öyrənmə metodu
Xülasə**

Jigsaw üsulu daha faydalı bir tədris metodikasıdır və bu texnikanın üstünlüyü təcrübənin öyrənilməsi, onun təkmilləşdirilməsində və tədrisində tələbələrin marağını, tələbə və müəllim arasında qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq atmosferinin yaradılması və yorğunluğu aradan qaldırılması təhriki ilə bağlıdır.

Vaxt məhdudiyyəti jigsaw üsulunun əsas çətinliklərindən biridir. Bu baxımdan, müəllim tərəfindən vaxtın düzgün idarə olunması zəruridir. Bundan başqa, səmərli olmaq və kooperativ öyrənməni daha yaxşı həyata keçirmək üçün müvafiq təlim materiallarının planlaşdırılmasında vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Çünki müvafiq materialın seçilməsi və vaxtın düzgün idarə olunması tələbələrə proseduru daha yaxşı yerinə yetirməyə kömək edir. Bundan başqa, bu üsul tələbələrə sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsinə də kömək edir.

З.Аллахвердиева

**Метод совместного обучения на основе Jigsaw
Резюме**

Метод « Jigsaw » является полезной учебной методикой и преимуществом этой техники является его практическое изучение, его усовершенствование , изучение заключается в заинтересованности студентов и преподавателей и их взаимном взаимодействии в сотрудничестве и образовании благоприятной обстановки.

Нехватка времени является самым большим недостатком «Jigsaw» с этой точки зрения преподаватель должен правильно распределить время. Наряду с этим важным также является быть полезным , лучше выполнять кооперативное изучение для которого обязательно накопление материалов планирование . Потому что выбор правильного материала и правильное управление временем является важнейшим для усвоения студентами этой процедуры. Кроме этого этот помогает выявить социальные способности.

Rəyçi: Aynurə Qurbanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

VÜSALƏ HƏSƏNOVA

ADPU

vusalahasanova1986@gmail.com

İNGİLİS DİLİ SAİT FONEMLƏRİNİN FONOLOJİ STATUS HAQQINDA

Açar sözlər: ingilis dili fonologiyası, ingilis dilinin saitlər sistemi, fonem, allafon, neytrallaşma, arxifonem.

Ключевые слова: английская фонология, система гласных, фонем английского языка, фонемы, аллофон, нейтрализация, архифонема.

Key words: English phonology, English vowel system, English vocalism, phonemes, allophone, neutralization, archiphoneme.

Əksər fonologiya kitablarında ingilis dilinin 24 samit (əslində ikisi yarım saitdi) və 20 sait olmaqla 44 fonemdən ibarət olduğu qeyd olunur. Lakin bu say ingilis dili sait sisteminin birtərəfli şərhinin nəticəsidir. Belə ki, bir neçə müəllif diftonq və triftonq kimi səs birləşmələrini tək fonem kimi qəbul edir. Eyni zamanda eyni fonemin mövqe varianları olan allafonları ayrılıqda fonem hesab edirlər. N.S.Trubetskoy və Praqa fonoloqları tərəfindən təklif olunan dəyişmə və əvəzetmə kriteriyasını, allafon və fonemin nəzəriyyələrini qəbul etsək, ingilis dilində əslində 35 fonemin olduğunu sübut etmək mümkündür.

İngilis fonemlərinin sayı müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli cür qeyd olunsada, ümumilikdə Britaniya ingiliscəsində 22 və ya 24 samit, 2 yarım sait və 20 sait olduğu hesab edilir. Amerikan ingiliscəsində adətən 15-19 saitin olduğu qəbul edilir. Samitlərin sayında müəyyən qədər sabitlik olsa da, saitlərin sayının stabil olmaması tədqiqatın açıq qalmasına şərait yaradır.

Əslində dilin fərqləndirici vahidlərini ciddi şəkildə fonoloji aspektdə araşdırmaq üçün bir neçə mümkün kriteriya mövcuddur.

İstənilən halda fonoloji təhlilin əsası erkən tədqiqatçılardan N.Trubetskoy və onun Praqa dilçilik məktəbindəki həmkarları tərəfindən qoyulmuşdur.

Ancaq, ingilis dili fonem sisteminin 44 fonemdən ibarət olmasını bu gün bir çox fonoloq iddia edir. Fərqli nəticələr əsasən bir neçə fonemin daxil olduğu fonem birləşmələri diftonq və bəzi hallarda hətta triftonq və asanlıqla eyni fonemin kombinator variantları kimi götürülə bilən allofonların fərqli fonemlər kimi hesab edilməsilə bağlıdır.

Fonoloji təsvirdə üstün kriteriya hər bir fonetik reallaşmaya bölünməz vahid olaraq yanaşmaqdır. Məsələn, /late/ sözündəki /eɪ/ səs birləşməsi, iki hissədən ibarət olmasına baxmayaraq tək sait kimi götürülür.

Belə olduqda kombinator allafonların sayı artırır (Bunu məntiqli hesab etmək olar, çünki, sərbəst və kombinator allafonların sayı dilin regional və milli müxtəlifliyi ilə əlaqədardır). Ancaq bu fonemlərin sayını fərqləndirici minimal vahidlərə qədər azaldır və sadə fonemin konkret reallaşması səviyyəsinə qədər məhdudlaşdırır. Bu yanaşma linqvistik dəyerdə tutumluluq yaradır və onu daha sadə edir.

Mətləbə keçmədən öncə xatırlatmaq yerinə düşər ki, E.Koseriunun ¹ qeyd etdiyi kimi, dil işarəsinin və hər dil elementinin təhlili üç səviyyədə (sistem, norma, danışiq) baş verir. Konkret danışiq səviyyəsində səs akustik fenomen kimi çıxış edir və o yalnız fiziki varlıq kimi təsvir və təhlil edilə bilər. Buna görə də, dilçi danışiq səslərini təhlil edərkən, onun araşdırdığı sonsuz və təkrar edilə bilməyən, dil daşıyıcısının gündəlik həyatda istifadə etdiyi konkret akustik reallaşma deyil, bu reallaşmanın özəyində dayanan abstraksiyalar-tələffüz qəlibləri və ya modelləri, /*phone*/ adlandırdığımız, konkret səslər əksinə müəyyən, fiziki cəhətdən qeyd oluna bilən və sezilə bilən norma vahidləri əsasında təzahür edirlər.

Dolayısıyla, sistem səviyyəsində, biz deyə bilərik ki, bəzilərinin kombinator (mövcud olduqları fonoloji kontekstdən asılı olan) bəzilərinin isə sərbəst olduğu bütün bu səslər ən xırda əlamətlərə qədər, dilin bütün daşıyıcıları üçün say etibarilə eyni olan (ya da ən azından dilin xüsusi milli növünün dil daşıyıcıları üçün) fonem adlandırılan minimal vahidlərdə qruplaşdırılır.

İki səsin eyni fonemi təmsil edib-etməməsini müəyyənləşdirən standart test komutasiya və substitusiyaya üsulu adlanır. Bu üsul, sözdəki bütün səsləri saxlamaqla yalnız bir səsin başqa biri ilə dəyişdirilməsi forma dəyişikliyinə səbəb olmur, bu iki səsi eyni fonemin allafonları adlandırırlar. Bu halda dayışma substitusiyaya adlanır, başqa sözlə, əgər iki səs eyni fonoloji kontekstdə gerçəkləşmirsə, o halda onlar komplementar distribusiyaya malik olur və eynən bu halda da onları eyni fonemin allafonları adlandırırlar.

Səsin yer dəyişməsi zamanı məna dəyişikliyi yaranarsa, bu zaman bu iki səs fərqli fonemləri kimi təqdim edilir və minimal cütlük yaradır. Bu halda edilmiş olan mübadilə kommutasiya adlanır ². Məsələn, [f] və [v] fərqli fonemlər olan /f/ və /v/ fonemlərinin norma səviyyəsindəki reallaşmalarıdır çünki /fat/ və /leaf/, /vat/ and /leave/ sözləri tamamilə fərqli mənalar ifadə edir və bu halda onlar minimal cütlük yaradır.

Bir-birinə əksər kontekstlərdə opozim olan səslərdə bəzən bu, baş vermir. Bu həmin səslərin təqdim etdiyi fonemin neytrallaşması ilə bağlıdır. Məsələn, /s/ və /ʃ/ fərqli fonemlərdir çünki /see/ və /ass/ sözləri /she/ and /ash/ sözlərindən fərqlidir. Halbuki, heca sonunda gəldikləri və növbəti söz /j/ ilə başladığı zaman birinin digəri ilə əvəzlənməsi məna dəyişikliyi yaratmır. Məsələn, I miss you cümləsi, həm [aɪmɪs ju:], həm də [aɪmɪʃ ju:]

(xüsusən amerikan variantında) tələffüz oluna bilər. Neytrallaşma nəticəsində neytrallaşmış fonemin fərqləndirici xüsusiyyətlərini cəmləyən arxifonem ortaya çıxır. Yuxarıdakı nümunədə /s/ və /ʃ/ fonemlərinin neytrallaşması /S/ arxifonemi ilə nəticələnir.

İngilis dili fonoloji sisteminə klassik yanaşmanı aşağıdakı cədvəl aydın göstərir (bax cədvəl 1)

Hazırkı ingilis dili fonologiya kitablarında hakim olan fikrə əsasən ingilis dilində 44 fonemin olduğunu qeyd edən yanaşmanı bundan sonra klassik yanaşma adlandıracağıq. Fonem inventarları ingilis dilinin iki əsas variantına (Received Pronunciation (RP) və ümumi amerikan (GA) əsaslanır. Fonemlərin bu cədvəldə təsviri amerikan və ingilis lüğətlərində istifadə olunan iki klassik sistemdən istifadə edir.

Samitlər və yarım saitlər					Saitlər				
GA	RP	Allafon	Kontekst	Nümunə	GA	RP	Allafon	Kontekst	Nümunə
/p/	/p/	[p ^h]	Sözün onsetsində vurğulu saitlərdən əvvəl	path, campaign	/æ/	/a/	[æ]	/aj/ diftonqundan başqa	cat, out
		[p]	/s/ fonemindən sonra, heca sonu	spend, gap			[a]	/aj/ diftonqu	by
							[a]	/aj/ və /aw/ diftonqları	by, out
/t/	/t/	[t ^h , t ^h] [3], [4]	Sözün onsetsində vurğulu saitdən əvvəl	tap, contain	/ä/	/e/	[e], [ɛ]	/r/ və /R/ dan əvvəl gamakdən başqa	play, state
		[t, t]	/s/ fonemindən sonra, heca sonunda	stop, hat					
		[ɾ]	Vurğulu hecadan sonra, vurğusuz saitdən əvvəl (xüsusən GA)	better, petal					
/k/	/k/	[k ^h] [3], [4]	Sözün onsetsində vurğulu saitdən əvvəl	cat, because	/ä/	/ea/	[ɛə, GA ɜ]	/r/ və /R/ fonemlərindən əvvəl	fairy, where
		[k]	/s/ fonemindən sonra, heca sonunda	scan, lack					

/ch/	/tʃ/	[tʃ, tʃʰ]	Bütün vaziyyətlərdə	c heap, watch	/ə/	/ɑ:/	[ɑ:, GA ɑ, ɔ]	Bütün vaziyyətlərdə	father, star
/b/	/b/	[b]	Bütün vaziyyətlərdə	bad, dab	/ə/	/e/	[ɛ]	Bütün vaziyyətlərdə	red, play
		[d, ɔ]	Bütün vaziyyətlərdə	dab, bad			[e]	/ej/diftonqunda	play
/d/	/d/		Vurgulu saitdən sonra, vurgusuz saitdən əvvəl		/ə/	/i:/	[i:, GA i]	/r/ və /R/-dan əvvəl gəlməkdən başqa	fee, clean
		[ɪ]	(xüsusilə GA)	ladder, pedal					
/g/	/g/	[g]	Bütün vaziyyətlərdə	gap, log	/i/	/i/	[i]	Bütün vaziyyətlərdə	pit
							[i]	Saitlərdən əvvəl söz sonunda	geology, happy
/j/	/dʒ/	[dʒ, dʒʰ]	Bütün vaziyyətlərdə	job, ridge	/i/	/a:/	[a:, ɑ]	/R/ fonemindən əvvəl gəlməkdən başqa	by
/f/	/f/	/f/	Bütün vaziyyətlərdə	face, staff	/i/	/ɪə/	[ɪə]	/r/ və /R/-dan əvvəl	fear, fearing
/th/	/θ/	[θ, tθ]	Bütün vaziyyətlərdə	thing, both	/ə/	/v/	[v, ɔ, GA ɑ]	/R/ fonemindən əvvəl gəlməkdən başqa	pot, sorry

/zh/	/ʒ/	[ʒ, ʒʰ]	Bütün vaziyyətlərdə	genre, vision	/ə/	/au/	[au, æu]	/R/-dan əvvəl gəlməkdən başqa	out
/m/	/m/	[m]	Bütün vaziyyətlərdə	map, dam	/ə/	/ɜ:/	[ɜ:, GA ɜ, ə]	Bütün vaziyyətlərdə	furry, hurt, hors-doeuvre
/n/	/n/	[n]	Bütün vaziyyətlərdə	nap, man	—	/uə/	[uə]	/r/ və /R/-dan əvvəl	pure, fury
/ng/	/ŋ/	[ŋ]	Yalnız saitlərdən sonra	hang	/ə/	/ə/	[ə, i]	Vurgusuz hecəda	about, super, apron
/l/	/l/	[l]	Saitlərdən əvvəl (xüsusilə RP)	low					
		[ɪ] [5], [6]	Bütün vaziyyətlərdə	fall, felt					
/r/	/r/	[ɹ, rʰ, r, r]	Saitlərdən əvvəl (RP), Bütün vaziyyətlərdə (GA)	red, pray					
		[7]		star, start					
		[ɹ, ɹ, ɹ]	Saitlərdən sonra (GA)						
/wh/	/hw/	[hw, ʍ, w]	Söz onsetsində	what					

(/kx/)	(/x/)	[x]	Yalnız xarici sözlərdə	loch, chutzpah	
/ɣ/	/j/	[j]	Saitdən əvvəl	yes	
/w/	/w/	[w]	Saitdən əvvəl	well	

¹/a/ saiti bir çox ingilislər tərəfindən /aj/ və /aw/ diftonqlarından kənar [a] kimi tələffüz olunmağa meillidir. Əksinə bir çox amerikan variantının daşıyıcıları [æ] səsini making sometimes the distinction between [æ] and [ɛ] arasında bəzən çətinliklə hiss olunan fərq qoyaraq daha qapalı və gərgin səsləndirir.

²Amerikan ingiliscəsində /ō/eyni zamanda kakuminal /r/ samitindən əvvəl baş verə bilər.Məs., *four* /foʊr/.

Fonem olduğu iddia edilən /hw/ və /x/ ingilis dili fonoloji sisteminin əsas hissəsi olduğundan 1 –ci cədvələ əlavə olunub. Ancaq, /hw/, hətta tək səs [ɰ] (kar dodaq dilarxası sürtünəni ^{8, 9, 10} və ya aproksimant ¹¹), fonoloji olaraq /h/ və /w/ fonemlərinin birləşməsi kimi təhlil edilir. Bu vəziyyəti doğrulamaq üçün nümunə əksər ingilis dili daşıyıcılarının /whine/ və /wine/ sözünü səsləndirərkən “wh” səsini [ɰ] kimi deyil, /hw/ kimi başa düşməsi ola bilər. Əlavə olaraq tarixən “wh” birləşməsi “hw” birləşməsindən əmələ gəlmişdir. (Qədim ingilis dili *hwæt* > Yeni ingilis dili *what*). Oxşar fenomen “hu” birləşməsinin səsləndirilməsində də baş verir, məs., in *huge* [çu:dʒ], ancaq bu birləşmə fonoloji olaraq /hju:dʒ/ kimi təhlil edilir ¹².

Kar dilarxası süzülən /x/ bəzi sözlərdə özünü göstərir.Məs: /loch/, Şotland, Cənubi Afrika, Uels ingiliscəsində adətən /lɒx/, qalan variantlarda /lɒk/ kimi tələffüz olunur. “Loch” şotland dilindən alınma sözdür. Çoxları bunu ingilis dilinin dialekti hesab elesə də, əslində bu başqa bir dildir. Amma, nəzərə alınmalıdır ki,dialekt standartlaşdırılmamış və əsas variantdan fərqli bir sıra cəhətlərə malik dildir. Belə ki, britan və amerikan ingiliscələri ingilis dilinin variantları, Nyu York və Kaliforniya amerikan ingiliscəsinin variantlarıdır. Amma nəzərə alsaq ki, şotlant dili öz lüğət tərkibi, qrammatikası,səs tərkibi, hətta bu gün artıq mövcud standartlaşdırılmış yazı forması olan bir dildir, deməli, o artıq ingilis dilinin dialekti deyil, müstəqil dildir.

Fonemlərin bu siyahısına 2-ci cədvəldə təqdim olunan arxifonemləri də qata bilərik. Burada simvolu neytrallaşmanı və Ø simvolu səs yoxluğu ifadə edir.

Cədvəl 2.İngilis dili sait və samit arxifonemləri

Archiphoneme	Context of neutralisation
/E/ = /ə/ Ø [13], [14], [15]	Vurğusuz hecada: battery, wooden
/I/ = /ə/ /ɪ/	Vurğusuz hecada: animal

/E' / = /E/ /I/ = /ə/ /ɪ/	
Ø	Vurğusuz hecəda: ordinary, Latin
/R/ = /r/ Ø	Sözüortası vəziyyətdə: /r/ və ya Ø –samitlərdən əvvəl: part Sözsonu vəziyyətdə: /r/ və ya Ø –samitlərdən əvvəl: far from /r/ saitlərdən əvvəl: far away
/T/ = /t/ /ʃ/ Ø	Sözsonu vəziyyətdə: /t/ və ya /ʃ/ -/j/-dan əvvəl: got you /t/ və ya Ø - /n/-dan sonra və saitlərdən əvvəl: /t/-nin önündə başqa fonemlərin əvvəlində və tam söz vəziyyətdə
/D/ = /d/ /dʒ/ Ø	Söz sonu vəziyyətində: /d/ və ya /dʒ/ -/j/-dan əvvəl: and you /t/ və ya Ø - /n/-dan sonravə saitlərdən əvvəl: on and on /d/ başqa fonemlərdən əvvəl və tam sonda
/S/ = /s/ /ʃ/	Sözsonu vəziyyətində: /s/ or /ʃ/ before /j/: miss you /s/ başqa fonemlərdən əvvəl və tam sonda
/Z/ = /z/ /ʒ/	Son vəziyyətdə: /z/ və ya /ʒ/ - /j/-dan əvvəl: is you /z/ başqa fonemlərdən əvvəl və tam sonda

Nəhayət, klassik yanaşma /erə/, /arə/, /ɔrə/, /avə/ and /əvə/ (or /oʊə/ triftonqlarının varlığını qəbul edir. Daha doğrusu, bu, ən əla şəkildə iki fonemin (diftonq+/ə/) ardıcılığı kimi təhlil olunur. Bu sistemən verəcəyimiz təkrar aydınlaşdırılmada bunların əslində üç fonem olduğunu görəcəyik.

Qəbul olunan yanaşmaya yeni şərh.

Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dili samit sisteminə hələlik toxunmuruq. Bizim burada toxunmaq istədiyimiz sait və yarım saitlər barədədir. Ona görə də burada təklif olunan fonoloji təsvir sait və yarım saitləri əhatə edir.

Əslində Britaniya ingiliscəsində 11 sait fonem var. Bunlardan altısı qısa, beşi uzundur. 3-cü cədvəldə buna daha aydın görürük.

Cədvəl 3. Britaniya ingiliscəsinin sait fonemləri

Qısa sait	Allafon	Kontekst	Nümunə	Uzun sait	Allafon	Kontekst	Nümunə
/ə/	[æ]	/əj/ diftonqunda başqa	cat, out	/a:/	[ɑ:]	Bütün vəziyyətlərdə	father, star
	[ɑ]	/əj/ diftonqu	by				
	[a]	/əj/ və /aw/ diftonqları	by, out				
/e/	[ɛ]	Bütün	red, play				
		vəziyyətlərdə					
		/ej/ diftonqunda					
	[e]		play, state				
/i/	[ɪ]	Bütün vəziyyətlərdə	pit	/i:/	[i:]	/ɪ/ və /R/-dan əvvəl gəlməkdən başqa	fee
	[i]	Saiddən əvvəl və sözsonu vəziyyəti	geology, happy		[iə]	/ɪ/ və /R/-dan əvvəl	fear, fearing
/o/	[ʊ, ɔ]	/R/-dan əvvəl gəlməkdən başqa	pot, sorry	/o:/	[ɔ:, ɒ:]	Bütün vəziyyətlərdə	caught, all, sport
	[ɔ]	/oj/ diftonqunda	voice				
/u/	[ʊ]	Bütün vəziyyətlərdə	foot, pull	/u:/	[u:, ʊ:]	/ɪ/ və /R/-dan əvvəl gəlməkdən başqa	food, super
	[u, ʊ]	Saidlərdən qabaq	influence		[uə]	/ɪ/ və /R/-dan əvvəl	pure, fury

3.[i] saiti /i/ foneminin vurğusuz allafonu hesab oluna bilər. Ancaq biz onun /ʌ/ foneminin allafonu olduğuna üstünlük veririk. Belə ki, [i] səsinin gəldiyi yerlərdə, [ɪ]

səsindən daha çox [ə] səsi işlənir. Tam əksinə, [ɪ] səsinin [i] səsi ilə əvəzləndiyi yerlərdə, o həm də [ə] səsi ilə əvəzlənir. Beləliklə, [i] distributive olaraq [ɪ] səsindən daha çox [ə] səsinə yaxın olur.

Sait birləşmələri və ya diftonqlar

Göründüyü kimi, diftonqlar [aɪ], [eɪ], [ɔɪ], [aʊ], [əʊ], [ɛə], [ɪə], və [ʊə] fonem kimi şərh olunmur, onlar yarım sait və saitlərin birləşmələri kimi təsvir edilir. Əslində, ingilis dili qısa saitləri tək və /j/ və ya /w/ fonemlərindən əvvəl gələrək müxtəlif allafonları yaradır. Bu süzülən səslər də öz növbəsində /j/ və ya /w/ dan əvvəl, /ɪ/ or /ʊ/ saitlərindən sonra gəlməklə qalxan və enən diftonqları formalaşdırır. /j/ yarım saitinə də öz allafonu var -[ə] bu koda vəziyyətində [ɹ] kimi tələffüz olunan /r/ foneminin önündə gəlsə baş verir.

Bunu necə sübut etmək üçün məsələn: *let* [let], *lay* [leɪ], və *lair* [leə(ɹ)] sözlərinə müraciət edək. Hələlik

mövcud konsepsiyaya əsasən /ē/ (və ya /e/), /ā/ (və ya /eɪ/) və /â/ (və ya /eə/) kimi qəbul edək. Asanlıqla görünür ki, fonetik silsilə olan /eə/ yalnızca

			hut, hurry,			Bütün vəziyyətlər də (mütləq yəni /r/ və /r/-dan əvvəl)	
	[ʌ, ɐ]	Bütün vəziyyətlər də	undo				furry, hurt, hors-
/ʌ/	[ə, ɪ] ³	Vurgusuz hecə	animal, apron	/ʌ:/	[ɜ:]		doeuvre
	[ə]	/ʌw/ diftonqu	go, low				
Yarım sait	allafon	kontekst	Nümunə				
/j/	[j]	Saitlərdən əvvəl	yes				
	[ɪ]	Saitlərdən əvvəl /r/ və /R/-dan əvvəl gəlmə istisna	play, pain				
	[ə]	Saitlərdən sonra, /r/ və /R/-dan əvvəl	fairy, their				
/w/	[w]	Saitlərdən əvvəl	wine, queen				
	[ʊ]	Saitlərdən sonra	out, low				

/r/ və ya /R/ fonemindən əvvəl gəlir. /leət/ və /leə/ ingilis dilində mümkünsüzdü, ancaq /e/ və /eɪ/ heç vaxt /r/ və ya /R/ fonemlərindən əvvəl olmur, yəni /le (ɹ)/ və /leɪ(ɹ)/ də bərabər şəkildə imkansızdı. Belə qəbul edilir ki, /eɪ/ və /eə/ komplementar distribusiyaya malikdir, buna görə də, onlar

qaydaya tabe olaraq eyni fonemin allafonlarıdır. Eyni zamanda bunun üçün tarixi izahat da var. Orta dövr ingilis dilində təkamül prosesində azad *a* uzanır, sonra önə meyllənir, sonra diftonqoid olur və *ai* diftonqu ilə bütünləşir¹⁶.

Bu iki diftonqun komplementar distribusiyası varsa, /e/ və /eɪ/ tam əksinədir. Məs., *let* /let/ *late* /leɪt/ sözündən fərqlidir. Halbuki, biz [ɛ] səsinin [e] ilə və ya əksinə dəyişsək, mənada heç bir dəyişiklik baş verməyəcək. Tələffüz etibarilə /let/ *let-in* /leɪt/ *late* –in tələzzüz forması olaraq mövcuddur (xüsusən Böyük Britaniya və Avstraliyada, bəzi yerlərdə yalnız /ɛ/, bəzi yerlərdə yalnız /e/ istifadə olunur). Düzdür, həm RP həm də GA bir qayda olaraq /e/ səsinin /eɪ/ birləşməsinə aid edirlər. /ɛ/ /ɪ/-dən əvvəl gəlmir. Bu, /eɪ/ səsinin fonem olmamasına, /e/ və yarımşait /ɪ/ səsinin birləşmə olmasına gətirib çıxardır. Bu hal /aɪ/ və /ɔɪ/ da baş verir. Bunu doğrulamaq üçün /j/ və /ɪ/ saitlərinin complimentary distribusiyaya malik olmasını deməkdə fayda var. Belə ki, /j/ yalnız saitdən əvvəl, /ɪ/ yalnız saitdən sonra gəlir. Belə ki, [j] və [ɪ] səsləri, biri hecanın əvvəli, digəri isə sonda baş verməklə /j/ foneminin kombinator allafonlarıdır. Nəticə etibarilə, /eɪ/ bir foneme deyil /e/ və /j/ fonemlərinin birləşməsidir. Beləliklə, /eɪ/ birləşməsinin variant olduğu sübut olunan [ɛə], fonem deyil /e/ + /j/ birləşməsidir və bu birləşmədə /j/ fonemi /r/ and /R/ fonemlərindən əvvəl [ə] səsinə çevrilir. Qısacası, aşağıdakı fonemlər və allafonlar alınır:

/e/ [ɛ] və [e] (bəzi ingilis dili varianlarında sərbəst allafon bəzilərinə kombinator);

/j/ [j], [ɪ], və [ə] (kombinatorial allafonlar).

/j/ fonemi və onun allafonlarına aid etdiyimiz cəhətlər /w/ və onun allafonları [w] (heca əvvəli vəziyyətində) və [ʊ] (heca sonu vəziyyətində).

Süzülən samitlər /j/ və /w/, qısa saitlər /a/, /o/, və /ʌ/, və allafonları [a], [æ], [ɑ], [ɒ], [ɔ], [o], [ʌ], [ɐ], [ə], və [i] üçün də şərh oluna bilər.

Britaniya variantındakı [əʊ] səs birləşməsinə biz fonoloji olaraq /ʌw/ kimi təqdim etmişik, ancaq əslində həmin səs birləşməsi ingilis dilinin başqa variantlarında (məs: Böyük Britaniya) [oo] kimi təqdim edilməsi bizim həmin səs birləşməsinə /ow/ kimi təqdim etməyimizə əsas verir. Bu halda, [ə] səsi /w/ yarımşait foneminin əvvəlində /o/ foneminin allafonu olur. Ancaq [ə] səsi /ʌ/ foneminin allafonu olduğundan biz ən sadə rolu seçdik.

Klassik yanaşmada diftonq+/ə/ kimi qeyd olunan triftonqları biz üç fonem birləşməsi hesab edirik: /ajʌ/, /ejʌ/, /ojʌ/, /awʌ/, /ʌwʌ/ (/owʌ/ amerikan). [ə] səsinin /ʌ/ kimi təqdim olunması haqda daha sonra danışacağıq.

/i/ və /u/ saitləri

/i/ foneminin (qısa *i*), iki allafonu var: saitin tipik reallaşması [i], və başqa bir saitdən əvvəl vurğusuz vəziyyətdə, (məsələn: in *geology* [dʒi'ələdʒi]) və eyni zamanda tamamilə sözün son hecasında gələn [i], məsələn: *geology*, *happy* və s. Sözün son hecasında baş verən [i] səsinin qəbul olunmuş əsas

yanaşma [ɪ] səmindən fərqli fonem olaraq qiymətləndirir və bunu sübut etmək üçün *studded* /'stʌdɪd/ - *studied* /'stʌdɪd/ və *taxes* /'tæksɪz/ - *taxis* /'tæksɪz/ qarşılaşdırmalarından istifadə edilir. Ancaq, fonemin söz sonunda /d/ və /z/ fonemlərindən əvvəl gəlib-gəlməməsi fonoloji baxımdan (qarşılaşmanın dəyəri, minimal cütlərin sayı) faydalı hesab olunmur. Əlavə olaraq /dʒɪ'plədʒɪ/, /'hæpɪ/, /'stʌdɪ/, və /'tæksɪ/ tələffüzləri də mövcuddur. Bu halda /i/ səsinin /ɪ/ səsi ilə əvəzlənməsi heç bir məna dəyişikliyi yaratmır. C.Kreidler¹⁷, C.McCully¹⁸ və P.Roach¹⁹ təklif edirlər ki, [i] səsi /ɪ/ və /i:/ fonemlərinin neytrallaşması zamanı baş verir və buna görə də o arxe-fonemdi. Ancaq, nəzərə alaq ki, xüsusilə Britaniya variantında belə neytrallaşma yoxdu, çünki, bir neçə sözlər var ki, (məs.: *caries*, *series*, *species*, və s.) /i:z/ sonluğu /iz/ də fərqli tələffüz olunur. (*caries* - *carries* və ya *chickaree* - *chicory*)^{20,21}

Əlavə olaraq, qeyd olunmalıdır ki, /iz/ sonluğu yalnız sonu “i, ie”, və ya “y” ilə bitən cəm isimlərdə (məs.: *taxis*, *calories*, *theories*) və indiki qeyri-müəyyən zaman üçüncü şəxsin sonluğunu y ilə bitən sözlərdə (*carries*, *copies*, və s.) yaradarkən baş verir. /id/ yalnız y ilə bitən qaydalı feillərin keçmiş zaman və keçmiş zaman feli sifət formasını yaradarkən baş verir (məs.: *carried*, *copied*, və s.). -es ilə bitən cəm və üçüncü şəxsin indiki zaman sonluğu fışılıtlı /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /dʒ/ fonemlərindən sonra həmişə /iz/ kimi səslənir. Eyni zamanda -ed sonluğu /t/ və /d/ kipləşən partlayışlı samitlərdən sonra həmişə /id/ kimi tələffüz olunur. Belə ki, /iz/ və /id/ tələffüzləri /i/ ilə bitən formalara oxşar görünür. Əslində /'kɒpɪ/, /'kɒpɪz/ tələffüz formaları da var və onlarda məna dəyişikliyi yoxdu.

Ona görə də deyə bilərik ki, /*studded* - *studied*/ və /*taxes* - *taxis*/ müxtəlif morfem seqmentlərinə (*studd-ed* /'stʌd-id/ - *studi-ed* /'stʌdi-d/, *tax-es* /'taks-iz/ - *taxi-s* /'taksi-z/) uyğun olduğundan fonoloji deyil, morfoloji təbiətlidir. Bu halda biz deyə bilərik ki, /i/ morfemin vurğusuz sonluqda və /ɪ/ başqa vəziyyətlərdə baş verir.

Qısaca, /i/ fonemi [ɪ] və [i] səslərini təqdim edir və bunlar, /i:/ fonemi ilə qarışıq salınmamalıdır. Analoji olaraq /u/ foneminin [ʊ] və [u] allafonları var. (bu həm də [u] kimi də tələffüz oluna bilər). Eyni vəziyyətdə [u] və [ʊ] saitlərdən əvvəl (*influence*, *usual*) gəldiyi halda [ʊ] söz sonundan başqa bütün kontekstlərdə gəlir, çünki söz sonunda yalnız /u:/ baş verir (məs.: *residue*).

Uzun saitlər /i:/ və /u:/ fonemlərinin /r/ və /R/ dan əvvəl müvafiq [ɪə] və [ʊə] allafonları var. Buna səbəb irəlidə xatırlanmış olan /r/ fonemi səbəbli ağız boşluğuna köçmə (lowering) ilə əlaqədardır. /i:/ və /u:/ fonemlərinin diftonqoid vəziyyəti tamamilə fonetik prosesdir ancaq biz onu fonoloji nöqtəyi nəzərdən də təhlil edə bilərik. /i:/ = /ij/ və /u:/ = /uw/. Bu halda /j/

foneminin köçməsi və ya fonetik olaraq [ɪ] səsinin [ə]yə keçməsi baş verir: /i:/ = [ij] > [iɪ] > [iə] > [ɪə].

Schwa

İngilis dilində /ʌ/ fonemi var, bir neçə sözdə (*full, push*) açıq saitə yaxın tələffüz məxrəci alan əsə doğru inkişaf dövrü keçirib. Hazırda bir çox dil istifadəçiləri, original tələffüz /ʌ/ səsinin qalmasına baxmayaraq, /ʌ/ fonemini dilortası açıq saitə yaxın tələffüz məxrəci olan [ə] kimi tələffüz edirlər²². Bütün ingilis dili tam saitlərində əsasən vurğulu hecada gəlməsinə baxmayaraq, o vurğusuz hecada da işlənir (məs.: *undo*). Öz növbəsində schwa (/ə/) britan ingiliscəsində vurğusuz hecada və ya tam saitlərin vurğusuz hecada qısalması nəticəsində yaranır. Əslində, vurğusuz vəziyyətdə bütün saitlər [ə], [ɪ] və ya [i] (az halda [ʊ]) tələffüz məxrəcinə yaxınlaşır. Bu halda /undo/ sözündə baş verən hal ikinci dərəcəli vurğunun nümunəsi ola bilər. Buna görə də belə demək olar ki, /undo/ sözündəki /un / tamamilə vurğusuz deyil. P.Ladefoged²³ və D.Bolinger²⁴, bunu vurğudan daha çox sait keyfiyyətində sadə fərq kimi dəyərləndirir. Biz də eyni mövqedən çıxış edirik.

Vurğusuz hecalarda, [ʌ] və [ə] (və onun variantı [i]) bir birinə opozisiyada deyil, belə ki, [ən'du:] və [ʌ'n'du:], [ʌn'du:] və [ə'n'du:] sözlərindən fərqli mənə ifadə etmir. Götürək ki, [ə] və onun variantları Britaniya variantında heç vaxt vurğulu hecada gəlmir bu halda [ʌ] və [ə] səslərinin komplementar distribusiyaya malik olduğu deyilə bilər. Beləliklə biz vurğulu hecada /ʌ/ foneminin reallaşmasını [ʌ] və ya [ə] (sərbəst variantlarda), vurğusuz hecada isə [ə] və ya [i] hesab edirik.

Digər tərəfdən [ɜ:] səsi, əsasən /r/ və /R/ fonemlərindən əvvəl işlənir, vurğulu hecada [ʌ] səsinə opozim olur məs.: *hurry* ['hʌɹi] - *furry* ['fɜ:ɹi]) və əslində vurğusuz hecada da bu hal baş verir. Məs.: *forward* ['fɔ:wəd] - *foreword* ['fɔ:wɜ:d]). Bildiyimiz kimi, [ʌ] və [ə], həm vurğulu, həm vurğusuz hecada /ʌ/ foneminin allafonlarıdır. Sadə formada ifadə etsək və uzun və qısa saitlər arasında simmetriyanı qorusaq deyə bilərik ki, [ɜ:] səsi, /ʌ/ foneminin uzun versiyasıdır və fonoloji olaraq onu /ʌ/ kimi təqdim etmək olar.

Amerikan variantında saitlər sistemi

Amerikan variantında əsas qarşılaşma uzun qısa saitlər deyil, gərgin və zəif saitlər arasında formalaşır. Saitin kəmiyyəti fərqləndirici xüsusiyyət olmadığından, saitlər arasında səs tembrinə əsaslanır. Ona görə də, gərgin və zəif səslərin sinfləndirilməsi gərginlik və güclülüklə deyil, açıqlıq dərəcəsi və artikulyasiyanın yeri ilə əlaqəlidir. Ona görə də biz bu terminləri müvafiq olaraq qapalı və açıq ilə əvəzləyəcəyik.

Cədvəl 4-də baxaq:

				/ə/	[ə, ʌ, ɜ]	vurğulu heca
					[ə, ɪ]	Vurgusuz heca
yarımsait	allafon	kontekst	Nümunə			
/j/	[j]	Saitlərdən əvvəl	yes			
	[ɹ]	Saitlərdən sonra /r/ və /R/ dan əvvəl gəlmə istisna	play, pain			
/w/	[w]	Saitlərdən əvvəl	wine, queen			
	[ʊ]	Saitlərdən sonra	out, low			
				[ʊ]	/w/ diftonqunda əvvəl, sonrakı four	
/u/	[u]	Saitdən əvvəl vəziyyət istisna	foot, pull pure, fury	/u/	[u:, ʊ:] /r və /R/-dan əvvəl istisna	food, super
	[ʊə]	/r/-dan əvvəl				

Amerikan variantında [ə], [ʌ], və [ɜ] səsləri komplementar distribusiyaya malikdirlər. [ə] vurğusuz hecada, [ɹ] səsindən əvvəl gəlmə vəziyyəti istisna olmaqla [ʌ] vurğulu hecada və [ɜ] ,[ɹ] səsindən əvvəl vurğulu hecada gəlir ²⁵. Ona görə də, həmin səslər /ə/ foneminin allofonlarıdır.

Britaniya variantında, yalnız /e/ foneminin uzun variant yoxdu. Qalan bütün qısa saitlərin uzun variantları mövcuddur. Amerikan variantında /e/ ilə yanaşı, /ɔ/ foneminin də qapalı ([o], [ou] diftonqunda /ɔ/ foneminin allafonudur), /ə/ foneminin açıq variantı yoxdur. Deməli Britaniya variantından fərqli olaraq amerikan variantında [ɑ:] və [ɒ] arasında fərq yoxdur. Məs.: *father–both* hər ikisi [ɑ] kimi səsləndirilir. Əksinə Britaniya variantında çoxlu sözlər [ɒ] ilə işlənir (məs.: *soft* və *song*) ancaq Amerikan variantında bu [ɒ] ilə səsləndirilir. Başqa sözlə, Britaniya fonemləri /ɑ:/, /o/, və /o:/ amerikan variantında yenidən tənzimlənməsi baş verdi. Amerikan variantında /ɑ/ və /ɔ/: fonemlərində qruplaşır. Britaniya fonemi /o/ Amerikan variantında bəzən /ɑ:/ (və ya /ɑ/) və bəzən /o:/ (və ya /ɔ/) kimi səsləndirilir.

Oxşar olaraq, Britaniya /ɑ:/ saiti tez-tez Amerikan /æ/: saitinə dəyişir. Məsələn: *banana* BrE [bəˈnɑ:nə] (fonoloji transkripsiya /bʌˈnɑ:nʌ/) və AmE [bəˈnænə] (fonoloji transkripsiya /bəˈnænə/ və ya /bʌˈnænʌ/).

Beləliklə biz, iki dil variantı arasında ekvalentlik sxemini aşağıdakı kimi yarada bilərik.

Fonem	BrE (RP)	Allafon	AmE (GA)	Allafon
ă/	/a/	[a], [æ], [ɑ]	/æ/	[æ], [a]
ā/	/a:/	[ɑ:]	/ɑ/	[ɑ]
ě/	/e/	[ɛ], [e]	/ɛ/	[ɛ], [e], [ɛə]
ī/	/i/	[ɪ], [i]	/ɪ/	[ɪ], [i], [ɪə]
ī/	/i:/	[i:], [ɪə]	/i/	[i:]
ö/	/o/	[ʊ], [ɔ]		
ō/	/o:/	[ɔ:]	/ɔ/	[ɔ]
ū/	/u/	[ʊ]	/ʊ/	[ʊ], [ʊə]
ū/	/u:/	[u:], [ʊ:], [ʊə]	/u/	[u:], [ʊ:]
ʌ/	/ʌ/	[ʌ], [ə], [ɪ]	/ə/	[ʌ], [ɜ], [ə], [ɪ]
ʌ/	/ʌ:/	[ɜ:]		

Gördüyümüz kimi, AmE variantında [ɪə] və [ʊə], diftonqları /ɪ/ fonemindən əvvəl gəldikdə, BrE variantında olduğu kimi /ī/ və /ū/ nun allafonları deyil, müvafiq olaraq /i/ və /u/ fonemləridir.

Vurğusuz hecalar və sait reduksiyası

İngilis dilinin vurğusuz hecada sait reduksiyası kimi fərqləndirici xüsusiyyəti var. Ən çox neytrallaşma vəziyyətində [ə] və [ɪ] səsləri neytrallaşdıqları kontekstdə hər ikisi [ɪ] səsinə bərabərləşir. İxtisarı /photograph/ və /photography/ sözlərini müqayisə eləsək daha aydın görərik. Photograph sözündə birinci tamdır ([əʊ], [ɑ:]), ancaq ikinci <o> ,[ə] səsinə çevrilir ;Photography sözündə ,birinci <o> və <a> ,[ə] səsinə çevrildiyi halda ikinci <o> tam səslənir ([ʊ]). İngilis dilində üç dərəcəli vurğunun (əsas, ikinci dərəcəli və vurğusuz) olduğunu qeyd edən fonoloji yanaşmalar hesab edir ki, tam səslər birinci və ikinci dərəcəli vurğu zamanı işlənir. Deməli sait reduksiyası vurğusuz hecada baş verir. P.Ladefoged ²⁶ hesab edir ki ingilis

dilində yalnız vurğulu və vurğusuz heca var və o, ikinci dərəcəli vurğunu fonemik deyil, fonetik hesab edir.

Sait reduksiyası hər birinin izahatını verərək mövcudluğunu nəzərər almaq, bizi bir sıra arxifonemlərin mövcudluğunu qəbul etməyə sövq edir. Məsələn, /A/ = /a/ ~ /ʌ/, /O/ = /o/ ~ /ʌ/ və s. Bir çox başqa dillərdə morfemin vurğulu və vurğusuz halda fərqli cür səslənməsini nəzərə alsaq bu qəbu ediləndi. Məsələ fransız dilində mener /mə'ne/ mène /mən/. İtalyan dilində prendo /'prendo/ və prendiamo /pren'djamo/. Bu ingilis dilinin vurğulu və vurğusuz hecalarda monofonqlarının əksəriyyətinə tətbiq oluna bilər. Məsələn, a [eɪ] və [ə], an [æn] və [ən], of [ɒv] və [əv], for [fɔ:] və [fə], me [mi:] və [mi], them ([ðem] və [ðəm] və s.

Bir çox səbəbdən (ənənə, yaradılış, orfoqrafiya ilə əlaqəlilik), ingilis dilinin fonoloji sistemi, xüsusilə də saitlər Ferdinand de Saussure (1916) tərəfindən irəli sürülən danışq və dil nəzəriyyəsinin ümumi prinsiplərində bir az dəyişikliklərlə təzahür edən yeni generative, avto segmental, təkamül fonologiyası tipli yanaşmaların təsiri ilə fonoloji nəzəriyyənin yaradıcıları Boduen de Kurtene, Mikolay Kruşevski, Lev Şerba (1876-1877) və xüsusilə Praqa dilçilik məktəbinin dilçiləri əsasən də Nikolay Trubetskoy (Grundzüge der Phonologie, 1939) tərəfindən irəli sürülən hər zamankı əsaslı kriteriyasından uzaqlaşmışdır.

Müasir yanaşmada [aɪ], [eɪ] və [ɔɪ] diftonlarında son təkrar olunan [ɪ] fonemini və [a], [e] və [ɔ] fonemlərinin avtonomluğunu nəzərə almadan üç ayrıca fonem olaraq göstərilir.

Əslində uydurma fonemlər /aɪ/ və /eɪ/ tarixən sadə Qədim İngilis saitləri ī and ā dən (/ɔɪ/ birbaşa fransız dilindən alınmadır) əmələ gəlmişdir. Ancaq mövcud diftonqların qədim monofonqlardan çevirlənməsi əslində onların hökmən sadə fonem olduqları anlamına gəlmir. Bunun sübutu odur ki, latın dilindən müasir fransız dilinə təkamül edən uzun ē fransız dili fonoloji sistemində ([wa]) fonemik olaraq bölünməz vahid hesab olunmur. Əslində /w/ və /a/ fonemlərinin hər ikisini ehtiva edən /wa/ fonoloji olaraq /wɛ/, /wi/ və s. eyni zamanda /ja/, /la/, /da/ və s. opozim hesab olunur.

Saxta /aɪ/, /eɪ/ və /ɔɪ/ fonemlərinin elementləri [a], [e] və [ɔ] –nun avtonom saitlər [æ], [ɛ] və [ɒ]–dan fərqli səslənməsi fonoloji olaraq çox şey ifadə etmir. Belə ki bu avtonom monofonqlar dilin müxtəlif variantlarında [a], [e] and [ɔ] kimi tələffüz oluna bilər. Eyni zamanda [a]/[e]/[ɔ] and [æ]/[ɛ]/[ɒ] komplementar distribusiyaya malikdir və bunlar eyni fonemin kombinator allafonlarıdır. /eɪ/ və /eə/ –in (ən düzgün /eɪ / və /eə/) komplementar distribusiya təqdim etməsi nəticə olaraq onların ayrıca fonem olmadığına sübutudur və bu səbəb bütün başqa saitlərər də tətbiq oluna bilər.

Qısa bu faktların gözdə edilməsi daha mürəkkəb fonoloji təsvirə və həqiqətdən uzaqlaşmağa şərait yaradır. Ona görə də bu məqalədə ingilis dilinin fonoloji reallığını mövcud kitabların və müəlliflərin təklif etdiyindən daha sadə olduğunu nümayiş etdirməyə çalışdıq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Coseriu, E. Teoría del lenguaje y lingüística general. 3rd ed. Madrid: Gredos, 1973, pp. 94-9.
2. Brosnahan, L. F. Introduction to Phonetics, Cambridge University Press, 1970, səh. 193-194
3. Celce-Murcia, M.; Brinton, D.; Goodwin, J. Teaching pronunciation: a reference for teachers of English to speakers of other languages. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, səh. 62-7.
4. Roach, P. English phonetics and phonology: a practical course. 4th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, səh. 26-8.
5. Wells, J. C. Accents of English. Cambridge: Cambridge University Press, 1982, səh. 490.
6. Wells, 1982, səh. 550.
7. Ladefoged, P. A course in phonetics. 4th ed. Fort Worth: Harcourt College Publishers, 2001, səh. 55.
8. Cruttenden, A. Gimson's pronunciation of English. London: Hodder Arnold, 2008, səh. 230.
9. McMahon, A. An introduction to English phonology. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002, səh. 31.
10. Giegerich, H. English phonology: an introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, səh. 36.
11. Ladefoged, P. Vowels and consonants. Chichester: Blackwell, 2006, p. 68.
12. Roach, 2009, səh. 43.
13. Roach, 2009, səh. 100-1.
14. Kreidler, C. The pronunciation of English. Chichester: Blackwell, 2004, p. 84.
15. Wells, 1982, səh. 55.
16. Steponavicius, A. English Historical Phonology, Moscow, 1987, p. 16
17. Kreidler, 2004, səh. 82-3.
18. McCully, C. The sound structure of English. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, səh. 123-4.
19. Roach, 2009, səh. 66-8.
20. Wells, J. C. Sounds interesting. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, səh. 53.

21. Bolinger, D. Intonation and its parts: melody in spoken English. Redwood, CA: Stanford University Press, 1986, səh. 3, 48.
22. Roca, I; Johnson, W. A course in phonology. Chichester: Blackwell, 1999, səh. 135.
23. Ladefoged, 2001.
24. Bolinger, səh. 3, 51.
25. Wells, 1982, səh. 121, 132, 480.
26. Ladefoged, 2001, § 5.4; Preliminaries to linguistic phonetics. Chicago: University of Chicago Press, 1980 səh. 83.

В. Гасанова

О фонологическом статусе английских гласных фонем

Резюме

Английская звуковая система рассматривает два, иногда даже три фонетических звука, как единый гласный. В этой статье автор устраняет эту методологическую несовместимость и фонетические различия, которые вписываются в их фонетические различия. Мы попытались показать, что сегодня существует множество подходов к системе фонем английского языка. Тот факт, что элементы [a], [e] и [ɔ] псевдофонем / aɪ /, / eɪ / и / ɔɪ / звучат несколько иначе, чем автономные гласные [æ], [ɛ] и [ɒ], делает не имеют большого значения в фонологических терминах: тот факт, что эти автономные монофонги могут также произноситься как [a], [e] и [ɔ] в некоторых разновидностях языка, а также обнаружение того, что в других разновидностях ряд [a] / [e] / [ɔ] и [æ] / [ɛ] / [ɒ] имеют дополнительное распределение (первая серия только в дифтонгах, а вторая только в монофонгах), уже доказывая, что они являются только комбинаторными аллофонами тех же фонем. Обнаружение того, что / e / / и / eə / (лучше всего представленные как / eɪ / _̃ и / eə / _̃) также представляют дополнительное распределение, в равной степени приводит к выводу, что они не являются двумя различными фонемами (фактически, они даже не являются фонемами). То же самое относится и ко всем другим гласным. Короче говоря, игнорирование этих фактов приводит к более сложному фонологическому описанию и дальше от реальности, чем должно быть. Поэтому я надеюсь, что смог продемонстрировать в этой статье, что фонологическая реальность английского языка намного проще, чем предлагают доступные фонологические учебники.

V.Hassanova

About phonological status of English vowel phonemes

Summary

The description of English vocalism currently in use considers vowel clusters composed of two phonetic sounds (phones), or sometimes up to three, as a single vowel, as well as considers sounds or clusters of sounds having complementary distribution as if they were distinct phonemes. In this paper, we tried to show that the elimination of these methodological inconsistencies leads to a much simpler description of English, with a smaller number of vowel phonemes, and in which each vowel or semivowel is a phoneme, that is, phonetic diphthongs correspond to phonological diphthongs and not to single phonemes. The fact that the elements [a], [e] and [ɔ] of the pseudophonemes /aɪ/, /eɪ/ and /ɔɪ/ sound a bit different from the autonomous vowels [æ], [ɛ] and [ɒ] does not mean much in phonological terms: the fact that these autonomous monophthongs can also be pronounced as [a], [e] and [ɔ] in certain varieties of the language, as well as the finding that in other varieties the series [a]/[e]/[ɔ] and [æ]/[ɛ]/[ɒ] have complementary distribution (the first series only in diphthongs and the second only in monophthongs), already prove that they are only combinatorial allophones of the same phonemes. The finding that /eɪ/ and /eə/ (best represented as /eɪ̯/ and /eə̯/) also present complementary distribution equally leads to the conclusion that they are not two distinct phonemes (actually, they are not even phonemes). The same reasoning applies to all other vowels. In short, disregarding these facts leads to a more complex phonological description and farther from reality than it should be. I hope, therefore, to have been able to demonstrate in this article that the phonological reality of the English language is much simpler than the available phonological textbooks suggest.

Rəyçi: Fəxrəddin Veysəlli
Filologiya elmləri doktoru, professor

ARİFƏ YUSİFOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
arifə.@.mail.ru.

SADƏ NƏQLİ CÜMLƏNİN KOMMUNİKATİV TƏBİƏTİ

Açar sözlər: cümlə, nitq, kontekst.

Key words: sentence ,speech,context.

Ключевые слова: предложение, речь,контекст.

Cümlə hər bir dilin qrammatik qanunları əsasında formalaşaraq bitmiş bir fikri ifadə edir. Cümlələrin əmələ gəlməsindəki qaydalar hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır. Bu qaydaların müəyyən dərəcədə tarix boyu dəyişikliyə məruz qalması zaman-zaman müxtəlif tədqiqatların obyektinə olmuşdur. Cümlə və onun əlamətləri tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. Hər bir cümlə müəyyən məlumata, intonasiya formasına, predikativliyə və modalığa malik olmalıdır. Beləliklə, nitqlə bağlı canlı qarşılıqlı əlaqələr və qarşılıqlı təsir prosesi şəraitində cümlənin kommunikativ funksiyası aparıcı yer tutur. Buna görə də cümlənin təhlili məhz funksional baxımdan həyata keçirilir. Sintaktik təhlil zamanı həmişə cümlə üzvləri fərqləndirilir, məntiqi təhlildə frazanın informasiya mənası aydın olur, aktual təhlildə isə konkret ünsiyyət şəraitində frazanın anlam dairəsi müəyyənləşdirilir. Danışq dilinin biri digərinə yaxın görünən vahidləri bəzən çox incə məna və intonasiya xüsusiyyətləri ilə seçilir. Fonetik ünsürlər prinsipə leksik-qrammatik vasitələrdən fərqlənir. Lakin onlar canlı nitqdə həmin vasitələrin mənalılarının səsləndiricisi rolunu oynayır. Sadə cümlə sintaksisi əhatə dairəsinə görə geniş olub, dilin sintaktik quruluşunun əsas məsələlərini: cümlə üzvlərini, əlavələr, sözlərin sırası, cümlə üzvlərinin iştirakına görə cümlənin növləri, cümlə əvəzləri, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər kimi bir sıra problemləri tədqiq edir. Sadə monopredikativ quruluşlu cümlənin təşəkkülü məsələsinə qısa nəzər salaq. Bu cümlələrin keçdiyi yol, həm də müxtəlif ideyaların qoyuluşu uzun bir mərhələ keçmişdir. Lakin sadə cümlənin bu təşəkkülü unikal bir hal deyildir. Həm müasir azərbaycan dilində, həm də başqa dünya dilləri ailələrinə mənsub dillərlə sadə cümlənin tipoloji analogiyası olduğu kimi müasir ingilis dilində də oxşardır. Sadə cümlə ilə bağlı problem əsasən bir qrup tədqiqatçıların cümlə üçün göstərdiyi əlamətləri təktərkibli, digərləri isə cüttərkibli cümlələrdə tapması ilə bağlı olmuşdur. Sadə cümlə quruluşu nə qədər möhkəm olsa da, onun potensial pozulma halları bir o qədər çox olur. Bu da onların tərkibində elliptik, yarımçıq, paranteza və s. cümlələrin mövcudluğu ilə bağlıdır.

Sadə cümlə məsələsi müxtəlif ziddiyyətli fikirlərin olması baxımından hələ də mübahisəli qalmaqdadır. Bunlardan ən çox mübahisə yaradanı dilçilikdə mürəkkəb cümlənin sadə cümlələrin ardıcılığından əmələ gəlməsi haqqındakı müxtəlif fikirlərin olmasıdır. I.F.Vardul yazır: «Tabeli mürəkkəb cümlələr əslində cümlələr deyil, çünki onlar ilk növbədə cümlələrə bölünürlər. Bu cür adlandırılan vahidlər əslində tabesizlik əlaqəsi nəticəsində meydana çıxan cümlə zəncirləri, cümlə ardıcılığıdır». Bizcə alim burada cümlə zəncirləri, cümlə ardıcılığı dedikdə sadə cümlələri nəzərdə tutur. Formal-qrammatik elementlər intonasiya ilə yanaşı sadə nəqli cümlənin struktur-semantik düzümündə müəyyən rol oynayır. Bu zaman rema xüsusi nəzərə çatdırılır. Cümlənin emosional və ekspressiv çəkisi xeyli artır [1, 76].

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində bu və ya digər cümlə üzvlərinin rema kimi çıxış etməsində, müəyyən məna çalarlarının verilməsində formal-qrammatik elementlər mühüm rol oynayır. Əgər aktual üzvlənmə suprasintaksis yarusu ilə bağlıdırsa, formal üzvlənmə isə bilavasitə sintaksis yarusuna aiddir. Suprasintaktik yarusun vahidləri ifadə üçün bilavasitə intonativ vasitələrlə əlaqəyə girir, sintaksis vahidləri isə özlüyündə heç bir intonasiya parametrinə malik deyillər. Bu münasibətlə K.Abdullayev yazır: «Müəyyən cümlə üzvlərinin aktuallaşması, yəni onun həmin cümlənin remasına çevrilməsi söz sırasından başqa eyni zamanda müxtəlif qrammatik və leksik elementlərin (əlamətlərin) köməyiylə də baş verir. Bununla bağlı müəyyən formal hissəciklər Azərbaycan türk dilində ayrılıb bir qrup təşkil edir ki, bütövlükdə bu qrupun elementləri cümləyə remanın varlığını seçib ayırmaq, nəzərə çatdırmaq üçün daxil edilir» [1, 98] Bu qrupun elementləri bilavasitə aktuallaşmaya xidmət etdiklərinə görə müəllif onları «aktualizator» adlandırır. O cümlədən, müxtəlif tərkibli sadə nəqli cümlələrdə bu hissəciklər işlədilərək onların mənasına təsir edə bilmir, ancaq ifadə etdiyi məna növlərinin qabarıq nəzərə çatdırılmasına xidmət edir. «*Gecədən xeyli keçmişdi, / ətraf da, / kiçik həyat da, / iki kiçik pəncərəsindən işıq gələn otaq da, / bayırdakı qar kimi yumşaq bir sükut içində mürğü vururdu*» Burada «ətraf da» sözündən başlayaraq «otaq da» sözünün sonuna qədər səs tonu yüksəlməyə doğru gedir. Bu sözlərin hər üçü da/də hissəciyi ilə işlədilərək, cümlənin başqa hissələrinə nisbətən yüksək intonasiya ilə deyilir. Cümlədə sadalama intonasiyasından istifadə olunur. Bu sözlərin deyilişində səs tonu eyni şəkildə başlayıb eyni şəkildə bitmir. Ona görə də bu cümlədə «ətraf da» sözü daha yüksək, «kiçik həyat da» sözü ona nisbətən zəif, «otaq da» sözü isə bu nisbətdə daha zəif, lakin cümlənin ümumi tonundan qüvvətli intonasiya ilə ifadə edilir. Cümlədəki formal da/də elementinə gəlcə isə o cümlə tərkibində uzlaşdığı cümlə üzvlərinin funksional mənasının şiddətlənməsinə şərait yaratmış, kommunikativ gərginliyin daşıyıcısına çevrilmiş, ona qüvvətli dinamik vurğu gətirmişdir. Bu qrammatik – morfoloji göstərici ilə oxucu və ya dinləyicinin nəzəri müəyyən sözə cəlb olunaraq, remanın seçilməsində vasitə

olmuşdur. Müasir Azərbaycan dilindəki "da"- "də", ingilis dilindəki «also» sözünə uyğun gəlir². «Yes, / this was *also* the end of Cape Town/ and its bustling and exciting stream of life.» (Bəli, bu da Keyptaun və onun qaynar, həyəcanlı həyatının sonu idi .) Bu cümlədə də «also» sözü aid olduğu sözün məna tutumunu genişləndirir, onu konkretləşdirir və məntiqi predikata çevirir. «Yes» sözü cümlənin əvvəlində yarımçıq düşən tonla bitmiş, cümlə özü enən tonla sərhədlənir. Məna mərkəzi axırıncı vurğulu sözə düşür. Formal hissəciklərə ədatları, modal sözləri, qayıdış əvəzliliklərini misal göstərmək olar. Müasir ingilis dilində də bu ünsürlər bu və ya digər cümlə üzvlərinin rema kimi çıxış etməsində, mənanın qabarıq nəzərə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Bunlardan qüvvətləndirici just, even, dəqiqləşdirici namely, such as və s. göstərmək olar. Onlar mübtədadan əvvəl işlənərək, remalaşdırma vəzifəsini görür. İngilis dilində cümlənin remasının, yəni yeni olan hissəsinin xüsusi olaraq nəzərə çatdırılması üçün qrammatik əlamətdən və ya leksik göstəricilərdən istifadə edilir. Adı çəkilən ədatlar aid olduğu mübtədanın mənasını ya qüvvətləndirir, ya məhdudlaşdırır, ya da inkar edir. [1,11] İşlənmə dairəsinə görə müasir ingilis dilində mübtəda qarşısında nisbətən çox işlənən remalaşdırıcı «only» «even» ədatlarıdır ki, bunlar da müasir Azərbaycan dilinə «yalnız», «təkcə», «ancaq», «belə», «habelə» kimi tərcümə edilir. «*Even here is something sad and terrible*» .(Hətta burada nəşə qəmli və dəhşətlidir)və ya: *Lady's only relaxation was to come up after she had sewed the dinners and have a little chat with her gentleman*» . (Xanımın yeganə rahatlığı təşkil etdiyi naharı yola vermək və öz cənabı ilə bir az söhbət etməsi idi .)Təsdiq məqamında işlənmiş bu cümlələr enən tonla sərhədlənərək «only» sözünün köməyiylə güclü dinamik vurğu ilə tələffüz edilir, söz özü modal zonaya daxil edilir. «Only» ədatı prepozisiyada işlənərək, kommunikativlik cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.«*O ölümdən belə qorxmurdu*».«Belə» qoşması işlənmiş bu cümlədə frazanın əvvəlində ton qalxma, sonuna yaxın enən şkala ilə özünü göstərir. Cümlənin melodiyası alçalıb qalxan formadadır. Cümlədə «belə» qoşması remanı müəyyənləşdirir, ona məntiqi vurğu gətirir səs tonu sona yaxın zəifləməyə doğru gedir.Qeyd etməliyik ki, «belə» qoşması da/də elementindən daha fəal şəkildə cümlənin funksional quruluşunda remanı ayırır, yəni daha çox xüsusiləşir. Qeyd edək ki, modal sözlər köməkçi sözlərlə əsaslar arasında qiymətləndirici məna daşıyan körpü rolunu oynayır.Bundan başqa, özü, özü də, belə, qədər, kimi və s. sözləri də misal gətirmək olar.«*Otaq gülüş səsiylə dolmuşdu. Tanrı özü də gülürdü*» .Bu cümlə yüksək tonla işlənmiş, səs tonunun hərəkəti düşəndir. Əsas gərginlik «özü də» sözündə cəmlənir.

Qayıdış əvəzliyi olan «özü» cümlə daxilində formal ünsür kimi çıxış edərək remalaşdırıcı funksiyayı öz üzərinə götürür. Məntiqi vurğu ilə tənzimlənir. Cümlənin əvvəlində, ortasında, axırında gələ bilər. Bu əvəzlik da/də hissəciyi ilə birləşərək cümlə üzvünün digər cümlə üzvlərindən daha

kəskin ayrılmasını nəzərdə tutur. K.Abdullayev onu mürəkkəb aktualizator adlandırır. [1, 113] «*Özü də qaravəlli danışdı*» Götürək özü əvəzliyinin postpozisiyadakı vəziyyətini. Burada da analoji hal təkrar etdirilir.«*Sən deyən yaxşı adam deyil özü.*» Xəbərdən sonra işlənərək subyekti konkretləşdirir. Eyni zamanda cümlə özü düşən tonla sərhədlənir. Analoji məqamlar müasir ingilis dilinə də aiddir.«*And he himself sat down on the arm of his grandfather's chair*» (O özü babasının stolunda oturdu.). Burada «himself» prepozisiyada işlənir. Bu elementin daxil edilməsi ilə məntiqi – sintaktik əlaqə yaranaraq, əsas cümlənin mənasında dəyişiklik baş verir.

«*The first season presented it myself*» (Birinci mövsümdə onu mən özüm təqdim etdim .) [«...*Və göydən bir üzü sarı, bir üzü qırmızı üç alma düşmüşdü*»]. Lakin bir çox hallarda müasir İngilis dilində də «and» bağlayıcısından əvvəl üç nöqtə ilə qeyd olunan pauza göstəricisinə rast gəlinir. Bu da nəticə bildirmə çalarının daha qabarıq nəzərə çatdırılmasını şərtləndirir.«... *And she told everything*» (.. Və o hər şeyi danışdı .)Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, pauza cümlənin ortasında gəldikdə ayırıcı məqam kimi özünü göstərir. Bu mənada pauza deyimin həm tempini, həm də ritmini müəyyənləşdirir və tənzimləyir. Əgər biz verilmiş cümlələrdən «myself», «himself», «even», «only», «özü», «və» kimi başqa sözləri atsaq, əsas cümlənin quruluşunda söz sırasında əsaslı bir dəyişiklik baş verməyəcəkdir. Cümlənin mənasına diqqət etdikdə isə nə kimi dəyişiklik baş verdiyini hiss etməmək mümkün deyildir. Bu elementlər işlənən zaman dərhal dəyişiklik baş verir.

«*Bayaq elə bu yamaca gördüyüm işıq indi kəndimizin üstünə düşmüşdü. Evlər ağappaq bir işığın içindəydi.*»

«Bu» əvəzliyi mətnə semantik əlaqə yaradaraq ümumi fikri daha dolğun əks etdirmək üçün işlənir. Eyni zamanda «bu» əvəzliyi statik deyil, dinamik səviyyədə özünü göstərir. Məlum olanı bildirir.

Beləliklə, sadə cümlə mətnin təşkilində aparıcı rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история, // Новое в лингвистике, вып III, М: 1963, с.177- 190.
3. Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения// Вопросы языкознания. М: Просвещение, 1956, №5, с.54- 59.
4. Кокорина С.И. К вопросу о грамматической семантике структурной схемы простого предложения// Спорные вопросы синтаксиса, МГУ, 1974, с.450- 462.

A.Yusifova

**The communicative nature of simple declarative sentence
Summary**

The article is devoted to the simple declarative sentences in modern Linguistics. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of it.

The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly and use the language more competently.

So, simple declarative sentences plays great role in the formation of text.

It gives meaningful, colourful effect to the text -formation.

At this moment the space of text is getting to be widened.

The formal-grammatical elements also very important in the formation of the text

А.Юсифова

**Коммуникативная природа простых повествовательных
предложений
Резюме**

Статья посвящена к простому повествовательному предложению на современном лингвистике. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из методологических литератур.

Автор пытается раскрыть роль этих предложений.

Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность.

Отмечается, что эта дает воспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите.

Итак, простые повествовательные предложения играет большой роль на формировании текста.

Дает значительный эффект текстам.

Формальные -грамматические элементы здесь также важно.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

LEYLA RZAYEVA
Agchabadi branch of ASPU
leylarzali01@gmail.com

PREPOSITIONS AND THEIR ROLES IN ENGLISH

Key words: English, preposition, language, verb, noun, sentence

Açar sözlər: ingilis dili, sözünü, dil, feil, isim, cümlə

Ключевые слова: английский, предлог, язык, глагол, существительное, предложение

English is used as the second official language in many countries, such as the world's most widely used language. Despite the over-utilization and involvement of many peoples into word-creation, there is a constant combination of words and phrases in the English language, which can not be changed or replaced by any other. One of these types of speech units is prepositions. The preposition is one of the most widespread features of the inflexed languages and is actively used in logic relationships, correction of verbs, and sometimes even phraseological combinations (4.p.40). Time, space, style and movement in Azerbaijani language is express with the help of the adverb's components, but they are independent English-language units and are separately analyzed. The prepositions come in the beginning, in the middle (rarely) and in the end of the words, and without them the verbs and nouns have no separate informative characteristics. Russian and English are one of the most preposition-used languages. One of the characteristic features of the English language is that the prepositions are used in an active way, but at the same time, have no meaning independently (4.p.45).

In english language, the preposition may easily be defined as a connective word or part of word demonstrating the real connection between a noun or substitute of noun to another word or word combinations in a single sentence. For example, we could say: "The shy lady in the second row is a perfect singer." In the relevant sentence, the preposition of "in" demonstrates the connection between a noun ("the shy lady") and a word combination which shows the location ("the second row"). In English, the most commonly used forms of prepositions worldwide include the followings: in, with, to, from, at, of, by, for, on etc.

Prepositions sometimes may cause some problems for numerous reasons: they can be expressed sometimes interchangeably ("She sat on the seat."/"They sat in the seat."); prepositions are frequently joint with verbs to make phraseological verbs as 'to look after somebody/to look down on somebody'); and since a sole preposition can be used to articulate more than

a few different thoughts (“She is too tall for her age.”/“They swam approximately for two hours.”).

The most proficient technique of study is familiarizing with prepositions and prepositional phrase or words during performing and memorization. And this is mainly obliging for bilingual pupils and student, who often appear to find the usage of preposition as one of the hardest parts of the English language (5.p.77).

1) Usage of prepositions

Prepositions are generally used to state a numerous relationships as well as time, location (position or way), means or cause, behavior, state or circumstance, amount or measure, and intention or reason (1.p.90).

1.1) Time prepositions

about: about morning (approximately) in: in May

after: after the show in 1991

after dinner in three weeks (at the end of)

after four in time (early enough)

at: at eleven on: on Wednesday (day of the work week)

at last (eventually) on April 2 (date)

by: by night (no later than) on suggested time (punctual)

for: for three hours (continuation) past: a half past three (30 minutes after)

in: in the evening, in the spring to: a half to five (30 minutes before)

1.2) Place or Direction prepositions

around: They walked around the bus. inside: Place it inside the soil.

at: She is at a distance. They are at the café. of: He moved north of New York.

She laughed at him. He looked at the mountains.

on: He sat on the chair.

They left on the bus. down: I lived down the house.

The dog walked down the way.

through: He drove through the bridge. from: They immigrated from Russia in 1888.

to: I decided to go to London. Give that to me. in: She lives in a caravan.

up: They walked up the stairs. with: She left with them.

1.3) Means or Agent prepositions

by: She was hit by a punch. from: Her luck is resulting from...

on: I live on bread, water and salt. with: They chased the geese with a fuse.

1.4) Manner prepositions

by: By doing that myself, I am saving my time. like: She looks like a heroine.

in: They left in bewilderment. on: Let me swear it on my honour.

with: They ate that with a branch.

1.5) State or Condition prepositions

as: She sees me as a perfect man. for: They mistook him for anyone else.

at: His colleague is at work now. in: She is in state of uncertainty.

on: I am on duty. (planned to work) by: You are by yourself. (lonely)

1.6) Quantity or Measure prepositions

by: He bought it by the pound. for: They drove for sixty miles.

1.7) Purpose or Reason prepositions

for: I bought it for you.

They loved me for my contemplation.

2) Using prepositional phrases

In English, the prepositional phrase begins often with a preposition as well as including the preposition object (a noun, maybe pronoun, or some other word group) and also its supplement (in the square, on the board, under the counter, after the hurricane, with the crowd) (2.p.95).

"The CEO of the business-firm did reflect on the enlargement of local and global possessions and the potential for sustained achievement in the future financial year."

In the above-showed sentence, the phrase of preposition "of the business-firm" starts with the preposition "of" and also includes the preposition object "business-firm" and the supplier "the"; other prepositional phrases are "on the enlargement," "of local and global possessions," "for sustained achievement," and "in the future financial year." Prepositions here which show time and place (typically emerge as an element of a prepositional phrase) are frequently the most difficult to use properly, particularly the prepositions "on, in, at, and by, as" which demonstrated below:

2.1) Prepositional Phrases which Show Time

on on an exact daytime (on Sunday) or time (on July 10)

in in an element of a exact day (in the noon),

a exact month (in May), a precise year (in 1977),

or a exact time period (in three hours)

at at an exact time (at 8:45, at night)

by by a precise time (by the end of following month)

2.2) Prepositional Phrases which Show Location

on on a facade (on the desk), a precise road (on Tenth Avenue),

or an electronic average (on the Web)
in in an exact room (in the residence), a geographical site
(in Baku), or a publish medium (in the paper)
at at an exact place (at the market) or place (at the avenue)
by by a familiar place (by the house)

3) Using adjective and verb + preposition combination

A lot of adjectives and verbs can be united with prepositions to emerge together in idiomatic phrases in the sentence.

3.1) Adjective + Preposition Combination

Alice was angry with her sister-in-law.

(the adjective “angry” is used with the preposition “with”)

3.2) Verb + Preposition Combination

Mike had forgot about the meeting.

(the verb “had forgot” is used with the preposition “about”)

Literature used:

1. George Yule. Oxford Practice Grammar Oxford University Press, 2006
2. John Eastwood. Oxford Practice Grammar. Oxford University Press, 2006
3. Martin Hewings. Advanced Grammar in Use. Cambridge University Press, 2005
4. D N Yunusov. A Guide to English Grammar. Baku, Mutarjim, 2006
5. K N Kaçalova, E İzraileviç. İngilis Dilinin Praktik Qrammatikası. Elista, 2002

Л.Рзаева

Предложения и их роли на английском языке

Английский используется как второй официальный язык во многих странах, например, в мире наиболее широко используемый язык. Несмотря на чрезмерное использование и вовлечение многих людей в создание слов, в английском языке существует постоянная комбинация слов и фраз, которые нельзя заменить или заменить какими-либо другими. Одним из таких типов речевых единиц являются предлоги. Предлог является одной из наиболее распространенных черт неинтегрированных языков и активно используется в логических отношениях, исправлении глаголов, а иногда даже во фразеологических сочетаниях. Время, пространство, стиль и движение в азербайджанском языке выражаются с помощью компонентов наречий, но они являются

самостоятельными англоязычными единицами и анализируются отдельно. Предлоги встречаются в начале, в середине (редко) и в конце слов, и без них глаголы и существительные не имеют отдельных информативных характеристик. Русский и английский являются одним из наиболее часто используемых предлогов. Одной из характерных черт английского языка является то, что предлоги используются активно, но в то же время не имеют значения самостоятельно.

L.Rzayeva

İngilis dilində söz önləri, onların cümlədə yeri və rolu

Xülasə

İngilis dili dünyanın ən geniş istifadə olunan dili kimi bir çox ölkədə ikinci rəsmi dil olaraq istifadə olunur. Bu dildə danışan çox xalqın bu dildə olan söz yaradıcılığı prosesində aktiv surətdə iştirakı etməsinə baxmayaraq, ingilis dilində söz və söz birləşmələrinin sabit formaları mövcuddur və bu formalar başqaları tərəfindən dəyişdirilə və ya modifikasiya oluna bilməz. Bu növ nitq vahidlərindən biri də sözönüləridir. Sözönülər quruluşca flektiv olan dillərin ən məxsusi və geniş yayılmış xüsusiyyətlərindən biridir və məntiqli əlaqələrdə, feillərin düzəldilməsində və bəzən frazeoloji birləşmələrdə fəal şəkildə istifadə olunur. Azərbaycan dilində zaman, məkan, tərz, hərəkət və s. mənalar zərflərin tərkibində işlənən şəkilçilərin köməyi ilə ifadə olunur, lakin onlar ingilis dilində müstəqil vahidlərdir və ayrıca təhlil edilir. Sözönüləri sözlərin əvvəlində, ortasında (nadir hallarda) və sonunda gəlir, bunların feil və isimlərdən ayrılıqda heç bir informativ xüsusiyyəti yoxdur. Rus və ingilis dillərində ən çox istifadə olunan nitq vahidlərindən biri də sözönüləridir. İngilis dilinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də sözönülərin aktiv şəkildə istifadə edilməsidir, lakin onlar müstəqil şəkildə heç bir mənaya malik deyillər.

Rəyçi: Fəridə Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

РАФАЕЛЬ ГЕЙДАРОВ

СЕВИНДЖ АЛИЕВА

Ленкоранский государственный университет

kameliya-76@mail.ru

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА КОРЕНЬ И ОСНОВА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: morphem , söz yaradıcılığı, kök və sözün başlanğıc forması, şəkilçi.

Key words: morphem, word formation, root and the main part of the word, suffiks.

Ключевые слова: морфема, словообразование, корень и основная часть слова, суффиксы.

Из раздела грамматики известно, что словообразование в качестве особого раздела науки о языке изучает родственные связи и структурные типы слов, их морфемiku и строение, а также их деривацию(т.е. словопроизводство).Поэтому конкретным предметом словообразования являются лексические единицы с точки зрения их морфологического состава, структуры и способов деривации.

Под словообразовательной системой понимается совокупность словообразовательных типов языка- продуктивных и непродуктивных-в их взаимодействии.Таким образом в этом разделе рассматриваются и структура имеющихся в языке слов (« как сделаны слова») и возможности образования новых слов («как делаются слова»).

Специфика словообразования в структуре языка определяется словообразовательными значениями и средствами их выражения.

Словообразовательное значение – это значение, присущее слову в целом и формально выраженное внутрисловными средствами у части слов,относящихся к данной части речи.Оно занимает промежуточное положение между лексическим значением, которое свойственно отдельному слову или группе слов, и грамматическим категориальным значением, выраженным у всех слов данной части речи.

Известно также, что слова русского языка с точки зрения морфологической структуры делятся на слова, имеющие формы словоизменения и не имеющие формы словоизменения.Слова первой группы распадаются на две части: основу и окончание, или флексию; слова второй группы представляют собой чистую основу.

Основа- это часть слова, которая выражает его лексическое значение. Основа выделяется путем вычета окончания.

Окончание, или флексия, -это изменяемая часть слова, которая указывает на отношение данного слова к другим, т.е является средством выражения синтаксических свойств слова в предложении. Окончание может быть нулевым. Например: в различных формах слова **выход** (выхода, выходу, выходом, выходе и т.д) выделяется основа **выход** окончание **-а, -у, -ом, -е** и т.д. В именительном падеже единственного числа это слово имеет нулевое окончание. Основа слова распадается на отдельные значимые части : приставку, корень, суффикс .

Корень слова – это общая часть родственных слов - выделяется при сопоставлении слов одного гнезда , т.е однокоренных слов. Например, в словах **ходить, выходить, приходить, заходить, приход, выходной, приходный, ходовой** и др. выделяется корень **-ход-** . Корень может присоединить к себе различные аффиксы. Аффикс (от лат.affixus-прикрепленный) –общее название всех значимых частей слова, за исключением корня.

Аффиксы подразделяются на приставки или префиксы, -части слова, стоящие перед корнем, суффиксы- части слова, стоящие между корнем и окончанием, и окончания. Например, в слове **подберезовик** выделяется корень **-берез-** (береза), приставка **под-**, суффиксы **-ов-** и **-ик**, а также нулевое окончание.

Каждая значимая часть слова- приставка, корень, суффикс, окончание- называется морфемой. В слове **подберезовик** четыре морфемы (**под-берез-ов-ик**).

В качестве наименований одной из значимых частей слова иногда употребляется термин **постфикс** (в применении к аффиксу **-сь, -ся**) .Эта морфема удерживает особое название потому, что часто помещается после других частей слова, в том числе и окончания.

В большинстве сложных слов выделяется еще одна часть слова- соединительная гласная- **интерфикс**, например, **корабл-е-строение, пар-о-воз**.

В составе слова выделяются также **аффиксоиды**- корневые морфемы, выступающие в функции аффикса. Сюда относятся префиксоиды: **полу-**(полубог, полуботинки), **еже-**(ежедневный, еженедельный), и **суффиксоиды**: **-вар** (мыловар), **-вед-**(краевед), **-вод** (пчеловод), **-воз** (лесовоз), **-дел** (винодел), **-кол** (ледокол), **-коп** (землекоп), **-лов** (птицелов) и т.д.

Слова, происходящие от одного корня, составляют словообразовательное гнездо. В словообразовании , как и в лексике, имеются многозначность, омонимия и синонимия. Так, например, многозначна приставка **при-**, придающая словам следующие значения:1)

пространственной близости, смежности; 2) приближения, присоединения; 3) доведения действия до конца; 4) совершения действия в чьих-либо интересах ; 5) действия сопутствующему другому действию (приделать, приморский, приоткрытый, приманить и др.)

Примером словообразовательной синонимии могут служить суффикс **-ец**, который выделяется в существительных, обозначающих лиц мужского пола по: 1) местности (гор-ец, кавказ-ец), 2) национальности (испан-ец, нем-ец), 3) роду занятий (греб-ец), 4) характерным свойствам (мудр-ец, хитр-ец), 5) общественной деятельности.

Примером словообразовательной синонимии могут служить параллельные названия жителей городов, областей типа ростовец-ростовчанин, хабаровец-хабаровчанин, крымчак- крымчанин и др.

Нам ясно, что в качестве основной единицы языка слово всегда выступает перед нами как единство выражения и плана содержания.- Поэтому оно если делится, но только на значимые части- морфемы.

Подавляющее большинство слов русского языка выступает как структурное целое, состоящее из определенным образом связанных между собой морфем. Значимость является таким же необходимым свойством морфемы, как и слова. От последнего морфема отличается по крайней мере по нескольким линиям:

1. В качестве значимых единиц языка морфемы существуют лишь в слове, тогда как слова обычно выступают в составе предложения.

2. В то время как слова в своей подавляющей массе являются структурными целыми составного характера, морфемы всегда являются мельчайшими значимыми единицами языка, членение которых не еще более мелкие невозможно.

3. В отличие от слов морфемы не обладают лексико-грамматической отнесенностью, слова всегда выступают в языке как структурные единицы, относящиеся к определенному лексико-грамматическому разряду. Поэтому любое слово обязательно является лексико-грамматическим единством. Морфема же представляет собой указание на определенное значение, или выполняет грамматические функции.

4. Слова могут быть не только воспроизводимыми единицами, но и образованиями, создаваемыми говорящими или пишущими в процессе общения. Морфемы же всегда воспроизводимы (свойство «творимости» для них нехарактерно) и являются поэтому конечными значимыми элементами языка, извлекаемыми из памяти в качестве готовых и целостных единиц.

Понятие морфемы как мельчайшей значимой единицы, равно как и сам термин «морфема», наиболее четко и развернуто было изложено

И.А.Бодуэном-де-Куртенэ в 1882 году в его «Избранных трудах по языкознанию»(т.I, стр.182)., где он отмечал, что « против деления речи на предложения, предложений на слова, слов на морфологические единицы немного, пожалуй, можно сказать.Ибо все это подробное деление опирается постоянно на одну и ту же основу, исходит постоянно от одного и того же самого принципа: здесь везде играет роль значение, элемент морфологически-семасиологический.Но на морфологической единице, или, как я ее назвал, « морфеме», это деление кончается....Переходя от морфемы к звукам, мы выступаем в другую область....Морфемы и звуки являются , так сказать, несоразмеримыми языковыми величинами» .

Следует отметить, что в русском языке наблюдаются прежде всего два основных вида морфем: 1) корневые морфемы и 2) морфемы служебные, или аффиксы.

К корневым морфемам относятся: 1) непроезводимые основы, которые являются совершенно обязательной и неотъемлемой принадлежностью любого слова (как простого, так и сложного), и 2) аффиксоиды (корневые морфемы, выступающие в функции аффикса- приставки или суффикса), которые наблюдаются лишь в отдельных моделях сложных слов.

Непроезводимая основа свойственна абсолютно каждому слову и является основным элементом, мотивирующим его значение.Она выделяется даже в пределах тех словесных единиц, которые этимологически исходного корня уже не имеют или возникли на базе служебных морфем.В русском языке есть слова, которые не имеют корня, например, существительные - Шурочка, глагол- вынуть, союз и.

Аффиксы, с помощью которых образуются новые слова, называются словообразующими, а аффиксы, образующие формы одного и того же слова,называются формообразующими.

Использование аффиксов для словообразования и формообразования подчинено определенным закономерностям. В процессе развития и совершенствования словообразования и формообразования аффиксы расширяют или наоборот, суживают свои возможности словообразования и формообразования.Одни аффиксы более продуктивны, другие менее продуктивны.

С точки зрения продуктивности и образования слов и форм в современном русском литературном языке аффиксы распадаются на две группы: аффиксы живые и мертвые.К живым относятся аффиксы, образующие слова и формы в русском языке ; они четко выделяются в составе слова с точки зрения живых связей и отношений в языке.- Мертвые аффиксы выделяются в слове только с помощью

этимологического анализа, например, суффикс -р- в слове ста-р-ый, приставка су- в слове супруг. Живые аффиксы, имеющиеся в современной системе словообразования и формообразования, подразделяются на три вида: непродуктивные- не производящие новых слов и форм, но выделяемые в составе слов; продуктивные- обильно производящие новые слова и формы и легко выделяемые; малопродуктивные-редко производящие новые слова и формы, но выделяемые при словообразовательном анализе.

Непродуктивные аффиксы среди приставок: пра-дед, су-мрак, паводок и др., среди суффиксов: пас-тух, пе-тух, пуст-ырь, повод-ырь, желт-изн-а, среди окончаний глаголов и существительных : дам, ем, лошадь-ми, кость-ми и др.

Продуктивные аффиксы среди приставок: до-, раз-, при-; среди суффиксов существительных: -ик, -ник, -иц(а), -чик, -щик, -ств(о); глаголов : -ыва-, -ива-, -ну-; прилагательных : -н-, -ск-, -чив- и мн.др; среди окончаний имен и глаголов- подавляющее число окончаний.

Малопродуктивными аффиксами являются например, суффикс -ач- (циркач, избач, трюкач, слухач), окончание -е в именительном падеже множественного числа имени существительного (братчане, сельчане), приставка анти- (антиколониальный, антинаучный).

Слова русского языка различаются по строению основы, или морфологическому составу. Основы всех знаменательных слов по своему морфологическому составу делятся на две группы: основы производные и непроизводные. Рассмотрим это на примерах, слова вода, гора имеют непроизводную основу, а паводок, пригорок- производную (вод-а, гор-а, па-вод-ок, при-гор-ок).

Непроизводная основа (немотивированная)-это единое целое, неразложимое на отдельные морфемы (значащие части); производная основа (мотивированная)-составное единство, членимое на отдельные морфемы.

Членимость производной основы на значащие части является морфологической особенностью этой основы и отличает ее от непроизводной. Производная основа теряет способность члениться на морфемы и становится непроизводной, если соответствующая ей непроизводная основа исчезает из языка или перестает соотноситься с ней. Так, основы слов **палка, лавка, миска, кочка** утратили членимость на отдельные морфемы, стали в современном языке непроизводными потому, что соотносившиеся с ними в древнерусском языке непроизводные основы **пала, лава, миса, коча** выпали из словаря современного русского литературного языка.

Противопоставление производной и непроизводной основ выражается в том, что производная основа 1) расчленяется на отдельные морфемы, 2) существует как производная до тех пор пока наличествует соответственная ей производная, 3) обозначает предметы действительности опосредствованно; непроизводная основа 1) морфологически не расчленяется, 2) обозначает предметы действительности условно и немотивированно.

Производящая основа – это не особая разновидность основ, наличествующих в языке; таких разновидностей всего лишь две-производная и непроизводная. Термин производящая (или образующая) основа указывает на словообразовательную роль основы, а не на морфологические ее свойства.

Производящей называется основа (производная и непроизводная), на базе которой при помощи того или иного приема образовано слово, т.е. производящая (мотивирующая)-та основа, от которой образовано производное (мотивированное) слово.

Рассмотрим это подробно на примерах, например в родственных словах **хворост**, **хворостинка**, **хворостина** основы морфологически прозрачны: в первом слове основа-непроизводная, во втором и третьем-производная. Для производных основ **хворостин-** и **хворостинк-** производящими основами соответственно являются: **хворост-** (непроизводная) и **хворостин-** (производная). Для словообразования используются не только корневые, непроизводные основы, но и основы производные. Следовательно, производящей основой может быть и непроизводная основа, и производная.

Непроизводные основы, выступающие в качестве основной структурной и смысловой части слова, неодинаковы по своей морфемной самостоятельности. Корни, как составные части слов, делятся в свою очередь, на две группы: это свободные и связанные корни. Свободными корнями являются такие производные основы, которые способны выступать не только в составе производных основ родственных слов, но и вне их, образуя в таком случае в соединении с окончанием целое слово. Например: свободными будут непроизводные основы **окн-**, **вез-**, **тр-**, **лев-**, **т-**, **вед-**, **стол-**, и т.д, поскольку они известны как в составе производных основ (подоконник, завести, тройка, налево, потусторонний, переведет, застольный и др.), так и вне их, сами по себе (окно, везу, три, левый, та, веду, стол и др.).

Связанные корни представляют собой такие непроизводные основы, которые известны только в составе производных слов и неизменно выступают в связи либо с теми или иными «нефлексийными» аффиксами либо с другой основой.

Таким образом, подводя итоги анализу словообразовательной системы можно в заключении отметить следующее, что морфемика- как наука, изучает морфологический состав слова, т.е части слов, из которых оно состоит. Слово состоит из основы и окончания. В основу входят приставка, корень, суффикс. Части слова называются морфемами.

Морфема (от греч.-форма)- это минимальная значимая часть слова, которая не членится на более мелкие единицы того же уровня. Морфема обладает грамматической формой и грамматическим значением. Она способна передавать различные типы значений: 1) лексическое (носителем его является корневая морфема), 2)грамматическое(носителем его являются служебные морфемы), 3) словообразовательное (оно вносится аффиксами).

Кроме материально выраженных в языке иногда встречаются нулевые морфемы, т.е морфемы материально не выраженные, но обладающие грамматическим значением, например в слове **дом** материально не выражено окончание, а в слове **нес** - окончание и суффикс прошедшего времени. Главной морфемой слова является корень (общая часть родственных слов), состоящих с понятием и предопределяющий лексическое значение слова. Корень обязательно присутствует в слове, он может употребляться и без аффиксальных морфем, тогда как аффиксы без корня употребляться не могут.

Аффикс- это служебная морфема, видоизменяющая значение корня или выражающая отношение между словами в словосочетании и предложении. В классификации служебных морфем учитывается не только их местоположение по отношению к корневой морфеме, но и выполняемая ими функция, а также способность сочетаться с другими элементами этого же уровня. Значимыми морфемами являются корень, приставка, суффикс.

Корень- главная значимая часть слова, в которой заключено одно общее значение всех однокоренных слов, например: **водный, подводный, водяной, водник**- все эти слова обозначают предметы или признаки, имеющие отношение к воде, так как в них входит корень - **вод-**.

Слова с одним и тем же корнем называются однокоренными. Однокоренные слова могут относиться к одной части (дом, домишко, домишко, домишко) или к разным частям речи – (свет, световой, светить, светло).

В слове может быть один корень (земляной) или два корня (землекоп, землемер).

Морфема, стоящая перед корнем называется префикс (от латинского- приставленный впереди) или приставка. Приставка служит

для образования новых слов и форм (ход- вход, добрый- предобрый). В слове могут быть не одна, а две и более приставки (выход- безвыходный). в русском языке большая часть приставок исконно русские (без-, от-, под-, в-), но есть иноязычные приставки **суб-, анти-, контр-, экс-**, например: контракт, экс-президент, субтропики и т.д.

Морфема, стоящая после корня, называется суффиксом (от лат. подставленный). Суффикс также служит для образования новых слов (школа-школьник) или новых форм (играть- играл). Многие суффиксы свойственны определенным частям речи, так например, суффиксы -чик, -щик, -тель, -ниц) свойственны именам существительным (резчик, учитель, летчик, сварщик).

Морфема, стоящая в конце слова и служащая для связи слов в словосочетании или предложении, называется окончанием или флексией (от латинского – сгибание).

Окончание выражает разные грамматические значения у существительных, числительных и личных местоимений- падеж, число, род, у глаголов- лицо и число. Оно может быть нулевым, т.е. таким, которое не выражено звуками, например, нос, конь, мел, дом, стол и т.д.

Что же такое основа? Основа слова- это часть слова, выражающая его лексическое значение. В основу не включаются окончания и формообразующие суффиксы; основа может быть прерывистой, т.е. расчленяться окончаниями и формообразующими суффиксами. Основы бывают производные и непроизводные. Непроизводная основа состоит только из корня. В состав производной основы, кроме корня, входят и словообразовательные аффиксы.

Присоединение к непроизводным и производным основам различных словообразовательных аффиксов составляет главное содержание русского словообразования.

Список использованной литературы.

1. Н.М.Шанский, А.Н.Тихонов. «Современный русский язык»., часть 2, М. «Просвещение», 1981.
2. Н.С.Валгина. « Современный русский язык», Изд. « Высшая школа», М.!1987.
3. А.В.Дудников, А.И.Арбузова, И.И.Ворожбицкая. «Русский язык». М. « Высшая школа», 1988.
4. « Грамматика современного русского литературного языка». АН СССР. Институт русского языка. Изд. « Наука», М.1970.

5. Интернет –ресурсы.Википедия.» Словообразование. Корень и основа в русском языке.

**R.Heydərova,
S.Əliyeva**

**Müasir rus dilinin morfoloji strukturu
Rus dilində kök və əsas**

Xülasə

Bu məqalədə müəllif müasir rus dilinin söz yaradıcılığı sistemini təhlil edir. Dilçilik elminin bir şöbəsi kimi söz yaradıcılığının obyekt və vəzifələrini göstərir.

Müasir rus dilinin söz yaradıcılığı sistemi öz morfem tərkibi ilə zəngin olduğu üçün, müəllif həmçinin yeni sözlərin yaranmasında əsas rol oynayan məhsuldar şəkildələri də göstərib.

Bir sözün əsas struktur və semantik hissəsi kimi çıxış edən qeyri-törəmə bazalar onların morfatik müstəqilliyi ilə fərqlənilir. Sözlərin tərkib hissəsi olaraq köklər iki növə bölünür: bunlar azad və əlaqəli köklərdir. yalnız müvafiq sözlərin törəmə əsasları ilə deyil, həm də onların xaricində hərəkət edərək, bu vəziyyətdə sonuncu bir sözlə birlikdə yaranır.

Beləliklə, söz-formalaşdırma sisteminin təhlili yekunlaşdıra bilər ki, morfemik, elm kimi, sözün morfoloji tərkibini, yəni sözlərin tərkib hissələrini öyrənir.

**R.Haydarova,
S.Aliyeva**

**Morfological structure of modern russian language. The native
foundation of the russian language**

Summary

In this article, the author analyzes the modern Russian word-creation system.

As a department of linguistic science shows the objects and tasks of word creations.

Because the modern Russian word-creation system is rich in its own morphism, the author has also shown productive suffixes that play a key role in creating new words.

Thus, summing up the analysis of the word-formation system, we can conclude by noting that the morphemic, as a science, studies the morphological composition of a word, that is, parts of the words of which it consists. A word consists of a stem and an ending. The prefix consists of the prefix, the root, suffix.

Non-derivative bases, which act as the main structural and semantic part of a word, differ in their morphemic independence. Roots, as constituent parts of words, are divided, in turn, into two groups: these are free and related roots. act not only in the derivative bases of related words, but also outside them, forming in this case in conjunction with the end a whole word.

Rəyçi: Məsud Məmmədov
Filologiya elmləri doktoru, professor

КЯМАЛЯ ЮСИФОВА

Бакинский Инженерный Университет

keyusifova@beu.edu.az

ТЮРКИЗМЫ В УСТНОЙ РЕЧИ ЖИТЕЛЕЙ НЕКОТОРЫХ РАЙОНОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Açar sözlər: Türkizmlər, Azərbaycan, Lezginlər, Avarlar, Tsaxurslar, Udinlər, Xınalılar, Krizlər, Tatlar, Talışlar, Kürdlər

Ключевые слова: Тюркизмы, Азербайджан, лезгины, авары, цахуры, удины, хыналыгы, крызы, таты, талыши, курды

Key words Turkisms, Azerbaijan, Lezgins, Avars, Tsakhurs, Udins, Khynalygs, Kryzs, Tats, Talysh, Kurds

«Тюркский язык издавна являлся распространенным средством общения у народов мусульманского Кавказа. Топонимия Северного Кавказа, этнические названия Северного Кавказа в источниках дороссийского периода даются сквозь призму тюркских языков. В местах исторического проживания даже нетюркских народов (чеченцев, кабардинцев и т.д.) огромен удельный вес тюркских названий. Надо признать, что Кавказ с древних времен тесно связан с народами тюркского мира. По Кавказу – мировому пути сообщения-тюркские кочевые племена проникали на территорию бассейна Средиземного моря (гунны, огуры, сабиры, авары, огузы, куманы, сельджуки, печенеги, кыпчаки).»[11]

В течении долгого исторического развития, опираясь на языки тюркских племен, живущих на территории современного Азербайджана, с начала 1-го тысячелетия был создан современный азербайджанский язык.

Такие северокавказские языки, как лезгинский, аварский, цахурский, удинский, хыналыгский, будугский и крызский языки в Азербайджане принято считать северокавказскими языками. На этих языках, главным образом, говорят в северо-восточных областях страны. В Азербайджане лезгинский язык, входящий в лезгинскую подгруппу дагестанской группы семьи языков Северного Кавказа, является одним из самых распространенных северокавказских языков.

К лезгинской подгруппе Северокавказской языковой семьи также относится удинский язык. В настоящее время удины проживают в посёлке Нидж Габалинского района и в центре Огузского района.

Цахуры в Азербайджане поселились на территории 3 районов - Гахского (селения Гум и Сарыбаш), Загатайского (селения ЕниСувагил, Гезбара, Кач и Мухах) и Балакенского районов.

На северо-востоке Азербайджана распространена «Шахдагская группа» языков. Сюда входят хыналыгский, будугский и крызский языки. На хыналыгском языке говорят жители одноименного села Губинского района. Будуги живут в селах Будуг, Гюней Будуг и Дели Гая Губинского района, а крызы - в селах Алик, Джек и Хапут этого же района.

Аварский язык распространен на территории Загатальского и Балакенского районов.

Лексические единицы проникали из азербайджанского языка и в дагестанские языки и, независимо от их этимологии, квалифицируются как азербайджанизмы или тюркизмы. Заимствования из азербайджанского языка в лексике языков лезгинской группы занимают основное место по сравнению с другими тюркизмами. Причиной заимствования азербайджанских слов послужили непосредственное соседство носителей лезгинских языков с азербайджанцами и веками длившиеся социально-экономические, культурно-исторические и торговые связи между ними.

«В лезгинском, крызском, будухском, удинском, цахурском и аварском языках в ходе заимствования в сфере консонантизма общим является веляризация азербайджанских мягких согласных.» [1, стр. 74]

Будухский, крызский и хиналугский языки заимствовали из азербайджанского языка порядковые числительные.

«В иберийско-кавказских языках при заимствовании из азербайджанского языка звуки э, ө, ү в аварском, цахурском, удинском, лезгинском и др. переходят соответственно в а, о, у. Примерами таких заимствований являются:

В аварском: мактаб «школа» — азерб. məktəb, даптар «тетрадь» — азерб. dəftər, сипат «вид» — азерб. sifət, рушват «взятка» — азерб. rüşvət, гурджияв «грузин» — азерб. gürcü, мартаба «этаж» — азерб. mərtəbə;

В цахурском: гьаммаше «всегда»-азерб. həmişə, амыр «приказ»-азерб. əmr, хабар «весть»-азерб. xəbər, хамыр «тесто»-азерб. xəmir, халбыр «решето»-азерб. xəlbir, богуртикан «ежевика» — азерб. böyürtkən, чоп «соломинка»-азерб. çör;

В удинском: аманат «зalog»-азерб. əmanət, бахтавар «счастливый»-азерб. bəxtəvər, йагхын «наверно»-азерб. yəgin, йезна «зять»-азерб. yeznə, камлугь «недостача»-азерб. kəmlik;

В кубинских говорах лезгинского языка: гам «печаль»-азерб. qəm, хардж «расход» -азерб. xərs, лугат «словарь», «наречие»-азерб. lüğət, душман «враг»-азерб. düşmən, нумуна «образец»-азерб. nümunə.

В крызском: агар «если»-азерб. əgər, хайли «много» азерб.-хейли, кулак «ветер» -азерб. külək.» [1, стр. 47]

«Значительное количество заимствований из азербайджанского имеются в лексике анцухского, кусурского и закательского диалектов

аварского языка»[5, стр.57] Закатальский диалект аварского языка подвергается большому влиянию азербайджанского языка. В арчинском языке определённое место занимают тюркизмы, заимствованные из азербайджанского языка. Благодаря непосредственным контактам арчинцев с тюркоязычным населением некоторые заимствования могли проникнуть в арчинский язык через лакский язык. Многие слова вошли в арчинский язык непосредственно из тюркских языков (азербайджанского и кумыкского). Входя в арчинский язык, эти заимствования переоформлялись в силу внутренних законов развития языка.

Тюркизмами богата и лексика крызского языка. «Заимствований из азербайджанского в крызском больше чем в лезгинском. К азербайджанизмам относятся такие слова, как харман «гумно» (азерб. *xırtan*), кулунг «кирка» (азерб. *külüng*), мис «медь» (азерб. *mis*), чакуч «молоток» (азерб. *çəkiç*). Слова персидского и арабского происхождения также проникли в крызский язык через азербайджанский.» [9, стр. 640]

Лакские тюркизмы с тюркскими словообразовательными суффиксами -лугъ и -магъ заимствованы из азербайджанского языка. К примеру, буллугъ «изобилие» (азерб. *bolluq*), шадлугъ «радость» (азерб. *şadlıq*), уссталугъ «мастерство» (азерб. *ustalıq*), дуланмагъ «обходиться» (азерб. *dolanmaq*).

Слово нафт (ноут) «керосин» в лакском языке также считается азербайджанизмом из-за того, что оно ближе к азербайджанскому слову *nəft*. Азербайджанизмом является и лакское накъара «барабан», часто употребляющееся в словосочетании зюннав-накъара «зурна-барабан».

Из азербайджанского языка в лакском заимствованы и такие слова, как аяз «ночные заморозки» (азерб. *ayaz*), бугъ «духота, пар» (азерб. *buğ*), къурагъ «засуха» (азерб. *quraq*).

Исторические связи жителей Южного Дагестана с Азербайджаном способствовали большому притоку азербайджанских слов в диалекты лезгинского языка. «Так, лезгинское слово ичалатар «внутренности, потроха» образовано на лезгинской почве от азербайджанского слова ич «внутренности, trebuха», однако отдельно слово ич в современном лезгинском языке в значении «внутри, внутренность» не употребляется. Такие лезгинские слова, как гуъзетавун (гуъзетмишун) «ждать, ожидать, наблюдать», гуъзетчи «ночной дежурный на отаре» также заимствованы из азербайджанского *gözləmək* «охранять, стеречь», *gözetçi* «часовой, сторож». Названия таких деревьев, так къарагъадж «карагач, вяз» и шамагъадж «сосна» в курушском говоре лезгинского языка также являются заимствованными из азербайджанского языка.»[3, стр.163]

Азербайджанско-цахурские языковые контакты до некоторой степени напоминают азербайджанско-лезгинские языковые отно-

шения. Лексико-тематическое разнообразие характерно и для цахурских азербайджанизмов: названия частей тела и болезней; термины родства, обозначения лиц; обозначения домашней утвари и орудий труда; названия предметов одежды; названия домашних и диких, животных; названия овощей, фруктов, растений и их частей; обозначения предметов неживой природы; абстрактная лекажа.

«Значительное влияние азербайджанский язык оказал и на лексику хиналугского языка. Особенно много азербайджанских заимствований есть среди прилагательных и существительных. Глаголы посредством прибавления к ним стандартной спрягаемой части легко образуются от азербайджанских именных и причастных корней. Также азербайджанизмы встречаются среди служебных слов и частиц».[6, стр.238]

Тюркизмами (азербайджанизмами) в хиналугском языке являются порядковые числительные, ряд слов, обозначающих предметы домашнего обихода, а также употребляемые в различных отраслях культуры и науки термины. «Также к тюркизмам относятся такие служебные слова, как послеслоги чими, ичир, уьстьур, гус, союз ки и др. Примерами азербайджанских заимствований в хиналугском можно назвать сас «голос» (азерб. səs), дагI «гора» (азерб. dağ), дад «вкус» (азерб. dad), диссиз «беззубый» (азерб. dişsiz), инсавсыз «безжалостный» (азерб. insavsız), джанавар «волк» (азерб. canavar) и пр. Некоторые же слова (такие, как гра «волк», мэда «гора»), которые с древних времён употреблялись в хиналугском, постепенно вытесняются азербайджанизмами». [6, стр.238]

Среди азербайджанизмов, входящих в крызский язык можно выделить названия продуктов питания, овощей, фруктов, растений, термины родства, обозначения домашней утвари, орудий труда, названия предметов одежды, украшений, животных, птиц, насекомых, а также частей тела и болезней, военная лексика и т.д.

Азербайджанско-удинское языковое взаимодействие по интенсивности выделяется в тюркско-дагестанской зоне лингвистических контактов. «Среди всех кавказских автохтонов, исторические судьбы которых были связаны с турками во всех сферах культурно-исторической жизни, удины занимают, пожалуй, особое место. Уже одно это обстоятельство делает интересным исследование контактов удин с турками-азербайджанцами, имевшие чрезвычайно важные последствия для истории и языка контактировавших единиц».[7, стр.118]

Процесс фонетической адаптации заимствований непосредственно связан с характером и интенсивностью влияния азербайджанского языка на ту или иную диалектную единицу. Так, «в кубинском наречии ослабляются позиции глухой непрдыхательной аффрикаты ц, которая в

некоторых языках лезгинской группы (будухском, частично в крызском) совершенно утеряна. Особенно это заметно в словах, заимствованных из русского языка, т.е. более поздних заимствованиях: милиса «милиция», сентнер «центнер», конверт «концерт». В данном процессе спирализация в аффрикаты ц значительная роль принадлежит влиянию азербайджанского языка»[7, стр.119]

В куткашенских говорах практически во всех позициях наличествуют фонемы о,оь, ы. «Возникновению фонем о, ы способствовало, с одной стороны, широкому употреблению их в азербайджанском языке, с которым говоры контактируют в устной и письменной речи, и проникновение в говоры большого количества слов с этими звуками. С другой стороны, не менее важным условием, способствовавшим появлению этих звуков в говорах, является незавершившийся процесс делабиализации корневого лабиализованного согласного благодаря значительному влиянию азербайджанского языка. Специфические лезгинские лабиализованные согласные утрачиваются и уступают место фонемам азербайджанского языка.»[7, стр.120]

Картвельская языковая семья в Азербайджане представлена грузинским языком. Носители этого языка ингилои-христиане и ингилои-мусульмане. Они населены, в основном, в Гахском, Загатальском и Балакенском районах страны.

На территории Азербайджана представлены татские, талышские и курдские языки иранской группы Индоевропейской семьи языков.

Курдский язык распространен на территории Лачинского, Губадлинского, Кельбаджарского и некоторых других юго-западных районов Азербайджана.

Курды один из древнейших народов Ближнего и Среднего востока. В настоящее время этот народ расселен в Турции, Ираке, Иране, Сирии, Азербайджане и других странах Южного Кавказа.

«В VII-IX вв., в период арабского завоевания курды сначала выступали на стороне сасанидского ирана, но вскоре примкнули к арабам и приняли ислам. В это время начинается продвижение курдских племен на север, где они создают ряд феодальных княжеств. в X-XI вв. на Южном Кавказе правила известная династия Шеддадидов, владевшая значительной территорией в междуречье Куры и Араза. Эта династия была основана в 951 г. Мухаммедом Шеддадом бен Карту из племени раввади.

В конце 1807 г. курдский предводитель рода Махмед Сефи-Султан перешел русско-иранскую границу со своим родом, включавшим 600 семейств, и обосновался в Карабахском ханстве»[12]

«Челебийские курды, жившие в Карадаге (область в иране) числом в тысячу семейств, тоже переселились на Южный Кавказ. немало курдских семей из ирана переселилось в Нахчыванский и Сурмалинский уезды после присоединения к России Гянджинского, Карабахского и Шекинского ханств. Отдельные курдские семьи и родоплеменные группы оказались на территории Южного Кавказа после двух русско-персидских войн (1804-1813 и 1826-1828 гг.)»[12]

«В литературе есть сведения о курдах, населявших во второй половине XIX века арешский, Джабраильский, Джаванширский и Зангезурский уезды елизаветпольской (Гянджинской) губернии. На территории Эриванской губернии курды жили в Сурмалинском, Шарурском, Эчмиадзинском, Александропольском, Эриванском, Нахчыванском и Новобаязидском уездах. Основная масса курдского населения переселялась в этот регион из Ирана с начала XIX, оседая в горных и предгорных районах Азербайджана. После подписания Туркменчайского договора 1828 г. вместе с частью Азербайджанских земель к России отошли и курдские селения. В числе таких сел можно указать Зиланлы и Шотланлы нынешнего Губадлинского района. Курдские переселенцы из Ирана в Азербайджан 1813, 1828 и 1914 годов обосновались в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии. В Азербайджане курды жили в основном в Зангиланском, Кяльбаджарском, Губадлинском и Лачинском районах.»[12]

Значительное влияние азербайджанский язык оказал на лексику языка курдов, проживавших в Лачинском и Кельбаджарском районах Азербайджана. Курды Азербайджана разговаривают на курдском и азербайджанском языках. Они называют свой язык курманджи. Азербайджанские курды даже в узком семейном кругу говорят на азербайджанском.

Талышский язык распространен на юго-западе Азербайджана на территории Лянкяранского, Астаринского, Лерикского и Масаллинского районов. Эти районы находятся на юго-западе Азербайджана.

Долгие тесные экономические, культурные и общественные связи азербайджанского и талышского народов, живших на одной географической территории, создали условия для проникновения азербайджанских слов и в талышский язык. Проникшие из азербайджанского языка в талышский слова выражают как абстрактные, так и различные культурные, политические и военные понятия.

Среди азербайджанизмов в талышском языке:

1. Названия предметов домашнего обихода: бошхаб//бошгаб «тарелка», ғэзон//ғэзэн «котел», кулғаби «пепельница», чамче «паловник», ғыјмэ «фарш», сэрынч «кувшин».

2. Названия одежды и украшений: долəғ«портянка», чəкмə«сапоги», əлчак «перчатки», пенчəк «пиджак», санчəх «булавка», бојинбағи «кулон», ғолбағи«браслет», ахлығ «архалук».

3. Названия частей дома: үтоғ «комната», ғапү «дверь», очəғ«очаг», тəвүлə«хлев».

4. Названия овощей и растений: истот «перец», сармашығ «выюн», сарибоғдə«сорт пшеницы», күсəбоғдə«сорт пшеницы», ғызылгүл «роза», гегəрти «зелень», Гобə алмəси «кубинский сорт яблоки».

5. Названия животных и птиц: боғə«бугай/», түлə«охотничья собака», ғаз «гусь», хорүз «петух», дајчə«жеребенок», чалаған «коршун/птица/».

6. Названия военных сооружений и термины, связанные с ними: ғыүллə«пуля», тифанг «винтовка», ғондəғ«приклад», топ «пушка», сечмə«дробь», бешатлən «пятизарядка», тəпончə «пистолет», ғылынч «шпага», топпоз «булава», ғошəлүлə«двухствольное ружье», тəкəлүлə«одноствольное ружье», ох «стрела».

7. Названия орудий сельскохозяйственного труда, транспортных средств и их частей: əрəбə«арба», ғырмəч«кнут», дəргəз «сноп», јəһəр «седло», котан «плуг», шүм «пахота», пəл «лопатка», хыш «соха»[10].

8. Термины родства: дəдə«отец», нəнə«мать», јəзнə«зять», балдүз «сестра мужа», ғəјнəнə«теща, свекровь», бачəнəғ«свояк, муж свояченицы», ғəјн «деверь, шурин», оғəјə нəнə«мачеха», јенгə«женщина, сопровождающая новобрачную», елчи «сват, сваха».

9. Названия профессий: ғиəмичи «корабельщик», гəзетчи «продавец газет», гезəтчи «наблюдатель», дерзи «портной», ғапүчи «привратник», ғəролчи «сторож», ғоллоғчи «служащий», чəкмəчи «сапожник», чобан«пастух», мешəбəғи «лесник», əрəбəчи «возчик», овчи//офчи «охотник», илхычи «табунщик», ојнəш «любовник», чалғичи «музыкант», тојбəғи «жених».

10. Названия болезней и термины, связанные с ними: боғмə«дифтерия», сарилығ «желтуха», ғызылчə«корь», инəғ«ложный круп», ғызмə«температура».

11. Названия пищи: ғəјғəнəғ «яичница», бозбаш "бозбаш/мясной суп с горохом/", долмə "голубцы", говормə "кавурма/жареное мясо/", доғрəмəч "окрошка", ғатығ "мясное блюдо к плову".

12. Отвлеченные имена: чəргə«ряд», ортəғ«посредник», охшəр «похожий», басəбас «давка», сорəх «известие», јурд «жилище», сəк-сəкə«настороженность», əмəгүни «трудодень», то «ровесник», тəкон «толчок», доғ «клеймо», сығнəчəғ «убежище», ғэдəғən «запрещение», ғыјғəчи«косой», јатəчəғ«постель».[10]

В лексике талышского языка существуют и такие тюркизмы, которые, раньше занимали особое место в азербайджанском языке, но

позднее перестали употребляться, а некоторые вообще стали редко использоваться. «К этому ряду слов относятся слова алд «красный» (в современном азербайджанском языке ал), агу «яд», «горький» (в азербайджанском языке этот лексем хотя и использовался когда-то как агу, ағи, впоследствии стал употребляться как аси), улги «мера» (азерб. ülgü), амлыг (новорожденный козлёнок, ягнёнок, потерявший отца или рано родившийся; в азерб. əmlik-ягнёнок или козлёнок, сосущий материнское молоко). Также в талышском языке присутствуют слова, зафиксированные в древнетюркской письменности, что, согласно Умняшкину, показывает давность азербайджано-талышских языковых контактов. Это такие слова как бунг (скорбь), кыртмә (короткий), ғатығ (мясная приправа к плову), кырч (крепкий).» [10]

«По предположениям советского ираниста Б. В. Миллера, преобладающая часть и арабских слов вошла в талышский через азербайджанский язык ввиду крепких связей талышей с азербайджанцами». [8, стр.223]

Масаллинский и Ленкоранский районы с многочисленным тюркским населением на севере Талышского района по сравнению с югом обнаруживают большее количество тюркских слов в лексике.

«Это подтверждается Миллером в «Талышских текстах» (1930 г.), где собраны фольклорные и прочие тексты на талышском языке (поездки 1902 г. и 1925 г.). Опишем некоторые примеры заимствований (часть из них - из монографии Миллера «Талышский язык», 1953 г. часть – из его же «Талышских текстов», 1930):

1. Названия элементов местности: река – җау (аз. җау) вместо тал. ру; теплые источники в горах istisu (аз. isti – теплый, su – вода) вм. тал. гәмов (гәм – теплый, ов – вода); песок – ғум (аз. qum), вм. тал. һуш; луг, поле җимән (аз. җәтән) вм. тал.: дашт, кәфшән; нёбо – damağ (аз. damaq) вм. тал. дамох; посев, засеянное поле әкин (аз. әkin) вм. тал. каштор; туман dümән (аз. duman, возможно из рус.) вм. тал. һыр.

2. Тюркизмы, обозначающие родовые отношения: сват elçi (аз. elçi) вм. тал. дәйнә; отчим dadalığ (dada – отец и аз. суффикс –lığ) вм. тал.: пыәли, окәжә пыә; свояк bajanag (аз. bacanaq) вм. тал. һәмәзымо; женщина, сопровождающая новобрачную в дом мужа уенка (тур. uenge) тал. – дәйнә.

3. Тюркизмы, обозначающие домашних животных: гусь ғаз (аз. qaz) вм. тал. бәт; мул gatır (аз. qatır) тал. ғәты; куропатка kәklik (аз. kәklik) вм. тал. зәж и др.» [8, стр.223].

4. Другие примечательные тюркизмы: топор balta (аз. balta) вм. тал. тәвә; огородник bostonçi (аз. bostançi) вм. тал. бустанәвон; грабли, борона dәrağ (аз. daraq) вм. тал. оку; дыня уемиш (аз. yemiş) вм. тал. ғамәк, хавзә; шерсть yün (аз. yun) вм. тал. пашмә; охота ov (аз. ov) вм.

тал. шикор; охотничья дробь seçma (аз. saçma) вм. тал. ғырмә; ключ, замок kilit (аз. kilid) вм. тал. һәчәр; прибыль ğazanj (аз. qazanç) вм. тал. мәнфәт; торговец alverçi (аз. аналогично) вм. тал. савдогор.

5.Тюрко-иранская двусоставная глагольная конструкция, состоящая из тюркской причастной формы с окончанием –miš и талышского глагола действия karde. Например: allatmiš kārde «обманывать» (талышское изначально: бә даст дәғанде), baštamiš kārde «начинать» (тал.: даманде,бино карде), gağštirmiš kārde «перемешивать, смешивать» (тал.: бәјанды же), seçmiš kārde «выбирать» (тал.: выжније), tañštərmiš kārde «знакомить» (тал.: ошно карде), pozmiš kārde «удалять, портить» (тал.: моле) и др.

6.Подобная конструкция, где первая часть так же тюркская причастная форма на –miš, тогда как вторая – это талышский глагол be – «быть»: talasmiš be «торопиться, спешить» (талышское: тадибәсә бе, тади бе), injimiš be «обижаться» (тал.: рык карде, бунд гәте, рынчи бе), dağxmiš be «скучать, тосковать»(тал.: паши гәте), saçilmiš be «рассыпаться» (тал.: выло бе, олығије, рынә бе) и многие другие.»[8, стр.223]

Здесь имеют значение словообразовательные суффиксы, заимствованные из языка азербайджанских тюрков. «Это распространенные в азербайджанском языке и, порою, продуктивные в языке талышском, суффиксы:«-čī, и суффиксы: -lik || -li || -luk || - ləğ || -təğ - образующие отвлеченные имена существительные (nomina abstracta).Некоторые слова: gamiči «корабельщик» (кәмивон), soxaləğ «наследство» (сохә) iglalik «одиночество» (чөјлинәти), muštuluk «плата за радостную весть» (мыж-давони), «пасынок» (зоэли) и др.»[8, стр.103]

Татский язык распространен, в основном, в нескольких селах Абшеронского полуострова, а также на территориях Хызинского, Сиязаньского, Шабранского и Губинского районов. По религиозной принадлежности таты делятся на три группы: таты-мусульмане, таты-христиане (монофизиты) и таты-иудаисты или горские евреи.

«Некоторые учёные считают татский язык является диалектом персидского языка (лахджа-йе тати). От современного персидского он отличается наличием ротацизма (соответствием в известных положениях звука «г» персидскому «d»), обычным отсутствием изафета, сохранением ряда исконных среднеперсидских архаизмов, сохранением иранского v- в начальной позиции. В грамматике-препозитивная качественная определительная конструкция, отсутствие местоименных энклитик, наличие ряда вторичных личных и неспрягаемых форм глагола, аналитических по происхождению. Испытывает структурное и лексическое влияние азербайджанского языка.» [4, стр.45]

Тюркизмы (азербайджанизмы) занимают важную часть татской лексики, пронизывая весь татский словарь и грамматический строй языка. Следы влияния азербайджанского языка на татский хорошо заметны в фонетике, лексике и грамматике. Этому благоприятствовало отсутствие письменности, двуязычие, а также культурная общность с азербайджанцами. Из иноязычных заимствований в татском большее количество имеют азербайджанские слова. Азербайджанизмами в татском языке являются некоторые союзы, послеслоги, частицы, порядковые и количественные числительные. Эти заимствования происходят тогда, когда в татском нет адекватного по значению слова и вытесняются азербайджанскими словами, соответствующих им по значению иранских слов. Во многих случаях русские, арабские и персидские слова проникают в татский через азербайджанский язык. Например, к таким заимствованным словам арабского происхождения из азербайджанского относятся *hazır* «готовый» (азерб. *hazır*), *müharibə* «война» (азерб. *müharibə*), *zəhmət* «труд» (азерб. *zəhmət*), *hərflər* «буква» (азерб. *hərflər*) и т. д.

Методы исследования

Предметом исследования является дискурсивный анализ процесса заимствования тюркизмов в устной речи жителей некоторых районов Азербайджана. Методами аналитической обработки материала являются структурный, функциональный, прагматический и дискурсивный анализы.

Выводы

Национальности, расселяющиеся в Азербайджанские земли, часто употребляют в своей речи тюркизмы, заимствованные из азербайджанского языка. Это происходит от того, что на протяжении многих веков они проживают совместно на одной территории и происходит контакт этих языков. Тюркизмы помогают им при общении. Тюркизмы крепко вошли в лексику этих людей. Заимствования из тюркского источника образуют значительный пласт лексики языков национальностей, живущих в Азербайджане.

Результаты исследования

Изучение причин и путей проникновения тюркизмов в устной речи жителей некоторых районов Азербайджана, их лексико-семантическая адаптация являются одной из основных областей лексикологии азербайджанского языка. Кроме того, рассматриваемая тема тесно связана с различными аспектами этих языков. Изучение истории тюркизмов на почве языках жителей некоторых районов Азербайджана несет существенные коррективы в этимологические разыскания.

Литература

1. Асланов А. М. Азербайджанский язык в орбите языкового взаимодействия: социально-лингвистическое исследование.-Б.: Элм, 1989, 198 с.
2. Бакаев Ч. Х. Язык азербайджанских курдов / Под ред. К. К. Курдоева.-М.: Наука, 1965, 284 с.
3. Ганиева Ф. А. Джабинский диалект лезгинского языка.-Махачкала, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы, 2007, 293 с.
4. Грюнберг А. Л. Язык североазербайджанских татов / Под ред. В. С. Соколовой.- Л.: Издательство Академии наук СССР, 1963, 212 с.
5. Джидалаев Н. С. Тюркизмы в дагестанских языках: опыт историко-этимологического анализа.-М.: Наука, 1990, 251 с.
6. Кибрик А. Е., Кодзасов С. В., Оловянникова И. П. Фрагменты грамматики хиналугского языка / Под ред. Звягинцева В. А.-М.: Издательство Московского университета, 1972, 379 с.
7. Мейланова У.А., Талибов Б.Б. Кубинское наречие как промежуточное звено в системе лезгинских диалектов // Диалектологическое изучение дагестанских языков. Сборник статей. Махачкала: ДНЦ ИЯЛИ, 1992. -С. 118-128.
8. Миллер Б. В. Талышский язык / Под ред. Л. И. Жиркова. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1953, 267 с.
9. Саадиев Ш. М. Крызский язык // Языки народов СССР. Иберийско-кавказские языки.-М.: Наука, 1967.-Т. IV.-С. 640.
10. Этимология бытовой лексики талышского языка.-
www.lib.herzen.spb.ru
11. Язык Азербайджанских тюрков на Северном Кавказе имеет ...-
www.turkishnews.com
12. Азербайджанские курды-www.irs-az.com/

K.Yusufova

The Turkish Words in the oral speeches of the population of Azerbaijan's some regions

Summary

Turkisms are considered as words derived from the Turkic languages, words are not only Turkish but also other languages of the Altai family.

The article devoted both to the turkisms which are deprived to the oral speech of population living in some Azerbaijan regions and their way of

expressing. The roots of the political, economic and cultural ties of these peoples go back to ancient history.

In the process of their own historical development, they have had some relation to each other. These peoples (Lezghins, Avars, Sakhurs, Udins, Khinats, Kruses, Tatars, Talyshs, Kurds) have been closely linked with the local Azerbaijanis-Turkic tribes so that they can benefit from their lexicon and speech.

The importance of the lexicism of Turkisms (Azerbaijaniism) is that they have phonetic, morphological and semantic characteristics.

The article also outlines the main lexical-semantic groups of Turkisms in the verbal speech of the peoples living in some regions of Azerbaijan. At the same time, history-lexicology and history-etymological study of Turkisms has also been implemented.

K.Yusifova

Azərbaycanın bəzi rayonlarının əhalisinin şifahi nitqində türkiizmlər

Xülasə

Türkiizmlər türk dillərindən alınan sözlər hesab olunsada, geniş mənada nəinki yalnız türk dilindən, eyni zamanda Altay dil ailəsinin digər dillərindən keçən sözlər də türkiizm sayılır. Məqalədə Azərbaycanın bəzi rayonlarında yaşayan xalqların şifahi nitqinə türkiizmlərin keçməsi və ifadə olunması yollarından bəhs olunur.

Bu xalqların siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrinin kökləri qədim tarixə gedib çıxır. Öz tarixi inkişafı prosesində onlar bir-birlərilə müəyyən münasibətdə olmuşlar. Bu xalqların (ləzgilər, avarlar, saxurlar, udinlər, xınalıqlar, krızlar, tatlar, talışlar, kürdlər) yerli azərbaycanlılar-türkdilli tayfalarla sıx əlaqələri imkan verdi ki, onların leksikasıdan və sözyaratma xüsusiyyətlərindən yararlansınlar. Türkiizmlərin (azərbaycanizmlərin) leksik əldə etmələrinin əhəmiyyəti onların fonetik, morfoloji və semantik xüsusiyyətlərə malik olmalarındadır.

Məqalədə həmçinin Azərbaycanın bəzi rayonlarında yaşayan xalqların şifahi nitqində türkiizmlərin əsas leksik-semantik qrupları da müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda türkiizmlərin tarixi-leksikoloji və tarixi-etimoloji baxımdan öyrənilməsi də həyata keçirilmişdir.

Rəyçi: İslam Hüseynov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TAMİLLA TURABOVA
NAZİLƏ RƏHİMOVA

ADPU

addresssecond@yandex.ru

РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННЫХ СРЕДСТВ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Keywords: interactive interaction, training, process of training, on-line training, interactive learning

Ключевые слова: интерактивное взаимодействие, обучение, процесс обучения, интерактивные формы обучения, форма организации обучения, способы обучения

Açar sözləri: İnteraktiv qarşılıqlı, fəaliyyət, kadr hazırlığı, təlim prosesi on-line təlim, interaktiv təlim

In this article the modern methods of interactive interaction which are applied in the course of training are considered. The author tries to reveal their variety, functionality and a possibility of increase with their help of quality of process of training. Their positive properties and their shortcomings are considered. Assumptions of a further vector of development of systems of interactive interaction in educational process become.

В данной статье рассматриваются современные методы интерактивного обучения. Выявляется их многообразие, функциональность и возможность повышения с их помощью качества процесса обучения. Рассматриваются их положительные свойства и их недостатки. Делаются предположения о дальнейшем векторе развития систем интерактивного взаимодействия в учебном процессе.

Живя в эпоху перемен, бурного развития информационных технологий и всего, что с ними связано, нельзя не ощутить на себе влияние процессов, изменяющих привычное течение жизни и устоявшиеся правила.

«В настоящее время система высшего образования нуждается в специально организованных информационно-образовательных

средах, что обусловлено необходимостью ее адаптации к мировому информационному пространству. Поэтому необходимо создание, развитие и эффективное использование информационно-образовательной среды, для которой необходимо применить научный,

методический, информационный, технологический, организационный педагогический потенциал,

Мир ежедневно приносит нам великое множество новых возможностей для реализации всех видов деятельности во всех сферах жизни. Новые механизмы, облегчающие рутинную работу, новые средства коммуникаций, упрощающие и ускоряющие процесс передачи информации, новые технологии, делающие более эффективной организацию процессов, ранее требовавших больших трудовых и временных затрат, появляются во всех сферах нашей жизни.

Изменения касаются всех областей человеческой деятельности, в частности, образования, изменяя не только средства, применяемые в образовании, но и меняя способ мышления, как тех, кто обучается, так и тех, кто обучает. И не всегда эти изменения носят позитивный характер и имеют долгосрочный положительный эффект.

Не вдаваясь в подробности всем известной истории развития средств и способов обучения, рассмотрим ситуацию, в которой находится процесс обучения на сегодняшний день.

Начнем с того, что, при обучении принято выделять три вида интерактивного взаимодействия по количеству его участников. Это взаимодействие «один-один», «один-много» и «много-много». Если говорить о видах взаимодействия во времени, то существует взаимодействие синхронное (здесь и сейчас) или асинхронное (то, есть отложенное во времени).

Интерактивное обучение - это способ познания, осуществляемый в формах совместной деятельности обучающихся: все участники образовательного процесса взаимодействуют друг с другом, обмениваются информацией, совместно решают проблемы, моделируют ситуации, оценивают действия коллег и свое собственное поведение, погружаются в реальную атмосферу делового сотрудничества по разрешению проблем. При этом осуществляется постоянная смена режимов деятельности: игры, дискуссии, работа в малых группах, небольшой теоретический блок (мини-лекция) и т. д. Кроме того, интерактивное обучение основано на прямом взаимодействии обучаемых с учебным окружением, учебное окружение, или учебная среда, выступает как реальность, в которой участники находят для себя область осваиваемого опыта. Так что на сегодня ни один «урок» не обходится без использования презентаций, видео-, аудио-, фотоматериалов и прочих средств. Бесспорно, все эти иллюстративные материалы помогают оживить занятие, более ярко проиллюстрировать то, что является предметом изучения. Но нельзя забывать и на первый взгляд, незаметных отрицательных моментах. Существует мнение, что любое развитие

находится вне зоны комфорта, так что ученики зачастую воспринимают иллюстративный материал как развлечение, не фиксируют на нём своего внимания и, выходя из класса, начисто забывают то, что было им продемонстрировано. Происходит это от того, что в большинстве случаев такого рода материалы, являясь собственностью и ноу-хау преподавателя, и в больших количествах демонстрируемые на занятии, становятся недоступными обучающимся вне занятия, так и оставаясь в личных архивах преподавателя. Кроме того, многие преподаватели зачастую вообще перестают базироваться на каком-либо учебнике, предлагая ученикам авторскую методику, которая будучи вполне хороша, тем не менее, не дает возможности впоследствии вернуться к ней, заново осмыслить и повторить то, что было дано при личном общении. Проблему эту качественно решает хорошо продуманная система электронных учебных курсов, позволяющая, как минимум хранить большие объёмы учебных материалов для их последующего изучения. И такие системы на сегодняшний день существуют в огромном количестве. Они в какой-то мере решают задачи хранения учебной информации, не смотря на то, что количество, разнообразие и продолжительность существования подобного рода систем порой приводит к некоторым сомнениям в целесообразности их использования в данном виде.

Несомненно, что кроме учебных материалов в учебном процессе активно используются различные методы контроля знаний. И как раз в этой сфере новые технологии на сегодняшний день предоставляют великое разнообразие различных средств.

Очевидно, что все эти способы взаимодействия имеют как свои достоинства, так и свои недостатки. К безусловным достоинствам можно отнести то, что всё это современные средства взаимодействия, которые являются привычной средой для большинства обучающихся, поскольку, не смотря на то, что в наше время люди обучаются на протяжении всей жизни, большинством обучающихся людей является молодёжь, либо взрослое активное население.

Кроме того, при таком интерактивном взаимодействии на расстоянии немаловажным является тот факт, что у людей появляется ощущение единства с другими участниками учебного процесса, но при этом не теряется ощущения индивидуального подхода к каждому участнику.

Также неоспоримым преимуществом является быстрая обратная связь, как при синхронном, так и при асинхронном взаимодействии.

При асинхронном взаимодействии также важным в эпоху всеобщей занятости и дефицита времени является возможность выбора

времени и места. Технические средства сегодня позволяют нам учиться где угодно, в кафе, в транспорте по дороге на работу или учёбу, равно как и в любом общественном месте.

Все эти инструменты, безусловно, оживляют занятия, делают их более интересными и развлекательными, придают процессу обучения свойства игровые свойства и во многом облегчают задачу коммуникации участников процесса, а также помогают визуализировать многие учебные моменты.

Но процесс обучения состоит не только из занятий. Очень важной составляющей любого учебного процесса является анализ результатов обучения, прогнозирование и корректировка траектории обучения в соответствии с результатами анализа. Все вышеперечисленные средства хороши сами по себе, но они разрознены и по большей части изолированы, ибо созданы в разное время разными производителями и к тому же для разных целей.

Наиболее часто термин «интерактивное обучение» упоминается в связи с информационными технологиями, дистанционным образованием, с использованием ресурсов Интернета, а также электронных учебников и справочников, работой в режиме онлайн и т. д. Под термином информационно-коммуникативные технологии обучения понимается совокупность современной компьютерной техники, средств телекоммуникационной связи, инструментальных программных средств, обеспечивающих интерактивное программно-методическое сопровождение современных технологий обучения.

Современные компьютерные телекоммуникации позволяют участникам вступать в «живой» (интерактивный) диалог (письменный или устный) с реальным партнером, а также делают возможным «активный обмен сообщениями между пользователем и информационной системой в режиме реального времени». Компьютерные обучающие программы с помощью интерактивных средств и устройств обеспечивают непрерывное диалоговое взаимодействие пользователя с компьютером, позволяют обучающимся управлять ходом обучения, регулировать скорость изучения материала, возвращаться на более ранние этапы.

Приведем всем понятный пример. Сейчас очень эффективным и удобным считается обучение иностранным языкам посредством приложения Skype. Он хорош тем, что человек не только может учиться на расстоянии, но и брать уроки непосредственно у преподавателей носителей языка. Преподаватель, ведя подобный урок, может применять любые инструменты, существующие в Интернет, Он может прослушивать реальные аудио сводки новостей, проводить тесты по просмотренным видеосюжетам, проводить тесты по

грамматике языка, обсуждать фото и прочее, то есть изучать все аспекты иностранного языка, давая возможность обучающемуся практиковаться на реальных примерах. Преподаватель может делать комментарии, как устные, так и текстовые .

Таким образом, можно провести бесконечное количество занятий с бесконечным количеством учеников. Но у преподавателя при этом не будет никаких инструментов для фиксирования всех достижений учеников для того, чтобы проанализировать их прогресс и сделать выводы на перспективу. Все результаты пройденных тестов в лучшем случае останутся на сайте, где был пройден тест, В лучшем случае, преподаватель может вести журнал в MS Excel, MS Word или другом приложении, в котором он будет по старинке фиксировать результаты занятий.

Решить эту проблему может интегрированная система обучения, содержащая в себе все возможности интерактивного взаимодействия, описанные выше. И такие системы, разумеется, существуют на сегодняшний день в достаточном количестве. Они позволяют хранить, накапливать результаты интерактивного взаимодействия между обучающим и обучающимся и, в той или иной степени, позволяют анализировать результаты и делать прогнозы. И они хорошо подходят для организаций, постоянно и в довольно больших объёмах ведущих обучение и которые могут себе позволить приобретение качественной обучающей платформы или системы дистанционного обучения.

Кроме того, что большая интегрированная система обучения может оказаться дорогостоящей, ее необходимо постоянно модернизировать, дабы она могла отвечать современным требованиям к системе обучения. А это значит, что должна быть возможность внедрения в неё вновь появляющихся средств интерактивного взаимодействия. Но, как известно, это весьма трудоёмкий недешёвый процесс. Вот почему современный преподаватель, даже имея возможность использовать качественную современную систему обучения, всё чаще прибегает к множеству сторонних сервисов, жертвуя возможностью анализировать результаты, ибо разнообразие и возможности сторонних сервисов дают возможность сделать учебный курс интереснее, работу продуктивнее и результаты качественнее.

Какой вывод можно сделать из изложенного выше? Какими сервисами должен пользоваться современный преподаватель? Как и в каком направлении будут развиваться средства и системы обучения? Что лучше — единая интегрированная, стабильная, но менее гибкая система или разрозненный набор новейших сервисов?

Очевидно, что образовательные сервисы сегодня переживают очередной виток своего развития, когда из хаоса и многообразия формируется новая интерактивная образовательная среда.

Список литературы

- Комарова И. В. Интерактивное образовательное взаимодействие подростков в процессе обучения. Вестник Оренбургского государственного университета Выпуск № 2
- Всемирный Биографический Энциклопедический Словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. — 727 с.
- Ильина Т.А. Педагогика. М.: Просвещение, 1984. — 263 с.
- Толстой Л.Н. Об истине, жизни и поведении. М.: Эксмо, 2006. — 992 с.
- Артюхина М. С. Интерактивное взаимодействие как основа образовательной среды вуза
- Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. М.: Гос. ин-т «Советская энциклопедия»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935—1940. (4 т.)
- Чубуков А.И. МЕТОДЫ ОБРАЗОВАНИЯ Научное сообщество студентов XXI столетия. ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ.
- Пфейфер М. А., Осиянова О. М. Развитие интерактивного взаимодействия учащихся в компетентностно-ориентированном образовании.

T.Turabova

The definition of interactive forms of education in system of secondary professional education Summary

In this article the modern methods of interactive interaction which are applied in the course of training are considered. The author tries to reveal their variety, functionality and a possibility of increase with their help of quality of process of training. Detailed the essence of interactive forms of learning in the educational process that encourage active interaction between students and teachers, involvement in the learning process of all students through the organization of individual, pair and group forms of work. The interactive approach to any given lesson plan encourages students to interactive approach to any given lesson plan encourages students to interact with each other and with the subject matter. Rather than sitting at their desks like passive sponges ready to absorb the material, with the

interactive approach, students are part of the lesson. Interactive education involves a variety of techniques that range from lessons that require conversational skills to extensive project-based learning units that can cover an entire. Their positive properties and their shortcomings are considered. Assumptions of a further vector of development of systems of interactive interaction in educational process become.

T..Turabova

**Təhsil prosesində təhsilin interaktiv formalarının
müəyyən edilməsi
Xülasə**

Bu maddədə təlimin gedişində tətbiq edilən interaktiv qarşılıqlı əlaqənin müasir metodları sayılır. Müəllif təlim prosesinin keyfiyyətinin onların vasitəsilə öz müxtəlifliyi, funksionallıq və artırılması imkanlarını üzə çıxarmağa çalışır. Tələbə və müəllim arasında fəal qarşılıqlı fəaliyyətə təhrik edən tədris prosesində təlim interaktiv formalarının mahiyyəti ətraflı, müsbət xüsusiyyətləri və onların nöqsanlar fərdi, cüt və qrup formalarının təşkili vasitəsilə bütün tələbələrin tədris prosesində iştirak etmək sayılır. Tədris prosesində interaktiv qarşılıqlı əlaqənin sistemlərinin inkişafı daha da vektorunun ehtimallar olur.

Öyrənmədə qabaqcıl texnologiya tələb edə biləcək bir şey kimi səslənir, həqiqətən də bu kifayət qədər sadə tərif ilə pedaqoji bir texnikadır. Hər hansı bir dərs planına interaktiv yanaşma tələbələrə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmağa kömək edir. İnteraktiv yanaşma ilə materialları başa düşmək hazır olan passiv süngərlər, tələbələrin dərs hissəsidir.

Rəyçi : Faida İsayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏNA ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
aliev_rena@hotmail.com

İSPAN DİLİNDƏKİ DİNİ MƏZMUNLU FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR - MƏDƏNİYYƏT KODU KİMİ

Açar sözlər: ispan dili, dini məzmunlu frazeoloji vahidlər, intertekstuallıq, allyuziya, mədəniyyət kodu

Ключевые слова: испанский язык, фразеологические единицы с религиозной тематикой, интертекстуальность, аллюзия, код культуры

Keywords: Spanish language, religious phraseology units, intertextuality, allusion, cultural code

Məlumdur ki, müasir linqvistik tədqiqatlar, konkret olaraq, linqvokulturologiya sahəsinə dair araşdırmalar dili dünyanın universal konseptualizasiyası forması, eləcə də konkret milli mədəniyyətə tutulan “ayna” statusunda nəzərdən keçirdiyindən [9, 25], frazeoloji sistemin həm semantik universallıq, həm də unikallıq aspektindən dəyərləndirilməsi keyfiyyətcə yeni tərzli təhlil və araşdırmaların ortaya çıxmasını mümkün etmişdir. Bu mənada frazeoloji sistemin kifayət qədər əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edən dini məzmunlu ifadələrin məhz bu təhlil standartları çərçivəsində dəyərləndirilməsi yeni rəqurslu araşdırma istiqamətlərinin formalaşmasını qaçılmaz etmişdir. Belə ki, istənilən cəmiyyətin var olmasını şərtləndirən əsas şərtlər sırasında yer alan dini etiqad bağlılığının həmin sosisumun gündəlik həyatına dərinlən sirayət etməsi və zamanla milli mentalıqla bağlı unikallıq çalarları qazanması burada həm semantik universallıq, həm də semantik unikallıq məqamlarının fərqləndirilməsini labüd edir. Semantik universallıq məqamı bilavasitə dini etiqad seçimin inikası faktı ilə, habelə konkret ispan dilinə nəzərən monoteist dinə bağlılıqdan qaynaqlanan teoloji doktrinalarla qaynaqlandığı halda, semantik unikallıq məqamları ispan dilindəki dini məzmunlu frazeoloji vahidlərin yerli inanc və öngörüşlərlə bağlılığı ilə əlaqələndirilə bilər.

V.Humboldtun da bildirdiyi kimi, dil insana məxsus olsa da, o, (insan – R.Ə.) dili icad etməmişdir. Belə ki, alimə görə, dil intellekt instinktindən daha böyük substansiyadır. Çünki onda mənəvi aləmin yekunu cəmlənməmişdir, mənəvi aləmin ali vəziyyəti qərar tutmamışdır. “O (dil – R.Ə) həyatın özüdür” [3, 117]. Xalqın, toplumun həyatı necədirsə, hansı tarixi dolanbaclardan keçmiş, hansı həyat şərtlərilə qarşılamişsa, hansı məişət formasına üstünlük tanımışsa, yaşadıqları, emosional-mental səviyyədə

duyduğu, dəyər verdikləri nədirsə, bilavasitə bütün bunlar da dilin özüdür və eyni zamanda bütün bunlar həmin xalqa xas olan *dünyanın dil mənzərəsində* öz əksini tapmışdır.

Müasir dilçiliyin linqvokulturoloji, koqnitiv istiqamətlərinin maraq dairəsinə daxil olan ən başlıca problemlərindən biri və bəlkə də birincisi “dünyanın dil mənzərəsi” anlayışdır. Koqnitiv dilçiliyin nümayəndələrinin çox haqlı olaraq, bizim konseptual dünya modelimizin bilavasitə fiziki və mədəni təcrübədən asılı olduğunu bildirən görkəmli linqvokulturoloq V.Maslovanın [8] “dünyanın dil mənzərəsi” anlayışı ilə bağlı açıqlaması hər bir xalqın, o cümlədən ispanların dilinin frazeoloji sisteminin spesifikliyi məqamına tam aydınlıq gətirir. “Dünyanın dil mənzərəsi insanın dünyaya (təbiətə, heyvanlar aləminə, habelə dünyanın bir elementi kimi, insanın özünün- özünə) münasibətini..., habelə”, onun (dünyanın dil mənzərəsinin) bilavasitə “insanın davranış normalarını və dünyaya münasibətini formalaşdırdığını qeyd edən dilçi yazır: “Hər bir təbii dil dünyanın qavrayış və təşkilatlanma (“konseptualizasiya”) vasitələrini ehtiva edir. Onda (dildə) ifadə tapan mənalar kollektiv həyat fəlsəfəsini, dünyagörüşü sitemini təşkil edir ki, mütləq şəkildə bütün dil daşıyıcılarına “qəbul etdirilir” [8]. Konkret olaraq, ispan dilinin dini məzmunlu frazeoloji vahidlərinin leksik-semantik təhlili bu ifadələrin bilavasitə həm cəmiyyətin davranış modelini, mənəvi-etik doktrinalarını, ətraf aləmə, reallığa münasibətini, keçdiyi tarixi yolu əyani şəkildə canlandırır: ¡*Voto a Cristo!* (hərfən: *İsaya səs verirəm*) '*Lənətə gələsən!*' *Sacar el cristo* (hərfən: *İsa çıxarmaq*) '*Son kartını işə salmaq*' *Ni cristo padre* (hərfən: *İsa ata belə/Heç İsa ata da*) '*Heç kəs, heç bir insan övladı*', *Ni cristo le apea* (hərfən: *İsa belə onu dayandıra bilməz*) '*Onu fikrindən döndərmək mümkün deyil*', *Donde Cristo dio las tres voces* (hərfən: *İsanın üç dəfə qışqırdığı yer*) '*Çox uzaqda*', *Hasta ver a Cristo* (hərfən: *İsanı görəndə qədər*) '*Çox içmək (spirtli içki)*, *sərxoş olmaq*' və s. Bu nümunələr ispan xalqının mental şüurunun bilavasitə xristian etiqadına bağlılıq əsasında formalaşdığını ortaya qoymaqla bərabər, bilavasitə konfessional seçimdə katolikliyə bağlılığını da əyani şəkildə nümayiş etdirir (konfessional bağlılıq məqamına irəlidə daha geniş yer veriləcək). Sonuncu məqamın qabarıqlığı İsa Peyğəmbərin bilavasitə ölçü koordinatlarının metaforik dəyərləndirilməsinə belə tətbiq edilməsi faktına əsasən birmənalı şəkildə bəlli olur: *Donde Cristo dio las tres voces* (hərfən: *İsanın üç dəfə qışqırdığı yer*) '*Çox uzaqda*'. Bununla paralel olaraq, ispan xalqının əxlaqi-etik prioritetləri sırasında ayıq həyat tərzinin təşviq edildiyi, sərxoşluğun qınaq obyekt olduğu, eyni zamanda tərsliyi, yola getməməzliyin tənbeh edildiyi də məlum olur. Göründüyü kimi, frazeoloji vahidlər xalqın tarixinə, milli kimliyinə “ayna tuta biləcək” ən lakonik və lakonik olduğu qədər də tutumlu

dil vahidləri kimi ən müxtəlif istiqamətli məlumatları əks etdirmək potensialına malik olduqlarını nümayiş etdirirlər.

Dünyanın dil mənzərəsi və dil, konkret olaraq, frazeoloji sistemin qarşılıqlı şərtlənməsi o səviyyədədir ki, dil vahidlərinin (frazoloji vahidlərin) altsemantikasının adekvat dərki mədəniyyət kodlarının doğru-düzgün deşifrəsi olmadan mümkünsüz olduğu kimi, dil də eyni dərəcədə cəmiyyətin mədəni-etik prioritetlərinin anlaşılması üçün əvəzsiz mənbə və yardımçıdır. Bu mənada “dili mədəniyyətin anlaşılması, qavranılması, başa düşülməsi üçün simvolik rəhbərlik, təlimat” statusunda nəzərdən keçirmiş görkəmli ABŞ etnolinqvisti E.Sepirin yanaşması ilə razılaşmamaq mümkün deyil. [10, 162]. Konkret olaraq, ispan dilindəki dini məzmunlu bir çox ifadələrin digər dillərdə tam semantik adekvatının mövcud olmaması məhz ispan mədəniyyəti və etnomental şüurunun spesifikliyinin bu qrup ifadələrin semantik-komponentar tərtibatına dərinlən nüfuz etməsilə bağlıdır. Məsələn, **Buen cristiano** (hərəkən: *Yaxşı xristian*) '*Axmaq, sadələvh*', **Cristiano viejo** (hərəkən: *Qoca xristian*) “*Əsl xristian*’, **Como cristiano viejo** (hərəkən: *Qoca xristian kimi*) '*Bacarıqlı, çevik*’, **Hablar en cristiano** (hərəkən: *Xristianda demək*) '*Aydın danışmaq*’, **No hay cristiano en el mundo que** + subj. (hərəkən: *Dünyada elə bir xristian yoxdur ki.....*) '*Yer üzündə elə insan yoxdur ki.....* ', **Como cristianos** (hərəkən: *Xristianlar kimi*) '*Mehribancasına*' və s. bu kimi ifadələrdə xristianlığın, xristian olmanın ən üstün insanı keyfiyyətlərə malik olmaq kimi dəyərləndirilməsi məhz ispanlara xas dünyanın dil mənzərəsi aspektində anlaşılır. Fərqli dini etiqad nümayəndələri üçün bu ifadələrin semantik-komponentar təşkilatlanması qəbuledilməzdir.

“İnsanın şüurunda əksini tapan dünyanın dil mənzərəsi əslində obyektiv dünyanın ikinci, “törəmə” görüntüsü, qavrayışı” olduğunu vurğulayan Q.V.Kolşanski yazır: “bütövlükdə dil reallığının bu və ya digər qavrayış modelini bizə məcburi qəbul etdirmir, əksinə insanların maddi və ictimai həyatının fərqliliyi səbəbiylə, gerəklik, ətraf reallıq qeyri-yekcins şəkildə müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə əksini tapır” [5, 15]. Konkret olaraq, ispan xalqının maddi və ictimai həyat spesifikasiyası hətta dini məzmunlu frazeoloji vahidlər kimi lokal dil vahidləri qrupunda da fərqliliyi, spesifikasiyi şərtləndirən əsas komponent kimi ortaya çıxır. Məsələn, **Como Cristo no fue moro** (hərəkən: *İsa Məsih bərbər olmadığı kimi*) '*Bu olmayıb, ola da bilməz. Heç bir vəchlə*' frazeoloji vahidi bilavasitə İspaniyada Əl-Əndəlusda yaşayan ərəblərin ispan tarixindəki rolu və mövqeyinə istinadən meydana gəlmişdir. Bu nümunədə ispan tarixilə bağlı iki fakta istinad edilir. İlk olaraq, ifadədəki İsa Peyğəmbər obrazı ispanların xristianlığı qəbul edərək, konkret olaraq diofizit katolik kilsəyə aidliyi faktı ilə izah edilə bilər. Xatırladaq ki, diofizitlik xristianlığa xas teoloji konsepsiya olub İsa Peyğəmbərdə həm İlahi, həm də insani başlanğıcın birgə mövcudluğunun etirafına əsaslanır [2].

Məhz, bu səbəbdəndir ki, ispan dilinin frazeoloji sistemində İsa Peyğəmbərin adının yer aldığı və bu obrazın ən fərqli aspektlərdə interpretasiya edildiyi çox sayda ifadəyə təsadüf etmək olar. Məsələn, *¡Y Cristo con los pendientes!* (hərfən: *Və sırğaları ilə İsa*) '*Tanrı özü bilər onunla!*', '*Öz işidir, özü bilər! Tanrısı bilər, özü bilər!*', *Como Cristo con los mercaderes* (hərfən: *Tacirlərlə İsa kimi*) '*İt pişik kimi dolanmaq, yola getməmək*', *Como Cristo y Satanás* (hərfən: *Şeytanla İsa kimi*) '*İt pişik kimi dolanmaq, yola getməmək*', *Como Cristo es mi padre* (hərfən: *Sanki İsa Məsih mənim atamdır*) '*Həqiqətən, tam əminliklə, yüz faiz*' və s.

Mədəniyyətin kodu – onun mətnlərinin taksonomik substratıdır – fikrinin müəllifi olan görkəmli frazeoloq-alim V.N.Teliya yazır: “Bu substrat özü ilə konkret hər hansı bir cəmiyyətə xas olan *dünyanın dil mənzərəsi anlayışlarını*, yəni bura daxil olan təbiət obyektləri, artefaktlar, hadisələr, *mentefaktlar* və s. əks etdirir” (kursiv bizindir. –R.Ə.) [12, 20]. Başqa sözlə desək, bu və ya digər mədəniyyətdə mövcud olan mətnlərin toplusu həmin mədəniyyətə xas olan ünsiyyət vasitəsinin frazeoloji aparatının həlledici təməl bazası rolunda çıxış edir. Bu mənada ispan dilindəki mövcud mətnlər toplusunu – yəni istər Tanrı kəlamını ehtiva edən “İncil”dən tutmuş, xristian müqəddəslərinin həyatı haqqında rəvayətləri əks etdirən fərqli interpretasiyalı mətnlərinə qədər dini məzmunlu allüzyual fonu, istər ispan mifologiyası, tarixi, bu dildə qələmə alınmış və ispan xalqının mental təfəkkürünü yönləndirmiş olan əsas (müəllifli) bədii mətnləri dini məzmunlu frazeoloji vahidlərin taksonomik və kodlaşmış maddi bazası hesab etmək olar. Poststrukturalizm nəzəriyyəçilərindən olan Y.Kristova tərəfindən elmi terminologiyaya qazandırılmış olan intertekstuallıq anlayışı məhz bir mətnin digər mətnə transformasiyasını, fərqli mətni ehtiva edə bilməsini nəzərdə tutur. Alim bununla da mətnin “ikili oxunaqlığı” məqamına diqqət yetirir. Y.Kristova yazır: “... istənilən mətn özündə digər mətni ehtiva edir və onun istiqamətində replika, göndərməni təcəssüm etdirir” [6]. İspan dilinin dini məzmunlu frazeoloji bazasının təmsalında bu yanaşmanın tam adekvatlığı ortaya çıxır. Belə ki, ispan xalqına xas olan dünyanın dil mənzərəsi və həmin mənzərənin verbal ifadə tapdığı mətnlərə “göndərmələr” bu dilin frazeoloji sistemindəki dini məzmunlu ifadələrin “ikili”, “təkrar oxunaqlığını” təmin edir. Məsələn, *En un avemaría* (hərfən: *Bir Ave Maria nəğməsində*) '*Bir göz qırpımında*', *Saber uno como el avemaría* (hərfən: *Nəyisə Ave Maria nəğməsi kimi bilmək*) '*Bəş barmağı kimi tanımaq*' kimi frazeoloji vahidlərə diqqət edək. Bu frazeologizmlərin məna tutumu bilavasitə ikinci mərhələdə baş vermiş “təkrar oxunmaya”, ilkin semantikanın təkrar dəyərləndirməsinə istinadən meydana çıxmışdır. Belə ki, dini anlam ifadə edən mədəniyyət kodu, yəni Müqəddəs Məryəmə ünvanlandırılan katolik kilsə duası ispan linqvokulturoloji mühitində özünün təkrar dəyərləndirməsi zəminində yeni

anlam kəsb etmişdir. Daha dəqiq desək, bu dua fərqli məna tutumunun periferik semantik komponenti qismində çıxış etmişdir. Semantik platform Ave Mariya duası olsa da, semantik nüvə artıq “törəmə” məna, yəni birinci halda sürətlə (*En un avemaría 'Bir göz qırpımında'*), ikinci halda isə yaxşı bələdliliklə bağlı olan (*Saber uno como el avemaría 'Beş barmağı kimi tanımaq'*) məna yükünün formalaşmasında yardımçı vasitə kimi çıxış edir. Xristian dinin katolik təriqəti üçün yüksək tanınma əmsalı ilə seçilən və eyni zamanda kifayət qədər lakonikliyə malik olan Ave Mariya duası məhz hər iki aspektdən yeni semantika törədilməsində iştirakı təsadüfi sayıla bilməz.

Bu kontekstdə “məlumatın mütləq identikliklə qavranılması üçün ... adresant və adresatın tamamilə identik kodlardan istifadə etməsinin tələb edildiyini” bildirən Y.M.Lotmanın fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi: “Vacibdir ki, onlar (adresant və adresat – R.Ə.) eyni bir dil şəxsiyyətinin ikiləşmiş formasını təcəssüm etdirlərlər.... Çünki kod özlüyündə ikili işləmə modelini, yəni həm şifrəni, həm də deşifrəni təcəssüm etdirmir...” [7]. Başqa sözlə desək, frazeoloji vahidin ehtiva etdiyi mədəniyyət kodu özlüyündə şifrədir. Həmin şifrənin “açılması” isə aid olduğu mədəniyyətin mətnlərindəki allyuzial fondur. Şifrə - frazeoloji vahiddə, deşifrə isə mədəniyyət kodunda gizlənilib. Ünsiyyətin adekvatlığı üçün ispan dili daşıyıcılarının və ya bu dili mənimsəyən şəxslərinin “dil şəxsiyyətinin” haqqında bəhs etdiyimiz “taksonomik substrata” eyni səviyyəli bələdliyi labüddür. Məsələn, *Ir con las de Caín* (hərfən: *Qabilinkilərlə getmək*) '*Mənfur niyyəti olmaq, pis niyyətli olmaq*', *Pasar las de Caín* (hərfən: *Qabilinkilərdən keçmək*) '*Çətin sınaqlardan keçmək*', *Más malo que Caín* (hərfən: *Qabildən daha pis*) '*Yaramaz insan*' ifadələrin adekvat dərki “İncil” süjetlərinə nabelədlilik şəraitində, konkret olaraq, Caín- Abel (Qabil- Abil) münəqişəsi və qardaş qətli faciəsindən məlumatsızlıq şəraitində mümkün deyil.

Konkret olaraq, ispan dilindəki dini məzmunlu frazeoloji vahidlərdə intertekstuallıq əmsalının dəyərləndirməsi kontekstində onu demək olar ki, bu qrup frazeoloji vahidlərə digər məzmunlu (animalistik, somatik və s. komponentli frazeologizmlərlə müqayisədə) frazeoloji vahidlərlə nisbətdə qat-qat daha artıq şəkildə ispan dünyanın dil mənzərəsinin koqnitiv, assosiativ göstəriciləri “hopub”, etnomenta şüurun komponentlərində ən dərininədək “möhr salıb”. Bu qrup frazeoloji vahidlərdə “İncil” təhkiyələrində intertekstuallığı araşdırmış A.S.Desnitskayanın müşahidə etdiyi vəziyyət tam əyaniliylə ortaya çıxır. Belə ki, dilçinin də bildirdiyi kimi, dini məzmunlu “mətnlər sadəcə olaraq, bir-birini “təkrarən nəql etmirlər. Onlar bir-biri ilə dialoqa girərək birinin digərilə qarşılaşdırması əsasında yeni mətn törəyirlər” [4, 4]

Məsələn, ispan dilindəki *Comerse la Biblia* (hərfən: *İncili yemək*) 'Böyük iştahası olmaq, bütöv qoyunu yeyə bilmək' ifadəsində artıq məlum mətnin fərqli interpretasiyalı yeni mətn kontekstində kodlaşdırıldığını müşahidə edirik. Konkret olaraq, qida qəbulunda ifrata varılması, nəfsinə hakim kəsilə bilməməsi hadisəsinin dini aspektdən interpretasiyası müvafiq şəkildə intertekstual kod vəziyyətinə gətirilmişdir. Yəni, burada nəfsinin qulu olmaqla, hətta "İncil"ə tamah sala biləcək vəziyyətə düşülməsinin ironik, bəlkə də sarkastik səciyyələndirməsi göz qabağındadır. Bu zaman ilkin dini məzmunlu mətnlə həmin mətnin fərqli aspektli təkrar dəyərləndirilməsi əsasında meydana gəlmiş yeni mətnin semantik kontominasiyasının törəməsinin frazeoloji vahidin altsemantikasını formalaşdırması mümkün olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Avemaría <https://es.wikipedia.org/wiki/Avemar%C3%ADa>
2. Diofisismo <https://es.wikipedia.org/wiki/Diofisismo>
3. Гумбольдт В. Фон. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985.
4. Десницкий А.С. Интертекстуальность в библейских повествованиях // Вестник Московского Университета. Серия 9. Филология. , 2008. ,№ 1. с. 14-20.
5. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке, Москва: Наука, 1990.
6. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог, роман: Вестник Московского Университета, серия 9, филология, № 1.- М.: МГУ. 1995, с. 97-124. http://libfl.ru/mimesis/txt/kristeva_bakhtin.pdf
7. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров — М.: «Языки русской культуры», 1996. <http://booksshare.net/index.php?id1=4&category=seotika&author=lotman-yum&book=1996&page=8>
8. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Академия, 2001. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/maslova/03.php
9. Постовалова В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) (с.25-33). // Фразеология в контексте культуры, Москва: Языки русской культуры, 1990.
10. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологи. М.: Прогресс; Универс, 1993.

11. Ситникова Е. В. Единицы национально-культурного пространства внутреннего лексикона человека // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. - 2014. № 3. с. 107-121. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vluf_2014_3_18.pdf
12. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры (s.13-24) //Фразеология в контексте культуры. /Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Языки русской культуры, 1999.

Рена Алиева

Фразеологические единицы в испанском языке с религиозной тематикой в качестве культурных кодов

Резюме

В статье исследуются испанские фразеологические единицы с религиозной тематикой в свете теории интертекстуальности. Автор приходит к выводу о том что, адекватное использование данного рода фразеологических единиц возможно лишь в случае одинаковой информативности адресата и адресанта. Автор на примере таких фразеологических единиц как *¡Voto a Cristo!*, *Sacar el cristo*, *Ni cristo padre*, *Ni cristo le apea*, *Donde Cristo dio las tres voces*, *Hasta ver a Cristo* и т.д. дает многосторонний анализ текстообразующего потенциала вышеуказанной группы фразеологических единиц.

Как известно, фразеологические единицы - это лаконичные и сложные языковые единицы, которые четко отражают историю народа, национальную самобытность и способны передавать различную информацию. С этой точки зрения религиозные фразеологизмы также отражают отношение людей к религии в той же форме. В статье рассматриваются фразеологические выражения на этой почве и исследуется, как они распространяют национальную самобытность и культуру нации. Потому что во многих случаях эти фразеологические единицы находят свое проявление в закодированной форме.

Rena Aliyeva

**Religious Phraseological Units in the Spanish
Language as a Cultural Code**

Summary

The article deals with the analysis of religious phraseological units in the Spanish language within the framework of the theory of intextuality. It becomes known that the adequate understanding of those phrases is possible in case of equal acquisition of appropriate cultural codes by addresser and addressee. The author analyses the text creation potential of the linguistic scenery of the world characteristic of Spaniards citing as an example phrases like **¡Voto a Cristo!, Sacar el cristo, Ni cristo le apea, Donde Cristo dio las tres voces, Hasta ver a Cristo** and etc.

As is known, phraseological units are concise and complex language units that clearly reflect the history of a nation, national identity, and are able to convey various information. From this point of view, religious idioms also reflect the attitude of people to religion in the same form. The article discusses the phraseological expressions on this basis and explores how they spread the national identity and culture of the nation. Because in many cases, these phraseological units are manifested in coded form.

Rəyçi: Ülfət İbrahim

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYŞƏN HÜSEYNOVA

GDU

ayshen.huseynova@mail.ru

DİLDƏ ANALİTİZM VƏ SİNTETİZM

Açar sözlər: Müqayisəli-tarixi dilçilik, analitizm, sintetizm, flektiv dillər, aqlütinativ dillər, kök dillər

Ключевые слова: сравнительно-историческое языкознание, аналитизм, синтетизм, язык, флективные языки, агглютинативные языки, корневые языки.

Keywords: comparative historical linguistics, analyticism, synthetism, language, inflectional languages, agglutinative languages, root languages.

Analitik və sintetik dillərin bir-birindən fərqləndirilməsi tipoloji dilçiliyin ilkin çağlarından özünü göstərir. Alman alimi A.Şlegel forması olmayan, şəkilçili və flektiv dilləri fərqləndirmiş, eyni zamanda flektiv quruluşlu hind-Avropa dillərini daha qədim sintetik və yeni analitik dillərə ayırmışdı (1, 5). Müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranmasında, dillərin qohumluğu ideyasının formalaşmasında avropalıların sanskrit dili ilə tanışlığı mühüm rol oynayıb. Hindlilərin müqəddəs dini kitabələrinin – vedaların yazıldığı, allahların, brəhmənlərin dili kimi qəbul edilən bu dil zaman keçdikcə canlı prakrit dili ilə əvəz edilmiş, ölü dilə çevrilmişdir. Zəngin qrammatik formalara, inkişaf etmiş morologiyaya malik olan bu dil müqayisəli-tarixi araşdırmalarda bəzən hətta ulu dil kimi də qəbul edilmişdir. Yeni Avropa dillərinin qədim dillərin zəngin formalarına malik olmaması bu dillərdə sintetizmdən analitizmə doğru inkişaf getməsi fikrini doğurmuşdur.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndələrindən olan, ulu dili bərpa edən və hind-Avropa dillərinin inkişafını şəcərə ağacı kimi sxemləşdirən A.Şlayxer həm də dilçilikdə naturalizm cərəyanının banisi hesab edilir. A.Şlayxer özündən əvvəl V.Humboldt tərəfindən fərqləndirilən dördüncü dil tipini – inkorporlaşan dilləri ayrıca dil tipi kimi qəbul etmir və yenidən üç tip fərqləndirir: təcrid (izolyasiya) olunan dillər, aqlütinativ dillər və flektiv dillər. Darvinin təkamül nəzəriyyəsinin təsiri altında olan, dilə canlı orqanizm kimi qiymətləndirən A.Şlayxer dil tiplərinə inkişafın üç mərhələsi kimi yanaşır, təcrid olunan dilləri kristallara, aqlütinativ dilləri bitkilərə, flektiv dilləri isə canlı orqanizmlərə bənzədir. Onu da qeyd etmək ki, tədqiqatçı təcrid olunan dilləri ən bəsit, aqlütinativ dilləri nisbətən inkişaf etmiş, flektiv dilləri ən kamil dil kimi qəbul etmişdir. Avropa dillərinin qədim dillərin zəngin formalarını itirdiyini görən A.Şlayxer dillərin inkişafında iki mərhələ ayırır: 1) tarixə qədərki mərhələ; 2) tarixi mərhələ.

Tədqiqatçıya görə tarixə qədərki mərhələdə dillər inkişaf edir, çiçəklənir, tarixi mərhələdə isə qocalıq dövrünə daxil olur və ölümə gedir (2, 36). A.Şalayxerin tipoloji təsnifi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə - təsnif prinsiplərinin dəqiqliyi və aydınlığı, bütövlükdə dilin morfologiyasını əhatə etməsi ilə seçilir. A.Şalayxer flektiv dillərlə yanaşı, dilçilikdə ilk dəfə olaraq, aqlütinativ dilləri də analitik və sintetik dillərə ayırmışdır (1, 6; 2, 35). Aqlütinativ sintetik dillər burada kök və şəkilçinin əlaqəsinə, münasibətinə görə üç qrupa ayrılır: 1) kök+suffiks; 2) kök+infiks; 3) kök+prefiks. Tədqiqatçı birinci qrupa türk, monqol və fin-uqor dillərini, ikinci və üçüncü qrupa isə Qafqazın tuş və başbi dillərini aid etmişdir. A.Şalayxerin təsnifində aqlütinativ analitik dillərə tibet dilləri daxil edilmişdir (7, 8).

Tipoloji dilçiliyin banisi V.Humboldt sayılır. Nəzəri dilçiliyin görkəmli nümayəndəsi olan V.Humboldt dillərin tipoloji təsnifini linqvistikanın əsas problemlərindən biri kimi qəbul etmiş, tipoloji dilçiliyin elmi əsaslarını formalaşdırmağa çalışmışdır. A.Şlegelin fərqləndirdiyi dil tiplərinə təcrid olunan, aqlütinativ və flektiv adlarını verən tədqiqatçı dördüncü dil tipini – inkorporlaşan dilləri də fərqləndirir. V.Humboldt çoxlu dil bilirdi. Şimali-Şərqi sibirin və Amerika hindularının bəzi dillərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olduğunu görürdü. Buna görə də o, inkorporlaşan dilləri ayrıca dil tipi kimi qəbul edir. Inkorporlaşan dillərdə sözlə cümlənin sərhədi itir. Belə dillərdə feili xəbəyə artırılan ayrıca söz – şəkilçilər ikinci dərəcəli üzvləri, hətta bəzən mübtədani özündə ehtiva edir. Bu cür kompleks birləşməni tədqiqatçı inkorporlaşma adlandırmışdır. Sonralar M.Müller inkorporlaşmanı polisintetizm kimi qiymətləndirmiş, inkorporlaşan dil tipini ayrıca qrup kimi qəbul etməmişdir. Hal-hazırda belə dillər inkorporlaşan, inkorporativ, formasız, holofrastik, polisintetik dillər kimi müxtəlif adlarla tanınır (2, 81).

Amerikan dilçisi E.Sepir “Dil” əsərində dillərin yeni bir tipoloji təsnifini verir. E.Sepirin təsnifi dilçilikdə pilləli tipologiya kimi qəbul edilmişdir. Bu baxışa görə dillər bir əlamət əsasında deyil, müxtəlif əlamətlərin vəhdətində təsnif edilməlidir. E.Sepirin tipoloji təsnifinin əsasında aşağıdakılar dayanır:

1. Dildə əsas anlayışların ifadəsi;
2. Dillərin texnikası;
3. Dildə sintezin dərəcəsi (12).

Sintezin dərəcəsinə görə o, dilləri üç qrupa ayırır: 1) analitik dillər; 2) sintetik dillər; 3) polisintetik dillər. Tədqiqatçıya görə, analitik dillərdə qrammatik münasibətlərdə əsas yük sözün deyil, cümlənin üzərinə düşür. Çin dili kimi dillərdə qrammatik anlayışlar, ümumiyyətlə, söz daxilində birləşmir, ingilis, fransız kimi dillərdə isə bu, özünü məhdud şəkildə göstərir (12, 100). Sintetik dillərdə sözlər qrammatik formalarının zənginliyi ilə

seçilir, qrammatik anlayışlar sözdə sintez olunur, lakin polisintetik dillərdə, adından da göründüyü kimi, sintezin dərəcəsi daha yüksək olur, söz burada son həddə qədər mürəkkəbləşir. Tədqiqatçıya görə, polisintetik dillərin sintetik dillərə münasibəti necədirsə, sintetik dillərin də təcrid olunan dillərə münasibəti elədir (12, 100). Bununla yanaşı, Sepir bu anlayışların nisbi xarakter daşdığını da göstərmişdir. Başqa cür desək, dil bir baxımdan analitik, başqa bir baxımdan isə sintetik ola bilər. Dillərin tarixi analitik dillərin sintetik və ya əksinə, sintetik dillərin analitik dillərə doğru inkişaf edə bildiyini göstərir.

Təcrid olunan dillər, bütövlükdə, analitik dillərdir. Belə dillər Azərbaycan dilçiliyində bəzən köksözlü dillər kimi qiymətləndirilir və haqlı olaraq göstərilir ki, hal-hazırda bu tipin xüsusiyyətlərinə tamamilə cavab verən dil yoxdur. Köksözlü dil tipinə tai, annam kimi dillər, yazılı abidələrdə qorunan qədim Çin dili, Qərbi Afrikanın yerli dilləri və s. daxildir (2, 65-66). Təcrid olunan bəzi dillərdə ayrıca söz düzəldici şəkilçilərin, köməkçiləşmiş sözlərin mövcudluğu bu dillərin analitik quruluşunu dağıtmır, dildaxili prosesləri, dilin inkişaf qanunauyğunluğunu göstərir. Dilin iç strukturunda sabit əlaqələrlə bir-birinə bağlanan, yanaşı mövcud olan, dəyişməyən dil hadisələri mövcud olur. Dildəki bu sabit hadisələri E.Sepir vaxtı ilə dil üçün fundamental olan kimi qiymətləndirmişdir. “Dil daim dəyişir, lakin dildə daha çox o şeylər qorunur ki, onlar dilin strukturu üçün fundamentaldır” (12, 114). Dilin morfoloji tipindəki dəyişmələrə aydınlıq dəyişmək üçün E.Sepir konseptual tipi texnika və sintezin dərəcəsinə qarşı qoyur. Dildə daha çox dəyişən sintezin dərəcəsidir, texnika az dəyişir, konseptual tip isə daha çox qorunur (12, 114). Ayrı-ayrı dillərin tarixi inkişafı bu fikri təsdiq edir. Latin və yunan dilləri flektiv – sintetik dillər olub. Müasir italyan və yeni yunan dilləri daha çox analitik dillərdir. İngilis və fransız dillərində analitizm inkişaf edib. Amerika hindularının çinuk, navaxo kimi dilləri polisintetik dillərdir, ancaq bu dillərin əsasında analitik quruluş dayanır. E.Sepirin təsnifində türk dili əsas anlayışların ifadəsinə görə aqlütinativ, sintezin dərəcəsinə görə sintetik dil kimi qəbul edilib (1, 110-111). Lakin türk dillərinin sintetizmi analitizmin üzərində qurulub və bu analitizmin izləri bu gün də yaşamaqdadır.

Təcrid olunan dillərdə sözlər arasındakı qrammatik münasibətlər, leksik-qrammatik əlaqələr fonetik və sintaktik vasitələrlə yerinə yetirilir. Belə dillərdə qrammatik şəklçilər olmur. Ona görə də sözlər qrammatik cəhətdən dəyişmir. Sintetik dillərdə dilin morfologiyaşının üzərinə düşən yük təcrid olunan – analitik dillərdə fonetik, leksik və sintaktik vasitələrlə yerinə yetirilir. Sözlər kök morfemlərdən ibarət olur. Söz və morfemin sərhədi eyniləşir. Fonetik vahid kimi heca monosillabik söz və ya kök morfemlə üst-üstə düşə bilər. Leksik və morfoloji vasitələrin eyniləşməsi sözdüzəltmənin yeni üsulunu – kök

yaradıcılığını aktivləşdirir, ancaq belə köklər musiqili-tonik vurğu ilə bir-birindən fərqlənir. Sözlər arasındakı leksik-qrammatik əlaqələr sintaktik və fonetik vasitələrlə yerinə yetirilir. Cümlənin daxili təşkilində və məntiqi-qrammatik üzvlənməsində sintaktik vasitə kimi söz sırası mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müasir Çin dilində sözdüzəltmə müstəqil sözlər vasitəsi ilə yerinə yetirilir: *qunjen* “işçi” (hərfi mənasına görə *quy* “iş”, *jen* “adam”). Bəzən köklər sözlərdə təkrarlanır, suffiksin vəzifəsinə oxşar sözdüzəltmə cərgəsi əmələ gətirir: *fançza* “ev”, *çjoçza* “stol”, *izsa* “stul” və s. Çin dilində isimlər hallanmır, cinsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Bu dildə feil zamana, şəxsə, şəkə və kəmiyyətə görə dəyişmir, xüsusi göstəricisi olmadan cümlənin xəbəri olur: *Ma nao* “At qaçır”. *Ta kan bao* “O, qəzet oxuyur”. *Vo çi* “Mən yeyirəm” və s. Bu dildə *Ca vo bu xə* - “Mən çay içirəm” mənasını verir, lakin burada *ça* “çay”, *vo* “mən”, *bu* “yox”, *xə* “içmək” mənasındadır. *Ça vo bu xə* hərfi mənasına görə “çay mən yox içmək” mənasındadır (2,66). Vyetnam dilində *toi nhuc dai* “Mənim başım ağrıyır” mənasındadır, lakin bu cümlə hərfin “mən ağrımaq baş” mənasını verir (8, 80).

Beləliklə, bu fikirlə razılaşmaq lazım gəlir ki, təcrid olunan dillər, bütövlükdə, analitik dillərdir. Lakin analitizm aqlütinativ və flektiv dillərdə də özünü göstərir. İngilis dillərində adlarla feillər arasında sözdüzəltmədə konversiya xüsusi yer tutur. Konversiya latın mənşəli söz olub “çevrilmə” mənasını verir. Dilçilikdə konversiya sözdüzəltmənin xüsusi üsulu, paradiqma dəyişkənliyi ilə söz yaradıcılığı, semantik – qrammatik çevrilmə ilə söz yaradıcılığı mənalarda işlənir. Konversiya xüsusi morfoloji göstəricinin iştirakı olmadan bir nitq hissəsinin başqasına çevrilməsi üsulu ilə söz yaradıcılığıdır.

Müasir ingilis dilində *love* “sevgi” və *love* “sevmək”, *doctor* “həkim” və *doctor* “müalicə etmək” kimi sözlər konversiya üsulu ilə yaranır. Dilçilikdə belə sözlərə bəzən eyni sözün iki müxtəlif funksiyası kimi yanaşmışlar. Lakin tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki, burada bir yox, iki müxtəlif sözü fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, bir söz eyni zamanda həm isim, həm də feil ola bilməz (5, 6). Eyni xüsusiyyət aqlütinativ – sintetik quruluşlu türk dillərində də özünü göstərir: *dad*, *köç*, *qat*, *şiş*, *don* (isim) – *dad*, *köç*, *qat*, *şiş*, *don* (feil), *sıx*, *düz*, *ac* (sifət) – *sıx*, *düz*, *ac* (feil) və s. Lakin ingilis dilindəki ad-feil omonimliyi bu dilin analitizmə doğru inkişafının nəticəsidir. Türk dillərində isə sinkretik sözlər adlandırılan belə vahidlər ad və feilin tam diferensiaslaşmadığı dövrlə bağlanır. Belə bir fikir var ki, xronoloji inkişafına görə sinkretizm türk dillərinin aqlütinativ quruluş qazanmasından əvvələ aiddir (4, 86).

Aqlütinativ və flektiv dillərdə də analitizm və sintetizm fərqlənə bilər, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, sintetik dillərdə analitizm dil tipinin

göstəricisi olmur, dildə tip anlayışı ilə bağlanır. Bu və ya digər tipə daxil olan hər bir dildə başqa dil tipinin əlamətləri özünü göstərə bilər. Dildə tip anlayışı ilə bağlanan belə əlamətlər dilin konseptual tipini dəyişmir, dildaxili inkişaf qanunauyğunluğunun müxtəlifliyini göstərir. Türk dilləri sintetik dillərdəndir. Bu dillərdə qrammatik mənalər, əsasən, xüsusi formal əlamətlər vasitəsi ilə sözdə sintez olunur. Azərbaycan dilində ismin dörd qrammatik göstərici var və bunların hamısı bir sözdə sintez oluna bilər. Evlərimizdədir – burada ev müstəqil söz və kök morfemdir, bu söz həm leksik, həm də kateqorial mənaya malikdir, sözdə -lər cəmliyin, -imiz mənsubiyyətin, -də yerlik halın, -dir isə şəxs-xəbərliliyin qrammatik göstəricisidir. Şəkilçilər müəyyən rəngə malikdir və sözdə aqlütinasiyanın prinsipləri əsasında sıralanıb.

Azərbaycan dili analitik dillərin bir sıra xüsusiyyətlərini ayırır. Bu dildə sadə sözlər həm də kök morfemlərdir. Belə ki, göz, üz, əl, ev, su və s. kimi təkhecalı sadə sözlər həm də mənalı kiçik dil vahidi, yəni kök morfemlərdir. Təcrid olunan dillərdə olduğu kimi, bu dildə də bir söz cümlədəki yerindən, başqa sözlərlə əlaqə və münasibətindən asılı olaraq müxtəlif sintaktik funksiyaları yerinə yetirə bilər. Bu baxımdan aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək: 1. Daş yığıldı; 2. Əhməd daş yığır; 3. Daş bina tikildi; 4. Əzələ daş kimi bərkiyib; 5. Bu daşdır. Burada 1-ci cümlədə daş mübtədə, 2-ci cümlədə tamamlıq, 3-cü cümlədə təyin, 4-cü cümlədə zərflilik, 5-ci cümlədə xəbər vəzifəsindədir.

İnkişaf etmiş hal göstəricilərinə görə Azərbaycan dili sintetik dillər sırasına daxil olur, lakin bu dildə qoşmalar da qrammatik məna və münasibətlərin ifadəsində xüsusi yerə malikdir. Başqa bir tərəfdən Azərbaycan dilində flektiv dillərin əsas texniki göstəricilərindən olan fuziya özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bir sıra hallarda şəkilçi öz fonetik cildini qorusa, dildə morfoloji müəyyənliyini saxlasa da, kökün asemantikləşməsi sözü sadələşdirir: dağla, qayıq, bıçaq, yorğa, dilim və s. Bəzən kökün asemantikləşməsi eyni kökdən törəyən, semantik əlaqəsini qoruyan sadələşmiş sözlərin yaranması ilə nəticələnir: ayıq – ayıl, oyaq – oyan – oyat, baygın – bayıl, uzun – uzan – uzat – uzaq və s. Bəzən söz daxilində mənalı vahidlərin birləşməsi baş verir: əy – ir – i > əyri, doğ – ur – u > doğru. Bəzi hallarda şəkilçinin tərkibi xarakteri, yəni fuziya ilə yaranması üzə çıxır: laş²; lan²; -ımlı⁴; -ımsov²; -ıl⁴; -casına²; -ıntı⁴; -ağan²; -maca²; -ımız⁴; -sınız⁴ və s.

Ümumən, altay dillərində aqlütinativ deyil, başqa dil tiplərinin əlamətlərinin də yanaşı mövcud olması indiyə qədər tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. V.Kotviç yazır: “aqlütinativ quruluşlu altay dillərinin müasir vəziyyətində onları bir tərəfdən Uzaq Şərqi analitik, bir tərəfdən isə hind-Avropa mənşəli flektiv dillərlə bağlayan çoxlu xüsusiyyətlər var” (6, 30). Tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki, dilin inkişafının müxtəlif mərhələlərində analitizmdən sintetizmə, yaxud da əksinə inkişaf müşahidə

edilə bilər. N.A.Baskakovun fikrinə görə, türk dilləri daha əvvəllər analitik quruluşa malik olmuş, daha sonralar sintetizmə doğru inkişaf etmişlər. Tədqiqatçıya görə müasir türk dillərində qrammatik məna əsasən üç yolla ifadə olunur: 1) müstəqil mənalı sözlə köməkçi sözün birləşməsi nəticəsində; 2) analitik formalarla; 3) sintetik formalarla (3, 55).

Aqlütinativ dilləri bütövlükdə analitik dillər kimi qəbul edənlər də olub (10, 52). E.D.Polivanova görə bu və ya digər morfoloji kateqoriyanın ifadəsinə xidmət edən şəkilçilərin müxtəlifliyi sintetik dillərin tipik əlamətidir. Bu baxımdan o, özbək dilini analitik, rus dilini isə sintetik dillərin nümunəsi kimi qəbul edir. Tədqiqatçıya görə, sintetik dillərdə şəkilçi morfem müxtəlif xüsusi mənalara, yaxud ayrıca ideyaların vəhdətinə malik olur. Analitik dillərdə söz aydın şəkildə əsas və şəkilçiyə bölünür, şəkilçisiz əsas sözə bərabər olur, sintetik dillərdə isə hər bir dəyişən söz əsas və suffiksə malik olmalıdır (10, 52). Başqa bir əsərində E.D.Polivanov yazır: "... təcrid olunan və aqlütinativ dillər analitik dillərin iki başlıca sinfini təşkil edir" (9, 42).

A.A.Reformatski aqlütinasiya və fuziyanı dillərin analitizm və sintetizmə doğru inkişafı ilə bağlayır. Bu tədqiqatçı analitizmi cümlə vasitəsi ilə ifadə olunan informasiyanın dil strukturunun ayrıca elementlərinə ayrılması, ünsiyyətin bütövlə deyil, üzvlənən hissələrin ardıcılığı ilə ifadəsi kimi qəbul edir (11, 69). Bu halda hər bir elementin müstəqilliyi artır, ayrıca elementlərin nitq zəncirindəki sırasının əhəmiyyəti və mənalılığı yüksəlir.

Tədqiqatçıya görə, sintetizmdə informasiya bütöv birləşmə vasitəsi ilə ifadə olunur, birikmiş vahidlərin kompleksi ünsiyyəti təmin edir, bütöv öz hissələri üzərində üstünlük təşkil edir (11, 69). Burada hər bir elementin özünəməxsus yükə malik olması, qənaət prinsipinin gözlənilməsi, söyləmin quruluşunun sadə qaydalara əsaslanması analitizmin, bir elementin müxtəlif, müxtəlif elementlərin isə bir daşıyıcıya malik olması, beləliklə, söyləmin sadə qaydalarla təşkil edilə bilməməsi isə sintetizmin xüsusiyyəti kimi qəbul edilmişdir (11, 70). Nəzərə almaq lazımdır ki, fuzion birləşmələr dildə sintetizmin inkişafına təsir göstərir, aqlütinasiya isə özündə analitizmin əlamətlərini saxlayır. Aqlütinativ dillərdə aqlütinasiya ilə yanaşı, həm izolyasiya, həm də polisintetizm özünü göstərə bilər. Bu baxımdan aqlütinasiya fuziyaya qarşı durur. Maraq doğuran cəhətlərdən biri də odur ki, aqlütinativ və flektiv dilləri, aqlütinasiya və fuziyanı, analitizm və sintetizmi bir sıra əlamətlərə görə qarşılaşdırıran A.A.Reformatski bu qərara gəlir ki, bütün xarakterik əlamətlərinin vəhdətinə görə altay, fin-ugor, yapon, Koreya, bantu və bir sıra başqa dillər aqlütinativ – analitik, hind-Avropa dilləri fuzion – sintetik, semit dilləri isə flektiv – aqlütinativ və tendensiyasının vəhdətinə görə sintetik – analitik dillər kimi qəbul edilməlidir. Burada o da qeyd olunur ki, izolyasiya olunan dillər, bütövlükdə, analitik tipə aid olur. İnkorporlaşan

dillər isə bir əlamətə görə aqlütinativ, başqa əlamətə görə polisintetik dillərə bağlanır, lakin bu dillərdə fuziya olmadığı üçün onlar xüsusi analitik dil kimi qiymətləndirilməlidir (11, 75-76). Göründüyü kimi, tədqiqatçının fikirləri nə qədər qiymətli olsa da, dil tipləri haqqındakı fikrin nəzəri müddəalara tabe etdirilməsinə xidmət edir. Firkimizcə, E.Sepirin konseptual tip haqqındakı fikirləri öz əhəmiyyətini bu gün də saxlamaqdadır: “Bu tip, yaxud ümumi quruluş, yaxud dilin struktur bütövlüyü daha fundamental, daha dərinlərə nüfuz edəndir” (12, 94).

Ədəbiyyat

1. Məmmədov M.T. Linqvistik tipologiya. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2015
2. Rəcəbli Ə.Ə. Tipoloji dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2010
3. Баскаков Н.А. Механизм агглютинации и процессы грамматикализации самостоятельных слов в тюркских языках // ВЯ, М.: Наука, 1978, № 6
4. Кайдаров А.Г. Некоторые аспекты синкретизма первичных основ в тюркских языках // Проблемы современной тюркологии, Алма-Ата, Наука, 1980
5. Костенко С.М. Конверсия как способ образования глаголов от имен существительных в английском языке, АҚД, Ленинград, 1955
6. Котвич В. Исследование по алтайским языкам, М.: 1962
7. Кузнецов П.С. Морфологическая классификация языков. Изд-во. М.: 1954
8. Панфилов В.С. Классы слов / части речи во вьетнамском языке // ВЯ, М.: Наука, 1990
9. Поливанов Е.Д. Опыт частной истории и преподавания русского языка узбекам, Ташкент, 1935
10. Поливанов Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. Ташкент, 1933
11. Реформатски А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова // Лингвистика и поэтика, М.: Наука, 1987
12. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи, М – Л, Государственное социально – экономическое издательство, 1934

Айшен Гусейнова

В языке аналитизм и синтетизм

Резюме

Статья посвящена одной из сложных проблем языкознания – проблеме аналитизма и синтетизма в языке. Дифференциация аналитических и синтетических языков проявляется с ранних эпох типологической лингвистики. Немецкий ученый А.Шлегель различал, с одной стороны, изолирующие, аффиксирующие и флективные языки, с другой стороны, делил флективные индоевропейские языки на древние синтетические и новые аналитические языки. Следует отметить, в разработке сравнительно-исторического языкознания важную роль сыграло знакомство европейцев с санскритом. А.Шлейхер - один из выдающихся представителей сравнительно-исторического языкознания выдвигает идею реконструкции праязыка, представляет индоевропейские языки как родовое древо рода. Он также считается основателем натурализма в лингвистике. Эту идею в дальнейшем развивает основатель типологического языкознания В.Гумбольдт.

Ayshen Huseynova

In Language analytism and synthetism

Summary

The article is devoted to one of the difficult problems of linguistics - the problem of analytism and synthetism in the language. Differentiation of analytical and synthetic languages is manifested from early eras of typological linguistics. German scientist A.Schlegel distinguished, on the one hand, insulating, affixing, and inflectional languages; on the other hand, he divided inflective Indo-European languages into ancient synthetic and new analytical languages. It should be noted that the acquaintance of Europeans with Sanskrit played an important role in the development of comparative historical linguistics. A. Schleicher - one of the prominent representatives of comparative-historical linguistics puts forward the idea of reconstructing the proto-language, presents Indo-European languages as a clan tree. He is also considered the founder of naturalism in linguistics. This idea is further developed by the founder of typological linguistics, V. Humboldt.

Rəyçi: Məhəmməd Məmmədov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYDAN ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
aydan.aliyeva1986@gmail.com

LİNGVOKULTUROLOGİYANIN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, etnos, milli xarakter, mədəniyyətlərarası ünsiyyət

Keywords: language, culture, ethnos, national character, cross-cultural communication

Ключевые слова: язык, культура, этнос, национальный характер, межкультурная коммуникация

Dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin araşdırılması XVIII əsrdə başlasa da, bu problemin ətraflı öyrənilməsi keçən əsrə təsadüf edir. Bu mövzu ilə bağlı diçilik sahəsində bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin təsvirinə ilk olaraq Humboldtun tədqiqatlarında rast gəlinir. Dil fərdlər arasında ünsiyyət vasitəsidir, mədəniyyət isə cəmiyyətin müəyyən inkişaf səviyyəsini əks etdirir. “Mədəniyyət” sözü etimoloji olaraq latın sözü olan “colere” sözündən yaranmışdır və “tərbiyyə, inkişaf” mənasını ifadə edir. Lakin “mədəniyyət” termin olaraq bir çox mənalara da bildirir. Dil mədəniyyəti qoruyur və onu nəsildən-nəslə ötürür. Eyni dildə danışan insanlar belə bəzən bir-birini düzgün anlamır və bunun səbəbi məhz mədəni baxımdan fikir ayrılığının olmasıdır. İnsanın nitqi sözlərdən ibarətdir. Ünsiyyət qurmaq üçün bizim sözlərə ehtiyacımız var. Sözlər insanları birləşdirir, ünsiyyət qurmağa imkan yaradır. Ünsiyyətsiz cəmiyyət mövcud deyil, cəmiyyətsiz isə mədəni, düşünən, sosial bir insan mövcud deyil. Hər şey dildə toplanır. Beləcə dil ünsiyyət vasitəsidir, fikirləri ifadə etmək üçün bir üsuldur. İnsanların dünya və həyat haqqında bütün düşüncələri dildə toplanır. XX əsrin sonunda isə bütün bu amillərə dilin başqa xüsusiyyəti də əlavə olundu. Dil mədəniyyətin məhsulu, onun əsas tərkib hissəsi və mədəni kodların formalaşması üçün əsas amil oldu. Dilin əsas funksiyası onun mədəniyyəti qoruması və nəsildən-nəslə ötürməsidir. Məhz buna görə mədəniyyət şəxsiyyətin, milli xarakterin, cəmiyyətin və millətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bildiyimiz kimi fərqli dillərdə mədəni amillər müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Bu terminlər həmin dilin mədəniyyətinə məxsus olan adətlərin və dəyərlərin sisteminin olması ilə bağlıdır (4, 56). Dil mədəniyyətin güzgüsüdür, onda yalnız insanı əhatə edən ətraf mühit, onun həyat şərtləri deyil, həmçinin millətin şüuru, mentaliteti, milli xarakteri, həyat tərz, adət- ənənələri,

dəyərləri, dünya görüşü də əks olunur. Dilin güzgü ilə müqayisə edilməsi düzgündür, çünki onda həqiqətən bizi əhatə edən mühit əks olunur. Hər bir sözün arxasında real həyat hadisəsi durur. Dil hər şeyi: coğrafiyanı, iqlimi, tarixi, həyat şərtlərini əks etdirir. Dünya hadisələrinin dildə ifadə olunması həmin dildə danışan millətin kollektiv yaradıcılığıdır ki, bu da dil vasitəsilə başqa bir nəsə ötürülür. Bütün deyilənləri nəzərə alsaq, demək olar ki, dil işarələr sistemidir və insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Mədəniyyət isə cəmiyyətin həyat tərzidir ki, nəsildən-nəsə ötürülür. Dil və mədəniyyətin subyekti insandır. İnsanlar dil vasitəsilə ünsiyyət qurur və bir-birlərinə məlumat ötürürlər. Dil yaratmanın, inkişafın və mədəniyyətin qorunması üçün vasitədir. Dil və mədəniyyət bir-biri ilə sıx əlaqədədir və bir-birindən ayrı mövcud ola bilməzlər. Bu qeyd olunan fikirlərin fonunda yeni bir elm sahəsi olan linqvokulturologiya (latın dilindən tərcümədə *lingua* 'dil', *cultura* 'mədəniyyət', *logos* 'elm') yarandı. Linqvokulturologiya- dilçiliyin sərbəst istiqaməti olaraq dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən elm sahəsi kimi XX əsrin 90-cı illərində formalaşmağa başlamışdır. Elmin bu yeni sahəsi öz terminoloji aparatını yaradır ki, burada həm linqvistik, həm də kulturoloji əsaslar əks olunur. Müasir dilçilik tədqiqatlarında linqvistik və kulturoloji aspektdə təhlillər aparan və son vaxtlar çox sürətlə inkişaf edən sahə məhz linqvokulturologiyadır. Linqvokulturologiya dilçiliyin yeni bir sahəsi olaraq XIX əsrin əvvəllərindən etibarən araşdırmaya cəlb edilmiş elm sahəsidir. Bu sahənin əsasını dil və mədəniyyət, dil və etnos, dil və milli mentalitet arasında qarşılıqlı münasibət mexanizminin tədqiqi təşkil edir. Bu sahə dil, mədəniyyət və insan amilindən ibarət üçlüyü əhatə edir. Əvvəllər daha çox linqvistik və ekstralingvistik faktorlar çərçivəsində tədqiq edilən dillər, 90-cı illərdən etibarən sosial-kulturoloji aspektlərdə araşdırılmağa başladı ki, bu da öz növbəsində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı şəkildə araşdırılmasına zəmin yaratdı. Dil və mədəniyyət problemlərinin araşdırılması digər elm sahələrinin obyektı olsa da, onların spesifik cəhətlərini nəzərə alaraq daha dərinlən araşdırma aparmaq üçün yeni bir sahənin- linqvokulturologiyanın yaranması dil ilə milli mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynadı. Digər dilçilik sahələrindən fərqli olaraq linqvokulturologiya dilin milli-mədəni xüsusiyyətlərini və bu xüsusiyyətlərin dilə təsirini öyrənir. Linqvokulturologiya həm linqvistik, həm də ekstralingvistik amilləri özündə birləşdirir (6, 28). Dil, mədəniyyət və etnosun qarşılıqlı əlaqə problemi yeni deyil. Hələ XX əsrin əvvəllərində alman alimləri olan Qrim qardaşları bu problemi həll etməyə çalışmışlar. Bu fikirlər 60-70- ci illərdə rus alimləri tərəfindən daha da genişləndirilmişdir. Bu sahədə ən geniş yayılmış fikirlər Humboldta aid olmuşdur ki, alim dili "xalqın ruhu" hesab edirdi. Onun fikrincə mədəniyyət dildə mövcuddur. O mədəniyyətin həqiqi reallığıdır və insanı mədəniyyətə doğru aparır.

Beləliklə, XX əsrin sonlarında dilçilikdə belə bir fikir formalaşmağa başladı ki, dil yalnız mədəniyyətlə əlaqədə deyil, dil mədəniyyətdən doğur və onu ifadə edir. Dil həmçinin mədəniyyətin yaranması, inkişafı və qorunub saxlanaraq nəsil-dən-nəslə ötürülməsində mühüm rol oynayır. Linqvokulturologiya linqvistika və kulturologiyanın birləşməsindən əmələ gələn bir elm sahəsi kimi mədəniyyətin dildə təəcəssüm olunan və möhkəmlənən xüsusiyyətlərini araşdırır. Bu yalnız iki elm sahəsinin birləşməsi deyil, onların vəhdətindən yaranan yeni bir elm sahəsidir. Çünki bu linqvistika və kulturologiyanın müvəqqəti birliyi deyil, elmin fənnlərarası sahəsidir ki, öz məqsədləri, tədqiqat obyekti və metodları mövcuddur. Linqvokulturologiya xalqın dili ilə mədəniyyəti arasında sıx əlaqə, dilin inkişafının insanın yaradıcı fəaliyyətinin nəticəsi kimi başa düşülməsidir. Linqvokulturologiya termini V.N.Teliya, V.Vorobyova, V.A.Maslova, Y.S.Stepanov, V.Şakleinanın əsərlərində meydana çıxmışdır. Ümumən bu sahənin inkişafını iki dövrə bölmək mümkündür: birinci dövr Humboldt, Sepir kimi alimlərin tədqiqatlarını əhatə edir. İkinci dövr isə linqvokulturologiyanın sərbəst tədqiqat sahəsi kimi inkişafını əhatə edir. Bu elm sahəsinin inkişaf dinamikası daha bir yeni dövrün təməlini qoyur ki, bu da linqvokulturologiyanın hal-hazırkı vəziyyətini əks etdirir. Aparılan çoxsaylı tədqiqatlar bu elm sahəsinin fundamental fənnlərarası elm kimi inkişaf etməsinə şərait yaradır (6, 28). Bilindiyimiz kimi dil və mədəniyyət arasında olan əlaqə dünya dilçiliyində uzun müddətdir ki araşdırılır, lakin İtalyan və Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə son dövrlər araşdırmalar aparılmağa başlanılmışdır. İtaliyada linqvokulturologiyanın yaranması və inkişafı əsasən xarici dillərin tədrisi fonunda meydana çıxmışdır. İtalyan dilçiliyində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birinə təsiri ilə bağlı yazan alim Paolo Balboni dil və mədəniyyəti mədəniyyətlərarası ünsiyyətin əsas hissəsi kimi görür. İtaliyada olduğu kimi Azərbaycanda da son dövrlərdə linqvokulturologiya sahəsində tədqiqatlar aparılır, müəyyən elmi işlər yazılır və dillə mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri izah edilir. Rusiyada isə bu yeni elm sahəsində çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır və XX əsrin sonlarında Moskvada artıq bir neçə linqvokulturologiya məktəbi mövcud idi.

- Stepanov məktəbi. Bu məktəb metodologiya baxımından Benvenist konsetinə yaxın

idi. Məqsədi mədəniyyəti diaxronik aspektdə təsvir etmək idi. Bu məqsədlə əsasən müxtəlif dövrlərə aid olan mətnlər üzərində təhlillər aparılırdı. Aktiv dil daşıyıcıları nəzərə alınmırdı.

- Teliya məktəbi. Bu məktəb frazeoloji vahidlərin linqvokulturoloji analizinə görə

dilçilik sahəsində məşhurlaşmışdır. Teliya və onun tələbələri dil vahidlərini canlı dil daşıyıcısının mövqeyindən çıxış edərək təhlil edirlər.

• Vorobyov məktəbi. Vereşaqin və Kostomarovun konsepsiyasını inkişaf etdirir (10,48).

Bugün linqvokulturologiyanı nəzərə almadan linqvistik araşdırmalar aparmaq mümkün deyil. Çünki millətə məxsus bir çox faktorlar məhz mədəniyyətlə bağlıdır və mədəniyyətlə bağlı nüanslar bir çox məsələləri izah edir. Linqvokulturologiyanın bir elm sahəsi kimi obyektini mədəni informasiyanı ötürən dil ilə mədəniyyət və bu mədəniyyəti yaradaraq ondan istifadə edən insanın tədqiqi təşkil edir. Predmeti isə mədəni anlam ifadə edən dil vahidləridir. Bunlara misal aşağıdakıları göstərmək olar: 1) ekvivalenti olmayan leksik vahidlər və boşluqlar; 2) dildə möhkəmlənən mifoloji ifadələr, arxetiplər, adətlər və rituallar; 3) dildəki frazeoloji vahidlər; 4) stereotip və simvollar; 5) metaforalar və dil vasitələri; 6) dilin stilistik layı (6, 36). Dil, mədəniyyət və etnos arasında qarşılıqlı əlaqə problemi fənnlərarası bir problemdir. Bu problemin həlli fəlsəfə, sosiologiya, kulturologiya, dilçilik, stilistika, etnolinqvistika və linqvokulturologiya kimi elmlərin vəhdəti şəraitində mümkündür. Məşhur rus alimi Maslova dil və mədəniyyətin oxşar cəhətlərini aşağıdakı kimi qeyd edir: 1) Dil və mədəniyyət insanın dünyagörüşünü əks etdirir; 2) Dil və mədəniyyət dialoq şəklində mövcuddur; 3) Dil və mədəniyyətin subyektivi insandır; 4) Dil və mədəniyyətin əsas xüsusiyyəti onların tarixiliyidir (6, 87). Dil və mədəniyyət arasında fərqli cəhətlərin də mövcudluğunu göstərən alim bunları da aşağıdakı kimi ifadə edir: 1) Mədəniyyət elə bir işarələr sistemidir ki, təkbəşinə mövcud ola bilməz; 2) Dil və mədəniyyət iki fərqli işarələr sistemidir (6, 60). Uenying Jiang isə (Wenying Jiang) “Mədəniyyət və dil arasında əlaqə” məqaləsində dil və mədəniyyəti metaforik cəhətdən izah edir: 1) Fəlsəfi baxımdan. Dil və mədəniyyət canlı orqanizmdir, dil cisim, bədən, mədəniyyət isə qandır. Mədəniyyətsiz dil ölüdür, dilsiz isə mədəniyyətin formasından belə söhbət gedə bilməz; 2) Ünsiyyət baxımından. Ünsiyyət üzumdür, dil üzümək bacarığıdır, mədəniyyət isə sudur. Dilsiz ünsiyyət ancaq dayaz su ilə müqayisə edilə bilər, mədəniyyətsiz isə heç ünsiyyət olmazdı; 3) Praqmatik baxımdan. Ünsiyyət nəqliyyat, dil təkdir, mədəniyyət isə işıqdır. Dil ünsiyyəti həm sürətləndirir, həm yavaşdır, mədəniyyət nizamama salır (2, 55). Müasir dövrdə dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birinə qarşılıqlı təsiri problemi dilçi və mədəniyyətşünaslar arasında mübahisəli məsələ olaraq qalmaqdadır. Buna səbəb hər iki təzahürün, yəni həm dilin, həm də mədəniyyətin struktur və funksional baxımdan rəngarəng olmasıdır. Bu problemin tədqiqi tarixinin nəzərdən keçirilməsi dilçilik və mədəniyyətşünaslıq tarixində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə bir-birinə zidd iki mülahizənin olduğunu söyləməyə imkan verir. Birinci mülahizənin tərəfdarları dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini,

eləcə də onların bir-birinə qarşılıqlı təsirini inkar edirlər. Onların fikrincə, dil və mədəniyyət öz məzmun və funksiyalarına görə fərqli təzahürlərdir və bu təzahürlər arasında heç bir bağlılıq yoxdur. Çünki mədəniyyəti insanın əldə etdiyi nailiyyət hesab etmək mümkündürsə, dil haqqında bunu söyləmək olmaz. Bu qəbildən olan tədqiqatçılar dilin immanent sistem olması, yəni sosial, mədəni və digər şərtlərdən asılı olmayaraq yalnız öz xüsusi qanunları ilə idarə olunan bir sistem olmasından çıxış edir. Tədqiqatçıların ikinci qrupu belə bir mülahizəni müdafiə edir ki, dil və mədəniyyət fərqli təzahürlər olsa da, onların arasında qarşılıqlı əlaqə var. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə belə yanaşma ümumi dilçiliyin banisi V.Fon Humboldtun dilçilik görüşlərinə əsaslanır. Məhz V.F. Humboldt dünyaya xüsusi baxış vasitəsi ilə dildə öz əksini tapan mədəniyyətin milli xarakteri barədəki ideyanı əsaslandırdı. Onun fikrincə, dil və mədəniyyət müstəqil fenomenlər olsa da, dil və mədəniyyətin ontoloji birliyini təmin edən dil işarələrinin mənası vasitəsi ilə bir-birinə bağlanırlar. Doğrudan da, məhz dilin sayəsində əvvəlki nəsillər tərəfindən toplanmış bilik və bacarıqların mənimsənilməsi və sonrakı nəsillərə ötürülməsi baş verir. Dil ictimai hadisədir və insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsidir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dilə tələbat da artır. Dilin zərurətdən, yəni birgə fəaliyyət göstərmək tələbatından yarandığı fikrini alman dilçisi Vilhelm Humboldt da öz əsərlərində sübut etməyə çalışmışdır. O, yazırdı: “Dilin ilkin mənbəyi bizim üçün əlçatmaz sirrdir. Dil şübhəsiz insandan yaranmışdır. İnsan yalnız dilin sayəsində insandır. Dil insanların dünyagörüşünün yaranması üçün zəruridir. Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir. Dil yalnız cəmiyyətdə inkişaf edir. Dilə ölü məhsul kimi deyil, yaradıcı bir proses kimi baxmaq lazımdır. Xalq bədii yaradıcılıq və fikirləşmə yoluna qədəm qoyduqda dilə əks təsir göstərir” (8, 39). Dil və mədəniyyətin vəhdəti, onların bir-birinə təsiri öz əksini linqvokulturoloji tədqiqatlarda tapır ki, bu da bir çox millətlərin mədəni xüsusiyyətlərinin dildə necə əks olunduğunu izah etmək üçün şərait yaradır. Müxtəlif millətlərin mədəni xüsusiyyətlərinin araşdırılması mədəniyyətlərə-rası ünsiyyət prosesində meydana çıxan problemlərin həllinə imkan yaradır. Beləliklə, hər hansı bir dilin yalnız linqvistik deyil, həmçinin kulturoloji baxımdan tədqiq edilməsi həmin dil və bu dildə danışan millət haqqında tam formada məlumat almaq üçün zəruri amildir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992.
2. Ağabəyli V. İngilis dilinin ABŞ və Kanada variantlarının formalaşmasında linqvokulturoloji amillərin rolu, f.f.d... diss., Bakı, 2015.

3. Balboni. E.P. "Parole comuni, culture diverse. Guida alla comunicazione interculturale", Venezia, Edizione Marsilio, 1999.
4. Balboni E.P. "La comunicazione interculturale", Venezia, Marsilio Editori, 2007.
5. Cahangirov F.F. Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
6. Hüseynov İ., Əfəndiyev T. Kulturologiya tarixi, Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Mars print, 2012 .
7. Məmmədova S. Mədəniyyətşünaslıq. Bakı: Kooperasiya, 2001.
8. Маслова.В.А. Лингвокультурология, М.: Академия, 2001.
9. Рәсəбов Ə.Ə. Dilçilik tarixi, Bakı: Maarif, 1987.
10. Воробьев В.В. Лингвокультурология, Москва, Издательство Российского университета дружбы народов, 2006

A.Aliyeva

**On the Theoretical Issues of the linguocultural studies
Summary**

The paper "On the Theoretical Issues of the linguocultural studies" focuses on the correlation between language and culture, as well as the emergence and development of a new branch of science - linguocultural studies. The paper touches upon the development of the mentioned branch of science, its theoretical frameworks, as well as the relevant researches conducted in this field. Furthermore, the paper covers a brief overview of the linguocultural schools, including researches undertaken by the representatives of those schools. Researches conducted mainly by Russian scholars V.N. Teliya, V. Vorobyova, V.A. Maslova, and Y.S.Stepanov in the sphere of linguocultural studies and their conclusions are elucidated. The paper explains thoroughly the purpose, object, and the subject matter of the linguocultural studies. A brief overview of the appropriate researches in the world linguistics, including those started in Azerbaijan and Italy is included as well. In reference to Italian linguistics, the studies conducted by famous linguist E. Balboni on the correlation of language and culture, as well as the current interest in this field are emphasized. The paper shows that the emergence and development of linguocultural studies in Italy arose mainly from the teaching of foreign languages. Linguist Paolo Balboni, who wrote about the interrelationship of language and culture in Italian linguistics, considers language and culture as the central part of intercultural communication. In recent years, the researches in the field of linguocultural studies are conducted in Azerbaijan as well and the correlation between language and culture is explained.

А.Алиева

**Теоретические проблемы лингвокультурологии
Резюме**

Статья «Теоретические проблемы лингвокультурологии» посвящена развитию нового научного направления - лингвокультурологии, возникающей на фоне взаимовлияния языка и культуры. В статье освещается возникновение упомянутой научной области, ее теоретические основы и научные исследования, проводимые в этой области. Дается краткая информация о школах лингвокультурологии, а также о научных исследованиях, проводимых представителями этих школ. Представлены результаты исследований российских ученых, таких как В.Н.Телия, В.Воробьева, В.А. Маслова, Ю.С.Степанов, а также их результаты в области лингвокультурологии. В статье подробно изложены цель, объект и предмет исследования как новая наука- лингвокультурология. Дается краткий обзор исследований в области мировой лингвистики в этой области, а также исследования в Азербайджане и Италии. Ссылаясь на итальянскую лингвистику, в статью включены труды известного лингвиста Э. Балбони о взаимосвязи между языком и культурой и подчеркивается интерес к этой области в Италии в настоящее время. В статье утверждается, что создание и развитие лингвокультурологии в Италии возникло на фоне преподавания иностранных языков. Паоло Балбони, ученый и писатель, который способствует взаимодействию и взаимосвязи между языком и культурой в итальянской лингвистике, считает язык и культуру важной частью межкультурного общения. В последние годы, как и в Италии, так и в Азербайджане были проведены исследования в области лингвокультурологии, написано несколько научных работ и объяснено взаимное влияние языка и культуры.

Rəyçi: Aynur Quliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
E-mail: rahi76@mail.ru

MÜASİR İSPAN DANIŞIQ DİLİNİN ARGENTİNA VARIANTINDA LEKSİK VARIATIVLİYİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: leksik variativlik, milli-mədəni xüsusiyyətlər.

Ключевые слова: лексические варианты, национально-культурные особенности.

Key words: lexical varieties, national and cultural features.

Dünyanın müxtəlif coğrafi ərazilərində yaşayan, fərqli dillərdə danışan xalqların əxlaq-mənəvi dəyərlərini, həyat tərzini, adət-ənənələrini tanıتماqla mədəniyyətin inteqrasiyası həyata keçirilir. Bu prosesin reallaşmasında ən böyük maneə, müxtəlif mədəniyyətlərin əsas ifadə vasitələrindən biri olan dil və onun variativliyidir. Məhz əsas ünsiyyət vasitəsi olan dilin müxtəlif tərzdə səslənməsi, qrammatik quruluşu və leksik tərkibi müəyyən vəziyyətlərdə onun anlaşılmasında maneə törədir.

XX əsrin rəngarəng mediya vasitələrinin Cənubi amerika xalqlarının biri-birini tanımasında, informasiya mübadiləsində rolu böyükdür. lakin, bu məlumatlara çox vaxt birtərəfli və ya subyektiv yanaşıldığından, Cənubi amerika ispan xalqının həyatı, məişət tərzı və mədəniyyəti haqqında obyektiv təsəvvür yarada bilmir. Uzun illərdən bəri bir yerdə yaşamış hindu xalqlarının mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən bəhrələrk inkişafın hazırkı mərhələsinə çatması dünyanın ən qaynar müzakirəsinə çevrilmiş ispan dilinin variativliyi dilçilərin maraq dairəsinə səbəb olmuşdur. Bu tədqiqatlar sayəsində ispan və hindu mənşəli xalqları, mədəniyyətləri biri-birinə yaxınlaşdıraraq, dünyada tammılaşma zəmin yaradır.

İspan dilində yaranan variativliyə həm xarici, həm də daxili faktorların təsiri güclüdür. Dilin variativliyinə təsir göstərən daxili faktorları sözlərin fonetik tələffüzü, morfoloji quruluşu, semantik və üslubi xüsusiyyətləridir. Dilin leksik və qrammatik variativliyində bir sıra ünsürlərin təzahür etməsi həmin dilin tarixi inkişafının özünəməxsus qaydaları ilə müəyyənəşir. Leksik variantların mahiyyətini araşdırarakən leksik vahidlərin ayn-ayn komponentlərinin dəyişməsi və ya onların başqa komponentləri ilə əvəzlənməsi və s. Amilləri nəzərə almaq vacibdir.

Cənubi Amerika ölkələrində insanlar arasında ünsiyyətin əsas vasitəsi olan ispan dili, cəmiyyət və onun inkişafının əsasıdır, ispan danışiq dilində leksik variantın yaranma səbəbi həm dilin daxili sistemində, həm də dilin

yaşaması üçün konkret sosial-tarixi formalarından irəli gəlməsi ilə əlaqələndirmək mümkündür. Cənubi Amerika mədəniyyətləri arası dialoq zamanı yeganə ispan dili ilə bağlı qarşıya çıxan problem, hər bir variantın özünəməxsus leksik xüsusiyyətlərinin olmasıdır. İspan dilinin variativlik problemini təhlili zamanı şifahi nitq, onun şifahi və yazılı formaları (savadlı təbəqənin yazılı forması), cəmiyyətin orta təbəqələrinin nümayəndələrinə xas olan sadə danışq dili, cəmiyyətin aşağı sinfinin azsavadlı və yaxud savadsız nümayəndələrinə xas olan danışq tərzini, yerli xalqın dilə təsirini nəzərə almaq lazımdır.

İspan dilini tədqiq etmiş dilçilər dilin variativliyə müxtəlif istiqamətdə yanaşırlar. Nora Muxika Argentinada ispan dilinin geniş tədqiq apararaq, standartlara uyğun dilin variativliyinin konsepsiyalarının analizinə və sintaktik, morfoloji və leksik aspektlərinin təhlilinə ayırır. İspan dilinin variativliyi bir mənalı şəkildə linqvistik anlayışın variasiyası kimi izah etmək mümkün deyil. Variasiya və variativlik- standartları müəyyənləşdirən nisbi anlayışdır. Variasiya və standartlar arasında fərqliliyi ilk baxışdan həll etmək çətin görünsə də variasiya və norma arşında məhdudiyyət paralel anlayış kimi yanaşı qoyulan linqvistik variativlik hesab edilir (2).

Öz oxşar və fərqliliyi əsasında yaranan çətinliklər sərhəd tanımır. Bundan savayı, müəyyən dəyişikliklərə uğrayan ispan dilinin inkişaf etməsi faktı və ispanidilli cəmiyyətin əldə etdiyi sistematik və alternativ formaları ispan dilinin qanunlarının dəyişməsi kimi anlaşıla bilər. Argentinada hökm sürən özünəməxsus mədəni-tarixi- ərazilərinin ən-ənələri və onun müxtəlifliyini əks etdirən iki faktor əsasdır: yerli xalq ilə əlaqədə və digər tərəfdən immiqrantların variativliyə təsiri faktoru əsasdır. Levadovski qeyd edir ki, bir dilə aid olan qaydalar sistemini təyin etmək üçün linqvistik cəmiyyətin üzvlərinin ifadələrində yaranan fərqli xüsusiyyətləri də nəzərə almaq lazımdır (3).

Görkəmli ispan dilçisi Lopez Moralezin araşdırmalarına əsasən qeyd etmək lazımdır ki, yeni texnologiyamın gücü sayəsində, TV və kino vasitəsi sözlərin yayılması, xarici sözlərin ümümləşməsi, əlbətdə ki, bu faktorların təsiri leksik variativlikdə üstünlük təşkil etməsi digər səbəblərdən biridir. Eyni zamanda, ölkənin və ya ərazinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirən neologizmlərin vacibliyini də vurğulamaq lazımdır. Məsələn, “-izar” sufiksi ilə yaranan menemizar, farandulizar, judaizar, hebraizar, catamarquizar kimi sözləri sosial və iqtisadi situasiyalar ilə əlaqəli olan neologizmlərin yaranmasına tələbat yaranır, “-ear” şəkilçisi vasitəsi ilə mənaca yem fəllər yaranır. Məsələn, *melonear*- fəllində “*melon*” sözünün əsas mənası “qovun” ilə yanaşı, bəzi ərazilərdə “baş” variantına “-ear” şəkilçisini sözün sonuna artıraraq “*başçılıq etmək*” mənasını verir.

İlk növbədə leksik variativlik ərazinin mədəniyyətini və yaradıcılığını özündə əks etdirir. Hadisələrin, əşyaların, vəziyyəti təyin etmək, fəll, isim və

ya sifət vasitəsi ilə onları dəyərləndirmək üçün leksik variantların ərazi baxımından ümumişlək və dəqiq mənanı təyin etmək məqsədi ilə lüğətlərin tərtib edilmişdir. Keçua dilində an növünü bildirən *llachiwana* sözünün variant-*lechiguana-bal* leksik mənasında danışır dilində işlənir. Həmçinin, *cochobo-trabajo propio, fijo- daimi iş yeri* kimi işləkdir. Mədəni ən-ənələrini və mədəniyyətim özündə əks etdirən bu lüğətdə müəyyən ərazinin şivələrinə daxil olmuş sözlərin geniş, zəngin semantik xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyini araşdırmaq maraq doğurur.

İspan dilinin əsas zənginləşmə mənbəyi dilin daxili imkanları sayəsində dilin lüğət tərkibi güclənir. Sözlərin dilə alınma sözlərin nəticəsində dildə yaranan paralellər bir çox hallarda məna çalarlanmın, incəliklərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, eyni məfhumu adlandıran müxtəlif mənşəli sözlər bir çox hallarda dəqiqliyə, konkretliyə xidmət edir, digər bir sözlə bildirmək imkanına malik olur. Bu o demək deyil ki, yenilik yalnız alınma dil vahidləri ilə çatdırılmalıdır, təbiidir ki, milli sözlərə daha geniş yer verilməlidir. Məlumdur ki, ispan danışığı dili mütəxəssislər inkişaf etdirir və çox asanlıqla başqa dilə keçərək orada inkişaf edə bilər. Elmi texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı ispan leksik variativliyin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir, ispan dilinin leksik variativliyi dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşır. Elmi texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər və mədəniyyətimizin inkişafı ana ispan dilində anlayışlar, terminlər vasitəsi ilə öz əksini tapır.

Əslində ispan dilin lüğət fondunun zənginliyi dilin daxili imkanları hesabına təmin edilməsi həmin dilin tarixiliyini bir daha sübut edir. Sözlərin məzmunca və formaca milliləşməsi üçün dilin daxili imkanları hesabına digər sözlərlə ifadə etmək aktual linqvistik problemə çevrilir.

Qloballaşmanın dilə təsiri ilə Argentina danışığı dilində leksik variativlik sözlərin semantikasına və işlənmə məqamına görə zəngindir. Müxtəlif sahələrdə bu və ya digər sözlər İspaniyada, Argentinada müxtəlif leksik variativliyi ilə seçilir. Bir sıra sahələri əhatə edən leksik varianları araşdırarkən əyani şəkildə görmək üçün sözlərin semantikasına görə aşağıdakı kimi qruplara ayırırık:

- 1.məktəb ləvazimatları adlarının leksik variantları;
- 2.sənət adı bildirən leksik variantlar;
- 3.təhsil sahəsində işlənən sözlərin leksik variantları;
- 4.rəsmi sənəd adlarının leksik variantları;
- 5.nəqliyyat vasitələrinin leksik variantları;
- 6.undan hazırlanan məhsulların adı bildirən leksik variantlar;
- 7.mətbəxt ləvazimatı adı bildirən leksik variantlar.

variantları		
№	İspaniya	Argentina
1	cuartilla	hoja medio oficina
2	folio	hoja tamano oficio
3	holandesa	hoja tamano carta
4	sello	estampilla
5	paquete postal	encomienda
6	apartado postal	casilla de correo

Mətbəxt ləvazimatı adı bildirən leksik variantlar		
№	İspaniya	Argentina
1	cazo	olla chica
2	bandeja (para hacer hielo)	cubitera, hielera
3	bote	pote
4	garrafa	damajuana

Sənət adı bildirən leksik variantlar		
№	İspaniya	Argentina
1	camarero	mozo
2	lotero	vendedor de loteria
3	limbiobotas	lustradores
4	peón de albañileria	ayudante de albañil
5	asistenta	mucama, em-pleada domestica
6	canguro	niñera
7	mozo	changanín
8	revisor	guarda
9	presentador (de radio o tv)	conductor
10	notario	escribano
11	persona que arregla neumáticos	gomero

Təhsil sahəsində işlənən sözlər		
№	İspaniya	Argentina
1	aula	aula, salón
2	guardería	jardín de infantes
3	notas	boletín
4	chuleta	machete
5	examinarse	dar una prueba
6	suspender, catear	desaprobar, ser bochado
7	estudioso, empollón	aplicado, traga
8	formación profesional	capacitación
9	tribunal académico	mesa de examen, tribunal de examen
10	estuche, plumier	cartuchera
11	vacaciones escolares	receso escolar

Rəsmi sənədlərin adlarının leksik variantları		
№	İspaniya	Argentina
1	carne de identidad (DNI)	Documento Nacional de Identidad
2	partida de nacimiento	partida de nacimiento
3	libro de familia	libreta de casamiento
4	expediente policial, acta policial	prontuario policial, ficha policial

Nəqliyyat vasitələrinin leksik variantları		
№	İspaniya	Argentina
1	autobús	collective
2	autocar	micro, ómnibus
3	metro	subte

4	coche restaurante	coche comedor
5	coche cama	coche cama

Undan hazırlanan məhsulların adını bildirən leksik variantlar

№	İspaniya	Argentina
1	barra de pan	bagette, flauta
2	pan de molde	pan de miga
3	colín, palito	grisina
4	pasta	masita
5	goffe	waffle
6	crep	panquete
7	biscocho	vainilla
8	cruasán	medialuna
9	tarta	torta
10	pastel de frutas	tarta

Müasir ispan dilinin Argentina variantında milli mədəni ən-ənələr təsiri ilə dildə işlənən sözlərin leksik variantların öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Göstərdiyimiz bu nümunədən aydın olur ki, Argentina variantı İberyanmadasından fərqlənir. Qəbul olunmuş kasteyano dilindən fərqli olaraq Argentina variantında bəzi sözlər yazılış formalarını dəyişmiş, bəziləri qısaldılaraq abbreviasiyaya uğramış, bəziləri isə öz leksik mənalarmı tamamilə itirmişlər.

Ədəbiyyat

1. Antonio Molero, El espanol de Espanay el espanol de America, vocabulario comparado., Madrid, 2008, p.66-74
 2. Levadovski Teador, Diccionario de Lingüística, Madrid, 1987
 3. Lopes Morales, Tendencias del lexico hispanoamericano, 2001
 4. Nora Mugika, Acerca de la tensión norma- variación lingüística. Revista virtual de Estudios de Lenguaje. V5, 2007
 5. Баральдо дель Серро, М.Л. Испанский язык в Аргентине, Сборник научных статей в честь проф. В.Т. Клокова. Саратов:Издательский Центр «Наука», 2014. –С. 163 –169
- Баральдо дель Серро М. Л.Языковые группы в Аргентине / М.Л.

Современные проблемы языкознания, литературоведения, межкультурной коммуникации и лингводидактики: сборник научных статей, ИД «Белгород», 2014. С. 325 –329

Р.Г.Мамедова

**Анализ лексической вариативности аргентинского варианта
современной испанской разговорной речи**

Резюме

В статье даётся обзор исследования вариативности на различных языковых уровнях в испанском языке. Развитие и усовершенствование лексической вариативности играет важную роль в общекультурном развитии и обогащении языка испаноязычных народов.

Развитие испанского языка в Аргентине – процесс довольно сложный и неоднозначный, определяющий его большую неоднородность сравнительно с исконно испанским. Эта разнородность особенно очевидна на морфологическом, лексическом и синтаксическом уровнях. Особой спецификой отличается. При этом испанский язык в Аргентине подвержен влиянию коренных языков Испании. Уникальность аргентинского испанского языка заключается в способности сохранять свою аутентичность в полиязыковой среде Аргентины, хранить и передавать из поколения в поколение номинанты культурных реалий. Такая природа аргентинского испанского, которая, с одной стороны, характеризуется некоторой консервативностью, а с другой, стремлением к эволюции.

Аргентине многие слова используются в расширенном значении. Помимо определения, присущего основному испанскому варианту, лексика вбирает новые значения, типично передаваемые в Испании в испанском языке.

**The analysis of the lexical varieties of the modern version of Spanish
spoken language in Argentina
Summary**

The article is given the review of the investigation of the variation on different language's levels in the Spanish language. The growth and the perfection of the lexical varieties play on important role in the general cultural progress of Spanish-speaking peoples.

The development of the Spanish language in Argentina is a rather complex and ambiguous process, which determines its large heterogeneity compared with the original Spanish. This heterogeneity is especially evident at the morphological, lexical and syntactic levels. Specific features are different. At the same time, Spanish in Argentina is influenced by the native languages of Spain. The uniqueness of the Argentine variant in Spanish language lies in the ability to preserve its authenticity in the multilingual environment of Argentina, to store and transfer from generation to generation nominees of cultural realities. This is the nature of Argentine Spanish, which, on the one hand, is characterized by a certain conservatism, and on the other, by the desire for evolution.

Argentina, many words are used in an extended sense. In addition to the definition inherent in the basic Spanish version, the vocabulary incorporates new meanings typically transmitted in Spanish.

Rəyçi: Aynur Quliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AYNURƏ XƏLİLOVA

ADPU

Khalilova-aynura@mail.ru

XX ƏSRİN 60-70-CI İLLƏRİNDƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏDƏBİ-ESTETİK GÖRÜŞLƏRİNDƏ DİL SƏNƏTKARLIĞI MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: 60-70ci illər, Bəxtiyar Vahabzadə, dil sənətkarlığı məsələsi, poeziya, dil

Key word: 60 s and 70 s years, Bakhtiyar Vahabzade, language skills, language

Ключевые слова: 60-70-ое годы, Бахтияр Вахабзаде, язык, языкового мастерство, поэзия

Hələ ötən əsrin 50-ci illərindən ədəbi fəaliyyətə başlamış B.Vahabzadə artıq 60-70-ci illərdə öz şöhrətinin zirvəsinə çatmış məhsuldar bir şair kimi tanınırdı. Bu dövrdə dövrü mətbuatda onlarla kitabı, yüzlərlə elmi-tənqidi, publisistik məqalələri işıq üzü görmüşdür. Bu dövrdə şairin dilimizlə, onun problemləri ilə dərindən maraqlanırdı. Heç də təsadüf deyil ki, B.Xəlilov şairin bu dövrdə olan yaradıcılığını araşdırarkən qeyd edir: “B.Vahabzadə yaradıcılığında dilçilik görüşlərini ikinci mərhələsi keçən əsrin (XX əsrin) 60-cı illərindən başlayır. 60-cı illəri onun dilçilik görüşlərinin ikinci mərhələsi adlandırmaq olar”. [3.31]

60-cı illərdə baş verən çətin siyasi – ictimai hadisələr onun yaradıcılığında özünü əhəmiyyətli dərəcədə göstərirdi. Bədii sözün ifadə predmeti olan dili işlətmək bacarığı o dövr üçün yeni fikir söyləmək qədər asan olmayan bir proses idi. Sənət addımlarını yeni atan şair və yazıçılar B.Vahabzadə dilinə, üslubuna, xüsusi ilə, paposdan kənar söz işlətmək bacarığına heyran idilər. Bu yolu izləyən sənətkarların dilində xəlqilik, təbilik kimi gözəl xüsusiyyətlər formalaşmağa başladı.

Poeziyaya, sənətə yeni nəfəs, yeni səs lazım idi. Şairin fikrincə, yeni dünya və bu dünyanın kəşfləri sənətkara yeni mövzular və yeni duyğular bəxş edir. Şair yazır: “Hər bir yazıçı dövrünün övladıdır. Onun yaratdığı əsərlərdə həmin dövrün aynasıdır... Beləliklə, yeni dünya və bu dünyanın kəşfləri sənətkara yeni mövzular və yeni duyğular bəxş edir. Buna görə də dünyanın bütün ölkələrində ən qüdrətli sənətkarlar müasir səviyyədə durmağı bacaran, həyat muasir gözlə baxan sənətkarlardır. Əgər sənətkar həqiqi sənətkardırsa və öz zamanının səviyyəsində durursa, o, bu yenilikləri qələmə aldıqca həmişə təzə söz deyəcək. Nə özünü, nə də başqalarını təkrar

edəcək, təsvir etdiyi yeniliklərlə bərabər özündə yeniləşəcək, yüksələcək”. [4.178]

Şair hesab edir ki, böyük, dərin mənalı fikirləri, fəlsəfi ruhda olan sözləri sadə, xalqa yaxın dildə, anlaşılqı tərzdə söyləmək əsl sənətkarın yaradıcılıq xüsusiyyətidir. Bu dövrdə yazdığı “Səməd Vurğun” monoqrafiyasında S.Vurğunun dilinə, onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə vurğunluğunu bir daha göstərir. O, şairi öz ruhuna, təbiətinə yaxın hiss edir. Bu barədə yazır: “ Şeirimizdə Vaqiflə vüsət tapan realizim S.Vurğun yaradıcılığında dahada yüksəldi, cilalandı. S.Vurğun şeir dilinə sadəlik, bu sadəlik içində dərinlik və böyüklük, əzəmət və genişlik gətirdi. Əgər Vaqif dilimizin təqlidçi ədəbiyyatın ənənəvi ibarələrindən və ruhundan azad edib doğma ləhçədə doğma hissləri, düşüncələri ifadə etdisə, S.Vurğun həmin sadəlikdə əsrin sözünü, qabaqcıl ideyalarını əks etdirməyi bacardı. S.Vurğun şeirinin qüdrəti və böyüklüyü bundadır” [5.376]

Bu fikirlərdən sonra bir daha anlayırıq ki, şair əbəs yerə S.Vurğun irşi ilə məşğul olmamışdır. O öz poetik ruhu, düşüncə tərzini S.Vurğun təbiətinə yaxınlıq hiss etmişdir. Şairin yaradıcılığına həsr etdiyi dissertasiya işi və “Səməd Vurğun” monoqrafiyası bu baxımdan təqdirəlayiqdir . O, 1964-cü ildə yazdığı “Folklor və Səməd Vurğun poeziyası” adlı məqaləsində bu fikirləri bir daha təsdiq edir: “S.Vurğun əsl xalq şairidir. Xəlpilik isə yalnız sadə yazmaqda, xalqın yaratdığı folklor xəzinəsindən istifadə etməkdən ibarət deyildi. Vurğun vaxtilə bu haqda yazmışdı: “Məncə, yazıcının dilinin sadə olması heç də onun xalq dili olmasında deyil. Biz dildə xalq düşüncəsi, xalq mənəviyyəti axtarıq. Misal üçün, Azərbaycan şairlərindən Füzulini götürün. Məgər onun dilində ərəb,fars sözləri azdırmı? Nə üçün Füzulini 400 il bizim xalq əzbərdən oxuyur çünki bu şairlərdə xalq ruhu yaşayır. [6.75] Həqiqətən də sənətkar şair cəmiyyətin havası ilə nəfəs alır, cəmiyyətin tələbi ilə yazıb yaradır. Bu baxımdan, poeziyamızın inkişafında xüsusi yeri olan S.Vurğun kimi dil sənətkarın adı ilə bağlı olan gözəl ənənələr 60-70ci illər poeziyasına damğa vurmuşdur.

60-cı illərin poeziyasına nəzər salan M.Hüseynov bu barədə yazır: “1960-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan poeziyasında totalitar rejimin sənət ölçülərindən xilas olma meyilləri gücləndi, şeirdə bədii keyfiyyət və sənətkarlıq etibarını böyük dönüş yaranmağa başladı. Bir sıra ənənəvi forma elementlərinin üslubi yekrənglik çərçivəsindən kənara çıxma halları intensivləşərək yaradıcılıq axtarıqları yeni istiqamət almışdır...” [2.28]

60-70-ci illərdə yaranan yeni üslub tərzləri, yaradıcılıq meyilləri sənətkarlığa yeni istiqamət verirdi. Şeirdə novatorluğa, yeniliyə can atan sənətkarlar üzə çıxırdı. Şair və yazıçıların dil və üslub cəhətdən yenilikçi ruhda yazmaqları dövrün ,zamanənin dinamizminin təminatı edən amillərdən idi.

Dildə sənətkarlıq baxımından istifadə etmək dövrün əsas xüsusiyyətlərindən idi.

B.Vahabzadə dövrünün siyasi diiktəsilə yazan sənətkar olmamışdır. Onun obrazlı düşüncəsinin özünəməxsusluğu, duyğularının təbiiyi hər bir şeir parçasında özünü göstərir. Dil və sənətkarlıq məsələlərini araşdıran və bu istiqamətdə dəyərli fikirləri olan T.Hacıyev Bəxtiyar dilinə biganə qalmayıb. Şairə həsr etdiyi “Düşüncəli, istedadlı dil” adlı məqaləsində yazır: “ Bəxtiyarın dilində obrazlılığından da, təşbehlərindən də, söz-ifadə yaradıcılığında qabaq diqqəti çəkən baş əlamət onun sərrastlığı, qrammitik dəqiqliyidir. Əgər xalq dilinin təcrübəsi yol vermirsə, bədii məntiq tələb etmərsə, qafiyə xətrinə sözün təbii sırasını pozmur, fonetik cildini yırtmır, ehtiyac yoxdursa, dialektdən söz götürmür, təbiilik pozulursa, söz oynatmır, cinas qurmur. Şair heç yerdə bədiiyi normalığa qarşı qoymur...” Yenə həmin məqalədə göstərir: “Bəxtiyarın dili bir çaydırsa, o, axarının dolğunluğu, suyunun şəffaflığı, səsinin ürəkaçanlığı ilə seçilir. Bu poeziya məntiqi cəhətdən dərin və aydın, bədii baxımdan fəaldır. Bu poeziya həyatla bərabər addımlayır, nəsil-nəsil artır, on illikdən on illiyə müdrikləşir, müasirliyini saxlayır. Bu əlamətləri bizə onun dili deyir. [1.45-52]

60-70ci illər ədəbiyyatında əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi S.Vurğun ənənəsini üslubunu davam etdirən sənətkarlar yetişməyə başladı. Bu dövrdə B.Vahabzadə ilə yanaşı Ə.Cəmil, H.Arif, Qabil, M.Araz, Ə.Kürçaylı, C.Növrüz kimi gənc şairlərin yaradıcılığında da yeni nəfəs, bədii dil ustalığının inkişafı özünü göstərir.

Bu dövrdə yazılan məqalələrdə dil sənətkarlığına vacib məsələ kimi baxılır, üsluba ciddi estetik nöqtəyi nəzərdən yanaşılırdı. Bədii yaradıcılığın bir çox sahələrində inkişaf özünü göstərirdi. Dildə yaranan neologizimlərin, yeni ifadə yaratmaq proseslərinin intensivləşməsi bu dövr yaradıcılığına nəzər salarkən diqqətdən kənarda qalmır. Poeziya dilini tək novatorluq deyil, həm də milli əsaslar üzərində formalaşması xalqiliyin, təbiiliyin əsas meyar olaraq götürülməsi heç də hamıda alınmırdı. B.Vahabzadə şeiriyyəti, yaradıcılığı bu baxımdan da qiymətli idi. Dil sənətkarlığından bəhs edərkən şeirə xüsusi kolorit verən bu xüsusiyyətdən yan keçmək olmaz. Bəxtiyar şeiri özünün də qeyd etdiyi kimi mövzusunı xalqdan alır, bədii əsər şəkilində onu xalqa qaytarır. O, bir məqaləsində yazır: “Sənət aləmində müxtəlif yollar var. Bu yolların hansı ilə istəsən gedə bilərsən. Lakin ən gözəli oldur ki, yolu özün açasan, açılmış yollarla getməyəsen. Çünki sənətin ən böyük düşməni təqlidçilikdir. Doğru yol tapmaq üçün yenə də ən böyük dayaq xalqdır, onun mənəviyyətidir. Xalqı bilmədən, tanımadan, mənəvi dünyasını duymadan onun qəlbinə yol açmaq, onun sevgisini qazanmaq çox çətindir. Sənət bir neçə bilici üçün deyil, kütlə üçün, xalq üçündür. Sənətkar elə etməlidir ki, ən dərin ən çağdaş qabaqcıl fikirləri tez və dəqiq olaraq xalqına çatdıra bilsin. Buna görə də

sənət ailəmində oyunbazlıq lazımdır deyil. Anlaşılmaz bilməclər yazmağa lüzum yoxdur, ən doğru yol xalqı öz dii ilə dindirməkdir.” [4.131]

Ötən əsrin ortalarında daim axtarışda və yüksəlişdə olan şair-tədqiqatçının, alim-publisistinin inkişaf yolu artan dinamizimdə inkişaf edirdi. 1976-cı ildə çıxan “Sənətkar və zaman” kitabı 20 illik yaradıcılıq dövrünün məhsulu idi. Bu kitabdakı məqalələr dövrünün ədəbi-bədii həyatına bir baxış idi. O, sənətkarları zamanın fəvqündə araşdırır, dəyişən, təzələnən zövqləri hiss edib oxucusuna çatdırırdı. O, yazarları dil sənətkarlığı baxımından araşdırır. Kitabda klassika (M.Füzuli, M.Hadi M.Ə.Sabir) və müasir yaradıcılıq bir yerdə təhlil edilir. R.Rza, M.Cəlil, H.Mehdi, H.Arif, N.Xəzrinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri yaradıcılıqlarından nümunələr göstərilərək təhlil olunur. “Poeziyamızda sənətkarlıq məsələsi” məqaləsində yazır: “Şeirdə sənətkarlıq üçün vacib olan əsas şərtlərdən biridə dil və ifadə gözəlliyidir. Bu işdə biz, şübhəsiz, klassik şeirimizdən çox şey öyrənə bilərik. Şeirdə yığcamlıq, sözdən istifadə, sadəlik, axıcılıq, yalnız sözlərin deyil, səslərin belə ahəngdar düzülüşü kimi vacib məsələlərə laqeyd baxmaq olmaz. Etiraf etmək lazımdır ki, şairlər bu məsələyə çox az fikir verir...” [7.124]

B.Vahabzadəyə görə hər şairin öz səsi, öz nəfəsi olduğu kimi uzun müddət ərzində öz yolunu tapa bilməyən şairlər də var. Hələ şeir yazmaq hər şey demək deyil. Bu yolda inamla irəliləməyin öz şərtləri vardır. Şair sənətkarlıqda əsas şərtlər sıralamaqla yanaşı naşı şairlərə sənət yolu da göstərir. O, bəyəndiyi şairlərin təmsalında əsil şairin necə olacağını təhlil edir. O, özünü tapa bilməyən şairin faciyesini oxucuya çatdırır. O, faicəni təkcə fitri istedadın olmamasında görmür. “bəzən şairlər kiməsə bənzəməyə, yaxud da əksinə, heç kəsə bənzəməməyə çalışır və bütün söylərini yalnız buna sərf edirlər. Əlbətdə, heç kəsə bənzəməmək, yalnız özün kimi yazmaq sənət aləmində əsas şərtidir. Lakin faciə burasındadır ki, bütün diqqəti heç kəsə bənzəməməyə cəlb etmək bəzən istedadlı sənətkarı belə əlləməliyə, oyunbazlığa, aparıb çıxarır. Sənət aləmində yamsılamaqda, heç kəsə bənzəməməyə çalışmaqda təhlükəlidir. Burada orta yol tutmaq lazımdır. Yəni keçmişə sev, özündən əvvəlkiləri öyrən, bu ənənənin üzərində keçmişə inkar etmədən özünü tanımağa çalış! Başqa sözlə,qəlbinin səsinə qulaq as, ona xəyanət etmə! [7.86]

Şair “Nəənsə özün ol” şeirində bu məsələyə bir daha diqqət çəkir.

Demə ki,hamısı ənənədənir!..

Sən niyə arxanı köhnə sayırsan

Qaçıb öz atandan bəs bu nədəndir,

Özgə ataları yamsılayırsan?...

Nəənsə, özün ol!

Təzəsən onda

Sən köhnə olursan yamsılayanda!

Nəsənsə, özün ol!

Kökündən yapış!

Dünənə arxalan, bu gündən yapış. [8.189]

Uzun illərin süzgəcindən keçib gələn, xalq tərəfindən sevilən əsərlərin ürəklərə yol tapmasının əsas səbəbi səmimi hisslər, gözəl duyğular aşılmasıdır. Bəxtiyar yaradıcılığının sevilməsinin də səbəbi budur desək, yanlışdır. Xalqına, millətinə duyduğu sevgi o qədər böyükdür ki, biz ona hər misrada, hər sətirdə rast gəlirik. Heç şübhəsiz, bu cür yazan şair başqalarında dəb u xüsusiyyəti qiymətləndirir. O, H.Arif haqqında yazdığı “Həyatın nəfəsi şeir deyilmi?” məqləsində yazır: “Şeiri həyatın nəfəsi hesab edən şairin yaradıcılıq qaynağı canlı həyatdır. Hüseyn daimi səyahətdədir. O gəzir, görür, sonra yazır. Onun şeirlərinin bir çoxu elə səyahətdə yazılmışdır. Ona görə də bu şeirlər diridir, canlıdır. Bu şeirlər oxucu ilə bərabər nəfəs alır. Bu şeirlər Dədə Qorqud sazından doğulmuşdur. Ona görə də onlar dağ suyu qədər bülür, nəğmə qədər cingiltidir. Hüseyn gördüyü adamları, onların duyğu və düşüncələrini ümumiləşdirib sənətin şaqraq dilinə çevrir...

Çalışır, düşünür hər gün, hər saat,

İnsanda eşqə bax, təbiətə bax.

İnanır əbədi deyildir həyat,

İnanmır ölümə, inanmır ancaq. [7.88]

Şairin dil sənəkarlığı sahəsində apardığı gərgin axtarışlar, yaradıcılıq tədqiqatı onun sənət fəaliyyətini daha da zənginləşdirir. 60-70-ci illər Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin zənginləşməsində mühüm rolunu oynadı. Bu baxımdan B.Vahabzadə yaradıcılığında dil sənətkarlığına münasibəti təqdirəlayiqdir.

Ədəbiyyat

1. Həliyev T. Düşüncəli, istedadlı dil. Ulduz, 1983-№7, 45-52 s.
2. Hüseynov M. Şeirşünaslıqda dil sənətkarlığı. Bakı: Elm, 2007, 240 s.
3. Xəlilov B. Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri. Bakı, 2014, 244 s.
4. Vahabzadə B. Vətən ocağının istisi. Bakı: Gənclik, 1982, 184 s.
5. Vahabzadə B. Səməd Vurğun. Bakı: Gənclik, 1984, 380 s.
6. Vahabzadə B. Sadəlikdə böyüklük. Bakı: Yazıçı, 1978, 75 s.
7. Vahabzadə B. Sənətkar və zaman. Bakı: Gənclik, 1976, 236 s.
8. Vahabzadə B. Əsərləri. II cild. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2002, 576 s.

А.Халилова

**Проблема языкового мастерство в творчестве Бахтияра Вагабзаде
в 60-70-ое годы XX века**

Резюме

60-ые годы прошлого века оставили важные следы в развитии литературы и художественно-литературного языка. Происходящие общественно-политические события в этот период, не прошли без влияния и на языки поэтов и писателей. Азербайджанское поэзия, которая получила плоды из древнего опыта и богатого литературного наследия стремилась к новаторству. 60-70-ые годы можно оценить как начало периода новой справки. И в этой статье разрабатывается языковое мастерство в творчестве Б. Вахабзаде, исходя из запроса времени. В истинности развитие поэзии и общественное содержание связано с языком. Основная идея этой статьи, взгляд профессионала поэтике и эстетике художественного языка и мастерское использование от языка. Этот период берётся как второй период творчества.

Б. Вахабзаде. Он не боялся сказать новое слово и новая идея. Он хорошо оценил эту черту и языкового мастерство.

A.Khalilova

**The issues of language skills in Bakhtiyar Vahabzadeh's creativity in the
60's and 70's years of twentieth century.**

Summary

The 60's years of last century is the main period of the development of our national literature and native language. The political and social matters, of this period Azerbaijan poetry was eager to achieve more innovation and they can appreciate this period like the beginning of the new applications. In this article the problems of literature and language mastering are investigated according to the B. Vahabzadeh's poetry.

To say the truth, the improvement of poetry and innovation of subjects definitely depend on the language. The master uses the language in such a way that shows the main ideas of the given works. This period is shown here like the second term of B. Vahabzadeh's activities. He didn't hesitate to say an innovative word and thoughts. All the masters of our literature appreciate all these features. His activities is a sample for the new beginners in the poetry.

Rəyçi:

Buludxan Xəlilov
Filologiya elmləri doktoru, professor

MƏTNİN KONSEPTUAL TƏHLİLİ

Açar sözlər: adresat, mətn, məlumat, emosional yük, reallaşma

Ключевые слова: адресат, текст, информация, эмоциональная нагрузка, реализация

Key words: addressee, text, information, emotional load, realization

Mətnin koqnitiv cəhətdən araşdırılması koqnitiv semantikanın əsas prinsiplərinə dayanır və mətnin bütöv semantikasi ilə səsleşməyə də bilər, belə ki, mətn gerçəkliyinin hər hansı bir obyektə müəllifin bilik və bacarığından, dünyagörüşündən asılı olaraq nəinki müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər, həm də eyni zamanda müəllif fikrini, düşüncəsini müxtəlif rəqurslardan işıqlandıra bilər. Mətnin semantik xarakteristikası qəbul edilən məlumatın gerçəkliklə həmahəngliyindən, nəzərdən keçirilən situasiyanın perspektivindən və nəhayət, müəllifin bu kompozisiyadan gözlədiyindən asılıdır. Deməli, hər bir mətn parçasını formalaşdırarkən, fikrini ifadə edərkən müəllif adresatın intellektual səviyyəsi ilə hesablaşmalı, dinləyici və ya oxucunun biliklər bazasını nəzərə almalıdır. Yəni mətnin koqnitiv xüsusiyyətlərindən bəhs edildirsə, unutmaz lazım deyil ki, adresatın da “koqnitiv xüsusiyyətləri” vardır. Deməli, təsir əks təsirə bərabərdir.

Mətnin semantik-koqnitiv aspektdə tədqiqi onun emosional dominantası məsələsinin də işıqlandırılmasını tələb edir. Buradan çıxış edərək söyləmək olar ki, mətnin tədqiqində onun tərkibindəki emosional yük də nəzərə alınmalıdır. Hər bir mətn fraqmenti, parçası sadəcə olaraq insan emosiyasına təsir etmir, həm də eyni zamanda bu təsir insanın özü tərəfindən müəyyən edilir. Bu qarşılıqlı mübadilə koqnitiv və emosional sahələrin sintezi kimi təzahür edir. B.Brext bu məqamda doğru olaraq qeyd edir ki, “biz şüurlu şəkildə hiss edir və hissi olaraq düşünürük” (we feel thoughtfully and we think feelingly) (2).

Əslində mətn problemi dilçilik üçün yeni bir məsələ deyil. Lakin onun koqnitiv istiqamətdə tədqiqi bu sahədə yeni biliklər qazanmağa yardımçı ola bilər.

V.B.Apuxtin mətn strukturunun tədqiqinin əsasında predikatlaşdırmaya söykənən metod təklif edir. Belə ki, tədqiqatçı aktual üzvlənmə nəzəriyyəsini mətn üzərinə köçürür. Burada tədqiqat vahidi kimi tema və remadan (T---R) ibarət olan predikatem nəzərdə tutulur. Müəllifin fikrinə görə, predikatem minimal məna daşıyıcısıdır (S). Mətnin məna strukturu bir-biri ilə əlaqədə olan predikatemlər sistemindən ibarətdir. Bu predikatemlər mövzuya

mərhələli keçidi təşkil edir. Bu keçid zamanı predikatemlər arasındakı məna əlaqələri bir-birilə qarşılıqlı münasibətdə bir araya gəlir. Bu zaman başlanğıc predikatemin məna yükü tema kimi çıxış etdiyi halda, növbəti mərhələdə rema mövqeyində də dayana bilər. Müəllif daha sonra hiperpredikatemlər adı altında bir-birilə semantik əlaqədə olan predikatemlər qrupundan da bəhs edir (1, 2-10).

Məlum olduğu kimi, insan övladı bəşəriyyətdə bərqərar olmaq üçün öz həyatı fəaliyyətinin əsası kimi özünəməxsus bir dünya mənzərəsi düşünür. Bu mənzərə obrazlar sistemindən, onlar arasındakı əlaqədən və eyni zamanda onların insanların həyatında tutduğu mövqedən, qiymətli dəyərlərdən və prinsiplərdən təşkil edilir. O, istənilən hadisə və varlıqları müəyyən edir. “Dünya mənzərəsinin daşıyıcısı bir insan ola bildiyi kimi, müxtəlif sosial cəmiyyətlər və etnik qruplar da ola bilər” (7, 7).

Mətnin konseptual təhlili problemləri hər hansı mətnin məlumatı malik olmasını, bu məlumatın ortaya çıxarılmasında qavramaya bağlıdır. Belə halda qeyd etmək lazımdır ki, mətni bir struktur kimi nəzərdən keçirmək lazımdır, belə ki, məhz bunu nəzərə alaraq mətnin təhlili zamanı adresatın mental modelinin formalaşmasında dil vasitələrinin istifadəsini ortaya çıxarır. Beləliklə, mətn adresata bilavasitə dünya haqqında biliklərin mətndə reallaşması çərçivəsindən kənara çıxmağa imkan yaradır. Koqnitiv təhlil perspektivində mətn müxtəlif assosiativ və koqnitiv strukturların bizim şüurumuzda mənbə kimi formalaşmasına imkan yaradır. Mətnin bu xüsusiyyəti adresatı koqnitiv fəaliyyətə cəlb edir. Koqnitiv fəaliyyət obyektiv reallığın təsvirində təsbit olunmuş insan təcrübəsinin qavranmasında və bu reallığın yeni imkanlarında yaradılmasına təşəbbüs yaradır (5, 81). Mətnin belə fenomeni mətn kateqoriyalarının və tərkib probleminin qavranmasını proyeksiya edir.

Məlumdur ki, dilçilikdə mətn kateqoriyalarının tərkibi haqqında yekcins bir fikir mövcud deyil. Lakin mətnin əsas ontoloji xüsusiyyətlərində bütövlük (koherent) və əlaqəlilik (koheziya) kateqoriyaları hamı tərəfindən qəbul edilsə də, onlar arasında münasibətlər müxtəlif cür təsnif edilir. Bəzən bütövlük və əlaqəlilik terminləri sinonim kimi işlədilir. Bir çox hallarda bu anlayışları fərqləndirmək cəhdləri olmuşdur. Biz tədqiqat çərçivəsində mətnin bütövlük və əlaqəliliyini ayıracağıq, biz də Xarlamovanın belə bir fikri ilə razılaşırıq ki, bütövlük - mətnin məna bütövlüyünün, əlaqəlilik isə bütövlüyün formal ifadəsidir. Bütövlük mətnin tərkibi planı ilə, əlaqəlilik – ifadə planı ilə bağlıdır, faktiki olaraq, bu iki kateqoriyanın birləşdirilməsi üçün əsas vardır, lakin real gerçəklikdə bütövlük və əlaqəlilik arasında bərabərlik işarəsi qoymaq mümkün deyil.

Dilçilikdə təbii dil sisteminin təsviri real mövcud olan mətnə əsaslanır. Bununla bərabər, bu da əhəmiyyətlidir ki, mətn mədəni sistemdə yeganə funksiyanı yerinə yetirərək bir bütöv kimi çıxış edir. “Təbii dildə bu

bütövlükdən mədəniyyət “dua”, “qanun”, “roman” və s. kimi müəyyən nitq janrı kimi müəyyənləşdirir, yəni o, bütövlük mənasına malikdir və bütövlük funksiyasını yerinə yetirir” (4, 13). Mətnə belə semiotik baxış təhlildə mətnin bütöv strukturunun dəqiq təsviri metodikasını yaratmağa və bir xüsusiyyət kimi bütövlüyün önə çıxmasına gətirib çıxarır. Koqnitiv yanaşma nöqteyi-nəzərdən, bütöv mətnin təsviri müəyyən semantik qurum – konsepsiyanın eksplikasiyasını təxmin edir (3, 262). Bu zaman mətnin konseptual təhlili metodikası gerçəkliyin mətn fraqmentini – mətnin prototipini təsbit edən mental görüşlərin olmasına istiqamətləndirilir. Bütöv mətnin mənasının koqnitiv modellərini etalon perpezantlar vasitətilə təsvir etmək olar. Belə reprezentativ mental obrazlar prototip mətnlərdə rast gəlinir, onlar da ona lazım olan spesifik cəhətlərin real gerçəklik fraqmentlərini ön plana çəkir. Bu zaman prototip mətn kimi anlayışı nümayiş etdirən mətnlər götürülməlidir, belə ki, onlar mətnin daxili təşkilini görməyə imkan yaradır. Prototip mətnlərə məktib, bəzi təlimatlar, mətn-müsaibə, nüsxə, reklam mətnlərini və s. aid etmək olar. Bu mətnlər kiçik həcmli dəqiq çərçivədə olan müəyyən material veriləni önə çəkir. Onlar mətnin formal və semantik kamillik, tematik müəyyənlik və bütövlük kimi xüsusiyyətləri nümayiş etdirir.

Belə mətnlər informativdir, onların koqnitiv presuppozisiyası - xüsusi semantik məkan növündə yaradılan, xüsusi dil formasında reallaşan ümumi fikir şəklində olmalıdır. Bütöv mətnin bu məkanı müxtəlif səviyyələrdə – leksik, sintaktik və intertekstual səviyyələrdə yaradılır. Leksik səviyyədə semantik məkanın vahidləri dil vahidlərinə bərabər deyil, daha dəqiq desək, əşyavilik baxımından mənalılığı özündə əks etdirir. Bu məqamda T.M.Nikolayeva sözlərin köklərini (genetik cəhətdən yaxın və ya uzaq), mürəkkəb sözləri (real sözlərin qısa transformasiyası kimi) və ayrı-ayrı sözləri müəyyənləşdirir (6). Leksik səviyyədə vahidləri təhlil edərək tədqiqatçı təhlili ayrı-ayrı faktların empirikliyindən ümumi mənaya doğru aparır. Bu həqiqət konsept sözlərdə, müəyyən əsas nöqtələrdə möhkəmlənir. Belə nöqtələrin mətndə olması onun dərin mənalarını axtarmağa imkan yaradır, belə ki, məhz bu səbəbdən bu, sözün birinci mənasını təyin etməyə kömək edir. Gizli mənaların olması dilxarici dünyadan törəyir və birbaşa reallığı əks etdirir. Bütöv mətnin semantik məkanında bu mənaların yaxınlığı, birləşməsi lüğəvi və etimoloji cəhətdən assosiasiyalaşmayan leksemləri birləşdirməyə imkan yaradır. Bu o zaman baş verir ki, söz lazımi semantik motivləşməni güman edən kontekstlərdə olur. Belə kontekstlərdə söz mətndə həyata keçən okkazional mənaları yaratmağa başlayır.

Mətnin sintaktik arxitekonikası səviyyəsində mətnin struktur bütövlüyünü təmin edən əsas vasitələr anaforik və kataforik əlaqələr, aktual üzvlənmə, zaman və modal planlarının bütövlüyü və s.-dir. Bu vasitələrin

köməyi ilə material obyekt kimi mətn real zamanda və məkanda mövcud olur.

Mətnin intertekstual əlaqələr səviyyəsində mətn mətnxarici məkanla müqayisə olunur, o da öz növbəsində mənaəratma prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu zaman mənanın törədiciyi mətnin bir semiotik qavraması sistemini digərinə çevirir. Belə çevrilmənin iki səviyyəsi vardır:

- mətni qeyri-mətndən ayıran xarici çevrilmə;
- mətni daxilə submətnlərə bölən daxili çevrilmə.

Müəllif fikrindən asılı olaraq, mətnin struktur yenidən bölüşdürülməsi baş verə bilər ki, bu zaman mətnin bütövlüyü bölünər. Bunun nəticəsində mətnin müxtəlifcinsli olmasının nümayişini görmək imkanı yaranır. Beləliklə, intertekstual pozmadan müxtəlif dillərin mədəniyyətinin inteqrasiyanı görə bilərik ki, bütün bunlar yeganə materiya olan mətndən keçir.

Ədəbiyyat:

- 1.Белянин В.П. Экспериментальное исследование психолингвистических закономерностей смыслового восприятия текста: Дис. ... канд. филол. наук. М., 1983, 269 с.
2. Брехт Б. История жизни. <http://www.tonnel.ru/?l=gzl&uid=204>
3. Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст. На материале русской прозы XIX-XX вв., Москва, «КомКнига», 2006, 328 с.
4. Иванов Вяч.Вс., Лотман Ю.М., Пятигорский А.М., Топоров В.Н., Успенский Б.А. Тезисы к семиотическому изучению культур (в применении к славянским текстам), in: *Semiotyka i struktura tekstu*, Warszawa, 1973, 9-32.
5. Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика - психология - когнитивная наука // *Вопр. Языкознания*, № 4., Москва, 1994, с. 23-32.
6. Николаева Т.М. От звука к тексту. Наука, Москва, 2000, 680 с.
7. Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. Ленинград, Изд-во Ленинградского Университета, 1989, 184 с.

The conceptual analysis of text

Summary

In choosing materials for the purpose of describing cognitive basics in understanding the text, cognitive principles and mechanisms are used, as well as special methods that are important in the correct and complete understanding of the text. In the text analysis, communication, semantic, structural and cognitive approaches were used to study it. Specific accent are given to the methods of activating the reader's background knowledge in comprehension of the text, as these methods are based on cognitive bases in the exact and accurate interpretation of the text and the author's thoughts. The author tries to use these methods to clarify his aim. Using these methods he/she gives full understanding of text.

Consequently, it should be noted that the text is a complex communicative unit with a set of independent features. At the same time, the important aspect of our study is the cognitive aspect of the text. The author should be based on cognitive principles - cognitive purpose, cognitive limitations in the organization of information in the text, its sequence, etc. The reader, in turn, opens the password for the mentality in the process of understanding the text or removes it from its long-term memory. At this point, the interpretation of the text occurs. Thus, we consider the text as a system and process that combines the cognitive creativity of the creator.

Сафарова Егане

Концептуальный анализ текста

Резюме

При выборе материалов с целью описания познавательных основ в понимании текста используются когнитивные принципы и механизмы, а также специальные методы, которые важны при правильном и полном понимании текста. В анализе текста для изучения были использованы коммуникационные, семантические, структурные и когнитивные подходы. Особый акцент придается методам активизации фонового знания читателя в понимании текста, поскольку эти методы основаны на когнитивных основах в точном толковании текста и мысли

автора. Автор пытается использовать эти методы для уточнения своей цели. Используя эти методы, он дает полное понимание текста.

Следовательно, следует отметить, что текст представляет собой сложную коммуникативную единицу с набором независимых функций. В то же время важным аспектом нашего исследования является когнитивный аспект текста. Автор должен основываться на когнитивные принципы - когнитивной цели, когнитивных ограничениях в организации информации в тексте, его последовательности и т.д. Читатель, в свою очередь, открывает пароль для менталитета в процессе понимания текста или удаляет его из долговременной памяти. На этом этапе происходит интерпретация текста. Таким образом, мы рассматриваем текст как систему и процесс, который сочетает в себе познавательное творчество создателя.

Rəyçi: Nərmin Əliyeva
Filologiya elmləri doktoru

MƏTANƏT HƏMİDOVA
AMEA, M.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-üzvi Kimya İnstitutu
metanet.81@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ TEXNİKİ TERMINLƏRİN YARANMASININ ABREVIASIYA ÜSULU

Açar sözlər: termin, texniki termin, termin yaradıcılığı, abreviaturalar, Azərbaycan dilçiliyi.

Ключевые слова: термин, технический термин, терминообразование, аббревиатуры, азербайджанское языкознание.

Key words: terms, technic terms, term forming, abbreviations, Azerbaijan linguistics.

Terminlərin yaradılması yollarından biri də sözlərin ixtisarı, yəni abreviaturalardır. Texniki terminologiyada xüsusi sözlər və nomenklatur ifadələr var ki, onlar ixtisar olunmuş variantlarda işlənir. Azərbaycan dilində texniki terminlərin sayının artmasında bu üsulun rolu böyükdür. Lakin ona qarşı münasibət birmənalı deyildir. Bəzi dilçilik tədqiqatlarında (M.Qasimov) termin yaranmasının abreviasiya (ixtisar) üsulunu termin yaradıcılığının ayrıca bir növü hesab edilir, digər tədqiqatçılar (H.Həsənov, Y.Məmmədli) isə sintaktik yolla termin yaradıcılığının bir qolu kimi yanaşırlar. “Lakin başqa leksik vahidlərdən fərqli olaraq mürəkkəb ixtisarlara anlayışın yeganə ifadəsi deyildir. Mürəkkəb ixtisar sözlə yanaşı, dildə onun izahını təşkil edən söz birləşməsi də mövcud olur” (5; 236). M.Qasimov hesab edir ki, “Abreviasiya üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır” (2; 42). S.Sadıqovanın fikrinə görə, abreviatura üsulunun vasitəsilə termin yaradıcılığı başqa termin yaratma üsullarından seçilir. Belə ki, abreviatura hər hansı anlayışı ifadə etmək üçün termin yaratmağa deyil, terminologiyada əvvəldən var olan terminləri əlverişli formaya salmaq nəzərdə tutulur. (6; 122). İ.Qasimov müasir Azərbaycan dilinin terminologiya sistemində abreviatura üsulunu yeni terminlərin yaranma üsulu kimi deyil, yeni formaların yaranma üsulu kimi adlandırılmasını daha məqsədəuyğun və məntiqi hesab edir. (1; 165). Lakin, Azərbaycan dilinin texniki terminləri arasında, xüsusilə hərbi, informatika, kibernetika, telemexanika və s. sahələrdə kifayət qədər xeyli sayda ixtisarin mövcud olması onlar haqqında məlumat verməyə, struktur-semantik təhlil etməyə, öz tədqiqatımızda ayrıca yer ayırmağa əsas verir. Məsələn: RHM-rəqəmli hesablama maşını, ATS – avtomat telefon stansiyası, °A – anqstrem, °C – Selsi dərəcəsi, kkal – kilokalori və s. (3, 6). Abreviasiya üsulu ilə texniki termin yaradıcılığı qeyri-məhdud məhsuldarlığa malikdir. Öz tərkibinə görə

böyük həcmə malik olan nomenklatur ifadələr adətən abreviasiyaya məruz qalırlar. İxtisar olunmuş mürəkkəb adlar sözlərin inisial, element üzrə və qrafik ixtisarı yolu ilə yaranırlar.

İnisial abreviasiya ilkin sözbirləşməsinə daxil olan sözlərin ilk hərf və (yaxud) səslərindən yaranmış ixtisardır və oxunuş zamanı qısaldılmış tələffüz olunur. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasının əksər inisial abreviaturaları rus dilindən hazır şəkildə alınıb yaxud alınır yaxud kalka olunur. Məsələn: ядерно магнитный резонанс (ЯМР)-maqnit nüvə rezonansı (MNR)-nuclear magnetic resonance (8; 427), коэффициент полезного действия (КПД)-faydalı iş əmsalı (FİƏ) – coefficient of performance. (8; 159)

Elementlər üzrə ixtisar yolu ilə polietilqurğuşun, polialümoü-zvisiloksanlar, lavsan, siqaz-sintetik qaz tipli mürəkkəb ixtisarlara əmələ gəlir. Texniki elmlər sırasına olan kimyada qrafik abreviasiya hadisələrinə məlumatın integrasiya olunmuş ixtisarla yazısı üçün istifadə olunan şərti işarələr aid olunur: Au-qızıl, Ag-gümüş, Fe-dəmir, Hg-civə və s. “Медь – Mis (kimyəvi element – Cu; elementlərin dövrü sisteminin III qrupundadır)” (3, 297) Dildə işlənmə prosesində bəzi söz vahidləri şərti ifadələr, işarələr, formulalar, tənasüblərlə əvəz olunur. Oxu zamanı qrafik ixtisarlara tam tələffüz olunur. Rus dilinin texniki terminologiyasının inisial abreviasiyalarına акон-ацетатно капроновый, такон - триацетатнокапроновый, мтилон- создан в МТИ – Московском текстильном институте; лавсан- лаборатория высокомолекулярных соединений Академии Наук. Мэлан-малоэластичный лавсан и т.д. Rus dilində abreviaturalar təmihüquqlu dil vahidi kimi elmi istifadəyə daxil olmur. Lakin bəzən bu qaydadan istisnalar da olur. Məsələn, kvant radioelektronikasında qurğular-kvant generatorlarının inisial abreviaturalar şəklində beynəlxalq adları var. Məsələn: light amplification by stimulated emission of radiation-laser. Digər abreviatura terminlərinə nümunə kimi sintetik materialların adları göstərilə bilər. Hətta demək olar ki, –лон xüsusi sözdüzəldici affiks rolunda çıxış edir. Neylon əslində “liflərin istehsalı ilə məşğul olan firmanın müəssisələrin yerləşdikləri Nyu-York (NY) və London (Lon) şəhərlərinin adından ixtisar birləşməsidir” (7; 95) Daha sonra kapron(капрон-kapron (poliamid liflərinin SSSRİ-də işlənən ticarət adı) 3;216), orlon (орлон-orlon (kimyəvi lif) 3; 367), perlon (перлон-perlon(poliamid lifləri), 3; 397), silon, teflon, dederon (дедерон-dederon(poliamid liflərinin Almaniyada işlədilən adı) 3; 144), relon, lilion, stilon, qrilon, velon, nitron, dakron, lanon, ftorlon kimi sintetik lif adları müxtəlif növ abreviaturalardır və onları –on (-ron, -lon) sözyaradıcı elementi və ümumi ad mənası birləşdirir. (7; 95).

Rus dilində inisial və heca-inisial tipli ixtisarlara fərqləndirilir. Bunların da arasında növbəti tiplər var:

1. **Suffiksəl tərtibatlı.** Məsələn: тетрон, дедерон, лавсан;

2. **Sözəbənzər ixtisarlar.** Məsələn: лазер, гразер, майс (ing. mause siçan) Maus-siçan (бах мышь) (3; 294); Maus nümunəsi ingilis dilində microsoft offise user specialist sözlərinin baş hərflərinin birləşməsindən yaranıb. Hərflər birləşdikdə maus-ingilis dilində siçan sözü alındığı üçün çox vaxt digər dillərə, həmçinin rus və Azərbaycan dillərinə müvafiq olaraq мышька və siçan kimi tərcümə olunur

3. **Sərbəst və fərdi ixtisarlar.** Məsələn: ТВН-техника высоких напряжений. Высоких напряжений техника- yüksək gərginliklər texnikası(elektrotexnikanın bölməsi; müxtəlif mühitlərdə baş verən yüksək gərginlikli elektrik hadisələrinin nəzəri və tətbiqi məsələlərini öyrənir) (3; 96)

Heca tipli abreviaturalar-геркон-герметизированный технический контакт-hermetik kontakt. Herkon (ferromaqnit materialdan hazırlanmış lövhəşəkilli yaylı kontaktları olan hermetik qurğu; şüşə boruya lehimlənmiş yay maqnit sahəsinin təsiri altında kontakt yaradır) (3; 113)

Kök-inisial tipli abreviaturalar- миниЭВМ – mini-EHM (kiçik ölçülü elektron hesablama maşını) (3; 310)

İnisial-söz tipli abreviaturalar- прибор М-типа- прибор магнетизированного типа – m-tipli qurğu – maqnit tipli qurğu.

Praktik olaraq, texniki terminologiyada qısalıq prinsipinə riayət olunması hər zaman mümkün olmur. Bu səbəblə mürəkkəb terminlərin sadələşdirilməsinə ehtiyac vardır. Ən çox fizika-riyaziyyat, kibernetika, kimya terminologiyasında bir neçə sözün birləşməsindən yaranmış xeyli mürəkkəb terminlər vardır. Bu da kommunikasiyada problemlər yaradır. Uzun mürəkkəb söz birləşmələrinin yerinə nomenklaturaları işlənir. Məsələn: CAMAC – Computer Application for Measured and Control. Müasir dövrdə elmi-texniki elmlər, anlayışlar, terminlər sürətlə inkişaf edir, təkmilləşir. Belə dinamikada əşya adları bildirən nominasiyalar həmin əşyanın yeni variantının adlandırılması zamanı təkrar edilə bilər. Bu zaman nomenə differensial, distributiv xarakterli rəqəm əlavə edilir. İBM-1, İBM-2, və s. müəyyən hesablama qurğuları yaradılıb, onların nominasiyaları inkişaf etdikcə dəyişdirilmişdir. Belə abreviaturaların mənası yalnız dar sahə mütəxəssislərinə məlum olur. Zaman keçdikcə, bəzi texniki abreviaturalar məişət leksikasına daxil olub. S.Sadıqova hesab edir ki, müasir Azərbaycan dilində fərqli terminoloji sahələrinə aid abreviaturaları iki hissəyə ayırmaq mümkündür: 1) Mənası ümumxalq dili səviyyəsində başa düşülən abreviaturalar.2) Mənası ancaq ixtisasçılara aid olan abreviaturalar. (6; 185)

Abreviaturalar terminologiyada elmi dilə sistemətik şəkildə təsir edir, ona riyazi dəqiqlik verir. Hal-hazırda sürətli elmi-texniki proqress bu sahədə abreviasiya üsulunun geniş vüsət almasını stilmullaşdırır. Bu sahədə yeni ixtiraların yaranması mütəmadi olaraq onların ifadə olunması problemini qaldırır. Yeni yaranmış və ya təkmilləşmiş modellər üzrə buraxılan cihazlar

isə onların adlandırılmasından meydana gələn ehtiyacdən zərurət yaranır. Müasir Azərbaycan dilində texniki terminlərin yaradılması üsulları və bu üsulların çoxvariantlı termin yaratma imkanları bir daha onun leksik-qrammatik rəngarəngliyini, zəngin forma və məna xüsusiyyətlərinə malik olmasının göstərir. Müstəqil terminoloji sistemlər kimi morfoloji və sintaktik əlamətləri ilə fərqlənən, habelə müasir ədəbi Azərbaycan və rus dillərinin məna zənginliklərini, onların inkişaf meyllərini özündə əks etdirən texniki terminlərin tədqiqi məhz həmin mənada ciddi elmi maraq doğurur.

Ədəbiyyat:

1. Qasimov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, 2011.
2. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973
3. Qocayeva G. Rusca-Azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2004
4. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı, "Elm" nəşr., 1978,
5. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011
6. Sadıqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, "Elm", 1997.
7. Ицкович В.А. Новые тенденции в образовании аббревиатур (о путях включения аббревиатур в систему языка). «Терминология и норма» М.: Наука, 1972, с.95
8. Русско-азербайджанский-английский словарь по промышленной химии. F.Sadiqov, Ə. Babayev, V.Babayeva. U.Osmanovun redaktəsi ilə, Bakı, Elm, 2002, s. 159

М.Гамидова

Способ аббревиации образования технических терминов в азербайджанском и русском языках

Резюме

В данной статье мы попытались проанализировать весьма интересный и своеобразный путь терминообразования – аббревиация в русском и азербайджанском языкознании, указать различные типы аббревиатур-терминов в обоих языках. Один из способов образования технических терминов – это сокращение слов, то есть аббревиация. В технической терминологии есть специальные слова и номенклатурные выражения, которые употребляются в сокращенном виде. В повышении количества технических терминов Азербайджанского и русского языков этот способ играет важную роль. Но отношение к нему не

однозначное. Некоторые лингвисты считают его отдельным способом терминообразования, а другие считают, что это разновидность синтаксического способа образования терминов. В настоящее время ускоренный научно-технический прогресс стимулирует широкий размах употребления аббревиаций. Это снимает необходимость искать новые выражения для недавно появившихся или усовершенствованных моделей. Разные способы образования технических терминов в Азербайджанском и русском языках и возможности этих способов создавать многовариантные термины говорит об их лексико-грамматическом разнообразии, обладании богатыми морфологическими и синтаксическими признаками. Изучение технических терминов, как самостоятельных систем, отличающихся морфологическими и синтаксическими признаками, а также отражающие в себе семантические богатства современных Азербайджанского и русского языков, именно в этом смысле вызывает серьезный научный интерес.

M.Hamidova

**The abbreviation way of term forming in Azerbaijan and Russian
languages
Summary**

At this article we tried to show very interesting and origin way of term forming – abbreviating way in Azerbaijan and Russian linguistics, to show different types of abbreviate – terms in both languages. One way to form technical terms is to abbreviate words, that is, an abbreviation. In technical terminology, there are special words and nomenclature expressions that are used in abbreviated form. In increasing the number of technical terms of the Azerbaijani and Russian languages, this method plays an important role. But the attitude towards him is not unequivocal. Some linguists consider it a separate method of term formation, while others consider it to be a kind of syntactic way of forming terms. Currently, accelerated scientific and technological progress stimulates a wide range of abbreviations. This removes the need to look for new expressions for new or improved models. Different ways of forming technical terms in the Azerbaijani and Russian languages and the possibilities of these ways of creating multivariate terms speaks about their lexical and grammatical diversity, possessing rich morphological and syntactic features. The study of technical terms as independent systems with different morphological and syntactic features, as well as reflecting the semantic riches of the modern Azerbaijani and Russian languages, in this sense is of serious scientific interest.

Rəyçi: Tamilla Məmmədova

Filologiya elmləri doktoru, professor

BƏNÖVŞƏ İBRAHİMOVA
benovsheibrahimova@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti
Xarici dillər kafedrası

ELMİ ƏHƏMİYYƏTLİ MƏTNLƏRİN FORMA VƏ MƏZMUN ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: mətn, linqvистika, iyerarxiya, funksionallıq, sintagma, informasiya, transformasiya

Keywords: text, linguistics, hierarchy, functionality, syntagma, information, transformation

Ключевые слова: текст, лингвистика, иерархия, функциональность, синтагма, информация, трансформация

Son dövrlərə qədər mətn kommunikatıv vahid kimi, ən çox ayrı-ayrı dil materialları əsasında öyrənilmiş və bu aspektdə onun səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatçılar mətnin kommunikatıv aspektlərinə, onun funksiyalarına və digər məsələlərinə aydınlıq gətirmiş olsalar da, bu sahədə xüsusilə elmiəhəmiyyət daşıyan mətnlərin hələ də geniş şəkildə tədqiq olunmasında problemlər mövcuddur (7.s,8). Həmin problemlər nəzəri dilçilikdə müxtəlifsystemli dillər üzərində aparılan tipoloji tədqiqatda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (7.s.9).

Mətnlərin tipoloji və məzmunca tədqiqi istənilən problemin universal cəhətlərini müəyyən edir və nəzəri dilçiliyə yeni elmi nəticələrdən ibarət dəyərli faktlar verir. Həmin faktlar təkcə dilçilik nəzəriyyəsində deyil, sosiologiya, dilçilik, etno və psixolinqvistik sahələrdə qiymətləndirilir (7, s.9) Bunları nəzərə alaraq mətnlərdə struktur və məzmun aktuallığını aşağıdakı cür sistemləşdirə bilərik:

- Mətnlərin tipoloji tədqiqi nəzəri dilçilikdə mətnin yaranma qanunauyğunluqlarını və onun tərkib hissələri arasındakı əlaqəni müəyyən etməyə imkan verir;

- Mətndəki informasiyaların ierarxik sistemi, həmin sistemin qurulması mexanizmini müəyyənləşdirməyə şərait yaradır;

- Mətnə quruluşca əlaqələnmə və bütövlənmə texnikası, buna yardım edən dil vahidləri aşkar edilir;

- Mikro və makromətnin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nisbətini aydınlaşdırmağa imkan yaranır;

- Tipoloji aspektdə mətn ierarxiyasının struktur xüsusiyyətlərini araşdırmaq mümkün olur;

• Mətn ierarxiyası üzrə tipoloji ölçüdə əlaqələnmə sisteminin əlaqələnmələrini öyrənməklə bu barədə deyilən fikirləri zənginləşdirmək olur;

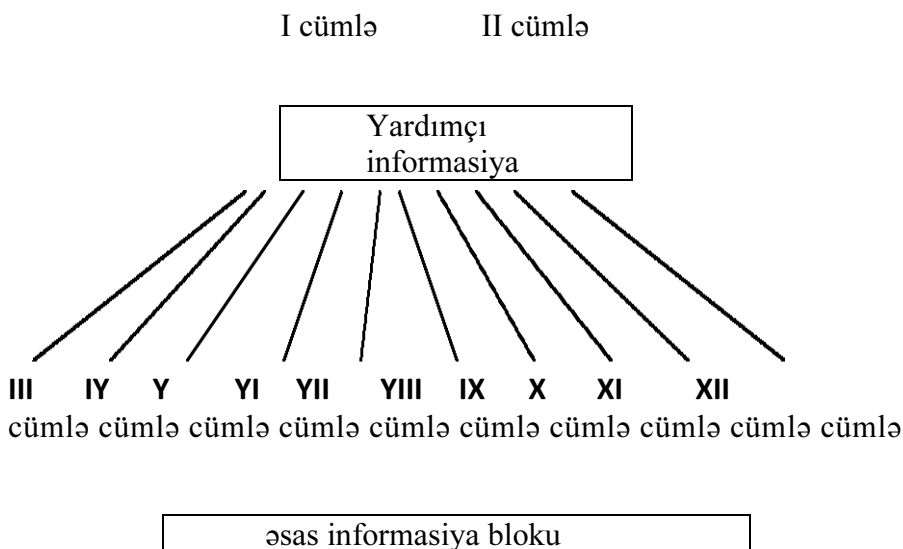
• Elmi mətnin qurulması mexanizmində ümumi konturlarını mətnin ümumi məzmunu ilə uyğunlaşdırmağa imkanyaranır; (6, s. 14)

Elmi mətnin xüsusi kontekstual strukturunda məzmun və forma elementləri aparıcı yer tutur. Qeyd edək ki, forma və məzmunun əlaqələnməsi mətnin funksiyası ilə birbaşa bağlıdır. Mətnin funksional təyinatı bunların tekstdaxili statusunu müəyyən etməyə imkan yaradır. Mətnin üslubi funksionallığından asılı olaraq, ağırlıq mərkəzi növbəli şəkildə forma-məzmun komponentlərindən birinin üzərinə keçir (8,s.9). Deyək ki, elmi üslub materialında forma funksionallığı bədii üslub materialında olduğundan güclüdür və əksinə (8,s.9). Bununla bərabər, məzmun planı bütün mətn tiplərində birmənalı rol oynayır və öz növbəsində xüsusi informativ struktur ilə xarakterizə olunur (8,s.10). Mətnin ən kiçik vahidi sayılan yarımçıq sintaqmdan ən böyük vahidinə – tam sintaqma və tam sintaqmların birliyinə qədər mətnin formal hədudlarını və məzmun tutumunu informasiya müəyyən edir (8,s.10). İnformativ strukturla tekstin strukturu adətən üst-üstə düşür. Bu halda sintaktik mətndəki informasiyaların sayı ən azı cümlə vahidlərinin sayı qədər olur (8). Ancaq bu cür uzlaşmanın olmadığı hallarda mətndəki (mürəkkəb sintaktik bütövdəki) cümlələr birlikdə bir informasiyanın ifadəsinə xidmət edir. Birinci hal («mətn informasiyaya bərabərdir» prinsipi üzrə) nəsr mətnlər üçün, ikinci hal («mətn informasiyaya bərabər deyil» prinsipi üzrə) şeir mətnlər üçün xarakterikdir (6,s.11).

Informasiyanın strukturu mətnin elmi təyinatı ilə, yaxud əksinə, mətnin elmi təyinatı informativ strukturla bağlıdır (8,s.16). Bu halda informasiyanın növü mətnin funksional imkanlarını və mətnin forması informasiyanın növünü müəyyən edə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, paralel sıralanan informasiyalar strukturuna malik mətndə bədiilik göstəricisi ardıcıl sıralanan informasiyalar strukturuna malik mətndə olduğundan güclüdür (8,s.16).

Xarakterinə görə əsas və yardımçı informasiyalar fərqləndirilir. Yardımçı informasiyanın iştirakını mətnin bədii təyinatı şərtləndirir və çox zaman o, bədii fiqur və ya obrazlı ifadə tərzindən ibarət olur (7.s, 18). Əsas və yardımçı informasiya tutumları arasındakı tarazlıq birincinin xeyrinə dəyişə bilər. Bu cür nisbətlərin bədii mətn quruluşu üçün ciddi əhəmiyyəti olmur, onlar bütün hallarda eyni funksionallıq nümayiş etdirir; məzmunu (əsas informasiya) tamamlayan forma (yardımçı informasiya) rolunu oynayır (8, s.6). Yardımçı informasiyalar əsas informasiyadan törəyir və heç bir halda bunun əksi baş vermir. Ən azı bir (və ən çoxu iki) yardımçı informasiya daşıyıcısı mətnin bir neçə əsas informasiya daşıyıcıları ilə bərabər şəkildə əlaqələnilir. Bu halda bir yardımçı informasiya, informativ tutumuna görə, bir

əsas informasiya blokuna bərabər ola bilər. Hər iki qəbildən olan informasiyaların əlaqələnməsini aşağıdakı kimi etmək olar:

(8, s.8)

Eyni ilə bir neçə yardımçı informasiyalar (yardımçı informasiya bloku) bir əsas informasiyanın məlumat tutumuna nisbi bərabər ola bilər (8, s.11)

Bəzi elmi mətnlər tərcümə xarakterli olur. Bu baxımdan həmin mətnlərin forma və məzmun xüsusiyyətləri də uyğunlaşdırılmalıdır. Tərcümə müəyyən bir prosesin nəticəsidir, onu bir fakt kimi qəbul edirik. Əgər “bu Şekspirin Azərbaycan dilinə son tərcüməsidir” və yaxud “Sabir RüstəmxanlıınÖmür kitabı” bu günlərdə ingilis dilində çapdan çıxıb kimi cümlələrə fikir versək, onda hər iki halda tərcümə əsərlərinin mətni nəzərdə tutulur, bu zaman biz tərcümə faktından bəhs edirik.

Tərcümə həm də prosesdir, bu prosesin nəticəsində bir dildə yazılmış mətnin əsasında ikinci bir dildə formaca yeni, məzmunca birinci mətnə yaxın bir mətn meydana gəlir, yəni bu proses özü də bir fəaliyyət kimi tərcümədir.

Proses sözünü tərcüməyə şamil etdikdə onu sırf linqvistik mənada, yəni dillərarası transformasiya mənasında başa düşmək lazımdır. Bu zaman yenə də transformasiya, yaxud bir mətn əsasında ikinci bir mətnin yaradılması hər fən başa düşülməməlidir, çünki orijinal mətn öz-özünə çevrilir, ikinci mətn öz-özünə yaranmır. Məlumdur ki, orijinal mətn dəyişməz qalır, ancaq onun əsasında ikinci bir dildə yeni bir mətn yaradılır,

yəni tərcümədə orijinal mətn dəyişməz qalır, ancaq onun əsasında ikinci bir dildə yeni bir mətn yaradılır, yəni tərcümə faktı meydana gəlir (2, s.7).

Başqa sözlə, burda transformasiya termini ancaq iki dilin sinxron təsvirinə tətbiq edildikdə bu mənada işlədilə bilər, bu zaman biz iki dil arasında müəyyən əlaqələrlə üzləşirik, bu iki dildən biri məxəz digəri isə tərcümə dili, yaxud hədəf dil adlanır, birincisi orijinalın, ikincisi isə tərcümənin dilidir. Bu dillərin ikisi birlikdə işçi dillər adlanır, məxəz dil passiv, tərcümə dili isə aktiv dil adlanır. Müvafiq olaraq məxəz mətn, tərcümə mətni, hədəf mətn terminləri meydana gəlir. Məxəz mətn məxəz dildə yazılmış olur, mütərcim müəyyən tərcümə transformasiyalarından istifadə etməklə hədəf dildə yazılmış bir mətn yaradır. Bütün bu linqvistik və interlingvistik əməliyyatların cəmi linqvistik anlamda tərcümə prosesini təşkil edir. Beləliklə, tərcümə transformasiyanın bir növü, daha dəqiq desək, dillərarası transformasiya kimi səciyyələndirilə bilər (2, s.8).

Tərcümə mətni olub-olmamasından asılı olmayaraq, mətnin informativ strukturunda informativ mərkəz və ümumi informasiya süjeti mühüm yer tutur. Ümumi informativ süjet daxilində adresant və adresat üçün köhnə və yeni olan informasiyaların növbələnməsi bədii mətnin təşkili mexanizmi kimi özünü göstərir. Müxtəlif qrammatik əlamətlər, xəbərlərin zamana görə uzlaşması, ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsub xüsusi leksik vahidlər, sintaktik quruluşun təkrarı, dialoji nitq, yardımçı informasiya bloku, əsas informasiya bloku, tematik və rematik informasiyaların bir-birini izləməsi, mətn komponentlərinin xüsusi sıralanma qaydası da mətnə, bədii mətnə məxsus komponentlərin daxili rəbitəsini bir qayda olaraq davamlı edir (7, s.44).

Mətnin strukturu iki əsas komponenti birləşdirir: informasiya və informasiyanın ifadəsi. Informativ struktur şəir və ya nəsr mətninin bazisini təşkil edir. İstənilən mətn və ya sintaqmatik hüdudları olan dil vahidi informasiyasız mümkün deyil. İnformasiyanın azlığı və ya çoxluğu yarımçıq sintaqmdan tam sintaqma doğru ən müxtəlif dil vahidlərinin (söz birləşməsi, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, qarışıq tipli mürəkkəb cümlə, mürəkkəb sintaktik bütöv) yaranmasını şərtləndirir. Yəni informasiyanın həcmliliyi sintaktik vahidin quruluşca mürəkkəbliyini müəyyən etmiş olur (1, s.8).

Elmi mətnin informativ mərkəzi və ümumiyyətlə, informasiya mətnin quruluş strukturunda iştirak etməklə həm də ikili funksiya yerinə yetirir, mətnə quruluş ünsürü kimi də xidmət göstərir. Bütün sintaktik vahidlərdə olduğu kimi, mürəkkəb sintaktik bütövlərdə də başlanğıc və son hissələr onun bütöv 16 sintaqmatik hüdudlarını müəyyən edir. Bəzən həmin informativ mərkəz bir dəfə mətnin əvvəlində və bir dəfə də sonda ifadə edilməklə mətn komponentlərini konstruktiv çərçivəyə salır; həm onların əlaqələnməsini bir daha təmin etmiş olur, həm də mürəkkəb sintaktik bütövü başlayır və tamamlayır.

Beləliklə mətn üzərində iş zamanı forma və məzmunun mətnin informasiya mahiyyəti ilə bağlılığını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- Elmi mətni funksional - məzmun və struktur – forma elementlərinin özündə birləşdirən xüsusi kontekstual struktur ilə xarakterizə olunur. Həmin strukturda informasiya və informasiyanın ifadəsi zəruri komponentlər kimi özünü göstərir. İnformasiyanın azlığı və ya çoxluğu yarımçıq sintaqmdan tam sintaqma doğru ən müxtəlif dil vahidlərinin (söz birləşməsi, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, qarışıq tipli mürəkkəb cümlə, mürəkkəb sintaktik bütöv) yaranmasını şərtləndirir (5, s.23).

- Mətn daxilində informasiyaların kəmiyyəti ilə sintaktik vahidlərin - cümlə formalarının sayı üst-üstə düşməyə bilər; bir sintaktik vahid bir informasiyanı bildirir, bir sintaktik vahid bir neçə informasiyanı bildirir, bir informasiya bir neçə sintaktik vahidlə ifadə olunur. Məsələn, B.V.Maxpirov yazır: “Qədim türk antroponimik sistemində cəmiyyət üzvlərinin, xüsusilə onun yüksək aristokrat təbəqəsinin çoxadlılığının, ictimai-siyasi sistemlə onun mövqeyinin və statusunun dəyişməsi zamanı yeni ad almaq ənənəsinin geniş yayılmasının qədim türk onomastikasının başlıca xüsusiyyətlərindən biri olduğunu vurğulayaraq göstərir ki, bir adamın adının çoxluğu onun ailədə, nəsilə yeri, rolu, həmçinin əcdadları ilə əlaqəsini təyin etmək üçün koordinator vəzifəsini daşıyırdı” (10.s.119).

- Mətnin informativ mərkəzi və, ümumiyyətlə, informasiya mətnin quruluş strukturunda iştirak etməklə həm də ikili funksiya yerinə yetirir, mətnə quruluş ünsürü kimi də xidmət göstərir. Bütün sintaktik vahidlərdə olduğu kimi, mürəkkəb sintaktik bütövlərdə də başlanğıc və son hissələr onun bütöv sintaqmatik hüdudlarını müəyyən edir. Bəzən həmin informativ mərkəz bir dəfə mətnin əvvəlində və bir dəfə də sonda ifadə edilməklə, mətn komponentlərini konstruktiv çərçivəyə salır; həm onların əlaqələnməsini bir daha təmin etmiş olur, həm də mürəkkəb sintaktik bütövü başlayır və tamamlayır (5, s.24).

- Mətnin bütün struktur-semantik yükü bir neçə informasiyadan ibarət olduğu kimi, bir informasiyaya da əsaslanı bilər. Çoxinformasiyalı mətnlərin informativ tutumu mətnin ümumi informasiya süjetindən asılı olur və ayrı-ayrı xətlərə şaxələnir. Bu halda mərkəzi semada bir-biri ilə bağlı bir neçə semi birləşdirir və mikromətnin özünü də kiçik mətnlərə parçalayır.

- Mürəkkəb sintaktik bütövlərin informativ strukturu adresat və adresant üçün köhnə və yeni olan informasiyaları birləşdirir. Bu baxımdan mətnin təşkili mexanizmlərindən birini köhnə və yeni informasiyaların əvəzlənməsi təşkil edir. Bunlar nəinki mikromətnin komponentlərini, hətta makromətni təşkil edən ayrı-ayrı mikromətnlərin əlaqələnməsini də təmin edir. Yəni əvvəlki mətnin informasiyası sonrakı mətnin informativ

tutumunda iştirak edir və bu zaman köhnə informasiya funksiyasını daşıyır (9,s.43).

- Əsas informasiya informativ mərkəz komponentləri və köməkçi vasitələrin iştirakı ilə ifadə oluna bilir (9,s.47).

- Bədii mətnin ilk və son cümlələri xüsusi tekstual əhəmiyyət kəsb edir. Bədii mətn ünsürü olmaq etibarilə ilk cümlə xüsusi informasiya daşıyıcısına çevrilir, son cümlə teksti ümumiləşdirərək, məzmunca və həm də forma etibarilə tamamlayır. Nümunəyə baxaq:

“Kafərlər tərs tanışmışlar. «Qazan oğluUruzihəbsdən çıxarun, boğazından orğanla asun. İki talusından cəngələsancun, qıyma-qıyma ağ ətindən çəkün. Qara qaurma edib, qırq bəg qızına ilətün. Hər kim yedi, ol degil. Hər kim yemədi, ol Qazan xatunıdır, çəkün döşəgimizəgətürəlim, sağraq sürdirəlim! – demişlər. Sənin ətindən oğul-a, yeyəyinmi? Yoxsa sasıdinlü kafərin döşəginəgirəyinmi? Ağan Qazanın namusınısındırayınmi?Necədəyin, oğul, hey?!»- dedi (9, s. 47)

- Sintaktik vahidlər informasiyanın ifadəsinə və həm də bədii mətnə quruluş detallı kimi xidmət göstərir. Bu baxımdan onların hər birini-ən aşağı quruluşa malik olanından daha mürəkkəbinə – mürəkkəb sintaktik bütövə qədər informasiyanın həcmliyi doğurur (8,s.41).

- İnformasiya və onun mürəkkəb sintaktik bütövlərlə ifadəsi bədii mətnin zəruri struktur-semantik vahidini təşkil edir. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin bədii mətn vahidi kimi formalaşması üçün digər zəruri keyfiyyət - funksional-məzmun elementlərinin iştirakı da tələb olunur. Belə elementlər bədii mətnin məzmununa aid olub, milli təfəkkür enerjisinin yetirdiyi funksional dil vahidlərini, ifadə vasitələrini, spesifik obrazlar sistemini, din və mifologiya ilə bağlı təfəkkür elementlərini nəzərdə tutur (11, s 26-27).

Sərbəst elmi əhəmiyyət daşıyan mətnlərin hazırlanması müəyyənqanuna uyğunluqlara tabedir. Öyrənməyi bacarmaq - dərsləklər, dərslər vəsaitləri, dövrü ədəbiyyat və digər müvafiq tədris vasitələri, texnologiyalarla işləmək, elmi sferanın fəal iştirakçısına çevrilmək kimigündəlik və plana uyğun fəaliyyətlərin müstəqil yaradıcılıq zəminində inkişafını ehtiva edir. Bu istiqamətdə tədqiqatçılarda başlanğıc olaraq, qarşıya çıxmış məsələlərin həllində ilkin mətnlərlə işləmək və yeni - ikinci mətnləryaratmaq bacarığının formalaşdırılması missiyası dayanır.

Məhz bu prosesdə tədqiqatçılar özləri belə informasiyanın çıxarılması,kodlaşdırılması və emalını müstəqil həyata keçirmək vərdişlərinə yiyələ nirlər. Bu fəaliyyətlər içərsində referatının, elmi məqalələrin, dissertasiya işlərinin hazırlanma sının da əhəmiyyəti yüksəkdir. Belə ki, həmin mətnlərin hazırlanması prosesində tədqiqatçının müstəqil elmi informasiyanı axtarış, toplama, ümumiləşdirmə, təhlil etmə,

istiqamətləndirmə və yeni amplituda dövriyyəyə daxil etmə kimi keyfiyyətləri bir dahatəkmilləşir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva İ.Ə. İngilisdilli mətnlərdə müraciət bildirən ifadələr, AMEA, Dilçilik, Bakı-2012, 103-107 s.
2. Bayramov Q.H, Tərcümə işi, Bakı, OKA, 2008, 252 s.
3. De Sössür Ferdinand. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU nəşri, 2003 407 s
4. Qıpçaq M. Söz aləminəsayahət. Bakı, 2002, 248 s
5. Elmi mətnlərin hazırlanma xüsusiyyətlərinə dair təlimat, TPI, Bakı, 2009, 48 s
6. Xahmnai Q.B , Azərbaycanda və İranda nəşr olunan ingilisdilli qəzetlərin müqayisəli linqvistik təhlili, Bakı, AMEA, 2005, 244 s
7. Mustafayeva G.T, İngilis və Azərbaycan dilli mətnlərdə ierarxik struktur, BDU, 2016, 403 s
8. Əliyev Y.V. Ümumi mətnşünaslıq («Kitabi-Dədə Qorqud» mətnlərinin linqvopoetik təhlili əsasında). Bakı, 2007. – 248 s.
9. Əliyev Y.V. «Kitabi – DədəQorqud»un dilindəmürəkkəb cümlə. Bakı, 2004 376 s
Rus dilində
10. Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования иособенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы:Институт востоковедения МН-АН РК, 1997, 299 с
11. Мельников Г.П. Типы означаемых языкового знака и детерминанта языка. - В сб.: Проблемы семантики. М.: Наука, 1974, с. 25-34.

Б.Ибрагимова

Согласование формы и содержания научно значимых текстов

Резюме

В статье описаны связи структуры и содержания текстов. Также разъясняется типологическое группирование текстов. Показаны также сходства и различия в научных и литературных текстах. В тоже время показаны информация, особенности передачи информации в текстах в лингвистическом аспекте.

В связи с этим показаны основные особенности перевода текстов. С этой точки зрения закономерность защиты и подготовки важных

частей информации не осталось в стороне. В связи с этим получены некоторые результаты. Наряду с этим обсуждаются особенности подготовки этих текстов. Одной из важных особенностей статьи является подробное объяснение правил подготовки научных и художественных текстов. Статья позволяет собирать определенную информацию о текстах.

B.Ibrahimova

Form and content coordination of scientifically significant texts

Summary

The article deals with the form and content coordination of the texts . The typological classification of texts is also explained. Also, similarity and differences are shown in scientific and literary texts. At the same time, information in the texts and their features of transformation have been explained in the aspect of linguistic s. In this regard, the main features of the translation texts are mentioned.

From this point of view, the ways of the protection and the preparation of the important parts of the information were not put aside. There are also some definite issues. Along with this, the use and preparation features of the texts are also highlighted . One of the important features of the article is the detailed explanation of the rules for the preparation of scientific and artistic texts. The article allows you to collect certain information about texts.

Rəyçi: Fəxrəddin Veysəlli

Filologiya elmləri doktoru, professor

GÜLNAR QASIMOVA
ARDNŞ TTSİ Qobustan Regional Təlim Mərkəzi
gulnar.gasimova33@gmail.com

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN KOMMUNİKATİV YÜKÜ

Açar sözlər: cümlənin aktual üzvlənməsi, kommunikativ yük, tema, rema

Keywords: actual division of the sentence, communicative function, theme, rheme

Ключевые слова: актуальное членение предложения, коммуникативная нагрузка, тема, рема

Bir sıra linqvistik tədqiqatlarda cümlə üzvlərinin kommunikativ yükə malik olması məsələsi daima araşdırılır. Belə bir fikir söylənilir ki, cümlə üzvləri bu əlavə yük olmadan sanki başqa aparıcı mənaya da malik olur. Əslində cümlə üzvləri hər hansı kommunikativ yaxud məntiqi yüklə yüklənmir. O, elə cümlə və onun üzvlərinə məxsusdur və həmişə müəyyən vasitələrlə (intonasiya, söz sırası) ifadə olunur. V.Panfilov qeyd edir ki, hər hansı bir cümlə üzvünün məntiqi-qrammatik səviyyədə xüsusi bir funksiyada işlənməsi (mübtədə məntiqi predikat, xəbər isə məntiqi subyekt vəzifəsində) cümlənin sintaktik səviyyədə keyfiyyətini dəyişmir və bu, təkcə cümlənin sintaktik səviyyəsinin həddlərində yer alan əlavə mənə yükü olaraq nəzərdən keçirilməməlidir. [7, səh 50] Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kommunikativ yük cümlə üzvlərinin ikinci dərəcəli deyil, məhz birinci kommunikativ funksiyası sayılır. Bu məsələ ilə bağlı alimlərin müxtəlif fikirlərini nəzərdən keçirək.

K.Kruşelnitskaya cümlə üzvlərinin kommunikativ yükü dedikdə onların qrammatik, daha dəqiq desək sintaktik sıralanmasını nəzərdə tutur. Onun fikrincə, kommunikativ yük informasiya vahidi kimi cümlənin məzmununun bir hissəsidir və kommunikativ məqsədlə müəyyən olunur. “Kommunikativ məqsəd də konkret ünsiyyət situasiyası ilə şərtlənir, ilk növbədə cümlədə söhbətin getdiyi predmet və hadisələr haqqında dinləyicinin nə dərəcədə məlumatlı olması ilə bağlıdır. Hər bir cümlə iki hissədən ibarətdir: haqqında məlumat verilən və onun haqqında hansı məlumatın olması. Məlumatın predmeti, çıxış nöqtəsi dinləyici üçün məlumdur, *veriləndir*. Bu məlum haqqında nə isə məlum olmayan bir fikir irəli sürülür, bu isə *yenidir*.” [6, səh 196]

K.Kruşelnitskaya cümlənin hər bir üzvünün verilən və yeninin yükünü daşıya bildiyini qeyd edərək sözlərin qrammatik mənaları və kommunikativ yükü arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqənin mövcud olduğunu bildirir. Bu əlaqəni də o, cümlənin qrammatik üzvlərinin kommunikativ funksiya yerinə yetirə bilmə bacarığı ilə izah edir. Hər bir üzv bu münasibətdə fərqli şəkildə

çıxış edir. Məsələn, mübtədə adətən cümlədə məlum, verilən qismində çıxış edir, ancaq bir çox hallarda yeni kimi də çıxış edə bilər. Tamamlıq da həm verilən, həm də yeni vəzifəsində çıxış edir. Bunu yer, zaman, səbəb və məqsəd zərfliklərinə də şamil etmək olar. Tərzi-hərəkət zərfliyi və xəbər yeni rolunda çıxış edə bilər. Hər bir sözün kommunikativ yükünün müəyyən olunması onların hansı məna yükü daşması ilə sıx bağlıdır. [6, səh 197-198]

Cümlənin aktual üzvlənməsi bütövlükdə nitqin konkret məzmununda ifadə olunur, bu baxımdan ona cümlənin kontekstual üzvlənməsi kimi də istinad etmək olar. Cümlənin istənilən üzvü kontekst və ya situasiyadan asılı olaraq tema və rema vəzifəsində çıxış edə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, cümlədə adətən mübtədə tema, xəbər isə rema vəzifəsində çıxış edə bilər. İ.İvanova bu cür uyğunluğun geniş yayılmasına belə aydınlıq gətirir: “Dil formaları insan düşüncəsinin formalaşması və eləcə də ötürülməsini təmin edən funksional xüsusiyyətlərə malikdir. Forma və məzmun tez-tez bir-biri ilə qarşılaşdıqda dilin funksionallığının effekti aşağı enir. Müxtəlif cümlələrdə eyni situasiya göstərilir, ancaq situasiyada yer alan fərqli üzvlər tema və yaxud rema vəzifəsində çıxış edir.” [5, səh 256-257]

Bunu aşağıdakı nümunədə daha aydın şəkildə görmək olar:

Mary (T) is fond of poetry (R). Mary (T) liebt Poesie (R) – Meri poeziyanı sevir.

Əgər bu cümləyə hər hansı bir xüsusi konnotasiya (əlavə məna çaları) olmadan üslubi cəhətdən neytral bir konstruksiya kimi yanaşsaq, tema mübtədə (*Mary*), rema isə xəbər (*is fond of poetry*) ilə ifadə olunacaq. Bu növ aktual üzvlənmə birbaşa üzvlənmədir. Digər tərəfdən, bu cümlə üçün müəyyən bir kontekst yaradıb cümlənin aktual üzvlənməsinin ardıcılığını əksinə dəyişsək, mübtədə rema, xəbər isə tema ilə ifadə olunacaq. Məsələn:

Isn't it surprising? Mary (R) is fond of poetry (T), not Tim.

Ist es nicht überraschend? Mary (R) liebt Poesie (T), nicht Tim. – Təəccüblü deyil? Tim yox, Meri poeziyanı sevir.

Nitqin “dinləyiciyə artıq məlum olan” və “hələ məlum olmayan (yeni olan)” hissələrə bölünməsinə əsasən cümlənin aktual üzvlənməsi ilə kontekst arasında yaranan bu sıx bağlılıq aktual üzvlənmə nəzəriyyəsinin banisi V.Mateziusu cümlənin bu cür üzvlənməsini onun qrammatik üzvlənməsinə zidd olaraq tamamilə semantik bir amil hesab etməsinə gətirib çıxarmışdır.

İngilis dilində cümlədə mühüm informasiya bildiren hissə təbii ki, cümlənin sonunda duran üzvüdür. C.Liç və J.Svartvik müxtəlif tipli qrammatik konstruksiyaların informasiya cəhətdən qurulma xüsusiyyətlərini araşdırarkən şifahi və yazılı nitqdə cümlənin mühüm informativ yüklü üzvlərini müəyyən edən fərqli vasitələr üzərində dayanmış və dildə **informativ fokus** (rema) anlayışını istifadə etmişlər. Bu anlayış intonasiya nüvəsi, yəni vurğu və konturun dəyişməsi ilə qeyd olunur. *Fokus* cümlədə

danışanın dinləyicinin diqqətini cəlb etdiyi üzvə, bir qayda olaraq, cümlənin sonuncu mənalı üzvünə düşür.

Ancaq adları çəkilən alimlər cümlənin əvvəlində duran üzvün də ünsiyyət üçün vacib rol oynadığını hesab edirlər, çünki danışanın demək istədiyi başlanğıc nöqtədir, məlum olan informasiyadır. Bu hissəni isə “**topik**” adlandırırlar. Bir çox cümlələrdə *topik* cümlənin mübtədasıdır. Bəzi hallarda mübtədanın yerinə cümlənin başqa bir üzvünü cümlənin əvvəlinə gətirərək onu tema hesab edirlər. Bu yerdəyişmə həmin üzvü psixoloji baxımdan vurğulu edir və üç cür təsir oyadır:

1) **emfatik tema**. Burada cümlənin başqa bir üzvü (ismi xəbərin ad hissəsi, tamamlıq) cümlənin əvvəlinə gətirilərək əsas vurğu ilə fərqləndirilir və bununla da iqiqat emfaza yaranmış olur. Məsələn:

Joe his name is. – *Codur onun adı*. *Lunch* they serve here. – *Qəlyanaltını burada verirlər*.

2) **kontrastiv tema**. Burada yenə cümlə üzvünü cümlənin əvvəlinə gətirməklə iki qonşu cümlədə adı çəkilənlər arasındakı ziddiyyət göstərilir. Məsələn:

His face I'm fond of, but *his character* I despise. – *Onun siması xoşuma gəlir, ancaq xarakterini bəyənmirəm*. Bu konstruksiya ritorik nitq üçün xarakterik hal sayılır.

3) **verilən tema**. Bu yerdəyişmə daha çox formal, rəsmi yazılı nitqdə özünü göstərir. Məsələn: *Most of these problems* a computer could solve easily. – *Bu problemlərin bir çoxunu kompyuter asanlıqla həll edə bilir*. [3, səh 159-160]

Ancaq N.Slyusareva qeyd edir ki, bütün bu halları (sonuncudan başqa) remanın maksimum informasiyanı bildirərək cümlənin əvvəlinə gətirilməsi kimi xarakterizə etmək olar. [8, səh 119]

Cümlənin aktual üzvlənməsinin komponentlərinin bir-biri ilə əlaqəsi müəyyən kommunikativ funksiya (məqsəd) ilə qurulur. J.Firbas bu məsələdən söhbət açarkən cümlə üzvlərinin “**kommunikativ dinamizmi**” terminini işlətməmişdir. Kommunikativ dinamizm cümlənin sonuna doğru enməsi və semantik struktur ilə əlaqədardır. Onun fikrincə, cümlə üzvləri kommunikativ dinamizmin dərəcəsinə görə, yəni hər bir üzvün ünsiyyət prosesinə əlavə etmiş olduğu informasiyaya görə təsvir olunmalıdır. Kommunikativ dinamizm çərçivəsində əsas üzvlər aşağıdakı kimi təsvir olunur: tema kommunikativ dinamizmin aşağı dərəcəli, rema isə yüksək dərəcəli üzvlərindən ibarətdir, keçid hissə isə remaya daxil olan, ancaq köməkçi vəzifədə olan və bu mənada tema ilə rema arasında keçid yaradan elementlərdən ibarətdir. Məsələn:

Once upon a time there lived a king. – *Biri var idi, biri yox idi, bir kral var idi*.

Bu cümlədə “once” aşağı, “there” orta, “a king” isə yuxarı kommunikativ dinamizmə malikdir. J.Firbas belə düşünür ki, söz sırası emfatik şəkildə pozulduğu halda onların qarşılıqlı əlaqəsi dəyişmir. Bununla o, göstərmək istəyir ki, tema nə kontekst, nə də situasiyadan asılı olmayaraq təkcə məlum deyil, həm də yeni informasiya bildirir. Ancaq o, yenə də məlumluq kriteriyasının tema üçün müəyyən rol oynadığını xüsusi qeyd edir. Məhz onun sayəsində cümlə ilə kontekst arasında əlaqə qurulur, eyni zamanda yeni informasiyanı daşıyan və kontekst çərçivəsində cümlənin sərbəst üzvləri sayılan sözlər müəyyən olunur. [1]

J.Firbas bir tərəfdən keçid element ilə tema, digər tərəfdən də rema ilə keçid element arasında dəqiq bölgü aparılmasının asan olmadığını özü də etiraf edir. Bu metodun çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, tematik, keçid və rematik elementlər yalnız qrup daxilində bir-birilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilir, başqa sözlə desək, hər hansı bir elementin kommunikativ dinamizm səviyyəsi eyni cümlədə mövcud olan digər elementlərin kommunikativ dinamizm səviyyəsi ilə müqayisə edilir və bu müqayisə başqa şəkildə aparılmır. Məsələnin bu cür izahı tema-rema bölgüsünün qəbul olunmadığı hallara yanaşıldıqda əhəmiyyətli kənarlaşmalara gətirib çıxara bilər. Buraya ekzistensial cümlələr və “it” əvəzliyi ilə başlayan şəxssiz cümlələri misal göstərmək olar. [4, səh 14] Məsələn:

[I looked across the wire at the Austrian lines.] Nobody was in sight. – [Məftilin üzərindən Avstriya xətlərinə boylandım.] Heç kim gözə dəymirdi.

It was dark. It is necessary to do it. – Qaranlıq idi. Bunu etmək vacib idi.

Bu cümlələrdə də ünsiyyət prosesində oynadığı rola görə fərqlənən cümlə üzvləri, yəni cümlədə kommunikativ dinamizmin ən yüksək və ən aşağı səviyyəsi olan üzvlər iştirak edir. Ancaq birincini rema, sonuncunu isə tema kimi qələmə vermək olmaz. Yuxarıdakı cümlələrdə “dark”, “necessary to do it” ən dinamik üzvlər hesab oluna bilər. O zaman belə anlaşılar ki, “It” ən az dinamikliyi ilə seçildiyi üçün yalnız tema rolunda çıxış edə bilər. Əlbəttə ki, yox. Kommunikativ dinamizmin ən aşağı səviyyəsi olan üzvün tema, ən yüksək səviyyəsi olan üzvün isə həmişə rema kimi çıxış etdiyini düşünmək yanlış olardı. Təhlil edilən cümlələr kommunikativ dinamizmin müxtəlif səviyyələrinə baxmayaraq, yalnız rematik üzvlərdən ibarətdir. Onlar yalnız yeni informasiya bildirir və bu cümlələrdə tema-rema bölgüsünə yol verilmir. Sual cümlələrində tema və rema bu kateqoriyalara olan yanaşmaya əsasən müəyyən olunur. M.K.Halliday temanı cümlədə çıxış nöqtəsi kimi təyin edərək hesab edir ki, istənilən sual cümləsinin əvvəlində duran cümlə üzvü verilən cümlənin teması vəzifəsində çıxış edir. [2, səh 212] Buna nümunə olaraq o, *John saw the play (Con tamaşanı görüb)* təsdiq cümləsini və onunla əlaqədar olan *Did John see the play? Who saw the play? What did John see? (Con tamaşaya baxıb? Tamaşaya kim baxıb? Con nəyə baxıb?)*

sual cümlələrini qeyd edir. Xüsusi sual cümlələrində danışana məlum olmayan, onun bilmək istədiyi cümlənin teması hesab olunur, qalan hissə (izah olunan) isə rema rolunda çıxış edir. Məsələn:

What I want to know (it) is the interpretation of some thing that John saw. - Conun görmüş olduğu şeylərin açıqlığa gətirilməsini bilmək istəyirəm).

V.Matezius xüsusi sual cümlələrinin əvvəlində duran sual sözünü rema hesab edir, belə ki, sual sözü məlum olmayan elementi əvəz edir və cavabda rema kimi müəyyən olunur, sual cümləsinin teması isə sual sözündən sonra gələn üzvlərlə ifadə olunur.

V.Şevyakova xüsusi sual cümlələrinin intonasiyasını təhlil edərkən qeyd edir ki, bu cümlələrdə remanın leksik-qrammatik göstəricisi olan sual sözü intonasiyanın köməyi ilə müəyyən olunur. [9, səh 110]

Ümumi sual cümlələrində normal söz sırasını saxlayaraq mübtədanın rema vəzifəsində çıxış etməsi mümkündür. Şifahi nitqdə bu, intonasiya ilə, yazıda isə sual işarəsi vasitəsilə göstərilir. Məsələn:

You were in the war, Mr. Desert? (G.Galsworthy) – Siz müharibədə olmusuz, Cənab Dezert, elədir?

Alternativ sual cümlələrində dinləyicinin seçiminə uyğun olaraq rema müəyyən olunur. Bəzən istisna hal da mümkündür. Məsələn:

Are you British or American? (Siz britaniyalıyıxsa yoxsa amerikalı?) – I am Russian (Mən rusam) yaxud I do not know (Bilmirəm) kimi universal ifadədən istifadə oluna bilər.

Cümlənin aktual üzvlənməsinin komponentləri, yəni tema və remanın müəyyən edilməsi üçün alimlər tərəfindən məzmun, sintaktik və semantik-praqmatik kriteriyalar təklif olunub. Bu kriteriyalar aşağıdakı kimi izah olunur: [4, səh 15-18]

1) Cümləni iki hissəyə bölməklə **məzmun** kriteriyasını formal şəkildə təsvir etmək olar – cümlənin başlanğıc nöqtəsi olan **tema** və ünsiyyətin davam etməsinə zəmin yaradan **rema**. Burada nitqdə dil vahidləri arasında yaranan iki cür əlaqə növünü fərqləndirmək olar: 1) əvvəlcədən qeyd olunanla bağlı cümlə üzvü; 2) sonradan deyiləcəklərlə bağlı cümlə üzvü. Birinci halda bu nitqdə digər üzvlərlə əvvəlcədən əlaqədə olan tema, ikinci halda isə üzvlərlə sonradan əlaqədə olan remadır. Məsələn:

[Soames raised the corner of his lip in a smile and looked across at Bosinney.] The architect (T) was grinning (R) behind the fumes of his cigarette. [Now, indeed, he looked more like a buccaneer.]

[Soums gülümsəyərək Bosinniyə baxdı.] Arxitektör siqaretin dumanında istehza ilə gülürdü. [İndi, həqiqətən o, dəniz qulduruna bənzəyirdi.]

Nəzərdən keçirilən cümlədə (mötərizələrdə də qeyd olunan əvvəlki və sonrakı kontekstlərlə birlikdə) “*the architect*” (arxitektör) məna baxımından cümlədə fikrin başlanğıc nöqtəsidir, artıq adı çəkilən “Bosinney” hissəsi ilə əvvəlcədən əlaqəsi var. Buna görə də tema kimi təyin edilə bilər. Digər tərəfdən cümlədə “*was grinning*” yeni bir informasiya bildirir, özündən sonra gələn üzvlərlə əlaqə yaradır (“Now, indeed, he ...” yəni, now that he was grinning ...) və müvafiq olaraq rema vəzifəsində çıxış edə bilər.

2) **Sintaktik** (və ya **transformativ**) kriteriyaya görə hər hansı bir nəqli cümləni qeyd edilən sualın cavabı hesab etmək olar və onu həmin suala çevirmək olar. Bu cür çevirmələrdə sualın əvvəli adətən əvvəlki cümlənin remasıdır, qalan hissələr isə temadır. Xüsusi sual cümlələrində sual sözləri, ümumi sual cümlələrində isə (eləcə də ayırıcı suallarda) feil “məlum olmayan”ı bildirir. Başqa sözlə desək, bu cür hipotetikalı suallar əvvəlki cümlənin remasına gətirib çıxaracaq. Eyni cümləni misal gətirək: *The architect was grinning behind the fumes of his cigarette.* – Arxitektör siqaretin dumanında istehza ilə gülürdü. Bu cavab üçün verilən bütün mümkün suallar belə olacaq: *What was the architect doing? How was the architect grinning? Was the architect grinning? The architect was grinning, wasn't he? – Arxitektör nə edirdi? Arxitektör necə gülürdü? Arxitektör gülürdü? Arxitektör gülürdü, elədir?* Bu suallara verilən cavablar - “*was grinning*” və “*behind the fumes of his cigarette*” sual cümləsinin remasını, qalan üzvlər isə (“*the architect*”) temasını təşkil etmiş olacaq.

3) **Semantik-praqmatik** kriteriya belə bir fakta əsaslanır ki, dildə elə müəyyən semantik-praqmatik vasitələr mövcuddur ki, onlar deyilənlə xüsusi bir əlaqə yaradır. Bu kriteriyanın birinci tərəfi ifadə etdikləri şeylərlə əlaqədar dil vahidləri, ikinci tərəfi isə dil daşıyıcıları ilə əlaqədardır. Bu, onların xüsusi mənələrindən irəli gəlir, belə ki, həmin vasitələrdən müəyyən məlumatı bildirməkdən daha çox danışanın deyilən şeyə münasibətini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Semantik-praqmatik vasitələrin iki növünü göstərmək olar: 1) emfatik nitqdə işlənən vasitələr (xüsusi ədatlar və konstruksiyalar) və 2) adi nitqdə işlənən vasitələr (artikllar, əvəzliliklər). Birinci qrup vasitələr ümumilikdə rema ilə işlənir, ikinci qrup vasitələr isə ya yeni informasiya bildirərək işlənmə mövqelərini gücləndirir (remalaşma) (qeyri-müəyyənlik artıqlı, *there*+feil konstruksiyası) ya da temanın bir hissəsi kimi çıxış edərək öz mövqelərini zəiflədirlər (temalaşma) (şəxs əvəzlilikləri, müəyyənlik artıqlı). Məsələn:

He had proposed to continue a reduced allowance to young Jolyon, but this had been refused, and perhaps that refusal had hurt him more than anything.

O, gənc Colyona verilən müavinətin davamlı olaraq azaldılmasını təklif etmiş, lakin onun təklifi rədd edilmişdi və bəlkə də, bu imtina onu hər şeydən daha çox incitmişdi.

Bu cümlədə “that” əvəzliyi (that refusal) tema rolunda, qeyri-müəyyənlik artıqlı isə rema kimi çıxış edir.

Yuxarıda irəli sürülən arqumentlər bəzi məsələlərə sonrakı yanaşmada bu üç kriteriyanı qəbul etməyə əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Firbas J. Thoughts on the Communicative Function of the Verb in English, German and Czech, Bmo Studies in English 1. 39-68. Prague 1969
2. Halliday M.K. Notes on Transitivity and Theme in English. Journal of Linguistics, London, 1967. V. 3, p. 37-91, 199-244
3. Leech G. A., Svartvik J. A Communicative Grammar of English. M, 1983
4. Serkova N.I., Sneginyova T.A. Studies in Communicative Syntax. Khabarovsk, 1979, 92p.
5. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., Высш. школа, 1981.
6. Крушельницкая К.Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. М., 1961.
7. Панфилов В. Грамматика и логика. Л., 1963
8. Слюсарева Н. А. Проблемы функциональной синтаксиса современного английского языка. Изд. Наука. Москва, 1981.
9. Шевякова В.Е. Актуальное членение вопросительного предложения. ВЯ, 1974 № 5 с. 107-116

G.Gasimova

Communicative Function of Sentence Parts Summary

In many linguistic studies, the question of the communicative function of the parts of a sentence is always investigated. The communicative function is not the secondary, but the first communicative function of sentence parts. The article highlights the opinions of various scientists on this issue. K.Krushelnitskaya defines the communicative function of the sentence parts as their syntactic sequence. Any part of a sentence may act as a theme or rheme in relation to the context or situation. The connection between the

components of the actual division of the sentence depends on a certain communicative function (communicative purpose). J.Firbas used the term “communicative dynamism” in linguistics and noted that the parts of the sentence must be described in terms of the degree of communicative dynamism. According to M. Halliday, any part at the beginning of the question is regarded as the theme. V.Mathesius defines a part at the beginning of a special question as a rheme, and the words following it as a theme. Some contextual, syntactic and semantic-pragmatic criteria have been proposed for defining theme and rheme. The above arguments provide grounds for adopting these three criteria in the next approaches.

Г. Гасымова

Коммуникативная нагрузка членов предложения

Резюме

Во многих лингвистических исследованиях всегда рассматривается вопрос о коммуникативной нагрузке членов предложения. Коммуникативная нагрузка - это не вторая, а первая коммуникативная функция членов предложения. В статье были затронуты мнения различных ученых по этому вопросу. К.Крушельницкая определяет коммуникативную функцию частей предложения как их синтаксическую последовательность. Любой член предложения может выступать в качестве темы или ремы в зависимости от контекста или ситуации. Соотношение между компонентами актуального членения предложения зависит от определенной коммуникативной функции (цели). Я.Фирбас использовал термин «коммуникативный динамизм» в лингвистике и отметил, что члены предложения должны быть описаны в терминах степени коммуникативного динамизма. По словам М.Халлидея, любой член в начале вопроса является темой. В.Матезиус рассматривает часть в начале специального вопроса как рема, а члены следующим за ним как тема. Некоторые контекстуальные, синтаксические и семантико-прагматические критерии были предложены для определения темы и ремы. Приведенные выше аргументы дают основания для принятия этих трех критериев в следующем подходе.

Rəyçi:

Səadət Zeynalova

Filologiya elmləri doktoru, professor

RƏNA ƏLİYEVƏ
ADPU
rana@mail.ru

DETERMINANT CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Açar sözlər: cümlə üzvləri, determinant, baş üzvlər, ikinci dərəcəli üzvlər

Ключевые слова: части речи, детерминант, главные члены предложения, второстепенные члены предложения

Key words: sentence members, determinant, chief members, second-class members

Cümlə üzvləri problemi lap qədimdən dilçilərin, filosofların diqqətini cəlb etmiş, bu sahəyə aid müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Hələ qədim Hind, Yunan və ərəb dilçiliyindən tutmuş, müasir rus və türkoloji dilçilikdə cümlə üzvləri problemi həmişə aktual olmuş və bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Cümlə üzvləri ilə bağlı bütün dövrlərdə dilçiləri birinci növbədə o düşündürmüşdür ki, söz, nitq hissəsi və cümlə üzvünün sərhəddi necə müəyyənəlməlidir.

İkinci məsələ isə cümlə üzvlərinin sayı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, dildə cümlə üzvlərinin say tərkibi, onların necə olması, hansının əsas, hansının ikinci dərəcəli olması müzakirə mövzusu olmuş və mübahisələrə səbəb olmuşdur. Yuxarıda deyilənlər cümlə üzvləri probleminin əsas konturlarını təşkil etməklə, bu sahədəki əsas məsələləri ehtiva edir. Ancaq cümlə üzvləri ilə əlaqədar digər bir maraqlı məsələ də var ki, o da cümlənin determinant üzvləri anlayışıdır.

Determinant cümlə üzvləri, cümlə üzvlərinə ənənəvi yanaşma olmayıb, yeni xarakteri ilə əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda da deyildiyi kimi, cümlə üzvlərinə ənənəvi yanaşma baş və ikinci dərəcəli üzv məsələsini ortaya gətirirsə, determinant üzvlər fərqli xarakter daşıyır.

Determinant latınca determinans sözündən götürülüb, mənası aydınlaşdıran, müəyyənləşdirən deməkdir. Onlar cümlənin hər hansı qütübünə aid olmayıb, bütövlükdə konstruksiyanın ümumi məzmunu ilə bağlıdır. Determinantlar sanki cümlənin həcmi genişləndirməyə xidmət edirlər. Ancaq bu, zahirən belədir.

Təxminən 1970-ci illərə qədər nə rus dilçiliyində, nə də türkologiyada determinant cümlə üzvlərindən bəhs olunmamışdır. Mətn dilçiliyi inkişaf etdikcə, aktual üzvlənmə məsələsi ortalığa çıxandan sonra ara-sıra determinantlardan da istifadə olunmağa başlandı. Ancaq son

dövlərə qədər nə normativ, nə də akademik qrammatikalarda determinant cümlə üzvlərindən bəhs olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində determinantlardan ilk dəfə K.Abdullayev, Q.Kazımov, E.Bəyzadə, A.Məmmədov və başqalarının əsərlərində məlumat verilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıda göstərilən mənbələrin hamısında determinant cümlə üzvləri ilə bağlı öləri və nisbətən yığcam məlumat verilmişdir.

Cümlə üzvləri problemi həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş və onların semantikasi, qrammatik xüsusiyyətləri hər zaman bu və ya digər səviyyədə tədqiqat obyektı olmuşdur.

Onlara normativ qrammatikalarda deyil, əsasən akademik qrammatikalarda münasibət bir mənalı deyildir. Belə ki, cümlə üzvlərindən danışarkən onlara belə bir tərif verilir: “Müəyyən leksik – semantik mənaya malik, morfoloji cəhətdən dəyişə bilən, ayrı-ayrı sözlərlə əlaqələnib suallara cavab verən dil vahidinə cümlə üzvü deyilir.” Həqiqətən də, söylənilən fikirdə cümlə üzvü ilə bağlı ən mühüm əlamətlər demək olar ki, öz əksini tapmışdır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, həm rus dilçiliyində, həm də türkologiyada cümlə üzvlərini konstruksiyanın qurulmasında oynadıqları rola görə iki yere bölürlər: Baş və ikinci dərəcəli cümlə üzvləri. Baş üzvlər mübtədə və xəbər, ikinci dərəcəli üzvlərsə tamamlıq, təyin və zərflidir. Baş üzvlər cümlənin əsasını təşkil etməklə konstruksiyanın karkazını yaradır. İkinci dərəcəli üzvlər isə həmin baş üzvlərin ətrafında toplanmaqla konstruksiyanın tamamlanmasına xidmət edir. Bu cür yanaşmada demək olar ki, köklü bir fikir ayrılığı, mübahisə, yoxdur. Amma bunlarla yanaşı cümlənin “determinant üzvləri” deyilən üzvləri də var ki, onların konstruksiyaların qurulmasında rolu və digər linqvistik xüsusiyyətləri türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində indiyə qədər ətraflı araşdırılmamışdır. “Determinant” termini Avropa dilçiliyində hələ 1970-ci illərdən işlənsə də, rus dilçiliyində 1980-ci illərdən istifadə edilmişdir. Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, determinant cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri ilə əlaqələndirilmişdir.

Cümlənin bütövlükdə məzmunu ilə əlaqələnən və bütövlükdə konstruksiyaya aid olan üzvə determinant deyilir. Determinant avropa mənsəli determinans sözüdən olub, aydınlaşdırən, dəqiqləşdirən mənasındadır.

Q. Kazımov determinantlardan bəhs edərkən yazır: “Determinant cümlənin həcmi genişləndirən sərbəst söz-formalar söz birləşmələridir.” Həmin yanaşma determinantların dildəki rolunu tam ehtiva etməklə tam məntiqidir və elmi cəhətdən düzgündür: İllər keçəndən sonra Ziyad xan başa düşdü ki, onun sarayında gizli nəşə olurmuş (Elçin). Ağacın başında yetişmiş əriklər sanki ləpalardı yanırdı (S.Səxavət). Müharibədən sonra hamı həvəslə, yorulmadan çalışırdı ki, ölkəyə öz tövhəsini versin (İ.Hüseynov).

Silahlı əsgərlər şəhərə girəndə vahiməli bir uğultu qopdu (E.Elatlı). Yaz gələndə xırda quşlar da suya tökülür, tüklərini təmizləyirdilər (İ.Məlikzadə). Kənddə hamının istifadə etdiyi bir yol vardı (S.Əhmədov). Sofı gedəndən bir neçə saat sonra Mahmudun gözləri qaralmağa başladı (Elçin). Sən elə bir vaxtda rast gəldin mənə, ömrün eşq bədəsi içilmiş idi (C.Novruz). Mağaraya girmək istəyəndə dəvə bərkdən səsləndi (Ə.Cəfərzadə).

Yuxarıda ayrı-ayrı bədii əsərlərdən gətirilən nümunələrdə zərfləklərin determinant vəzifəsində işləndiyinin şahidi oluruq. Onlar təkcə xəbər zonasına aid olmayıb, həm də mübtədaya aiddir ki, bu da onların determinant olmalarını şərtlənir. Nəzərə almaq lazımdır ki, determinant cümlənin yeni bir üzvü deyil. Zərfləklər və bəzi tamamlıqların digər üzvlərindən fərqlənməsidir ki, bu da Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində determinantların ümumi mahiyyətinə nəzər saldıqda görürük ki, onlar adətən cümlənin əvvəlində işlənir. Məs.: Şamxal həyəətə girəndə atasını görmədi (İ.Şıxlı). Bu payız meşədə ağaclar yarpaqlarını aşağıdan tökdü (İ.Məlikzadə). Kənddə hamı bu vəziyyətlə sanki bəmişmişdir (M.Suleymanlı). Dağların başında uzaqdan ağaran qar topa buludları xatırladırdı (İ.Məlikzadə). Hər qış bağdan şəhərə köçürdük (Elçin). Gün çıxmamış göy üzünü bürüyən ulduzlar yox olurdu (M.Suleymanlı). Biz danışdığımız yerdə səngər qazılmışdı (İ.Şıxlı).

Yuxarıdakı nümunələrdən də görünür ki, determinantlar cümlənin əvvəlində işlənmişdir. Bunun da səbəbi odur ki, determinant bütöv konstruksiyaya aid olduğu üçün əvvəlcə meyl edir. Yəni o cümlənin əvvəlində işlənməklə sanki digər üzvləri ətrafına toplayır. Ancaq Müasir Azərbaycan dilində determinantlar bəzən cümlənin ortasında da işləyə bilərlər. Məs.: Əsgərlər qollu – budaqlı çinar ağacının altında bir-birlərinə söykəlib oturmuşdular (İ.Şıxlı). Bayandır yerindən qalxanda sanki üzərinə ağırlıq çökdü (Elçin). Ağır-ağır ellərin sevinci, şadlığı bir gündə yox oldu (E.Elatlı).

Determinantlar cümlənin ortasında işlədikdə özündən əvvəl və sonra gələn üzvlərlə əlaqələnir, onlarla semantik və qrammatik cəhətdən bağlanır. Biz bunu nümunələrdən də görürük. Onların cümlənin harasında işlənməsi deyil, sintaqmanın ümumi məzmunu ilə necə bağlanması daha vacibdir.

Müasir Azərbaycan dilində, əsasən, yer, zaman və səbəb zərfləri, o cümlədən vasitəli tamamlıqlar determinant vəzifəsində çıxış edə bilərlər.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində determinant cümlə üzvləri ilə bağlı məsələləri təxmini araşdırdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, onlar dilçilikdə nisbətən az işlənmiş məsələ olmaqla həm də kifayət qədər maraqlı problemdir. Onların ifadəsi, işlənmə yeri, quruluşu, qrammatik semantikasi tədqiq olumağa əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, 1985.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998.
3. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı 1998.
4. Bəyzadə Q.M. Mətn dilçiliyi. Bakı, 1997.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000
6. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, 1891.

Р.Алыева

Определительные члены предложения Резюме

В современном азербайджанском языке определяющим фактором могут быть место, оболочка времени, разума, а также инструментальная полнота.

Внимательно изучив детерминантные предложения в современном азербайджанском литературном языке, можно сделать вывод, что они являются относительно небольшой проблемой в лингвистике, а также очень интересной проблемой: их выражение, место работы, структура и грамматическая семантика могут быть изучены.

Детерминанты взаимосвязаны в середине предложения и связаны с членами до и после себя, с семантическими и грамматическими связями. Мы видим это в примерах. Более важно, что они работают не в предложении, а в контексте синтеза.

После тщательного изучения определяющих предложений в современном турецком литературном языке, можно сделать вывод, что они являются относительно небольшой проблемой в лингвистике, а также очень интересной проблемой. Их выражение, место работы, структура и грамматическая семантика могут быть изучены.

**Determinant sentence members
Summary**

In contemporary Azerbaijani language, the place, time and reason envelope, as well as instrumental completeness can act as determinant.

After closely examining the determinant sentences in modern Azerbaijani literary language, one can conclude that they are a relatively little issue in linguistics as well as a very interesting problem. Their expression, place of work, structure, and grammatical semantics can be explored.

Determinants are interconnected in the middle of a sentence and are associated with members before and after themselves, with semantic and grammatical links. We see this in the examples. It is more important that they do not work in the sentence, but in the context of the synthesis.

After closely examining the determinant sentences in modern Azerbaijani literary language, one can conclude that they are a relatively little issue in linguistics as well as a very interesting problem. Their expression, place of work, structure, and grammatical semantics can be explored.

Rəyçi: Qəzənfər Kazımov
Filologiya elmləri doktoru, professor

RUMELLA ƏSƏDOVA

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası

rumella.asadova.1965@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNDƏ SİNTAKTİK DERİVASİYANIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, zaman budaq cümləsi, derivasiya, semantika, funksional.

Keywords: composite complex sentence, the adverbial clause of time, derivation, semantics, functional.

Ключевые слова: сложноподчиненные предложение, обстоятельственное придаточное предложение времени, деривация, семантика, функциональной.

Derivasiya derivatologiyasının mühüm bir məsələsi olub sintaksisin də nəzəri problemlərindəndir. Derivasiya probleminin zaman budaq cümləsi içərisində, cərgivəsində öyrənilməsi derivasiya qanunauyğunluğunun ədəbi nitq prosesində ən qlobal məsələ olduğunu yalnız bu günkü dilçilikdə sübut etmir, həmçinin bu məsələnin fəlsəfi və məntiqi aspektlərini də üzə çıxarmaqda mühüm rol oynayır. V. V. Petrov bu məsələyə fəlsəfi və məntiqi yöndən toxunaraq göstərir ki, derivasiya qanunauyğunluğunun öyrənilməsi nəticəsində dildə mənanın formalaşması, ifadə tərzı və çevrilmə imkanları aşkar olunur [1, 4].

Sintaktik derivasiya anlayışının mahiyyəti zaman budaq cümlələrinin də təhlilində məqbul, münasib sayıla bilər, relevant eynizamanlılığın transformasiya və derivasiya münasibətlərini müəyyənləşdirməyə əlverişli şərait yarada bilər.

Müasir Azərbaycan dilinin zaman budaq cümlələrində sintaktik derivasiyanın inkişafının gerçəkləşməsində son dərəcə müxtəlif morfoloji elementlərdən ibarət olan derivatoloji vasitələrdən istifadə olunur. Bunlardan bir çoxu müstəqil şəkildə, digərləri isə köməkçi resurslar hesabına funksionallaşır.

Zaman budaq cümləsindəki derivasiya qanunauyğunluqlarını iki istiqamətdə təsvir etmək məqsədəuyğun sayılır: derivasiya monooperator zaman budaq cümlələri; derivasiya dubloperator zaman budaq cümlələri. Bunların hər ikisi derivasiya tipləridir. Bunlar bir-birindən ümumi zaman planının ifadəsinə görə fərqlənir, həmçinin semantik xarakterinə görə seçilir.

Sintaktik derivasiya cümlənin quruluşu ilə bağlı olub onun hissələrinin törəməsi deməkdir. Bu törəmə imkanları zaman budaq cümləli

tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaktik quruluşunda geniş şəkildə özünü göstərir.

Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında tipoloji planda derivasiya qanunauyğunluqlarını öyrənmək ən global məsələlərdəndir, bu təkcə dilçilik elmi üçün yox, həmçinin fəlsəfə və məntiq elmlərinin inkişafı üçün də faydalıdır [1. 4; 2].

Sintaktik derivasiya əməliyyatları aşağıdakı zaman budaq cümləsi çərçivəsində baş verir:

Nə vaxt bütün kənd adamları öz yerində oturdu, üçüncü sırada stol arxasındakıların əlləri yuxarı qalxdı. Bu tabeli mürəkkəb cümlə zaman budaq cümləsidir. Əməliyyatçı (opreator) ən mürəkkəb sintaktik funksiyanı yerinə yetirməlidir. Əməliyyat prosesində semantik tərəf hesaba alınmır. Əməliyyatçı zaman budaq cümləsinə yerdəyişmə əməliyyatını aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirməlidir: a) müstəqil və qeyri-müstəqil cümlələrin funksional cəhətdən yerini dəyişdirmək; b) baş və budaq cümlə arasındakı sintaktik əlaqəni təşkil etmək; c) real derivasiya prosesini yaratmaq; ç) yeni törəmə cümləni qurmaq.

Əməliyyatın gedişində derivasiya elementləri dəqiqləşir: 1. Bütün kənd adamları oturdu- Nə vaxt bütün kənd adamları öz yerində oturdu. 2. Əlləri yuxarı qalxdı- Stol arxasındakıların əlləri yuxarı qalxdı- Üçüncü sırada stol arxasındakıların əlləri yuxarı qalxdı. Bu sonuncu nəticədir, variantdır. Sintaktik derivasiya səviyyəsini bu variant təmin edir, genişlənmə metodu əsasında həmin səviyyə reallaşır. Demək, transformasiya prosesində derivasiya səviyyəsi normal hala düşür.

Sonuncu səviyyədə zaman budaq cümləsi nə zaman bağlayıcı sözü vasitəsi ilə düzəlmişdir. Budaq cümlə isə baş cümlədən əvvəl işlənmişdir. Baş və budaq cümlənin bağlanması operator- əməliyyatçı məna və intonasiyadan istifadə etmişdir.

Belə məqamlarda budaq cümlə baş cümlə ilə yerini dəyişə bilər: Nə vaxt üçüncü sırada stol arxasındakıların əlləri yuxarı qalxdı, o zaman bütün kənd adamları yerində oturdu.

Beləliklə, nə vaxt transformasiya prosesi başa çatır, o zaman sonuncu nəticədə derivasiya və ya derivatlar reallaşır.

Həmin derivat tabesiz mürəkkəb cümlə formasında da özünü göstərir: Üçüncü sırada stol arxasındakıların əlləri yuxarı qalxdı, bütün kənd adamları öz yerində oturdu. Eyni məna zamanlılıq yerində qalır, lakin derivasiya prosesində cümlənin quruluşu dəyişir. Tərkib hissələrin yerini dəyişməsi nəticəsində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklinə düşür. Bu tip tabesiz mürəkkəb cümlələri Q. Kazımov "birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr" adlandırır və bu haqda yazır ki, birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə eynicinsli hadisələr

sadalanır, həmin hadisələrin eyni zamanda və ya ardıcılıqla baş verdiyi ifadə olunur. Ona görə də bu cür cümlələrdə iki qrammatik məna münasibəti müşahidə olunur: *eynizamanlı birləşdirmə*, *ardıcıl zamanlı birləşdirmə* [3, 286].

Yuxarıda göstərdik ki, zaman budaq cümləsində sintaktik derivasiyanın *monooperator* və *dubloperator* kimi növləri fərqləndirilir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sintaktik derivasiyanın monooperator zaman budaq cümləsi bir sıra morfoloji elementlərlə səciyyələnir ki, bunlar da operatorun funksional rolundan asılı olur. Morfoloji elementlər bunlardır: *k* i (bağlayıcısı), *mı*⁴ ədatı, *-sa*² şəkilçisi və *s*.

Qulu *təzəcə* arzusuna çatmışdı ki, anası allah dərğahına qovuşdu (danışq dilində). Bu monooperator zaman budaq cümləsində morfoloji element “ki” bağlayıcısıdır. Operand digər sintaktik formanı derivasiya prosesində seçir, burada – *mı*⁴ ədatından istifadə edir: Qulu *təzəcə* arzusuna *çatdımı*, anası allah dərğahına qovuşdu.

Göründüyü kimi, hər iki operator öz spesifik əlamətlərinə görə fərqlənir. Burada semantik funksiya ani və təkrar zaman planında verilir. Həmin funksiya monooperatorun deyil, həmçinin dubloperatorun köməyiylə yerinə yetirilir.

Derivasiya qanunauyğunluğu zaman budaq cümləsi çərçivəsində əsas cümlənin sintaktik forması və potensial mənası ilə ölçülür. Q.V.Kolşanskiinin qeyd etdiyi kimi derivasiya prosesi kommunikativ situasiyanın gedişində meydana çıxır [4, 28].

Beləliklə, Azərbaycan dilində monooperator tipli zaman budaq cümləsində derivasiya qanunauyğunluğu aşağıdakı əsas nəticələri üzə çıxarır: a) monooperator tipli zaman budaq cümləsi birinci yaranır, sonrakı derivasiya prosesində dubloperator zaman budaq cümləsi formalaşır. Hər iki forma bir-birinə uyğun gəlmir, transformasiya şəraiti ilə xarakterizə olunur; b) derivasiya tipləri bir-birindən baş və budaq cümləni bağlayan morfoloji elementlərə (*ki*, *-mi*) fərqlənir. Fərqlənmə sintaktik pozisiyada (lokal və qeyri-lokal) meydana çıxır; c) monooperator sintaktik funksiyasına görə dublooperatorlardan fərqlənir, semantik nöqteyi- nəzərdən zaman planında zaman budaq cümləsi formalaşır, həmin budaq cümlə isə ani, durativ, təkrar, eynizamanda və davam etməkdə olan hərəkətləri ifadə edir.

Azərbaycan dilində dubloperator zaman budaq cümləsində sintaktik derivasiya prosesinin gerçəkləşməsi mürəkkəb şəraitlə birbaşa bağlıdır. Bu, başlıca olaraq operatorun mürəkkəb xarakteri ilə əlaqədar olur. Məsələn: *Cəfər paşa Telli xanımın mənzilinə o zaman yetişdi ki, aşiq Cünun Koroğlunu tərifləyirdi* (“Koroğlu” dstanından).

Bu budaq cümlə funksional cəhətdən aşağıdakı formada dəyişkənliyə məruz qalır: Cəfər paşa Telli xanımın yanına yetişəndə (yetişərkən, yetişən zaman...) ...

Belə funksionallıq zaman planında eyni mənanı müxtəlif morfoloji elementlərin köməyi ilə ifadə edir.

Bir çox elementlərin iştirakı ilə yaranan dublopreator tipli zaman budaq cümlələri ilə bağlı aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar: a) derivasiyanın nəticələri göstərir ki, bu tip zaman budaq cümlələrinin yaranmasında ən azı iki operatorun köməyinə ehtiyac yaranır; b) dublooperator tipli zaman budaq cümləsinin sintaktik derivasiyasının təmin olunmasında, başlıca olaraq, operant tərəfindən zaman planının ayrılmasıdır. Zaman mənasının əlaməti olaraq durativlik, anilik və s. əsas götürülür. Monooperator tipli zaman budaq cümləsi ilə nisbətdə bu tip əlavə paradigmatik invarintlar qazanır; c) monooperator tipli zaman budaq cümləsində də sintaktik derivasiyanın reallaşmasının əsas mexanizmi transformasiyadan ibarətdir, bu çərçivədə transpozisiyaya başlanğıc mərhələ kimi baxmaq lazımdır.

İngilis dilinin zaman budaq cümlələrində sintaktik derivasiyanın əmələ gəlməsinin vasitələri Azərbaycan dilində olduğundan fərqlənir. Məlumdur ki, ingilis dili bu gün beynəlxalq dillərin ən öndə gedəni və ən çox öyrənilənidir. Bu dildə fundamental dilçilik əsərləri yazılmışdır. Bu dilin funksional və semantik sintaksisinə dair həmçinin derivatologiyaya aid məşhur əsərlər vardır.

Bizim tipoloji tədqiqat materialları əsasında, yəni ingilis dilinin zaman budaq cümləsi sərhəddində də sintaktik derivatların iki tipi (monooperator və dublooperator) fərqləndirilir. Həmin təsnifat prinsipi Azərbaycan dilinin materiallarında da eyni ilə göstərilmişdir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində zaman budaq cümləsinin monooperator derivat tipi spesifik morfoloji elementlərə əsasən xarakterizə olunur. Bunlar bağlayıcı elementlərdir. Bağlayıcı elementlərin zaman budaq cümləsində əvəzlənməsi ingilis dilində sintaktik derivasiyanı formalaşdırır.

Birinci formada olan zaman budaq cümləsində sintaktik derivasiyanın törəməsi üçün transpozitiv əvəzlənmə tələb olunur. Beləliklə, bir element digər elementlə əvəz olunur. Ondan sonra transformasiya prosesi başlanır, bu çərçivədə zaman budaq cümləsinin sintaktik derivasiyasında monooperator tip reallaşır. Bu əlaqə nəticəsində transpozitor, cümlələrin əsas və asılı komponentləri, onların derivasiya operatoru funksionallaşır. Transformasiya prosesi müxtəlif növ derivasiya proseslərindən ibarət olur.

Çevrilmənin dərəcəyə görə tipləri- birinci dərəcəli, ikinci dərəcəli, üçüncü dərəcəli... Bu dərəcələrin fərqləndirilməsində bağlayıcı vasitələr

əsas rola malikdir. Məsələn: ingilis dilində: *As we came nearer, the mountains grew higher and higher*; Azərbaycan dilində: *Nə vaxt qonaq evdən çıxıb getdi, uşaq xörəyini yeməyə başladı*.

Beləliklə, ingilis dilinin faktik materialları aşağıdakı nəticələri çıxarmağa əsas verir:

A) zaman budaq cümləsinin sintaktik derivasiya tipinin formalaşmasında, ifadə olunmasında sadə və mürəkkəb zaman münasibətləri əsas rol oynayır.

B) tabeli mürəkkəb cümlənin hər bir konkret forması, o cümlədən zaman budaq cümləsinin monooperator tipi, şübhəsiz, törəmə cümlənin derivasiyasıdır.

Zaman budaq cümləsinin dublopreator tipi ingilis dilində baş və budaq cümlərdəki hərəkətin zaman münasibətləri arasında semantik əlamətlə ifadə olunur: Həmin semantik əlamətlər bunlardır: eynizamanlılıq, sürəklilik, təkrarlıq və s. Bu mənaları ingilis dilində olan və zaman budaq cümləsinin yaranmasında əlaqələndirici rol oynayan mürəkkəb bağlayıcılar yaradır.

Müqayisə edilən dillərdə zaman budaq cümləsinin dublooperator tipi iki və daha artıq operatorun köməyi ilə gerçəkləşir. Məsələn: *When the pendulum is at rest, the string points to the centre of the earth- Saatın kəfkiri hərəkətsiz duranda tel yerin mərkəzinə istiqamətlənir; Hədiyyə naharını təzəcə bitirmişdi ki, qapıda maşın səsləndi- Hadiyyə no sooner had had his dinner than the car gave a signal near the door*.

Beləliklə, zaman budaq cümləsinin dublooperator tipi haqqında aşağıdakı nəticələri çıxarmaq mümkündür:

A) derivasiya prosesinin gedişində dublooperator zaman budaq cümləsi ilə birlikdə monooperator zaman budaq cümləsi ola bilsin ki, reallaşsın. Hər dəfə törəyən sintaktik derivasiya digər derivatlardan, əsas strukturdan fərqlənir;

B) dublooperator tipli zaman budaq cümləsinin derivasiya vasitələri monooperator tipli zaman budaq cümləsinin derivasiya vasitələrindən fərqlənmir. Buna baxmayaraq, dublooperator tip semantik planda bütün hissələri ilə artıq ən mürəkkəb tapşırıqları yerinə yetirir, müxtəlif forma və hərəkət axını ilə bağlı olur. Demək olar ki, dublooperatorlardan bu məqsəd üçün istifadə edilir.

Hər iki qarşılaşdırılan dildə zaman budaq cümləsinin derivasiya tiplərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, bu tiplər (monooperator və dublopreator tiplər) hər bir dildə özünəməxsus derivasiya qanunauyğunluqları ilə fərqlənir, müxtəlif semantik prosesləri, zaman münasibətlərini yerinə yetirir, hər birini səciyyələndirən morfoloji elementlər mövcuddur.

Zaman budaq cümləsinin derivasiya xüsusiyyətlərini tutuşdurma-qarşılaşdırma yolu ilə təhlil etmək qarşılaşdırılan dillərin “avtonom sistemi”ni səciyyələndirmək baxımından əhəmiyyətli sayıla bilər. Bu haqda bir sıra elmi konsepsiyalar məlumdur [5, 198; 6, 55].

Zaman budaq cümləsinin sintaktik derivasiya qanunauyğunluğunun iki dildə təsviri göstərir ki, bir dilin sistemində bağlayıcı vasitələr aktivdirsə, digərində bu aktivlik zəifləyir. Məsələn, ingilis dilində yalnız sadə və mürəkkəb bağlayıcıların rolu əsas sayılır, Azərbaycan dilində isə bundan fərqli olaraq həm bağlayıcı sözlərin, həm də onların qəliblərinin, həmçinin köməkçi vasitələrin (intonasiya, - ki, m⁴, - sa² şəkilçisi) çoxplanlı rolu qeyd olunur. Həmin dillərin zaman budaq cümlə sistemlərində ellipsisin də mövqeyi (az və çox dərəcədə) fərqlilik yaradır. Şübhəsiz, bu dəqiq faktor müqayisə edilən dillərin müxtəlif sistem kəsb etdiyini əyanlaşdırır. Bu əsasda həmin faktorlar dillərin tipoloji tədqiqatını yaradır. Məsələn: - d⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçisi Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsinin monooperator derivasiyasını müvəffəqiyyətlə əmələ gətirir: *Nə zaman qapı sakitcə açıldı, həmin vaxt astanada müəllim göründü* (danışqı dilindən); *O zaman əsgərin xidməti başa çatdı, həmin vaxt kazarmadan dəmiryolu stansiyasına yollandı*.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində zaman budaq cümləsinin monooperator tipi tabelilik bağlayıcılarının köməyi ilə formalaşır. Məsələn, aşağıdakı zaman budaq cümlələrində monooperator tip “when” və “while” bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranmışdır: *When the pendulum has reached its extreme point on the opposite side, it starts back again; While the piston is moving downwards, water runs from the lower part to the upper part of the cylinder*.

Göründüyü kimi, zaman budaq cümləsinin monooperator tipinin derivasiya prosesində müqayisə edilən dillərdə müxtəlif bağlayıcı *morfoloji vasitələrdən* istifadə olunur, buna baxmayaraq, onların formal- sintaktik funksiyası uyğun gəlir. Bu nöqtəyi-nəzərdən dillərin qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi çox faydalıdır.

Nitqin inkişafında Azərbaycan dilinə məxsus zaman budaq cümlələrinin monooperator tipinin sintaktik funksiyası genişlənir, derivasiya imkanları çoxalır. Çünki Azərbaycan dilində operatorun imkanlarının sayı 7 olduğu halda, ingilis dilində isə bu məqsədlə bütövlükdə 3 operatorndan istifadə edilir.

İngilis dilində zaman budaq cümləsinin dublooperator tipinin yaranmasında operatorun rolu ondan ibarətdir ki, burada tabelilik bağlayıcılarından və müxtəlif önlüklərdən, müasir Azərbaycan dilində isə bu məqsəd üçün müxtəlif şəkilçi və qoşmalardan istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində ardıcıl, məntiqi hərəkətlə bağlı zamanın ifadəsi üçün “o zaman dedi ki”, “onda olar ki”, “-mı”, “elə ki-onda” və s. dublooperatorlardan, ingilis dilində isə bu

relevantlıq “as long as”, ” as soon as” və s. dubloperatorlardan istifadə olunur. Məsələn: *Həsən bu sözü o zaman dedi ki, iş- işdən keçmişdi; Elə ki həyat üzümüzə güldü, onda xoşbəxt günlər yaşadıq; A s l o n g a s h e c o n t i n u e s t o w o r k a t t h e c a l c u l a t i o n s, w e c a n n o t b e g i n t h e t e s t s; A s s o o n a s h e f i n i s h e s h i s c a l c u l a t i o n s, w e s h a l l b e g i n t h e t e s t s.*

Beləliklə, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində derivasiya prosesinin yaranması sintaktik derivasiyanın zaman budaq cümləsində reallaşması əsas stimül kimi baş cümlənin semantik strukturuna, yəni nüvə strukturuna xidmət edir. Bu dillərdə operatorun əsas funksiyası müstəvil (baş) və qeyri-müstəvil (budaq) cümlələrin mürəkkəb cümlədə ümumi semantik-sintaktik strukturun dəyişməsinə meydana çıxarmaq və müəyyənləşdirməkdir. Həmin dillərdə derivasiya prosesi çərçivəsində, zaman budaq cümləsində gerçəkləşən derivasiya eyni zamanda məqsəd və şərt budaq cümlələrinin də sintaktik strukturunun yaranma yerini dəqiqləşdirir. Hər iki dildə zaman budaq cümləsi çərçivəsində derivasiya prosesi nəticəsində eynizamanlılıq, ardıcılıq, məntiqilik, anilik, sürəklilik, təkrarlıq kimi ifadə və məna imkanları meydana gəlir. Derivasiya prosesində həmin dillərdə zaman budaq cümləsinin monooperator və dubloperator tipləri yaranır. Həmin tiplər qarşılaşdırılan müxtəlif sistemli dillərdə bütöv invariantlılığı qoruyub saxlayır.

Azərbaycan dilində derivasiya operatoru baş və budaq cümlələrin transformasiyasında ismi xəbər çərçivəsində lokallaşdırır. İngilis dilində isə derivasiya operatorunun müstəvil mövqeyi operanddan asılı vəziyyətdədir. İngilis dilində derivatın operandı Azərbaycan dili ilə müqayisədə bir qədər müstəvil sintaktik pozisiyadadır. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində bir sıra morfoloji elementlər dublooperatoru məhdudlaşdırır (elə ki- onda, onda-o saat, nə zaman-sa² və s.). İngilis dilində isə dubloperatorun konstruktiv elementləri ayrıca blok təşkil edir, müstəvil şəkildə gerçəkləşir. Azərbaycan dilində ingilis dilindən fərqli olaraq, derivasiyanın dubloperator pozisiyası hər zaman zaman budaq cümləsində yerləşir, ingilis dilində isə dubloperatorun bir elementi baş operandda ola bilsin ki, məhdudlaşsın; İngilis dilində dubloperatorun konstruktiv elementləri hər zaman önlüklər və tabelilik bağlayıcıları, yaxud sözdən ibarətdir. Azərbaycan dilində isə onlar müxtəlif şəkildə, qoşmalar, bağlayıcılar və felin pozitiv- neqativ formaları ilə yaranır; Nəhayət, dillərin inkişafı yeni derivasiya imkanlarını yaratmaq ehtimalını gücləndirir, bu proses hər bir dilin xarakterik cəhətləri ilə əlaqədar ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.Петров В. В. От философии языка и философию сознания. - Философия, логика, язык. Москва- «Прогресс» 1987, с. 4;
- 2.Ярцева В. Н. Контрастивная лингвистика. Москва- «Наука»- 1981.
- 3.Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı- “Ünsiyyət”- 2000.
- 4.Колшанский Г. В. Текст как единица коммуникации. В кн.: Проблемы общего и германского языкознания. Москва- изд-во Моск. ун-та- 1978. с. 26-37.
- 5.Потье Б. Типология. Новое и зарубежной лингвистике. Москва- «Прогресс» -1989.
- 6.Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. Москва-«Высшая школа»- 1983.

R Asadova

The Comparative Analyses of the Syntactic Derivation of the Adverbial Clauses of Time in the Azerbaijan and English Languages

Summary

This article deals with the comparative analyses of the syntactic derivation of the adverbial clauses of time in the Azerbaijan and English languages. Here is stated that in the adverbial clauses of time of the modern Azerbaijan language the derivatological means are used in order to form the syntactic derivation. These derivatological means consists of various morphological elements. The derivation operator is placed within the nominative predicate in the transformation of the principal and subordinate clauses in the Azerbaijan language. In the English language the independent position of the derivation operator is dependent on the operand. In the process of derivation monooperator and doubleoperator types of the adverbial clause of time are formed. These types preserve whole invarianity in the compared languages of different system. In this language the constructive elements of the doubleoperator consists of prepositions, subordinate conjunctions or words. The development of the languages enhances of creating new derivative capabilities. This process may be related to the characteristic of each language.

Р. Асадова

**Сравнительные исследования синтаксического происхождения
обстоятельных придаточных предложений времени в
азербайджане и английском языках**

Резюме

В этой статье рассказывается о сравнительном исследовании синтаксического происхождения обстоятельных придаточных предложений времени в азербайджанском и английском языках. Здесь отмечается, что в обстоятельных придаточных предложениях времени современного азербайджанского языка деривационная средства используются, чтобы сформировать синтаксический деривация. Эти деривационная средства состоит из различных морфологических элементов. Деривационной оператор размещен в именном сказуемом в преобразовании главного и придаточного предложений на азербайджанском языке. На английском языке независимое положение деривационного оператора зависит от операнды. В процессе деривации сформированы монооператорные и дублооператорные типы сложноподчиненных предложений времени. Эти типы сохраняют полную инвариантность в сопоставляемых языках разных систем. На этом языке конструктивные элементы дублооператор состоит из предлогов, зависимых союзов или слов. Развитие языков повышает вероятность создания новых деривационных возможностей. Этот процесс может быть связан с характеристикой каждого языка.

Rəyçi: Sevda Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Prof.Dr.ALMAZ ÜLVİ

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

almazulvi1960@mail.ru

Prof.Dr.ŞƏHRƏBANU ALLAHVERDIYEVA

Adiyaman Üniversitesi Fen Edebiyat fakültesi

Türk dili ve edebiyati bölümü

sallahverdiyeva@adiyaman.edu.tr

QARAQALPAQ POEZİYASININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ İBRAHİM YUSUPOV

Açar sözlər: Qaraqalpaq ədəbiyyatı, poeziya, özbək şeiri, Azərbaycan-qaraqalpaq ədəbi əlaqələri, İbrahim Yusupov

Keywords: Karakalpak literature, poetry, Uzbek poetry, Azerbaijani-Karakalpak literary connections, Ibrahim Yusupov

Anahtar Kelimələr: Karakalpak edebiyatı, şiir, Özbək şiir, Azərbaycan-Karakalpak edebi bağları, İbrahim Yusupov

Ключевые слова: каракалпакская литература, поэзия, узбекская поэзия, азербайджано-каракалпакские литературные связи, Ибрагим Юсупов

Berdax adına Qaraqalpaq Respublikası və H.Əlimcan adına Özbəkistan Dövlət mükafatı laureatı, əməkdar incəsənət xadimi, Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin üzvü, Qaraqalpağın xalq şairi İbrahim Yusupov 1929-cu ilin may ayında Qaraqalpaq Respublikasının Çimbay rayonunun Azat aulunda doğulmuşdur. Orada böyüyüb boya-başa çatmış, orta təhsil almış və kolxozçu kimi ilk əmək fəaliyyətinə başlamışdır.

Elmə, yaradıcılığa meyilli olan istedadlı gənc İ.Yusupov ali təhsil aldıqdan sonra müəllim, ədəbi-ictimai və ictimai-siyasi "Amu-Dərya" jurnalının baş redaktoru, Respublika Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin sədri, "Sovet Qaraqalpaqstanı" qəzetinin redaktoru kimi maraqlı və məsuliyyətli bir həyat yolu keçmişdir.

Və bu yoldakı milli təəssübkeşliyi, humanistliyi, xeyirxahlığı ilə doğma xalqının nüfuzunu, istəyini qazana bilmişdir.

İ.Yusupov doğma aula, üstündə ayaq tutub yeridiyi torpağa, sahilində böyüdüüyü gözəl və kiçik Keqeyli çayına, ulu sandığı xalqına bütün varlığı ilə bağlı lirik şairdir.

Poeziya incisinə çevirdiyi bu sevgisi "Keçeyli", "Amu-Dərya sonetləri", "Ana torpaq", "Vətən", "Mənim ölkəm", "Söyüdlü sahildəki xatirələr", "Könül könlüdən su içər" və sair şeirlərində daha təbii səslənir. Doğma Qaraqalpağa olan dərin və səmimi məhəbbəti "Vətən" şeirində lakonikliyi ilə diqqəti cəlb edir.

İ.Yusupovun poetik axtarış yolları çoxcəhətlidir. O, zamanla ayaqlaşan, günün aktual mövzularını özündə əks etdirən şeirlərində də klassik irsdən öyrənməkdən çəkinmir. Ömər Xəyyam yaradıcılığını sevən şair heyranlıqla "Nədə imiş?" şeirində yazır:

*"Torpağı sev,
torpağın da şərabin iç;
Göylərdə yox,
torpaqdadır bəxti adamın".
İndi bildim...
İndi bildim, unutmaram heç, -
Nə imiş ölməzliyi
Ömər Xəyyamın?*

Başqa bir rübaidə isə deyir:

"...Berdax mənim qanımdadır".

Doğrudan da şairin isti, həzin, koloritli məzmununa malik poeziyasında Berdax nəfəsi, ətri duyulur.

Berdax (1827-1900) Qaraqalpaq xalq şairidir. O, yaradıcılığı boyu Şərq ədəbiyyatına, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatına böyük hörmət və məhəbbətlə müraciət etmişdir. Xüsusən Füzuli poeziyasını dərinləndirən sevmiş, ondan öyrənərək ucaldığını səmimi poetik hisslərlə -

*Nəvaidən savad aldım,
Füzuliyə səcdə qıldım!*

- deyər etiraf etmişdir.

İ.Yusupovun poeziyasında insana, həyata məhəbbət hissi güclüdür, təmizdir, səmimidir. O, poeziyaya gəldiyi ilk günləri belə xatırlayır:

"Anam bir çox zəhmətkeş, mehriban, köhnə dünya anlayışlı Qaraqalpaq qadınlarından biri idi. Lakin mənə, qəzetdə çap olunmuş ilk şeirimə anamın təbii, sadəlöhv və səmimi münasibəti müqəddəs bir xeyir-dua təsiri bağışladı. Anamın bu xeyir-duası ilə mən Poeziya dünyasına gedən cığırla böyük bir axtarışa yollandım".

Şair bu axtarışda şeirləri, poemaları, pyesləri, məqalələri, tərcümələri, elmi tədqiqat əsərləri ilə ən böyük poetik kəşflər əldə edə bildi. Poeziya dünyasına yol şair taleyinin xoşbəxt uğuru oldu.

Və təbii ki, poeziyada, sənətdə ana mövzusu - ulu mövzudur, həmişə təzə-tər, şəhli görünür. İ.Yusupov nəğməkar şairdir. O, milli şair olduğundan, həm də beynəlmiləldir.

*Dünya əzəl beşiyimiz;
Könlümə qəm olmsın iz.
Hansı yerdə olsaq da biz,
Könül könlüdən su içər.*

Respublika məktəblərinin ədəbiyyat dərslikləri və proqramlarının müəllifi də alim-pedaqoq İbrahim Yusupovdur.

İ.Yusupovun zəngin və rəngarəng yaradıcılığının müəyyən bir qolunu poemalar təşkil edir. Həyat həqiqətlərini dolğun tərənnüm edən, yüksək vətəndaşlıq və xalqilik motivləri əsasında xalqının tarixi və müasir həyatını bədii ümumiləşdirmələrlə əks etdirən, həmişə el ədəbiyyatına arxalanan, beynəlmiləl xarakterə malik olan poemaları yüksək ədəbi sənətkarlıq nümunələridir.

"Yoldaş müəllim" (1949) adlı ilk poemasında xalqının elmə, maarifə dərin marağını, "Akasiya çiçəkləyən yerdə" poemasında təbiətin özünəməxsus çalarlarla dolu gözəlliyini, "Aktrisanın taleyi", "Tomiris", "Qaraqalpaq haqqında söz", "Köhnə fontan hekayəti", "Bülbül yuvası", "Çöl xəyalları" və s. poemaları ilə müasir milli ədəbiyyat tarixində layiqli yer tutmuşdur.

Xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan məşhur "Qırx qız" eposu əsasında yazdığı (A.Şamuratovla birgə) eyni adlı pyesin, "Aktrisanın taleyi" lirik dramın və Qaraqalpaq klassik şairi Ajiniyaza həsr etdiyi eyni adlı operanın müəllifidir. Pyesləri milli səhnədə oynanılır. Zəhmət dolu yaradıcılıq yolu keçən şair bu günədək doğma Qaraqalpaq, rus, özbək, qırğız, türkmən dillərində onlarca kitabını müxtəlif nəşriyyatlarda çap etdirmişdir.

Eyni zamanda şeirləri qazax, Ukrayna, belorus, Azərbaycan, gürcü, latış, polyak, bolqar və bir çox xalqların dillərinə tərcümə olunaraq dövrü mətbuatda çap olunmuşdur. "Nədə imiş", "Könül könlüdən su içər" adlı şeirlərini azərbaycancaya tərcümə edilmişdir.

İ.Yusupov tərcümə olunan və tərcümə edən xoşbəxt taleli şairdir. Dünya və rus ədəbiyyatı şedevrləri, eləcə də Ümumittifaq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri, o cümlədən Puşkinin şeirləri, Lermontovun "Mtsırı", Şevçenkonun "Katerina", Mayakovskinin "V.İ.Lenin" poemaları, Şekspirin sonetləri, Ömər Xəyyamın rübailəri, Hafiz və Nəvainin qəzəlləri, Höte, Bayron, Heyne, Mitskeviç, Şiller, A.Tukay, Blok poeziyasının ən dürlü inciləri, Pablo Nerudanın şeirləri, Zülfüyyə və Mustay Kərimin şeir topluları və

onlarca digər şairlərin əsərləri İ.Yusupovun tərcüməsində Qaraqalpaq oxucularının istifadəsinə verilmişdir.

Dahi M.F.Axundovun Puşkinin ölümündən təsirlənərək yazdığı "Şərq poeması"nı Qaraqalpaq dilinə İ.Yusupov çevirmişdir. Azərbaycan xalqı ilə Qaraqalpaq xalqı arasındakı dostluq qədim tarixə malikdir.

Bu doğmalığ illər boyu müqəddəs varlıq kimi qorunmuş, dostluq ənənələri ilə müasir həyatımızda da öz kökünə bağlanmışdır. Qaraqalpaq xalqı da Azərbaycan xalqı kimi poeziyanı, sənəti ulu sanır, onu sevir.

İnanırıq ki, bu iki xalq arasındakı ədəbiyyat körpüsü - mədəniyyət körpüsü daha da möhkəmlənəcək, şeir könülləri bir-birindən doyunca su içəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. A. Ülvi. Ədəbi duyğularım (portretlər, düşüncələr, qeydlər) II kitab. Bakı, "Nurlan", 2008. 414 s.
2. A.Binnətova. Qaraqalpaq şairi İbrahim Yusupov. "Ədəbiyyat və incəsənət", 26 may, 1987 - ci il

Almaz Ulvi
Shahrabanu Allahverdiyeva

Qaraqalpaq poems of famous representative of Ibrahim Yusupov

Summary

Ibrahim Yusupov's poems are versatile. Karakalpak'a deep and sincere conversation "Homeland" in all aspects of poetry narrates poetry, reflecting the current issues in time, reflecting the classical way did not hesitate to take the path. The poet's hot, deep-minded poetry "Berdah" breath, beauty is heard. The friendship between the people of Atalay and the people of Karakalpak is based on old history. This fraternity has been preserved for years as a holy being, and it has remained tied to its roots in contemporary times with its friendship ties. The people of Karakalpak, like the people of Azerbay, think poetry, art, and love. The literary bridge between these two peoples, even if the bridges of the menace bridge, the hearts of the poem drink water from each other. The author of the literature textbooks and programs of the schools of Karakalpak Republic is alim-pedagog Ibrahim Yusupov. Some of the rich and profound content of İ.Yusupov is composed of poems.

Алмаз Ульви
Шахрабану Аллахвердиева

**Известный представитель поэзии
Каракалпака Ибрагим Юсупов**

Резюме

Стихи Ибрагима Юсупова универсальны. Он описывает свою глубокую и искреннюю привязанность к Каракалпаку во всех аспектах своего стихотворения «Ватан», и не стесняется идти по пути классики в своих стихах, отражающих поднятые современные проблемы. Горячая, глубокая поэзия поэта «Берда м, дыхание, красота слышна. Дружба между азербайджанским народом и народом Каракалпака основана на давней истории. Это братство годами сохранялось как святое существо, и в наши дни оно осталось связанным своими корнями своими дружескими узами. Народ Каракалпака, как и азербайджанский народ, думает о поэзии, искусстве и любви. Литературный мост между этими двумя народами, даже если мосты угрожающего моста, сердца стихотворения пьют воду друг от друга. Автором учебников и программ по литературе школ Каракалпакской Республики является алим-педагог Ибрагим Юсупов. Часть богатого и глубокого содержания И.Юсупова состоит из стихов.

Rəyçi: İsmayıl Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor

Prof.Dr.ŞƏHRƏBANU ALLAHVERDIYEVA
Adiyaman Üniversitesi Fen Edebiyat fakültesi
Türk dili ve edebiyatı bölümü
sallahverdiyeva@adiyaman.edu.tr

ŞƏHİD-ŞAİR ÜLVİ BÜNYADZADƏ

Açar sözlər: Ülvi Bünyadzadə, şəhid–şair, Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya, müstəqillik dövrü, milli mübarizə

Ключевые слова: Ульви Буньядзаде, шехид-поэт, поэзия, Азербайджанская литература, период независимости, национальная борьба

Key words: Ulvi Bünyadzadeh, martyr - poet, Azerbaijani literature, independence period, national struggle

Bakıda xüsusi hərbi vəziyyət elan edilmədən 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə xalqımıza qarşı cinayətkarlıqlar törədilmiş və respublikamızın suveren hüquqlarını qəddarcasına tapdalamış, qanlı müsibətlərdə həlak olanlardan biri də Azərbaycan Dillər Universitetinin (keçmiş SSRİ-nin (Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının) 50 illiyi adına Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu) ingilis dili fakültəsinin tələbəsi, Bakı Dövlət Universitetində (BDU-da) fəaliyyət mərkəzi seçilən Şimali Azərbaycan Azad Tələblər İttifaqı (ŞAATİ) idarə heyətinin üzvü, vətənpərvər şair Ülvi Yusif oğlu Bünyadzadə idi.

Yanvarın 19-ü axşamüstü Ülvi Bünyadzadə Xalq hərəkətində olan cəbhədaşları ilə birlikdə 4-cü mikrorayondakı “Pioner” kinoteatrı ərazisində olmuşdur. Həmin gün, gecə saat 24 radələrində XI Qızıl Ordu meydanı tərəfdən güllə açıldığını eşidən Ülvi Bünyadzadə Xalq hərəkətinin “Pioner” kinoteatrındakı qərargahdan bayıra çıxır. Göydə parlayaraq uçuşan “ulduzlar”ı diqqətlə müşahidə edərək, onların gerçək güllələr olduğunu dərk edir və tez içəriyə qayıdaraq orada olan adamlara - dostlarına deyir ki, “mən əsgərlikdə olanda görmüşəm, atılan fişənglər gerçək güllələrdir, bayıra çıxmayın, mən də indi qayıdıram” – deyərək stolun üstündəki “səsucaldanı” götürüb bayıra çıxır. Binanın həyətinə tərəf şütüyən tankın (BTR-in) qabağına gedərək əlindəki “səsucaldan”la sovet əsgərlərinə tərəf qışqırır: “Qırmayın mənim xalqımı! Onlar əliyalındırlar, silahsızdırlar! Burada qadınlar, uşaqlar var. Çəkilin, atmayın tankınızı, topunuzu”. Maşın adı çəkilən binaya çatmamış, səs gələn tərəfə tuşlanan tankın lüləsindən atəş açılır. Ülvinin ağzına yaxın, sol çənəsindən güllə keçir, içini doğrayıb tökür və arxa tərəfdən – ürəyindən dəlib çıxır. Bu an yanvarın 20-nə keçən 20-ci dəqiqədə baş verir (dəqiq vaxtını “20 yanvar Dövlət Komissiyası”nda hazırlanmış “Ülvi Bünyadzadə” qovluğundan oxumuşdum). Amma bu sənədi oxumamışdan əvvəl həməni anı canımda hiss

etdim və qışqıraraq həyətdəki insanlara “Ülvini vurdular”– deyə imdat istədim...

Azadlıq eşqilə şeirlər qoşan mübariz şair Ülvü müstəqil Azərbaycan uğrunda şəhid olur. Vətən təəssübü ilə şəhid olan Ülvü Bünyadzadə cəmi 20 illik həyatıyla Azərbaycan tarixində, Azərbaycan mədəniyyətində hansı izləri qoymuşdur? Bu sualın cavabı olaraq onun həyat və yaradıcılıq fəaliyyətini araşdıraraq.

HƏYATI: Ülvü Bünyadzadə 1969-cu ilin 23 sentyabrında ustad aşiq Ələsgər yurdunun – qədim Göyçə mahalının Kəsəmən kəndində ziyalı ailəsində dünyaya göz açmışdır. Beş yaşından yazıb-oxumağı bacaran Ülvü altı yaşında ilk şeirini yazmışdır:

*Yavaş-yavaş qar yağır,
Yerə çökür ağır-ağır.
Hər tərəfi qar bürüdü,
Uşaqlar xızəyə yüyürdü.*

Ülvünün körpə könlünün ilk poetik pıçıltısı, ilk zümzüməsidir bu misralar. Gördüklərini, yerli-yerindəcə düzüb-qafiyələndirib. Bəli, bu hələ qafiyənin nə olduğunu bilməyən altı yaşlı Ülvünün ilk şeir tapıntısıdır.

Ülvü Bünyadzadə ibtidai təhsilini Kəsəmən kənd orta məktəbində, orta təhsilini isə Daşkəsən şəhərində almışdır (Ülvünün on yaşı olanda atasının işi ilə əlaqədar olaraq ailəlikcə Kəsəmən kəndindən Daşkəsən şəhərinə köçmüşdülər).

Ülvünün poeziya həvəsi ötəri olmamışdır. Əksinə, bu, qəlbin də getdikcə artan tələbata çevrilmişdi. O, 13 yaşında öz yaşadlarına ithaf etdiyi şeirində yazırdı:

*Döyüşlərdə yağrulmuşuq,
Gələcəyə qaranquşuq.
Həyat üçün doğulmuşuq,
Vətən üçün ölməliyik.*

Bu şeir Ülvünün poetik yaradıcılığının özül daşdır. Orta məktəbdə oxuduğu illərdə Ülvü ədəbiyyata və elmi biliklərə son dərəcə böyük maraq göstərmişdir. 12-13 yaşlarından sonra, ümumiyyətlə, bütün şagirdlik həyatı boyunca vaxtaşırı olaraq şeirləri, müxtəlif səpgili bədii və publisistik yazıları ilə mətbuatda (rayon qəzeti “Daşkəsən”də) çıxış etmişdir. Eyni zamanda rayonda fəaliyyət göstərən “Qoşqar” ədəbi birliyinin üzvlüyünə qəbul edilmişdir. Orta məktəbdə oxuduğu illərdə Ülvü həm də yeddi illik musiqi təhsili almışdır (onun şagirdlik həyatındakı ictimai fəaliyyəti haqqında illər əvvəl “Günəşinə qovuşan Ülvim” məqaləsində yazmışdıq).

Elmə, sənətə son dərəcə böyük həvəs göstərən Ülvü 1987-ci ildə ADU-nun (keçmiş APXDİ) ingilis dili fakültəsinə daxil olmuşdur. Təhsilə bağlandığı ilk günlərdə aydın fikirliliyi, həyata nikbin baxışlarıyla dərhal müəllim və

tələbələrin dərin rəğbətini qazanmış, qrup nümayəndəsi seçilmişdir. Dərs əlaçısı və fəal ictimaiyyətçi kimi tezliklə bütün Institutda tanınmışdır. Institut qəzetində dərc edilən yazılarını müəllim və tələbələr hörmətlə qarşılayırdılar. 1987-1989-cu illər Ülvi Bünyadzadənin qısa ömrünün ən məhsuldar dövrü olmuşdur.

1988-ci ilin iyun ayından 1989-cu ilin sentyabr ayına qədər hərbi xidmətdə olmuşdur. Ülvi əsgəri xidmətini yüksək səviyyədə yerinə yetirdiyinə görə hərbi hissədə Sov.İKP üzvlüyünə qəbul edilmişdir. Oradan göndərdiyi məktublarında, şeir və qeydlərində vətənə məhəbbətini bildirirdi.

1989-cu ilin sentyabr ayında SSRİ Müdafiə Nazirinin həmin dövrdəki qərarına əsasən o, tələbə olduğu üçün vaxtından 9 ay əvvəl hərbi xidmətdən tərxis olundu və APXDİ-nin (indiki Azərbaycan Dillər Universiteti) II kursunda təhsilini davam etdirmək üçün Bakıya qayıtdı. Bu vaxt Bakıda mitinqlər keçirilirdi. Sentyabr ayının əvvəllərində Kanskdan Bakıya qayıdan Ülvi həmin gün mitinqdə iştirak etmiş və uydurma “Dağlıq Qarabağ problemi”nin xalqı üçün yaratdığı sıxıntıların, iztirabların, gərginliklərin daha da dərinləşdiyinin şahidi olmuşdur. 1989-cu il sentyabr ayının 10-da Ana torpağı, doğma xalqı qarşısında övladlıq borcunu şərəflə, ləyaqətlə yerinə yetirəcəyini vicdani borc bilərək öz müqəddəs “And”ını yazmış və onun həyatını həmin “And”dan ayrı təsəvvür etmək olmaz.

“And: Mən, Bünyadzadə Ülvi Yusif oğlu, həyatımda ilk və son dəfə öz vicdanım qarşısında and içirəm; bir elin, bir millətin adını təmsil etdiyimi heç zaman unutmayacağam; Azərbaycantorpağımın qürurdan, qeyrətdən yoğrulmuş adını müqəddəs tutacaq, bu ada ləkə vurmaq istəyən bütün ünsürlərə qarşı duracağam; öz azərbaycanlı varlığıma, vicdanıma, məsləkimə, əsl-nəcabətimə, damarlarımda axan azərbaycanlı qanına layiq oğul olacaq, qorxaqlığı, alçaqlığı, yaltaqlığı özümə yaxın buraxmayacaq, nəyin bahasına olursa-olsun öz azərbaycanlı "mən"imi təsdiq edəcəyəm. Əgər vədimə xilaf çıxsam, qoy anamın südü, elimin çörəyi mənə haram olsun, Vətən üzü görməyim.

B. - S. Yusif oğlu

İmza: B. Ülvi. 10.09.1989”

Bu “And” Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsində əzəmətli himndir. Ülvi 20 il yaşadı. Kişi kimi yaşadı, kişi kimi getdi. O, bu xalqın azadlıq mübarizəsi yolunda əyilməz bayrağı oldu. Qəhrəmanlıq tarixi oldu. Bu torpağın çörəyi halalın olsun, Ülvi! Ülvinin hansı duyğular ovqatında yaşadığı yuxarıdakı möhtəşəm “And”ından bəllidir. Dedi ki mənada yaşamaq hər oğulun işi deyil, axı! İllah da dünyanın bir-birinə çırpılan vədəsində. Düşmən gülləni gözünə sıxdığı məqamda da, lap “ölüm” anında da.

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının bütün sovet xalqlarının həyatında oynadığı mənfi rolu başa düşərək Bakıya qayıtdıqdan sonra Azadlıq meydanında (dekabr) mitinq zamanı kommunist biletindən imtina etdiyini bildirmiş, elə oradaca ovcunun içində nümayişkarənə şəkildə yandırmışdır. O dövr üçün bu çox böyük risq idi. “Xalqı bu mübarizədə gedilən yoldakı qələbəyə inandırmaq üçün lazım olsa, bütün cismimizi yandırmağa hazır olmalıyıq” – demişdi. Yanvarın 19-da gecə Bakıya girən işğalçı, rus ordusunun yolunu kəsmiş, dinc piketin gülləbaran edilməsinə dözməyərək, sinəsini xalqına tuşlanmış gülləyə sipər etmiş Ülvinin soyuq nəşini yanvarın 20-də Semaşko adına xəstəxananın morqundan tapan cəbhə dostları, tələbə yoldaşları və müəllimləri axşamüstü ailəsinə təhvil verdilər.

Ülvi Bünyadzadə Bakıda Şəhidlər Xiyabanında (40-cı qəbr) dəfn olunmuşdur. O, həyatını Azərbaycan xalqının, Azərbaycan torpağının azadlığı uğrunda qurban vermişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bünyadzadə Ülvi. Bir ölümün acığına (nəşrə hazırlayanı, və ön sözün müəllifi A.Ülvi). - Bakı, "Gənclik", 1993, 256 səh.
2. Bünyadzadə Ü. Ömrüm sənin eşqindi (nəşrə hazırlayanı, və ön sözün müəllifi A.Ülvi). - Bakı, "Mütərcim", 1998, 256 s.
3. Bünyadzadə Ü. Sənin oxşarın bənövşədi (nəşrə hazırlayanı, redaktoru və ön söz müəll. A.Ülvi). - Bakı, "CBS" 2005, 495 s.

Ş.Allahverdiyeva

Martyr - Poet Ulvi Bunyadzadeh

Summary

2018 May 28 marks the 100th anniversary of the establishment of the first parliamentary republic of the Azerbaijan Democratic Republic in the Muslim East. Ulvi Bunyadzadeh is one of the brave historical figures of Azerbaijan Democratic Republic between 1918-1920. He succeeded to be eternal not only by becoming a martyr, but also by having rich inner world. Ulvi Bunyadzadeh started his literary activity by writing poems. A childhood desire – passion for the poetry grew stronger and stronger year by year and it became his life purpose. All his poems are about patriotic love to his country and to its citizens. He was dedicated and worked hard on his literary capabilities. As a result of those fruitful years, today we have rich and original literary heritage. With his short but meaningful life Ulvi succeeded to have his

name written in the history of Azerbaijan and also to be remembered with honour.

Ш.Аллахвердиева

Шехид-Поэт Ульви Бунядаде

Резюме

28 мая 2018 года отмечается 100-летняя годовщина провозглашения создания первой парламентной республики на мусульманском Востоке - Азербайджанской Демократической Республики. Ульви Бунядаде – историческая личность, наследник и борец за свободу между АДР, созданной в 1918-1920 гг. и нашей независимой Азербайджанской Республикой! Ульви Юсиф оглу Бунядаде - поэт-шехид, навеки вписавший свое имя в сердца миллионов людей не только физически, но и духовно. В начале своего творческого пути Ульви Бунядаде занимался поэзией. Он увлекался поэзией с детских лет и со временем еще больше занялся поэтическим творчеством. Все стихи и сочинения Ульви сочетаются с его характером и тесно связаны с его любовью к родине, родной земле, родному народу. Ульви серьезно занимался литературным творчеством. Результатом этих лет является его богатое, красочное и оригинальное литературное наследие. Главной темой произведений Ульви является священная тема Родины, свободы и воспевание образа сына-гражданина.

Rəyçi: Almaz Ülvü
Filologiya elmləri doktoru

PROF.DR.ŞEHRABANI ALLAHVERDİYEVA
Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat fakültesi
Türk dili ve edebiyatı bölümü
sallahverdiyeva@adiyaman.edu.tr

MEVLEVİLİKTE “SEMA” OYUNUNDAKİ VE MEVLANA ŞİİRLERİNDEKİMANA DERİNLİĞİ

Anahtar Kelime: Mevlana, sultan, ahlak, Sema, Mevlevilik

Ключевые слова: Мовлана, Сэма, султан, Мовланичество, нравственность

Keyword: Mevlana, Sema, sultan, Mevlevi, morality

Mevlâna 30 Eylül 1207 yılında Afganistan sınırları içerisinde yer alan Horasan Ülkesi'nin Belh şehrinde doğmuştur. Önce “Horasan” ve “Horasan Bölgesi” hakkında Osman Çetin'in fikrini daha doğru bulduğum için dikkata sunmak isterim: “Horasan” kelimesi “hûr/güneş” ve “âsân/doğan” kelimele-
rinin birleşmesinden ortaya çıkan Farsça bir terktir. “Güneş'in doğduğu yer (meşrik), güneş ülkesi, doğu bölgesi” anlamına gelir. Günümüzde Horasan topraklarından olan Merv ve Serahs Türkmenistan'da; Belh ve Herat mıntıkası Afganistan'da; geri kalan daha büyük kısmı da İran sınırları içindedir. İran'da Horasan bölgesi Meşhed şehrine bağlıdır ve onun toprakları içinde yer alır. **Horasan**, “İran'ın kuzey doğusunda bulunan geniş bir coğrafi bölge” olarak da tarif edilebilir. (O. Cetin, 1999, s. 234)

“Helenistik dönemde Traxiane olarak da adlandırılmıştır. Horasan Eyaleti, İran'ın kuzeydoğu ve doğusunda yer alan bölgeye verilen isim. Farsça bir kelime olan Horasan "Güneşin yükseldiği yer" anlamına gelir. Horasan'da Farslar, Horasan Türkleri, Türkmenler ve Kürtler yaşamaktadır. Horasan Türkmenleri Şia ve Sünni mezheplerine bağlıdır. Bölgede yaşayan Farslar şii, Kürtler sünnidir. Eskiden Horasan bölgesi bugünün İran, Afganistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ının bazı bölgelerini kapsardı.(Vikipedi) Bu bilgilerden yola çıkarak Horasan'ın eskilerde bağımsız bir bölge olduğu düşünülebilir ve ya İran'a bağlı olması daha mantıklı olanıdır. Aslında eskiden beri Horasanda olan büyük tahsil ocaklarında din alimleri yetiştirilmiştir. Bu arazilerde çoğunluk Azerbaycan Türkleri ve Türkmenlerdir. Ayrıca olarak onu da kyd edelim ki, Celaleddin Rumi eserlerinin dili Azerbaycan Türkçesiyle aynıdır. Böylelikle Mevlâna din ocaklarının merkezlerinden biri olan bir mekanda yetiştiği anlaşıyor.

Mevlâna Belh Şehrinin tanınmış, sevilen insanlarından biri olan Bahâeddin Veled'in oğludur. Babası çok bilgili olduğundan dolayı

“Bilginlerin Sultânı” ünvanını almıştır. . Bahaeddin Veled, bazı siyasi olaylar ve Moğol istilası nedeniyle Belh'den ayrılmak zorunda kalmıştır. Sultânü'I-Ulemâ'nın ilk durağı Nişâbur olmuştur. Nişâbur şehrinde tanınmış mutasavvıf Ferîdüddin Attar ile karşılaşır. Sultânü' I Ulemâ Nişabur'da bir süre kaldıktan sonra Bağdat'a ve daha sonra Kâ'be'ye hareket eder. Hac seferinden sonra Şam'a oradan da uzun yol katederek Lârende'ye (Karaman) gelirler. Karaman'da Subaşı Emir Mûsâ'nın yaptırdığı medreseye yerleşirler. Bu yıllarda Anadolunun büyük bir kısmı Selçuklu Devleti'nin egemenliği altındaydı. Konya devletin baş şehri idi. Konya ilim adamları ve sanatkarlarıyla ün salmıştı. Devletin hükümdarı Alâeddin Keykubâd Sultânü'I-Ulemâ Bahaeddin Veled'I Karaman'dan Konya'ya davet eder. Bahaeddin Veled Sultanın davetini hoş karşılar ve sultanın Konya'da ailesi ve dostları için tesis ettiği Altunapa (İplikçi) Medresesi'ne yerleşir. Sultânü'I-Ulemâ 12 Ocak 1231 yılında Konya'da vefat eder. (T. Bozkurt,2011, s. 15-16) Bu sıralarda öyle bilgili babadan ders ve terbiye alan Mevlâna büyük bir ilim ve din bilgini olmuş, İplikçi Medresesi'nde vaazlar veriyordu. Sultânü'I-Ulemâdan sonra onun devamcısı gibi talebeleri ve müridleri Mevlâna'nın çevresine toplanırlar. Mevlâna 15 Kasım 1244 yılında Şems-i Tebrizî ile karşılaşır. Mevlâna Şems'-den “mutlak kemâlin varlığını” benimsedi, onun yüzünde “Tanrı nurunu”gördü v e ondan çok şeyler öğrendi,ancak Şems'in vefatı onları ayırdı. Mevlâna Şems dünyasını değiştikten sonra uzun yıllar inzivaya çekildi. Daha sonraki yıllarda Selâhaddin Zerkûbî ve Hüsameddin Çelebi ile yoluna devam etti.

Yaşamını “Hamdım, piştım, yandım” sözleriyle sürdüren Mevlâna 17 Aralık 1273 Pazar günü Hakk' ın rahmetine kavuştu.

Mevlana kendisinden sonra büyük menevi miras, bir de anlamlı ve değerli nasihat bıraktı. Böyleki o ölümü“Şeb-i Arûs” diye niteliyordu. “Şeb-i Arûs” düğün günü veya gelin gecesi manasına gelir. Onun için de onu sevenlereardından ah-vah edip ağlamamayı söylemiş ve bu vasiyeti bırakmıştır:”Size, gizlide ve açıkta Allah'tan korkmayı, az yemeyi, az uyuymayı, az konuşmayı, isyan ve günahları terk etmeyi, oruç tutmayı, namaza devam etmeyi, sürekli olarak şehveti terk etmeyi, bütün yaratıklardan gelen cefaya tahammüllü olmayı, aptal ve cahillerle oturmamayı, güzel davranışlı ve olgun kişilerle birlikte bulunmayı vasiyet ediyorum. İnsanların en hayırlısı, insanlara yararı olanıdır. Sözü en hayırlısı, az ve anlaşılır olanıdır. ”

Mevlana bir tarikat kurmamış olsa da dostlarıyla birlikte sohbet toplantıları düzenler, bu toplantılarda dini konuşmalar yapılır, müzik dinlenir, sema yapılır ve zikredilirdi. Zamanla Mevlana'nın fikirleri yayıldı ve toplantılarına katılmak isteyenlerin sayısı arttı. Bu kişilerin bazıları İran ve Arabistan geliyorlardı. Mevlana, toplantılara düzen vermek için bazı kurallar koydu. Bu düzen, Mevlevilik tarikatının temeliniatmış oldu.

Mevlevilikte 1001 günlük çileyi dolduranlara «dede», bu dedelerin arasından seçilen Mevlevî evinin başında durana da «Şeyh» denirdi. Bu tarikatın en ilgi çekici tarafı ayinleridir. Mevlevî ayinleri halka açık olurdu. Bir saz heyeti eşliğinde yapılan ayinlerde Mevlevî dervişleri «sema» gösterisini dönerek uygulayırdı. Ayinler bir saatten fazla sürerdi.

Mevlevîliğintemelesaslarındanolan“Semâ” baştan sona iradî ölüm anlamında remizlerle yüklüdür. Buna göre; Mevlevî varlığından ve benliğinden sıyrılmış iradî ölümle ölmüş kişidir. Başındakikülâh(sikke-işerif),mezartaşdır, hırkası, kabridir, sırtındaki beyaz entari (tennûre) de kefenidir. Ney Sûr’dur. Bir daire şeklinde bulunan semâ’haneninsağkavsi,görünen âlemdir (Şahadet, Nâsutâlemi, Halk), solkavsi, o alemin içidir, yani görünmeyen mana âlemidir-(Gayb, Melekût, Emr Alemi). Semâ’ esnasında Devr-I Veleddi’yekalkış, ölüm-den sonra Sûr sesiyle dirilmeye, ihtiyârî ölümden, benlikten, bencillikten, mevhum ve izâfî varlıktan geçtikten sonra, mürşidin nefhiyle, feyziyle, gerçek varlıkla hayat bulmaya işarettir. Semâda kiüç devir, üç yakîn mertebesine; bilmeye, görmeye ve olmaya işaret olduğu gibi, Mutlak Varlık’tan,cansızlar,bitkiler ve canlılar âlemine erişmeye işarettir.

Semâhane’nin Hatt-I İstivâ’nın başlangıcı sayılan noktası, yani şeyhin bulunduğu yer, Mutlak Varlık âlemine, tam karşısındaki nokta, insan mertebesine işarettir. Böylece, semâ hanenin sağkavsi, Mutlak Varlık’tan insane inişi, sol kavsi insandan Mutak Varlık’ açığı, yani sağkavis maddî inişi, maddî kemâlî, solkavisman evîcıkışı, manevî kemâl isulü ku gösterir.

Semâ yaparken kol açan semâzenin sağ eli, duâ durumunda göğə doğru açıktır. Sol eli ise aşağıya doğru sarkıktır. Bu “Hak’tan alır, halka veririz. Hiç bir şeyi kendimiz emal etmeyiz. Bizyokuz. Görünüşte var olan,vasitalık eden bir sûretten başka bir şey değiliz. ” Anlamına gelir. Başka bir ifade ile “Göğə ağarız, yere yağarız. Âlemerahmetiz,sıfatlardan zâtavarırız, zâttan sıfatlar âlemine, zuhûr âlemine geliriz. Alemlere rahmet olan Hz. Muhammed’de yok olmuşuz biz” demektir. “Semâ safa, câna vefâ, ruha gıdadır”Sema esnasında semâzen; İsmi Celal’i zikrederek,“Nereye dönerseniz dönün Allah’ın tecellisine dönmüş olursunuz”mealindekiyeti murakabevemûlahaza eder. Semâzenin kollarını açmasıyla elleri adeta Arap alfabesindeki“lâmelif’e benzer bir “lâ” şekli meydana getirir. Gövde ise bu “lâmelif’inortasınaçekilmişbir “elif”tir. “lâ”, “illâ” olur. Lânefyi, illâ ise isbatı bildirir.

Böylece

elimeiTevhid,yani“Lâilâheillallah”remzedilmişolurkibununmanası;“Benimken divarlığımyok gerçekvarlık,Hakk’ındır. ”demektir. (S. Küçük,2007,s. 352)Mevlevîlisanında,vefatedeneölmüşdenilmez“göçtü,sıroldu,Hakk’ayürüd ü”tabirleri kullanılırdı. GöçenMevlevîdemezaradefnedilmez,sırlanırdı.

Mevlevilikte aynı zamanda gelişmiş bir adap ve kural sistemi vardır: Ortak tabaktan yemek yeniyorsa kaşığın bir tarafı ile yemek alınır, diğer

tarafı ile yemek yenir. Kaşığın ağıza dəgən kısmının ortak yemeğe dəgmemesine özen göstərilir. Ayrıca alemdeki tüm varlıkların Allah'ın birer parçaları olduğu varsayılarak onlara dəgər verilirdi. Örneğin; kaşık öpülərək yemeğe başlanır, sırtlarına giydikləri yelekler öpülərək giyilirdi. (S. Küçük,2007,s. 356) Yazıldığı gibi Mevlalığın temelinde bu kadar mənəvi dəgərlerin, kültürün, inceliğin olduğu bir tarikatın uzun yıllar yaşaması ve devam etmesi ebes değilmış. Aynı zamanda Mevlana esrlerisade, herkesin anlayabileceği necip bir dille yazıldığından dolayı milyonları cezbetmişir.

Mevlana'nın eserleri 25 000 beyitten müteşekkil Mesnevi'si, 70 000 beyitten oluşan Divan-ı Kebir'i, Rubailerinin topladığı Rubaiyyat'ı, sohbetlerinin cem edildiği Mecalis-i Seb'a'sı ve Fihi

Ma Fih'i'dir.

Mevlana ne güzel anlatıyor:

"Aşk geldi. Damarımda, derimde kan kesildi; beni kendimden aldı, sevgiliyle doldurdu. Bedenimin bütün cüzlerini sevgili kapladı. Benden kalan yalnız bir ad, ondan ötesi hep o. . "

"Aşksız olma ki ölü olmayasın. Âşkta öl ki diri kalasın. . "

"Bütün ömrümün hülâsası şu üç sözden fazla değil: Hamdım, pişdim, yandım. "

"Başımı koyduğum her yerde secde ettiğim O'dur.

Atı yönde ve altı cihet dışında Mâbud O'dur.

Boğ, bülbul, semâ ve sevgili.

Hepsi bahane, maksat daima O'dur. "

"Yine gel, yine gel. . Her kim olursan ol. yine gel.

İster kâfir ol, ister mecûsi, ister putperest.

İster yüz kerre bozmuş o! Tövbeni.

Umutsuzluk kapısı değil bu kapı.

Nasılsan öyle gel".

"Ey dost! Derdin ne olursa olsun umudun her zaman Allah olsun. "

"Ya olduğun gibi görün, ya görüldüğün gibi ol"

"Yürek yanmadıkça, göz yaşarmaz. "

"Ayıpsız dost arayan, dostsuz kalır. "

"Müzik Allah'ın dilidir. "

"Sabır, demir kalkandır. "

"Gönül, gönül verilərək alınır. "

"Doğruların yemin etmeye ihtiyacı yoktur. "

"Ahlak örtüsü olmayanı, başörtüsü dindar yapmaz. "

"Okuyarak öğreneceksin ama severek anlayacaksın. "

"Kimde bir güzellik varsa bilsin ki ödünçtür. "

"Dua kapı çalmaktır. Gerisine karışmak haddi aşmaktır. "

"Cahil kimsenin yanında kitap gibi sessiz ol. "

“Köpeklerin kardeşliği, aralarına kemik atılana kadardır. ”

“Bilmez misin ki cevap vermemek de cevaptır. ”

“Bazı insanlar bize armağandır, bazıları ise ders. ”

“Çektirilen acı havada asılı kalmaz, çektirenin başına düşer. ”

“Sabır önceleri zehirdir. Huy edinirsen bal olur!”

“Kalbinizle yaptığınız her şey size geri dönecektir. ”

Son olarak oğlu Baheddin’enasihatınının her cümlesi bir deyimdir:

Eğer daima cennette olmak istersen, herkesle dost ol, hiç kimsenin kinini yüreğinde tutma.

Fazla bir şey isteme ve hiç kimseden de fazla olma.

Merhem ve mum gibi ol, iğne gibi olma.

Eğer hiç kimseden sana fenalık gelmesini istemezsen, fena söyleyici, fena öğretici, fena düşünceli olma.

Bir adamı dostlukla anarsan, daima sevinç içinde olursun. İşte o sevinç cennetin ta kendisidir.

Eğer bir kimseyi düşmanlıkla anarsan, daima üzüntü içinde olursun. İşte bu gam da cehennemin ta kendisidir.

Dostlarını andığın vakit içinin bahçesi çiçeklenir, gül ve fesleğenlerle dolar.

Düşmanları andığın vakit, için dikenler ve yılanlarla dolar, canın sıkılır, içine pejmürdelik gelir.

Bütün Peygamberler ve Veliler, böyle yaptılar, içlerindeki karakteri dışarı vurdular. Halk onların bu güzel huyuna mağlup olup tutuldu, hepsi gönül hoşluğu ile onların ümmeti ve müridi oldular.

Düşmanını sevmek, düşmanının da seni sevmesini istersen, kırk gün onun hayrını ve iyiliğini söyle, o düşman senin dostun olur.

Gönülden dile yol olduğu gibi, dilden de gönüle yol vardır.

Allah’ın sevgisini de onun aziz isimleriyle elde etmek mümkündür.

Allah (c. c) buyurdu ki: “Ey kullar, kalbinizde arınma olması için beni pek çok anmaktan geri durmayın. ”

Sıkıntı ve huzursuzluk mutlaka bir günahın cezası, huzur ise bir ibadetin karşılığıdır.

Bir insanın nasıl güldüğünden terbiyesini, Neye güldüğünden ise zekâsını ve seviyesini anla.

Hiçbir kafire hor gözle bakmayın. Müslüman olarak ölmesi umulur çünkü.

Ben kilitten seslenen bir kapı anahtarı gibiyim sanki. Sanır mısın ki benim sözüm sadece bir sözdür.

İrmak suyunu tümünden içmenin imkanı yok ama susuzluğu giderecek kadar içmemenin de imkanı yok.

Bilgi, sınırı olmayan bir denizdir. Bilgi dileyense denizlere dalan bir dalgıçtır.

Kuru duayı bırak, ağaç isteyen tohum eker.

Birisi güzel bir söz söylüyorsa bu, dinleyenin dinlemesinden, anlamasından ileri gelir.

İnsanları tanımak için tüm gücünüzü verin, ama tüm sevginizi vermeyin. Çünkü onları tanımaya başladıkça verdiğiniz sevgiye acıacaksınız!

Bencilik gözüne takılmış ayna gibidir. O gözler nereye bakarsa baksın kendinden başka birini görmez.

Küle döndüysen, yeniden güle dönmeyi bekle.. Ve geçmişte kaç kere küle dönüştüğünü değil, kaç kere yeniden küllerin arasından doğrulup yeni bir gül olduğunu hatırla...! Açlık, ilaçların padişahıdır. Hekimler niye perhiz verir düşünsene."

Eşekten şeker esirgenmez ama eşek yaratılışı bakımından otu beğenir. Mutluyum!.. Çünkü yol yakinken dönüşlerim var... Huzuruma şaşırmayın!.. Çünkü yarı yolda duranlardan, koşar adım gitmişliğim var... Kızmayın aşktan caymışlığıma, Benim karşıdan tanımama gibi bir özrüm var... Gelsin hayat bildiği gibi, elinde ne varsa hayata dair. Ötesi hiç bir şey ya da vesair... Gerisi misafir!

Misafir Gelecekmiş Gibi Evini Ölüm Gelecekmiş Gibi Kalbini Temiz Tut. Kalbinizde arınma ne kadar çok olursa, Allah'ın nurunun parlaklığı da kalpte o nispette fazla olur. Nitekim ekmekçinin tandırı ne kadar sıcak olursa, o kadar ekmek alır, soğuk olunca ekmek almaz. (M. B. Beyrut, 1965, s. 186-196)

Son olarak onu kaydedebiliriz ki, Mevlevilik 13. yüzyılda yaşamış Mevlana Celaleddin Rumi'nin ölümünden sonra onun görüşleri ve tasavvufi düşünceleri üzerine, gelişen tarikattır. Ondan kalan miras ise dolup taşan bir hazinedir.

KAYNAKÇA

1. BEYRUT Mithat Bahari, Divan-I Kebir'den Seçme Şiirler, İstanbul. 1965,
2. BOZKURT Turan, Gönüllerin Sultanı Mevlana, İstanbul, 2011
3. ÇETİN, Osman, "Horasan", DİA, XVIII, İstanbul 1999
4. KÜÇÜK Sezai, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, sayı:20, Mevlanaya Armağan sayısı, 20

Prof. Dr. Shahrabanu Allahverdiyeva
Depth of meaning in Mevlevilik "Sema" and Mevlana poems
Summary

Mevlana is the son of Bahâeddin Veled, one of the well-known and beloved people of the city of Belh. Since his father was very knowledgeable, he received the title of "Sultan of Scholars Bab. Mevlâna was a great science of knowledge and discipline.

After Sultânü toplanI-Ulama, his disciples and disciples gathered around Mevlâna as his successor. Mevlana continued his life with the words "I had crushed it, I was pitted and I got burned Mev. He called death elendir Şeb-i Arûs O. Gelir Şeb-i Arûs-means the wedding day or the bride night. The a Semâ u play, which is one of the basic principles of the Mevlevi, is loaded with end-to-end death ceremonies.

Mevlana has left behind a great spiritual heritage and a meaningful and valuable advice.

Проф.Др. Шахрабану Аллахвердиева
Глубина смысла в стихах Мовланы и в игре "Сэма"
мовланичество
Резюме

Мовлана сын Баеддин Веледа знаменитого, любимого человека города Белх. Обладающие глубокими знаниями дед был награжден именем «Разумный султан». Получающий воспитание из такого деда Мовлана стал знатоком науки и религии.

Глубина смысла в стихах Мовланы и в игре "Сэма" мовланичество. После Султана его студенты собрались вокруг Мовланы. Мовлана прожил со словами «Разорвалась, горю». Он проклинал смерть «Шеби-Арус». «Шеби-Арус» означает день свадьбы или как день невесты. Из оснований мовланичество игра «Небо» с начало до конца нагружена с символом смерть.

После себя Мовлана оставил большое духовное наследие, и еще содержательной и ценное наставление.

Rəyçi: Almaz Ülvi
Filologiya elmləri doktoru

GÜLTƏKİN ƏLİYEVƏ

BSU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

gultekin392@mail.ru

VAQIF SƏMƏDOĞLU SƏRBƏST ŞEİRLƏRİNDƏ YENİ STRUKTUR VƏ ASSOSİATİVLİK

Açar sözlər: V.Səmədoğlu, sərbəst şeir, yeni poetik düşüncə, struktur, assosiativlik

Key words: V.Samadoglu, free poetry, a new poetic mind, structure, assoicate unity

Ключевые слова: В. Самедоглы, свободный стих, новое поэтическое мышление, структура, ассоциативность.

Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığa 60-cı illərin əvvəllərində gəlsə də ədəbi prosesdə (eləcə də mühitdə!) çox az görünüb, şeirləri az çap olunub, az çap olunduğu üçün də haqqında az yazılıb. Həm şeirlərinin az çap olunması, həm də haqqında araşdırmaların aparılmaması bir yana, tənqidi fikrin olmaması, yaxud çox az olması şairin yaradıcılıq inkişafının öz daxilində getməsinə şərtləndirmişdir. 60-cı illər sərbəst şeir R.Rza və Ə.Kərimin simasında imkanlarını artırmasına rəğmən, hələ də bəzi həqiqətləri qəbul etmək, bu həqiqətləri bədii düşüncədə ifadə etmək üçün müəyyən baryerlər qalırdı. V.Səmədoğlu yaradıcılığa 50-ci illərdə orta məktəbdə oxuyarkən atasının sağlığında yazmış, lakin hələ o zaman atasına göstərməmişdir. Onun ilk yeddi şeiri "Azərbaycan" jurnalında (1963, №6), ilk şeirlər kitabı isə 1968-ci ildə dərc edilmişdir (1). Həm jurnalda dərc edilən yeddi şeiri, həm də ilk kitabı ədəbi mühitdə müəyyən bir iz qoymuşdur. Bu iz yalnız şeirlərin yenilikçiliyi, yaxud poetik dərkətmədəki orijinallığı ilə deyildi, həm də S.Vurğunun oğlunun sərbəst şeirdə ilk nümunələrini yaratması ilə bağlıydı. Bəlkə də S.Vurğunun oğlu olmasaydı, onun sərbəst şeir yazması yox, sərbəst şeirdə yeni struktur və poetik imkanları müzakirə mövzusu olacaqdı. Çünki V.Səmədoğlu elə ilk şeirlərindən kiminsə yolunu davam etdirmədi, öz yolunu tutdu. Yaradıcılığa yeni başlayan bir gənc şair üçün bundan böyük uğur ola bilməzdi. R.Rza gənc şairin bu uğurunu özünün vaxtilə "İzvestiya" qəzetində çap etdirdiyi "Yaxşılar və müxtəliflər" məqaləsində müdafiə edərək yazırdı: "Vaqif Vəkilov ən cavan şairlərdəndir. Onun şeirləri ilk dəfə mətbuatda keçən il dərc olunmuşdur. Doğrudur, köhnə şeir formalarının bəzi tərəfdarları iddia etməyə başladılar ki, gənc şair istedadlı olsa da (bunu onlar gizlədə bilmədilər), düz yolla getmir. Onlar buna əsaslanırdılar ki, onun atası

S.Vurğun "belə yazmırdı". Əvvəla, həqiqət naminə deyə bilərik ki, S.Vurğunun belə sərbəst formada yazılmış şeirləri, həm də əla şeirləri az deyildir; ikincisi, əgər gənc şair ədəbiyyatda özünə müstəqil yol seçə bilirsə, onu ancaq alqışlamaq lazımdır" (2, 124-125). Şairin ilk şeirlərini tərifləyənlər olduğu kimi, atasının yolundan kənara çıxdığı üçün onu qınayanlar da tapılırdı. Bu qınaqlar mətbuata çox az yol tapırdı, daha çox ədəbi mühitdə səsləndiyindən gənc şairin yaradıcılığına təsirsiz qalmırdı. Buna görə də onun ikinci şeirlər kitabını daha dörd il gözləmək lazım gəlmişdir. Lakin 1972-ci ildə çap olunan "Günün baxtı" (3) şeirlər kitabı da şairin ədəbi prosesdəki təsirini bütün reallığı ilə əks etdirə bilmirdi. İkinci şeirlər kitabının çap olunması ilə də şair ədəbi mühitdə özünü tam olaraq təsdiq etmir. Hətta bu kitabdan gənc şairin özü çox narazı qalır. Səbəbi isə kitabın çox kiçik olması, şairin buraya daxil etdiyi şeirlərin hansı səbəbdənsə daxil edilməməsi ilə bağlıydı. Şairin "Günün baxtı" şeirlər kitabına həmin başlıq altında 12, "Yollarda yazılmış şeirlər" başlığında 4, "Uşaq sözlərindən doğulmuş şeirlər"dən 4 şeiri, iki kiçik poeması, o cümlədən böyük türk şairi Nazim Hikmətə həsr etdiyi "Divin nağılı" salınmışdı. Bundan sonra yenə də V.Səmədoğlunun şeirlərinə nə mətbuatda, nə də ədəbi dərgilərdə rast gəlinir. Şairin yaradıcılığındakı bu sükut ən azından bir onillik davam edir. Doğrudur, V.Səmədoğlunun şeirləri müəllifindən xəbərsiz "Azərbaycan" jurnalında dərc edilmişdi, lakin müəllif hələ kitab çap etdirməyə tələsmirdi. Şairin ikinci kitabı ilə üçüncü kitabı arasında iyirmi dörd illik bir fasilə olmuşdur. V.Səmədoğlunun 1996-cı ildə çap olunan iki kitabı "Mən burdayam, ilahi" onun tam olaraq ədəbi mühitdəki rolunu bütün reallığı ilə üzə çıxarmış oldu. Əlbəttə, demək olmaz ki, şairin kitablarının çap olunmaması onun bütünlüklə şeirlərinin məzmunu ilə bağlı olmuşdur. Sovet dövründə bu amil olsun ki, başlıca yer tuturdu; şairin hər hansı şeirlər kitabının çap olunması o kitabda bir neçə ideoloji şeirin də yer almasına səbəb olurdu. Lakin şairin kitablarının bu qədər gec dərc edilməsini bütünlüklə bu amilə bağlamaq da olmazdı. Çünki 80-ci illərdə şairin yeni şeirlərinin və kitablarının dərc edilməsinin qarşısını alan heç bir maneə yox idi.

V.Səmədoğlunun şeirlərinin mətbuatda və nəşriyyatda nadir hallarda çap olunmasına baxmayaraq, şeirlər yazılırdı, necə deyərlər, şair özünün yaratdığı ədəbi mühitdə şeirlərini yazır və bədii inkişafını təmin etmiş olurdu. Sonralar V.Səmədoğlunun bu şeirləri "Sandıq şeirləri" (4) adı altında çap olunmuşdu. Elə şairin 90-cı illərdə çap olunan kitablarına daxil edilən şeirlərdən də aydın görmək olur ki, onun poetik yaradıcılığı intensiv daxili inkişafda olmuşdur. Bu inkişaf onun çap olunmayan şeirlərinin strukturu, ideya-məzmun yenilikləri ilə şərtlənirdi.

V.Səmədoğlunun poeziyası sərbəst şeirin forma, struktur və mövzu baxımından yeni mərhələsini şərtləndirir. Belə ki, onun şeirləri özündən

əvvəlki sərbəst şeirin üzərində dayansa da, yeni poetik düşüncə, obrazların yaradılması, forması baxımından tamamilə yeni düşüncəni əks etdirirdi. "Yoldan teleqramlar" kitabında toplanmış şeirlər həm strukturu, həm də mövzu və problematikası ilə dövrün sərbəst şeirindən fərqlənirdi. O illərdə bu cür şeirlər yalnız təcrübəli şairlər tərəfindən yazılırdı. Şeirlərin çoxu adsız, strukturu çox yığcam idi, lakin məzmun baxımından yeni və düşündürücü idi. Yaratdığı obrazlar da sərbəst şeirin yeni obraz yaradıcılığından xəbər verirdi. 1962-ci ildə yazdığı bir adsız şeirində dünyanı və dünyada gedən prosesləri düşünür, özünün ünvanı kimi, nəhayətsizliyi, zaman və məkanı, dünən, bugün, sabahı bəirləyir. Bu şeirlərdə yenilikçilik yalnız şeirin qurulumunda deyil, həm də mündəricəsində, az sözlə yeni poetik fikir ifadə etməsində idi:

Vaxtsız ölsəm,
çox yaşadı, deyin.
Vaxtsız öldü, deyin
qoca ölsəm.
Bir il yatıb ölsəm,
qəflətən öldü, deyin.
uzun sürən xəstəlikdən sonra öldü, deyin,
qəflətən ölsəm (1, 12).

V.Səmədoğlunun bu şeirində ölümün deyil, ölümdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən ictimai rəyin metamorfozasını təsvir etməyə çalışır, üstəlik ideyaya ictimai məzmun qatır. O zaman ölüm nekroloqlarının heç bir həqiqəti əks etdirmirdi. Şair insan ölümlərindən mövcud rejimin ictimai manipulyasiyalar etməsini diqqətə çatdırırdı.

V.Səmədoğlunun ilk şeirlərindəki obrazyaratma funksiyası tamamilə yenilikçi düşüncəyə əsaslanırdı. Şair obrazı bəzən bir misrada, bəzən isə bir neçə misrada yaratmağa müvəffəq olurdu. "Günün baxtı" kitabında "Atamın məktublarına cavab" silsiləsindən yazdığı şeirlərdən birində atası S.Vurğunun obrazını yaradırdı. Məlumdur ki, S.Vurğun vəfat etdikdən sonra onun haqqında daha çox yazılmağa başlamış, haqqında şeirlər, poemalar yazılmışdır. V.Səmədoğlunun atası haqqında yazması çox çətin olsa da, S.Vurğunun heykəli önündə atası haqqında düşüncələrini son dərəcə orijinal şəkildə ifadə edir. Şair sanki atasına hesabat verərək evlərindəki durumu ("Yusifin ürək ağrısı", "Aybənizin kədəri", "Anamın göz yaşları", "Mənim bir söz deməyib otaqları gəzməyim"), onun getdiyi yerlərdə olduğunu bildirir və bu yerlərdə baş verən proseslərdən ("azadlığın ölümün suyun çıxarması", "neçə silah, neçə dövlətin" neçə yalan ələ keçirməsi" və s.)

danışır. Dünyanı dolaşib hər gəldiyində atasının onu yola salması və qarşılması onda şairin heykəlinə baxan insanlardan fərqli duyğular yaradır:

Yanından keçənlər,
ayaq saxlayıb bir an
baxırlar sənə,
Səməd Vurğuna.
Mən də baxıram.
Baxıram
cavan ölmüş Məhbub nənəmin
Salahlıdan gedib
heykəl olmuş
qarayanız oğluna... (3, 44-45).

V.Səmədoğlunun bu şeirlərindəki fərqlilik gənc şairin yaradıcılıq üslubunu formalaşdırırdı. Ancaq bu üslubu axıradək qoruyub saxlamaq o qədər də asan deyildi. Belə ki, dövrün, mühitin öz xarakteri var idi. Bəziləri hələ də yeni poetik təfəkkürü qəbul etmək belə istəmirdi. Milli poeziyanın mütərəqqi ənənələrinə bağlılıq yeni poetik təfəkkürün qarşısında bir sədd kimi durmuşdu. Bəzən gənc şairin sərbəstdə yazmasını ona tənə edənlər də tapılırdı. Lakin V.Səmədoğlu sərbəst-heca problemindən çox fikrini özünəməxsus şəkildə ifadə etməsinə diqqət yetirir və getdikcə öz üslubunu formalaşdırırdı. Bu şeirlər formaca orijinal olduğu kimi, emosionallığı, çoxsəsliliyi və dərin poetik düşüncəni ifadə etməsi baxımından da seçilirdi.

V.Səmədoğlunun ilk və ikinci kitabında cəmi bir neçə şeiri dərc edilmişdi. Belə düşünmək olardı ki, az yazır. Lakin sonralar məlum oldu ki, şair bu şeirlərini ona görə çapa vermirdi ki, onu yaralayalar, kəsib doğrayalar. Yaxud məzmununu dəyişərlər. Bu da onu göstərir ki, V.Səmədoğlu gəncliyindən sənətə, poeziyaya çox ciddi münasibət bəsləmiş, hər sözünün, fikrinin arxasında durmağı bacarmışdır. Sonralar bu şeirlərin bir hissəsi "Uzaq yaşıl ada" (5), bir hissəsi isə "Sandıq şeirləri" (4) kitablarında dərc edilərkən, əslində şairin bu illərdə yaradıcılığının məhsuldar olduğunu aydın görmək olur. Bunu nəzərdə tutan tənqidçi İ.Musayevə şairin "Uzaq yaşıl ada" kitabına "Ön söz"də yazır: "Vaqif Səmədoğlunda bir dənə də olsun "yaralı" şeir tapmadıq. Bütün ömrünü şeirlərinin sağlamlığına, bütövlüyünə həsr edən müəllif deyir: "Öz vaxtında, öz dövründə çap olunmayan şeir bir qədər sonralar çap olunanda uduzur. Hətta ən lirik şeir də. O ki qaldı üstündə ictimai yükü olan şeir, nə bilim sosioloji fikir daşıyan şeir" (5, 5).

Məhz həmin bütövlük naminə Vaqif hətta ən zəruri məqamlarda belə ictimai-sosioloji yükü olan şeirlərini üzə çıxarmadı, əlində qayçı, bıçaq dayanmış sensorun, yaxud mövcud ideologiyanın xislətinə bələd olduğu

üçün başa düşürdü ki, onun şeirlərini yaralaya bilərlər" (6, 4). Bu fikirlər V.Səmədoğlunun yalnız yaradıcılıq yolunu deyil, həm də yaradıcılıq kredosunu aydınlaşdırır. Şairin nə üçün şeirlərini çap etdirmədiyini və etdirmək istəmədiyini aydınlaşdırır. Şairin "Mən özümü ideologiyanın dışından, caynağından qoruya bilmişəm. Bir də ideologiyanın pəncəsindən qanı tökülə-tökülə yazılan şeirlərdən..." fikirlərindən onun nə üçün 60-70-ci illərdə şeirlərini çap etdirmədiyinin səbəbləri məlum olur.

1962-ci ildə yazdığı kiçik bir şeirdə atasının ölüm xəbərini eşitməsini dünyanın ən ağır qantelinə bənzədir. Atasının ölüm xəbərini almasını "Qüvvəm çatmadı, düşdü əlimdən, dünyanın ən ağır qanteli" deyər ifadə edirdi. Bir il sonra yazdığı şərti olaraq adlandırdığımız "Mən yerdən dənizə", "Səməni", "Sabahdan axşamacan gözüm yolda", "Dalğalanan saçların", "Romada nəhəng kilsələr", "Göy üzü yaşayırsa" və s. şeirlərində poetik tapıntıları ilə modern poeziyanın ilk nümunələrini yaradırdı. O, bu şeirlərində heç kəsin demədiyi, deyər bilmədiyi poetik fikir və ifadə vasitələrini işlədirdi.

V.Səmədoğlu şeirlərinin ədəbi prosesdən kənarda qalması, hər şeydən əvvəl, sərbəst şeirin passivinə yazılmalıdır. Çünki bu şeirlər zamanında ədəbi dövriyyəyə daxil olmuş olsaydı, sərbəst şeirin inkişafına müəyyən mənada təsir göstərmiş olardı. Çünki fikrimizcə, Əli Kərimdən sonra sərbəst şeirdə V.Səmədoğlu yeni bir mərhələdir və bu mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onun şeirlərində insan ömrünün ən vacib məqamları açılır. Ədəbiyyatşünas V.Yusifli V.Səmədoğlu şeirlərinin insan faktorunu təsvir etməsi ilə bağlı yazır: "Vaqif Səmədolu şeirinin başlıca leytmotivi insan ömrünün beşikdən məzara, olumdan ölümə qədərki yolun sonsuzluğudur. Onun şeirlərində həyat eşqi, yaşamaq yanğısı o qədər qeyri-adidir ki, kifayət qədər kədərli və kifayət qədər ağır notlarla qarşılaşsan da, bu hissiyyat səni pessimist olmağa qoymur. Ən kədərli şeirində belə Vaqif Səmədoğlu səndə ölüm həyəcanı, dünyadan ayrılmaq duyğusu yaratmır" (7).

Aydındır ki, Azərbaycan sərbəst şeiri V.Səmədoğluya qədər əlli illik bir yol gəlmişdir. İ.Hikmət, Ə.Nazimdən başlanan bu yol M.Rəfili, S.Vurğun, R.Rza, B.Vahabzadə, Ə.Kərim tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Sərbəst şeir yeni yaranmış bədii poetik forma olaraq nəinki qəbul edilir, hətta təqdir edilirdi. V.Səmədoğlu sərbəst şeiri isə özündən əvvəlki sərbəst şeirlərdən fərqlənir; bu da şairin poeziyasının üslubundan və özünəməxsusluğundan irəli gəlirdi. V.Səmədoğlu yaradıcılığa başlayarkən sərbəst şeir dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da özünü təsdiq etmişdi. R.Rza və Ə.Kərimin sərbəst şeirdəki virtouzları onun yeni mərhələsindən xəbər verirdi. Artıq sərbəst şeirin nəzəri konturları da müəyyənlanmış, sərbəst şeir poetikası ilə bağlı müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Bu araşdırmalarda sərbəst şeirin görünən tərəfləri ilə yanaşı, görünməyən tərəfləri də müxtəlif problemlər baxımından izah edilirdi. Tamhüquqlu poetik "vətəndaşlığı" qəbul edilən sərbəst şeirdə indi

əvvəlki kimi zəif şeirlər yazmaq məqbul hesab edilmirdi. Bu mənada V.Səmədoğlu tamamilə yeni bir poetik yol tutdu. Bu yol sərbəst şeirin indiyədək keçdiyi yolun davamı olmaqla bərabər, yeni üslub və düşüncəni əks etdirirdi.

V.Səmədoğlunun bu şeirləri hər cür basqıdan azad bir mikromühitdə yarandığından fikrin deyilişi, ifadə vasitələri və formasında da müstəqillik hiss olunurdu. Söz və misra arasındakı nisbi müstəqillik V.Səmədoğlu şeirlərinin səciyyəvi üslub cizgilərini formalaşdırırdı. Şeirlərin bədii məntiqindəki təzadların harmoniyası da bədii dəyərin artmasında əsas rol oynayır. Tədqiqatçı Sərxan Abdullayev yeni mərhələdə sərbəst şeirin poetik imkanlarının artmasını nəzərdə tutaraq yazırdı: "Mübaligəsiz demək olar ki, şərti mikromisra bölgülərinin fəal və intensiv əvəzlənmələrini fikrin hərəkətinə maksimal dərəcədə uyğunlaşdırmaq, söz-misra faktını bilavasitə əsas ideyanın həllinə istiqamətləndirmək-müasir sərbəst şeirin başlıca poetik məntiqini təşkil edir" (8, 5). S.Abdullayev bu cür sərbəst şeirə R.Rza, Ə.Kərim, B.Vahabzadə, F.Qoca, F.Sadiq, Ə.Salahzadə, C.Yusifzadə kimi şairlərin yaradıcılığına müraciət edərək sərbəst şeirin ritm, söz zənginliyini üzə çıxarmağa çalışırdı. Lakin V.Səmədoğlu yaradıcılığı araşdırmaya cəlb olunmurdu. Bu ona görə belə olurdu ki, V.Səmədoğlu şeirləri ədəbi prosesdə dərc edilmir və dərc edilmədiyi üçün də elmi dövriyyəyə daxil olmurdu.

V.Səmədoğlunun sərbəst şeirlərində işlənən söz və ifadələrdə pafos demək olar ki, yoxdur; sözün sərbəst ifadə və enerjisi son dərəcə təsirlidir. Onun şeirlərində iştirak edən sözlərin mənası və çəkisi müəyyən struktura təbə olur və bir vəhdət təşkil edir, şeir boyu bir dinamika və hərəkətlilik hiss olunur. Şeirin sonluğundakı fəlsəfi poetik qənaətlər özünəməxsus şəkildə təsvir olunur. Bu təsvirdə ritmik fon şeirin hərəkətliliyini də təmin etmiş olur:

Qara, qabaq, qaranlıq,
qarı qarğışı tək
yara salır bağrıma.
Ağır, qara çalma tək
qaranlıq qapanıb torpağın
yorğun-arğın
başına (5, 28).

"Neçə vaxtdır" saçlarına "daraq dəyməyən" torpağın "düşmür başı yastığa". Torpağın yağış həsrəti bəlkə təbiətin yorğunluğundan irəli gəlir. Burada "yorğun" sözünün işlənməsi də təsadüfi deyil. Şairin gəldiyi poetik qənaət Allahın yorğunluğu ilə bağlanır:

Qara, qabaq, qaranlıq,
qarı qarğısı tək
ağ hamar kəfən kimi
sarıyır bağrımı.
Allah barmaqarası
baxır torpağa.
Allah da yorğun... (5, 29).

V.Səmədoğlu poeziyasının xüsusiyyətlərindən biri də çevik variasiyalara və mövqe elastikliyinə malik olmasıdır. Şeirlərindəki əlvanlıq, daxili hərarət və emosionallıq şeirin aparıcı xəttini təşkil etməklə yanaşı, fikrin, ideyanın da təsirliliyini təmin etmiş olur. Fikrimizi şairin həm 60-cı illərdə, həm də 80-ci illərdə və sonralar yazdığı silsilə şeirlər də sübut edir. Şairin bu cür şeirləri bəzən bir mövzu ətrafında cəmləşir. Məsələn, şairin dənizə, ölümə, həyata, dünyaya həsr etdiyi şeirlər sanki bir-birinin davamı olduğu kimi, həm də bir-birini tamamlayır. Bu silsilə şeirləri bir poema kimi də qəbul etmək olar, ancaq bu poemalar vahid süjet ətrafında qurulmamışdır. Şeirlərinin birində dənizi qışda təsvir edir, çünki "qapısız", "pəncərəsiz" dənizi qışda başqa assosiasiyalar doğurur:

Qışda dəniz,
qapısız, pəncərəsiz.
Qışda dəniz
göyü üzüylə əkiz.
Söyüd ağaclarını
evə gətirmək istəyirəm qışda.
Baba olmaq istəyirəm
bu yaşda (5, 40).

V.Səmədoğlu şeirinin başqa bir xüsusiyyəti ideyanın elə ilk sətirdə özünü göstərməsidir; yəni bu şeirlər həcmcə kiçik olduğundan fikrin, ideyanın təməli ilk sətirdən qoyulur və getdikcə açılmağa başlayır. Bu baxımdan V.Səmədoğlu şeirlərini bayatıya bənzətmək olar. Bayatı formasında cəmi dörd sətirdə böyük poetik fikirlər ifadə olunduğu kimi, V.Səmədoğlu sərbəst şeirində də yeni fikirlər, ideyalar ifadə edilmiş olur. Bu isə, hər şeydən əvvəl, sərbəst şeirdə yeni poetik stereotiplərin formalaşdırılması deməkdir. Çünki uzun müddət sərbəst şeirdə müəllif ideyası sonuncu misraların üzərində düşürdü ki, bu da müəyyən şablonçuluğun yaranmasına səbəb olurdu. Bu xüsusiyyət şairin poetik quruculuğunun formalaşmasını şərtləndirmiş və yeni üslub formalaşdırmışdır.

V.Səmədoğlunun şeirlərində poetik dərkətmə başlıca yer tutur; bu dərkətmədə həyat, dünya, ölüm məsələləri özünəməxsus şəkildə təsvir edilir. Bəzən şair insan ömrünü "Allaha deyilən bircə kəlmə söz",-hesab edir. Həyat və ölüm onun yaradıcılığında fəlsəfi məna daşıyır. Ölüm haqqında şeirlərinin çoxunda fəlsəfiliklə yanaşı, bir istehza, həyatı sevmək və ondan nikbinliklə ayrılmaq düşüncəsi mühüm yer tutur. Ölüm onun poeziyasında ayrılıq və kədərdən çox həyatı anlamaq, ondan kam almaq kimi başa düşülür:

Ölüm ayağında can verən
bir xəstənin yanında
oturmuşam sanki.
Yastıq üstə ora-bura vurnuxur
olmayan xəstənin başı,
əlləri havada gəzir,
nəyisə, kimisə tutub
saxlamaq istəyir xəstə (5, 95).

Lirik qəhrəman xəstənin əzablarını müşahidə edərkən yadına bildiyi xəstəliklər düşür, lakin onun dərdinə əlac etməyə imkanı olmur. Elə ağrı olur ki, onu ancaq "ölüm qurtara bilir" o əzablardan. Maraqlıdır ki, şairin xitablarında Allaha müraciət də çoxluq təşkil edir. Sanki hər şeyi Allahla məsləhətləşir. V.Səmədoğlu yaradıcılığındakı bu xüsusiyyəti nəzərdə tutan yazıçı Anar yazır: "Vaqif Səmədoğlu poeziyası Allahla söhbətdir. Nədən yazır-yazsın şair Allahla danışır: Ömür barədə ölüm barədə, amansız dövrən barədə, əbədi tənhalıq barədə, bu tənhalıqdan qurtulmaq aldanışı-qadın sevgisi və bu sevginin mümkünsüzlüyü barədə. Bütün bu söhbətlərin ana motivi birdir-şairin ən etibarlı istinadgahı, dayağı, sevgisi Şeirdir, poeziyanın özüdür. Şeir Vaqif dünyasında Allahdan sonra ən böyük məlumdur" (9, 14).

Beləliklə, V.Səmədoğlu sərbəst şeirləri onu deməyə əsas verir ki, onun yaradıcılığında bu şeir forması özünün yeni mərhələsini yaşayır. Bu mərhələ 20-ci illərdən Azərbaycan poeziyasında görünən və getdikcə aparıcı poetik formaya çevrilən sərbəst şeiri yeni forma, məzmun, ifadə imkanlarının zənginliyi, obrazların yaranması, yığcamlıq və s. baxımından zənginləşdirir. Doğrudur, V.Səmədoğlu şeirləri əvvəlki iki kitabındakıları nəzərə almasaq, ədəbi dövriyyəyə az daxil edilmişdir, bununla belə ədəbi mühitdə onun şeirlərinin təsir dairəsi geniş olmuşdur. Xüsusilə, 80-ci illərdən başlayaraq şairin şeirlərindəki azadlıq ideyası, az sözlə çox mətləblərin ifadə edilməsi, fikrin, ideyanın sərbəstliyi kimi məsələlərdə yeni sərbəst şeir yaradıcılığı V.Səmədoğlu şeirləri ilə daha da zənginləşir.

Ədəbiyyat

1. Səmədoğlu V. Yoldan teleqramlar. Bakı, Gənclik, 1968
2. Rəsul R. Mənim fikrimcə. Bakı: "Azər nəşr", 1967, 420 s.
3. Səmədoğlu V. Günün vaxtı. Bakı, Gənclik, 1972
4. Səmədoğlu V. Sandıq şeirləri. Bakı, Kitabklub, 2016
5. Səmədoğlu V. Uzaq yaşıl ada. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
6. Musayeva İ. Ön söz. V.Səmədoğlu. Uzaq yaşıl ada. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s. 4-7
7. Yusifli V. Vaqif Səmədoğlunun "Sandıq şeirləri". "525-ci qəzet", 2016, 8 avqust
8. Abdullayev S. Dil və bədii qavrayış. Bakı, Yazıçı, 1989, 167 s.
9. Səmədoğlu V. Anar. Ön söz. Mən burdayam, İlahi... Bakı, Gənclik, 1996, 440 s.

Г. Алиева

Новая структура и ассоциативность в свободных стихах В. Самедоглы

В статье исследуется творчество выдающего представителя Азербайджанского свободного стиха В. Самедоглы. Несмотря на то, что В. Самедоглы начал свое творчество в начале 60-ых годов, но слабо представился в литературном процессе.

Малая публикация его стихов и отсутствие исследований о нем указывают, что творческое развитие происходило в нем самом. Одним из важных причин является влияние периода и идеологии на литературу. В его стихах нет следов идеологии. С первых же стихов он выбрал свой путь.

Свободный стих В. Самедоглы дает возможность сказать, что форма стиха в его творчестве отражает свой новый этап. Этот этап обогатил свободный стих новой формой, содержанием, разнообразил средствами выражения, появлением образов и лаконичностью. Особенно 80-ые годы, стихи поэта обогащаются идеей свободы, выражением мысли с использованием мало слов и свободой мышления.

**A new structure and associate unity in free poetry of
Vagif Samadoglu**

Summary

Creative activity of Vagif Samadoglu, the prominent representative of Azerbaijan free poetry, is analysed in the article. V.Samadoglu took a poor part in the literary process, whee as he started creative activity at the beginning of 60-s. Both less print of his poems and no isvestigations about him resulted in the poets creative development within itself. One of the main reasons for this, is the impact of the period and ideology on literature. There are almost no signs of ideology in his poems. From his early poems, he didn't follow anybody's path, he took his own way. V.Samadoglu's free poetry allows us to say this kind of poetry takes its new stage in his creativity. This stage enlargens free poetry with new forms, richness of expressions, and creating characters.

Subsequently, starting from 80 -s, free verse poetry have been enriched with V.Samadoglu's poems in the issues of free ideas and expression of more issues in a few words.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor

ŞƏHLA A.ABDULLAYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin doktorantı
abdullayevashakhla@gmail.com

KLASSİK FARSDİLLİ ƏDƏBİYYATDA “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” MƏSNƏVİLƏRİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Açar sözlər: Yusif və Züleyxa, Cami, Şahin Şirazi, Məsud Qumi, Nazim Hərəvi, Azər Bigdeli

Ключевые слова: Йусуф и Зулейха, Джами, Шахин Ширази, Масуд Куми, Назим Хирати, Азер Бигдели

Keywords: Yusif and Zulaikha, Jami, Shahin Shirazi, Masud Qummi, Nazem Heravi, Azar Bigdeli

Dinlə ədəbiyyatın sıx əlaqəsi səmavi kitablardakı bir çox dini süjetlərin, obrazların, simvolların, ayrı-ayrı hadisələrin müxtəlif xalqların ədəbiyyatında geniş işlənməsinə, dini arxetip süjetlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Əsrlər boyu Hz.Adəm, Hz.İbrahim, Hz.Musa, Hz.Süleyman, Hz.Yusif və digər peyğəmbərlərlə bağlı əhvalatlar istər Şərq, istərsə də Qərb xalqları ədəbiyyatında ilkin mənbə rolu oynamış, həmin əhvalatlardan irəli gələn bir sıra epizodlar yalnız dini deyil, həmçinin müxtəlif məzmunlu bədii əsərlərdə də əks olunmuşdur. Həmin əsərlərin əsas qayəsini eyni süjet təşkil etsə də, müxtəlif müəlliflərin dünyagörüşü və tənəqqül qüdrətinə uyğun olaraq işlənmiş, bəzən əsas məzmunundan uzaqlaşmış, ona poetik şəkildə dünyəvi don geyindirilməyə cəhd göstərilmişdir ki, Yusif peyğəmbərin əhvalatı da bu baxımdan istisna deyildir.

Dünya ədəbiyyatında “Yusif və Züleyxa” süjetini özündə əks etdirən ilk əsər eramızın I əsrində yunan dilində yazılmışdır [9, s.577]. “İosif və Asenefa” adı ilə tanınmış bu apokrifin müxtəlif dillərdə yazılmış 100-dən çox əlyazması qorunub saxlanılmışdır. IV əsrin əvvəllərində məşhur suriyalı şair Afrema (vəf.373) da “Yarışıqlı Yusif haqqında əfsanə”ni qələmə almışdır [2, s.25, 80; 8, s.81]. Daha bir suriyalı xristian şair Narsay (410-505) “Yusif” adlı 4 fəsildən, digər suriyalı şair Yaqub Serqunskiy (450-512) “Yusif Misirdə” adlı 10 bölümdən ibarət əsər yazmışlar [2, s.25, 81; 8, s.367-368]. Xristian ruhanisi Romanosun (490-556) da Yusif haqqında üç kondakı – nəsihət tipli dini mahnısı mövcuddur [2, s.25; 11, s.260-277].

Eramızın VII əsrində, müqəddəs İslam dininin bəşəriyyətə bəxş edilməsi və Yusif peyğəmbərin əhvalatının Qurani-Kərimin “Yusif” surəsində

gəlməsilə İslam mədəniyyətində də Yusif əhvalatının ilk örnəkləri – öncə təfsir və şərhlərdə, daha sonra isə ədəbiyyatda – meydana çıxdı. Azərbaycan alimi Abbasəli Quliyevin araşdırmalarına görə, ümumiyyətlə, Şərq ədəbiyyatında 36 fars, 27 türk, 8 Azərbaycan, 3 özbək, 2 pəncab, 3 siryani, 1 puştu, 2 kürd, 3 ərəb, 1 kəşmir, 1 kocrat, 3 tacik, 1 farsiyi-Kabul, 1 türkmən, 2 urdu, 1 hind, 1 kəşmir dilində “Yusif və Züleyxa” əsəri mövcud olmuşdur [2, s.80-81].

Müsəlman Şərqində ilk olaraq Yusif qissəsinə ərəb ədəbiyyatında müraciət olunmuşdur. Lakin ərəb dilində bu mövzuda daha çox nəsr əsərləri – Yusif qissəsinin dini-şəri baxımdan şərh, təfsirlər və ya peyğəmbərlərin həyatından bəhs edən əsərlər – “Qisəsi-ənbiya”lar qələmə alınmışdır. Ən məşhur təfsir kimi Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir Təbərinin (839-923) əsərini göstərə bilərik ki, alim öz təfsirində Yusif surəsinə, xüsusən də, Yusif və Züleyxa münasibətlərinə çox yer ayırmış, həmin rəvayəti müxtəlif epizodlarla bəzəmişdir [20, s.759-805]. Ümumiyyətlə, ərəb dilində “Yusif və Züleyxa” süjetinə çox sayda irihəcmli bədii əsərlər həsr olunmamışdır. Bunun səbəbi, A.Quliyevin də çox doğru qeyd etdiyi kimi, ərəb ədəbiyyatında məsnəvi formasının zəif inkişaf etməsində olmuşdur [2, s.27].

“Yusif və Züleyxa” rəvayətinə məsnəvi formasının geniş yayıldığı, əsasən Azərbaycan, İran və Orta Asiya xalqlarının orta q misası olan farsdilli ədəbiyyatda daha çox müraciət edilmişdir. Bu süjet farsdilli ədəbiyyatda ən sevilən mövzulardan olmuş və qissədəki epizodlar Rudəkiddən (vəf.941) başlayaraq, farsdilli poeziyaya daxil edilmişdir.

İranlı alim Ə.Xəyyampura (1898-1979) görə, fars dilində məlum mənzum “Yusif və Züleyxa”ların sayı 30, türkiyəli tədqiqatçı H.Doluya görə 29, A.Quliyevə görə 36 (əlavə olaraq 3 tacik), İslam Ensiklopediyasının istinad etdiyi araşdırmalara görə isə 42 olmuşdur [2, s.80-81; 3, s.95; 7, c.44, s.41; 26, s.431;]. Dünyanın müxtəlif elmi mərkəzlərində qorunan əlyazma nüsxələri, daşbasma və çap nüsxələrinə, eləcə də təzkirə və kataloqlarda verilən məlumatlara əsasən belə nəticə əldə etmək olar ki, X-XX əsrlərdə fars dilində yazılmış “Yusif və Züleyxa” mənzumələrinin sayı 60-dan yuxarı olmuşdur və onlardan təqribən 30-u bugününüzə gəlib çatmışdır.

Fars dilində ilk “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi görkəmli fars şairi Əbülqasım Firdovsiyə (940–1025) aid edilən, lakin müəllifliyi hələ də mübahisəli olan məsnəvidir. Həmin məsnəvinin bəzi nüsxələrində daha əvvəl Əbülmüəyyəd Bəlxı (X əsr) və Bəxtiyari adlı şairin də “Yusif və Züleyxa” rəvayətini nəzmə çəkdiqləri qeyd olunmuşdur [14, s.19]. Lakin bu əsərlər bu gün əldə olmadığı kimi, adları çəkilən müəlliflərin kimliyi də sual altındadır. Əbülmüəyyəd Bəlxı haqqında çox az məlumat var. Onun adı nəsr ilə yazılmış “Şahnamə” ilə bağlı olaraq “Qabusnamə”, “Tarixi-Təbəristan” kimi əsərlərin müqəddimələrində zikr olunmuşdur [16, s.10]. Görkəmli İran

alimi Zəbihulla Səfa (1911-1999) “Fərhang-e Şüuri”də verilən, Əbül müəyyəd Bəlxinin “Yusif və Züleyxa” əsərindən olduğu güman edilən bir beytə əsasən, həmin məsnəvinin də Firdovsiyə aid edilən əsər kimi mütəqarib bəhrində yazıldığını qeyd edir [19, c.1, s.402, 403]. Bəxtiyari adlı şair haqqında məlumata isə heç bir mövcud təzkirə və ya digər ilkin qaynaqlarda rast gəlinmir. Belə bir şairin mövcudluğu yalnız Firdovsiyə aid edilən əsərin bəzi nüsxələrinin əvvəlində gəlmiş hissədən anlaşıdır [14, s.19-20]. A.Quliyev Pavel Hernə istinadən Bəxtiyarinin 967-978-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş İzzəddin Bəxtiyar şahın saray şairi olduğunu qeyd edir [2, s.42]. Məşhur İran alimi Müctəbə Minovi (1903-1976) bu şairlərin adının məsnəvinin yalnız bəzi nüsxələrində mövcud olduğunu, böyük ehtimalla sonradan uydurularaq əlavə edildiyini nəzərə alaraq qətiyyətlə iddia edir ki, Bəxtiyari – əgər belə şair olubsa və Əbül müəyyəd heç vaxt “Yusif və Züleyxa” adlı əsər yazmamışlar [36, s.100]. Bu səbəbdən, bu gün fars dilində mövcud “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərinin ilki Firdovsiyə aid edilən məsnəvi qəbul edilir [31].

İlkin mənbələrdə Əməq Buxarayinin (1129-?) əruzun iki ayrı bəhrində oxuna bilən “Yusif və Züleyxa” adlı əsəri olduğu bildirilir [7, c.2, s.555; 10, s.197; 17, s.330; 19, c.2, s.541; 22, s.2055; 40, s.739], lakin həmin əsər bu gün əldə yoxdur. Məsud Herəvinin (vəf.1220) də bu mövzuda bir məsnəvisi mövcuddur. Şair bu əsəri bitirməmiş moğolların hücumu zamanı qətlə yetirildiyi üçün əsər natamam qalmışdır [40, s.740].

Şəmsəddin Sami “Qamusül-əlam” əsərində dahi Nizaminin (1141-1209) “Yusif və Züleyxa” adlı məsnəvisi olduğunu yazır [6, s.2420] ki, Fuad Köprülü (1890-1966) və Vasfi Mahir Kocatürk (1907-1961) də eyni fikri səsləndirmişlər [4, s.363; 5, s.186]. Qeyd edək ki, Nizami Gəncəviyə aid edilən “Yusif və Züleyxa” əsəri ilk dəfə 1913-cü ildə olmaqla, Hindistanda daşbasma şəklində üç dəfə nəşr olunmuşdur [bax: 27, s.85]. Los-Anjeles Universitetinin kitabxanasında qorunan farsdilli əlyazmalar arasında da Nizamiyə aidliyi iddia olunan “Yusif və Züleyxa” adlı əsərin əlyazma nüsxəsi mövcuddur [41]. Lakin Saminin “Qamusül-əlam”ından başqa heç bir ilkin qaynaq və təzkirədə belə məlumata rast gəlinmir və Nizaminin əsərlərinin ən çox əlyazması qorunan Azərbaycan və İranda da hələ ki, Nizamiyə aid belə bir məsnəvinin əlyazma nüsxəsi ortaya çıxmamışdır.

XIV əsrdə yəhudi əsilli Şahin Şirazi “Yusif və Züleyxa” adlı məsnəvi qələmə almışdır [37, s.58-106]. “Şahin-Tora” əsərinin IX fəslində yer alan həmin məsnəvi “Genesisnamə”, yaxud “Bərəşitnamə” adı ilə də tanınmışdır [13, s.14]. Eyni əsrdə yaşamış Müinəddin Cüveyni (vəf.1379) [19, c.3, s.1269] və Məsud Dehləvinin (vəf.1432) də bu mövzuda əsərləri olmuşdur [2, s.80; 28, s.244; 35, c.3, s.1287].

Mənbələrdə Şahrux Mirzənin (1377-1447) saray şairlərindən olan Nurəddin Həməzə ibn Əbdülməlik Azəri Tusinin (vəf.1461) “Yusif və Züleyxa” adlı məsnəvisi olduğu bildirilir [28, s.244], lakin həmin məsnəvinin bir nüsxəsi belə dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Məşhur şair və arif Cəməli Ərdestaninin (vəf.1485) “Kəşfül-ərvah”, yaxud “Yusifnamə” adı ilə tanınan “Yusif” surəsinə yazılmış irfani-ədəbi təfsiri vardır ki, həmin əsər XV əsrin ən gözəl qafiyəli nəsr nümunələrindən hesab olunur [29, s.200]. Eyni dövrdə yazılmış əsərlərdən biri də Xacə Məsud Quminin (vəf.1485) qələminə məxsus olmuşdur [25].

XV əsrdə görkəmli Şərq mütəfəkkiri Əbdürrəhman Cami (1390-1492) farsdilli ədəbiyyatda ən gözəl, ən məşhur “Yusif və Züleyxa” məsnəvisini qələmə almış və onu öz “Həft övrəng”inə daxil etmişdir [21]. Caminin “Yusif və Züleyxa”sından sonra farsdilli, eləcə də türkdilli ədəbiyyatda həmin mövzuya maraq daha da artmış və Camidən sonra bu mövzuda yazan şairlərin, demək olar ki, hamısı məhz ondan bəhrələnmişlər.

XVI əsrdə də bir sıra eyniadlı, eyniməzmunlu əsərlər ortaya çıxmışdır, lakin onların böyük əksəriyyəti bugününüzə gəlib çatmamışdır. Əkbər şah dövrünün (1556-1605) şairi Feyzi Fəyyazi (vəf.1555-dən sonra) [30, s.80], Sultan Humayunun (1508-1556) və Əkbər şahın müasiri olmuş şair və əmir Məhəmməd Qasım xan Mövcinin (1571) [28, s.247; 38, s.552] “Yusif və Züleyxa” məsnəviləri, Təzəvi Əbhərinin (vəf.1567) həmin mövzuda “Hüsni-Yusif” adlı əsəri olmuşdur [28, s.247; 33, s.310].

Şah Təhmasib Səfəvinin (1523-1576) müasiri olmuş Salim Təbrizinin də “Yusif və Züleyxa” əsəri olduğu bildirilir [19, c.5, s.595, 614; 22, s.2055; 28, s.248-250]. Sadiq bəy Əfşar (1533-1603) “Məcməül-xəvas” əsərində Salimin türkəman olduğunu bildirir və onun “Yusif və Züleyxa” əsərindən dörd beyt nümunə gətirərək qeyd edir ki, əgər əsərin adı “Yusif və Züleyxa” olmasaydı, həmin beytlər, yəni əsər özü məşhurlaşardı [1, s.138-139].

XVII əsrdə bu mövzuda ən məşhur məsnəvi Nazim Hərəviyə (1607-1670) məxsus olmuşdur [39]. Hərəvinin həmin əsəri ~1651-ci ildə digər məşhur “Yusif və Züleyxa”lara nəzirə yazdığı qeyd edilmişdir [12, s.52]. Həmin dövrdə bir sıra şairlər, o cümlədən Sultan Şahcahanın (1592-1666) müasiri olmuş Müqim Şirazi [17, s.221; 24, s.57; 28, s.251], Cəngi, yaxud Çəngi (vəf.1631-dən sonra) [24, s.237], Molla şah Bədəxşani (vəf.1659) [2, s.81; 28, s.251; 35, c.7, s.884], Nami İsfahani (vəf.1615) [28, s.252-253] kimi müəlliflər də bu mövzuda qələmlərini sınamışlar. Həmçinin, Təqiəddin Övhədinin (vəf.1632) “Yaqub və Yusif” [24, s.199; 28, s.250], Həbibinin (vəf.1678-dən sonra) “Məhəbbətnamə” [2, s.81] əsərləri də eyni mövzuya həsr olunmuşdur.

XVIII əsrdə “Yusif və Züleyxa” mövzusunu məşhur təzkirəçi və şair Lütfəli bəy Azər (1722-1781) [17, s.721-800; 18], Şölə təxəllüslü Molla

Mehdi Gülpayeqani [15, s.36, 41], Şəhab Turşizi (1762-1800) [34, s.421-471] və Xəlifə İbrahim Bədəxşani (vəf.1747-dən sonra) [28, s.252] nəzmə çəkmişlər. Eyni mövzuda Xavəri Şirazinın (vəf.1776) “Əhsənül-qisəs” məsnəvisi [23], Cünun adlı şairin (vəf.1776-dan sonra) isə Yusif surəsinə yazdığı mənzum təfsiri olmuşdur [24, s.57]. Həmçinin, “Tarixi-gitigüşa” əsərinin müəllifi, Kərim xan Zəndin (1705-1779) tarixçisi olmuş Mirzə Məhəmməd Sadiqin də “Yusif və Züleyxa” adlı məsnəvisi olduğu məlumdur [40, s.740].

Cövhəri Təbrizi təxəllüslü Ağa Mirza Baba da “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi qələmə almışdır. Lakin şair 1780-ci ildə Təbrizdə baş vermiş zəlzələ zamanı vəfat etdiyi üçün əsər natamam qalmışdır [24, 238; 40, s.739-740]. Cövhərinin müasiri olmuş Seyfi adlı bir şairin isə Caminin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin davamını yazdığı qeyd olunmuşdur [35, c.8, s.993]. Qeyd edək ki, XVIII əsrdə yazılmış “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərinin böyük əksəriyyəti Caminin eyniadlı məsnəvisinə nəzirə və ədəbi dəyər baxımından çox zəif olmuşdur.

Mənbələrdə Şövkət Buxarayı, Şirin, Mustafa Türkəman və “Yusif və Züleyxa” rəvayətini qələmə çəkmiş bir sıra digər şairlərin adları çəkilir ki, bu şairlərin nə yaşadığı dövr məlumdur, nə də əsərlərindən nümunə mövcuddur [24, s.57; 28, s.257]. Bundan başqa, adlarını sadaladığımız əsərlərin də bir çoxu, eləcə də Əbhərinin, Müqim Şirazinın, Mirzə Məhəmməd Sadiqin və bir sıra digər müəlliflərin “Yusif və Züleyxa” əsərlərinin bir əlyazma nüsxəsi belə bugününümüzə gəlib çatmamışdır. Lakin onu da qeyd edək ki, illər öncə bir sıra görkəmli alimlər tərəfindən günümüzə gəlib çatmayan əsərlərin siyahısı altında verilmiş məsnəvilərin bir neçəsinin əlyazma nüsxələri artıq üzə çıxmışdır. Belə əsərlərə Şahin Şirazinın, Məsud Quminin, Xavəri Şirazinın məsnəvilərini nümunə göstərmək olar. Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə bugününümüzə gəlib çatmadığını düşündüyümüz bir çox “Yusif və Züleyxa” əsərlərinin əlyazma nüsxələri tapılaraq, tədqiqatçıların ixtiyarına veriləcək və bu əlyazmaların aid olduğu dövrün dil-üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması üçün yeni imkanlar açılacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Əfşar, Sadiq bəy. Məcməül-xəvas (Müqayisəli mətnin tərtibi, tərcümə, transfoneliterasiya, ön söz, izahlar və adlar göstəricisi: Əkrəm Bağirov). Bakı: “Elm”, 2008
2. Quliyev (Sarovlu), Abbasəli. Əbdürrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa” poeması. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1969

3. Dolu, Halide. Menşinden beri Yusuf hikayesi ve türk edebiyatındaki versionları. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doktora tezi. İstanbul, 1953
4. Kocatürk, Vasfi Mahir. Türk edebiyatı tarihi. Başlangıçtan bugüne kadar Türk edebiyatının tarihi, tahlili ve tenkidi. Ankara: Edebiyat Yayınevi, 1964
5. Köprülü, Fuad. Türk edebiyatı tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980
6. Sami, Şemseddin. Kamusu'l-A'lam. 4.Cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1311 (1891)
7. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 2: Ahlak-Amarı, Michele. Ankara: TDV, 1989; Cilt 44: Yusuf-Zwemar, Samuel Marinus. Ankara: TDV, 2013
8. История всемирной литературы. Институт мировой литературы имени М.Горького. Том 1. Москва: Наука, 1983
9. Мифы народов мира (Энциклопедия). Том 1. Москва, 1991
10. Рипка, Ян. История персидской и таджикской литературы. Пер. с чешского, редактор и автор предисловия И.С. Брагинский. Москва: «Прогресс», 1970
11. Сладкопеев, Роман. Кондак Иосифу Праведному (Пер. В.В. Василика) // Вестник древней истории. 2008, № 4, с. 260-277
12. Catalogue of Oriental Manuscripts, Chiefly Persian, collected within the last five and thirty years by Duncan Forbes. London: W.H.Allen & Co., 1866
13. Ulrich, Marzolph. Judeo-Persian Narratives // Jewish Folklore and Ethnology Review. Vol 14, Nos.1-2, 1992, p.14
14. Yusuf And Zalikhha by Firdausi of Tus. Edited from the manuscripts in The Bodleian Library, The British Museum, And The Library of The Royal Asiatic Society, And The Two Lithographed Texts of Teheran and Luchnow (Or Cawnpore) by Hermann Ethe. Oxford: Clarendon Press, 1908
15. // اصلانی، اردشیر. نسخه خطی مثنوی یوسف و زلیخا اثر غنایی از شعله گلپایگانی. فصلنامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی. تابستان، ۱۳۹۲، شماره ۱۶، صص ۳۵-۵۶.
16. بیست مقاله قزوینی. با مقدمه عباس اقبال. جلد دوم. تهران: کتابفروشی ابن سینا، ۱۳۳۲.
17. بیگدلی، لطفعلی بیک آذر. آتشکده. نیمه دوم. مقدمه، فهرست و تعلیقات: سید جعفر شهیدی. تهران: محمدعلی علمی، ۱۳۳۷.
18. AMEA ƏYİ, şifr: B-1154 بیگدلی، لطفعلی بیک آذر. یوسف و زلیخا

19. تاریخ ادبیات در ایران. دکتر ذبیح الله صفا. در پنج جلد، جلد اول. تهران: انتشارات فردوس، ۱۳۷۱؛ جلد دوم، ۱۳۷۲؛ جلد سوم، بخش دوم، ۱۳۷۲؛ جلد پنجم، بخش اول، ۱۳۷۲.
20. ترجمه تفسیر طبری. فراهم آمده در زمان سلطنت منصور بن نوح سامانی. مجلد سوم. از هفت مجلد. به تصحیح و اهتمام حبیب یغمایی. تهران: انتشارات توس، ۱۳۵۶.
21. جامی، عبدالرحمن بن احمد. هفت اورنگ. مقدمه از اعلاخان افصح زاد. جلد 2: 21. یوسف و زلیخا، لیلی مجنون، خردنامه اسکندری. تهران: مرکز مطالعات ایدانی؛ دفتر نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۸.
22. حاجی خلیفه. کشف الظنون عن أسامی الكتب والفنون. الجلد الثانی. بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.
23. خاوری شیرازی، فضل‌الدین عبدالنبی. یوسف و زلیخا. مصحح: مهدی اسدی. کرمان: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرمان، ۱۳۹۱.
24. خزانه دارلو، محمد علی. منظومه‌های فارسی. تهران: انتشارات روزنه، ۱۳۷۵.
25. خواجه مسعود قمی. یوسف و زلیخا و شمس و قمر. به تصحیح سید علی آل داوود. تهران: انتشارات آفرینش، ۱۳۶۹.
26. خیام پور، عبدالرسول. یوسف و زلیخا // نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ۱۳۳۷، شماره ۴۷، صص ۴۳۳-۴۱۸.
27. خیام پور، عبدالرسول. یوسف و زلیخا // نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، سال ۱۳۳۹، شماره ۵۲، صص ۱۱۹-۸۵.
28. خیامپور، عبدالرسول. یوسف و زلیخا // نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، سال ۱۳۴۳، شماره ۵۱، صص ۲۶۰-۲۳۳.
29. دولت آبادی، عزیز. کلیات جمالی اردستانی // دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، سال ۱۳۴۸، شماره ۹۰ و ۹۱، صص ۲۱۲-۱۹۸.
30. صدیقی، طاهره. داستانسرایی فارسی در شبه قاره. اسلامآباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۷.
31. فردوسی. یوسف و زلیخا. به تصحیح و خط مرحوم آقا میرزا محمود ادیب شیرازی. طاب ثراه. بمبئی: مطبعه مظفری، ۱۳۴۹.
32. گلچین معانی، احمد. یوسف و زلیخا // نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، سال ۱۳۴۴، شماره ۷۵، صص ۳۹۷-۳۹۰.
33. گلچین معانی، احمد. کاروان هند. مشهد: انتشارات آستان قدس، ۱۳۶۹.
34. گنجینه بهارستان (مجموعه ای از ۱۶ رساله در ادبیات فارسی). به کوشش بهروز ایمانی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹.

- منزوی، احمد. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. در ۱۴ مجلد، جلد 35. سوم. اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۳ (۱۹۸۴)؛ جلد هفتم، ۱۳۶۵ (۱۹۸۶)؛ جلد هشتم، ۱۳۶۶ (۱۹۸۷).
36. مینوی، مجتبی. فردوسی و شعر او. چاپ دوم. تهران: انتشارات کتابفروشی دهخدا، ۱۳۵۴.
37. نتضر، آمنون. منتخب اشعار فارسی از آثار یهودیان ایران. تحت نظر ایرج افشار. تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین، ۱۳۵۲ ش.
38. نفیسی، سعید. تاریخ نظم و نثر در ایران. چاپ دوم. تهران: فروغی، ۱۳۶۳.
39. AMEA ƏYİ, şifr: D-977 هروی، ناظم. یوسف و زلیخا
40. یغمایی، اقبال. پاکیزه ترین قصه ها (قصه یوسف) - ۳ // مجله یغما، سال سی و یکم، اسفند ۱۳۵۷، شماره ۱۱ (پیاپی ۳۶۶)، صص ۷۳۱-۷۴۰.
41. <http://www.aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=7716>
(müraciət tarixi: 30.11.2018)

Ш.Абдуллаева

Краткий обзор маснави «йусуф и зулейха» в классической персидской литературе
Резюме

Притча о Йусуфе и Зулейхе на протяжении столетий являлась одной из самых широко распространенных и любимых тем в литературе Востока. Эта легенда берет свои истоки из истории об Иосифе Прекрасном в главах 37-50 «Бе-решит» в Торе и в 12-й суре Священного Корана. В Торе прослеживается вся его жизнь – от рождения до его смерти. В Коране, в котором сведения о других Пророках разбросаны по всей Священной книге, история о Пророке Иосифе передана полностью только в одной суре. Со временем первоначальная версия притчи подверглась изменениям. Но, несмотря на это, основной сюжет и мотивы притчи были сохранены и отражены в литературных произведениях. В мировой литературе первое произведение, включающее легенду о Пророке Иосифе, было написано на греческом языке в первом веке нашей эры. Этот апокриф известен как «Повесть об Иосифе и Асенефе» и сохранился в более ста рукописных списках на многих языках, начиная с греческого оригинала и кончая славянским. На мусульманском Востоке притча о Йусуфе и Зулейхе впервые встречается в арабской литературе. Но большинство произведений на арабском языке написано в жанре прозы – как

комментарии к суре «Йусуф», произведения религиозно-дидактического характера и «Кысас аль-Анбия» («Истории пророков»). В персидской литературе на эту тему написано много маснави, количество которых по разным исследованиям колеблется от 29-и до 42-х. В данной статье, на основе первоисточников, тезкире, рукописных списков, каталогов и современной научной литературы, дается краткий обзор произведений на тему «Йусуф и Зулейха» в классической персидской литературе.

Sh.Abdullayeva

**A brief overview of “yusuf and zulaikha” poems in classical persian literature
Summary**

Legend about Yusuf and Zulaikha was one of the commonly used and favorite themes in Eastern literature. The basis of this theme was taken from the life story of Prophet Joseph, narrated in Torah (Genesis, 37-50) and the 12th sura (chapter) of Holy Qur'an. There is given all Joseph's life in Torah – from birth to his death. And, in Qur'an unlike stories of other Prophets, the details of which are scattered throughout the Holy Qur'an, the history of Prophet Joseph was revealed completely in one surah. With time, the original version of this parable, given in the sacred books, underwent changes. Though, the main motifs were preserved and reflected in literary works. In the world literature, the first work, including the legend about Prophet Joseph, was written in Greek in the first century AD. This apocryphal narrative is known as the story of Joseph and Aseneth, and has been preserved in more than one hundred manuscript items in many languages, starting with the Greek original and ending with the Slavic one. In the Muslim East, the legend about Yusuf and Zulaikha was first used in Arabic literature. But more works in Arabic were written in prose - commentaries to the Surah Yusuf, didactic and religious works and Qisas al-Anbiya (Stories of the Prophets). In Persian literature, many Masnavis have been written on this theme, the number of which is indicated by various researchers from 29 to 42. In this article, we give a brief overview of the masnavis on the theme “Yusuf and Zuleikha” in classical Persian literature, based on primary sources, tadhkirahs, manuscripts, catalogues and modern scientific literature.

Rəyçi: Möhsün Nağısoylu
Akademik

RƏNA ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

rena334@mail.ru

MÖVLUD SÜLEYMANLI NƏSRİNDƏ XALQ MƏRASİM ƏNƏNƏLƏRİNİN İNİKASI

Açar sözlər: mərasim, etnoqrafik, folklor, milli-ənənəvi dəyərlər, milli-kolorit, epik mətn, mifoloji motivlər.

Ключевые слова: церемония, этнография, фольклор, национально-культурные ценности национальный колорит, эпический текст, мифологические мотивы.

Key words: ceremony, ethnography, the national traditional values, national style, epic text, mythological motives.

Mövlud Süleymanlı nəsrində folklordan bəhrələnmənin ən çox diqqət çəkən aspektlərindən biri də xalq mərasim ənənələrinin yazıcının əsərlərindəki geniş miqyaslı inikasıdır. Mərasim öz səciyyəsinə görə kollektiv icra mexanizminə, əsaslanan bir folklor hadisəsi olduğundan elat-tayfa bütünlüyünün, xalq birliyinin ifadəsi kimi bu aksiyaya diqqət yetirmək onun yaradıcılıq manerası üçün təbii bir haldır. Mövsüm və məişət mərasimləri ilə bağlı qədim xalq ənənələrini bəzən geniş planda- zəngin və dolğun etnoqrafik lövhələr, bəzən isə situasiya və bədii məqsəddən asılı olaraq epizodik çalarlar, yığcam ştrixlər şəklində qələmə aldığı epik mətnin uyğun məqamına yerləşdirən görkəmli yazıcının hər iki halda başlıca məqsədi əski çağlardan soraq gətirən tarixi-etnoqrafik mədəniyyətimizin təbliği – tanınması, milli-mənlik duyğusunun aşılınması işinə və milli-mənəvi dəyərlərimizin itib-bata düşməsinə, heç olmasa, ən azından bədii əsər daxilində qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsinə yardım etməkdir.

Mərasim ənənələrinin Mövlud Süleymanlı nəsrindəki inikasının ümumi mənzərəsindən aydın olur ki, xalq ruhunun, tarixi-etnoqrafik mədəniyyətin dərin bilicisi və qeyrətkeş qoruyucusu olan görkəmli söz ustasının bədii əsərlərinin müxtəlif məqamlarında süjetdəki hadisələrin gedişatına və inkişaf dinamikasına uyğun şəkildə təqdim etdiyi çeşidli mərasim lövhələrinin böyük əksəriyyəti az bilinən, yazılı mənbələrdə, o cümlədən də mövcud toplama-nəşr işlərində çox da rast gəlinməyən unikal görüntülərdir. Bu baxımdan yazıcının hekayə, povest və romanlarındakı xalq mərasimləri ilə bağlı təsvir - təqdimatların özləri də elmi araşdırma obyektinə ola biləcək səviyyədə mötəbər folklor qaynağı sayıla bilər. Onun elat ağzından topladığı el deyilətlərinə, regional-ləhcə danışığına məxsus koloritli ifadəylə, tarixi yaddaş daşıyıcısı olan unudulmuş-arxaik kəlmələrə

yazdığı özünəməxsus şərh-açıqlamalar da bu istiqamətdəki məqsədyönlü fəaliyyətin davamıdır (4).

Mövlud Süleymanlı nəsrindəki xalq mərasimlərinin əsas hissəsi qədim və zəngin tərəkəmə mədəniyyəti, köçəri-elat həyatının tarixi-etnoqrafik özəllikləri ilə bağlı olduğundan bu təsvir-təqdimatlardakı tarixi kolorit də öz orijinallığı və təkərsızlığı ilə diqqəti çəkir. Məsələn, bu gün toy mərasimi ilə bağlı arxaikləşib unudulmağa məruz qalan və ya şəklini xeyli dərəcədə dəyişdirən «Toyun ağız sürəyi» adətinin qədim xalq mərasimlərinin folklor qalareyası olan «Köç» romanındakı təsviri bu mülahizəni əyaniləşdirmək üçün olduqca səciyyəvi bir nümunədir. Romandakı epik təqdimatdan bu adətin toy öncəsi qız və oğlan evi adamları arasında bir növ cıdır yarışı olduğu anlaşılır: «İki kökün atları toyun ağız sürəyinə çıxdılar, qara zurnanın səsinin qurtardığı yerəcən gedib düzənlikdə qatara durdular. Qara zurna atları qanadlandıra-qanadlandıra, yol aç-aça dünyanı başına götürmüşdü. Adamların, yaylaqların başının üstündə cır-cır çığırdı.

Atların başını buraxdılar. Qoşqar evinin hörük tanıyan ağır atları tökülüb arxada qaldı, Qarakəllələrin ayları, illəri, uçan quşları, əsən yelləri qabaqlayan atları çıxdığı uzaq səfərlərin havasıyla yolları, yoxuşları, düzləri-düzənləri belə yırtıb, yüyən gəmirə-gəmirə yaxınlaşdılar. Biri atın üstündə mil dururdu, biri ayaq üstəydi, biri atın sağından girib solundan çıxırdı, biri solundan girib sağından çıxırdı, qılnc oynada-oynada, nizə ata-ata qalxıb alaçıqların qabağında dayandılar» (3,57).

Təqdim olunan parçada yazıcının həyəcan dolu dinamik boyalarla oxucunun gözləri qarşısında canlandırıdığı «Toyun ağız sürəyi» adəti tərəkəmə-elat həyatının tarixi özəllikləri ilə sıx şəkildə bağlıdır: sürətlə qaçan atın üzərində ayaqüstə mil dayanmaq, qaçan atın qarnı altından keçib yenidən məharətlə yəhərə oturmaq, at belində qılnc çalmaq, ox, nizə atmaq və s. bu kimi fiziki çətinlik əks etdirən bahadır keyfiyyətləri atlı həyatı yaşayan əcdadlarımızın gündəlik yaşayış tərzini əks etdirir. Müsəbiqənin təsvirindən göründüyü kimi, bu bir mərasim səciyyəsi daşıyan, daha doğrusu, mərasimin tərkib hissəsi kimi çıxış edən oyun-yarışmadır. Bu səbəbdən də onu indiki sıravı cıdır yarışlarından fərqləndirmək lazımdır. Burada həm mərasimin özü, həm də oyun-yarışmanın iştirakçıları sözün həqiqi mənasında tarixi-etnoqrafik kolorit ifadə edir. Yazıçı bu təsvir-təqdimatla həm də oğuz tayfalarının döyüşkən ruha sahib olduğunu, çevik, qorxmaz, yenilməz bahadırlar kimi ağılasız hünər və şücaətlər göstərə bildiklərini diqqət önünə çəkərək uzaqdakı tarixi bu günə, eləcə də sabaha gələcək nəsillərə nümunə gətirir. Onun aşladığı qənaətə görə belə yenilməz, mübariz, cəsarətli əcdadları olan bir xalq qürurlu və məğlubedilməz olmalıdır.

Qız və oğlan evlərinin ikinci bir toy öncəsi yarışması – güləş tutmaq adəti təsvir olunarkən yenə də elat-tərəkəmə həyatından gələn fiziki -

iradi keyfiyyətlər və onların sərt icra mexanizmi bu qənaəti möhkəmləndirmək məqsədi ilə qabardılır: «Qarakəllələrindən Beyrək çıxdı, Qoşqar evindən Turqut. Meydanı dolaşib tutaşdılar. Turqut kötük paçalı, enlikürəkli, ağır oymaqlı idi. Beyrək incəbelli, kürəkli, şüvərəkdi. Turqutun iri əlləri Beyrəyin çiyindən yapışdı, çəkib yerdən götürdü, atdı. Arvad-uşağın qışqırtısından qara zurnanın səsi eşidilməz oldu. Beyrək at belindəymiş kimi fırlanıb ayağı üstə yerə düşdü, gülümsədi. Turqut ona sarı yeridi, Qarakəllələrdən kimsə qışqırdı:

- Beyrək, qolqırmasından qaç, qarasarmaya keç, güclüdü.

Turqut Beyrəyin kəməmindən tutub dartdı. Beyrək onun enli sinəsinə dəyib titrədi, elə bil daşa dəymişdi. Ayaqlarını içəridən salıb Turqutun ayağına dolandı. Qarakəllələr rahatlanıb nəfəs dərdilər. Turqut Beyrəyi çəkdi, amma ayağını açə bilmədi, özü arxası üstə yerə gəldi» (3,59).

Güləş prosesində yerdən səsləndirilən «qolqırması», «qarasarma» kimi ifadələr elat içərisində bu adətin özünəməxsus leksikonunun mövcud olduğundan və bu mərasimə xalqın böyük maraq göstərdiyindən xəbər verir. Bu həm də güləş sənətinin qədim oğuz cəmiyyətində professional səciyyə daşdığını göstərən bir tarixi əlamət kimi mənalandırıla bilər.

Toy öncəsi qız və oğlan evlərinin fiziki-iradi keyfiyyətlər nümayiş etdirən oyun-yarışmaya qoşulması qədim oğuz cəmiyyətində bəhadrılıq-cəngavərlik əhvalının, igidlik-qəhrəmanlıq ruhunun mühüm rol oynamasından irəli gəlirdi. Buna görə də hər iki tayfa-ailə ocağı bu keyfiyyətin güclü daşıyıcısı olduğunu sübut etməyə çalışırdı.

Bilindiyi kimi, oğlan evindən qıza elçi gedilməsi və müsbət cavab alındıqdan sonra nişan üzüyünün taxılması, hər iki tərəfi təmsil edən ağsaqqal-ağbirçəklərin cavanlara xeyir-dua verib mübarəkəlməsi toy mərasiminin təşkilində əsas təkan nöqtəsidir. Mövlud Süleymanlı zəngin folklor koloritinə malik olan başqa bir əsərində «Ceviz qurdu» romanında bu qədim el ənənəsinin bir sıra ştrixlərini və psixoloji-mənəvi məqamlarını özünəməxsus yazıçı ustalıqı ilə qələmə ala bilmişdir:

«Narincin qolundan tutub elçilərin yanına apardılar.

Bayaqdan bir kəlmə də danışmayan balacaboy kişi, qoynundan bir üzük çıxarıb Narınca sarı getdi.

-Qızım, bu gündən oldun bizim. Allah başacan eləsin»(1, 214).

Toy mərasiminin müddəti (üç gün, üç gecə toy çaldırmaq), gedişatın ayrı-ayrı mərhələləri (xeyir-dua vermək, elliklə yallı getmək, qadınli-kişili rəqs etmək, atları oynatmaq, ozanların dastanlarını dinləmək, qızı ata ocağından uğurlayıb yola salmaq, oğlan evində gəlini qarşılamaq və s.), toya, toy sahibinə xüsusi ehtiram göstərilməsi kimi maraqlı ənənələr «Köç» romanında geniş planlı yaddaqalan etnoqrafik lövhələrə köçürülmüşdür. Toy oyunlarının, o cümlədən də qədim xalq rəqslərinin mənəvi-psixoloji gücü ilə bağlı Qarakəllə camaatının özünəməxsus

yaşantılarını, yəni geniş və dərin anlamdakı «toy havası» nı yazıçı ayrıca vurğulayaraq bu məqamdakı əhval-ruhiyyəni xüsusi bir şövqlə dilə gətirir: «Üç gün üç gecəydi toy çalınırdı. Qarakəllələr hələ toy havasındaydılar. Kişiləri, oğlanları, kəhər atları havalanıb göydə oynayırdı. Toy havasında köçəriləyə oxşar şeylər varmış. Yəni toy havası da Qarakəllələrin uzaq-uzaq səfərləri kimi yüngül, oynaq idi. Köçəri həyatı təki gəldi-gedər idi. Dünyanın çox-çox qayğıları, doğulmaq, qocalmaq, ölmək toy havasından aşağıdaydı. Qarakəllələr də ona görə köç üstə, at belindəymiş kimi hər şeyi unudub yüz yerlərindən sına-sına oynayırdılar» (3, 61).

Başqa bir oğuz-tərəkəmə elatının Qoşqar tayfasının arasında yaşayan qədim bir yallının icrasında da əski çağlara bağlı mərasim ünsürlərinin yer aldığı görünməkdədir. Bu qədim yallı həm icra tərzinə, həm də tərkibindəki arxaik elementlərin zənginliyinə görə ətrafda tamaşa edəyənlərin, o cümlədən də onlar kimi oğuz-tərəkəmə kökündən olan Qarakəllə camaatının heyranlığına və heyretinə səbəb olur: «Qızlar, gəlinlər əl-ələ, oğlanlar, kişilər qol-qola yallıya durdular. Qoca kişilər, yaşlı arvadlar, ağbırçəklər yallının ortasına keçdilər. Qarakəllə kökünün ancaq uzaq-uzaq nağıllırdə eşitdikləri bir oyun başlandı. Arvadlar əvvəlcə əllərini qaldıraraq saçlarını daraymış kimi saçlarından endərə-endərə ağır-ağır meydanı dolandılar. Oyun getdikcə qızıxdı, sonra oynayanların hamısı gözlərini yumdular, indi hərə özüyün, daha doğrusu, özünü oynayırdı. Nəfəsləriylə hava çalmağa başladılar, gözəl idimi, qorxunc idimi, nəydisə oynayfanların nəfəsi qərribə bir yallı havası yaratmışdı» (3, 49). Burada təsvir olunan yallı mərasimi həm ruhi-psixoloji əhvalına, həm də icra tərzinə görə arxaik-şamanist təsəvvürlərlə bağlı olduğundan yazıçı da məhz aspekti qabartmaq yolunu tutmuşdur. Bundan əlavə, yallının bir kollektiv rəqs növü olaraq özündə elbirliyi-əlbirliyi əhval-ruhiyyəsini qabarıq şəkildə ifadə etməsi amili də onun epik mətnin bu məqamına yerləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Toy mərasimində yallı oynamaq ənənəsi «Köç» romanındakı uzaq keçmişlə yanaşı, nisbətən yaxın zamanın hadisələrini əks etdirən «Ceviz qurdu» romanında, «Şanapipik» povestində və «Yaşıl obaların toyu» hekayəsində də müşahidə olunur. Ancaq sözü gedən müxtəlif zamanların yallı təqdimatları xeyli dərəcədə fərqlidir. Belə ki, «Köç» dəki toy mərasimi və yallı uzaq keçmişdə gerçəkləşdiyindən yazıçı həmin mənzərələri daha təfərrüatlı verməyi məqsədyönlü saymışdır. Bunun əksinə, yaxın keçmişin, iyirmincə yüzilliyinin ortalarının toy mərasimindəki yallının özü kimi təsvir-təqdimi də yığcamdır. «Ceviz qurdu» romanından:

«- Sən niyə ağzına su alıb dayanmısan, çalsana!
Mən zurnanı götürüb «Qol yallısı» çaldım.

Kişilər çiyin-çiyinə tutub, oynamağa başladılar. Camaat oynayıb-oynayıb sakitləşdi» (1, 228).

«Yaşıl obaların toyu» adlı etnoqrafik hekayədə isə toyda oynanılan bir neçə başqa yallının – «Qız yallısı», «Bəri-bəri» və «Köçəri» yallısının haqqında lakonik şəkildə söz açılır:

«Kimsə dedi:

-Ay Haşım, bir «Qız yallısı»!

Havanı dəyişdilər. Oğlanlar ortalığa çıxıb, hərəsi bir qız çağırırdı. Sonra durub oynadılar. Altı qız, altı oğlan. Baş çəkənin əlində də nazik çubuq vardı. Kim qaydanı pozurdusa, o çubuqla əllərinə vururdu.

Sonra qızlar cərgədən çıxdılar. Oğlanlar çiyin-çiyinə tutub «Bəri-bəri» yallısını oynadılar.

...Oğlanlar indi də «Köçəri» yallısını oynayırdılar» (5, 231).

Bu hekayədə adı keçən «Bəri-bəri» yallısının oynaq və ritmik zənginliyə malik olması «Şanapipik» povestindəki toy mərasimindən daha aydın görsənir. Az qala bütün kənd camaatının qatıldığı bu yallının toy mərasimində xüsusi yer tutması, çox güman ki, buradakı oyunun həmin məqamdakı ruhu-əhvalı ilə bağlı olmuşdur:

Sədr ona aman vermədi, balaca qollarını çırmalayıb ortalığa çıxdı, çalğıçılara sarı qışqırdı:

- «Bəri-bəri» yallısı!...

Qara zurnanın səsi kəndi başına götürdü. Nağara sümükləri səksəndirirdi. Evlərdə bir adam belə qalmadı. Nişanlılarını gözləyən qızlar, oğullarını gözləyən analar:

- Şükür birliyinə, ay Tanrı, - dedilər, - çox şükür!

Yallı Aydınqilin həyətinə sığışmadı, balaca sədr böyük bir yallının başında əlini yelləyə-yelləyə oynayırdı, qapının ağzına yapışmış qızlara:

-Açın qapını! – dedi.

Yallı qapıdan çıxdı, gələn-gələn yallının qatarına düzüldü. Aydının anası sədrin havada oynayan əlinə yaylıq verdi».(2,50).

Burada bir məsələni də ayrıca qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Mövlud Süleymanlının yuxarıda bəhs etdiyi yallıların böyük əksəriyyəti indi artıq arxaik plana çəkilmişdir. Bu yallılara müasir toyların gedişatında, demək olar ki, rast gəlinmir. Həmin mərasim oyunlarının unudulmaqda olması yazıçını narahat etdiyindən o, sözü gedən folklor örnəklərinin ümumi səciyyəsinə bədii əsər hüdudları daxilində qorumağa cəhd etmişdir. Orasını da qeyd etmək lazımdır ki, milli rəqs mədəniyyəti tariximizin bərpası və öyrənilməsində bu yallı nümunələrinin özünəməxsus əhəmiyyəti ola bilər.

Toy mərasimində təkcə yallılara deyil, digər qədim rəqslərə yer verilməsi də yazıçının diqqətindən yayınmamışdır. Bu sıradan elat ruhunun və atlı mədəniyyəti ovqatının dərin məzmunlu ifadəsi olan «Tərəkəmə» rəqsinin böyük rəqəbət və məhəbbətlə xatırlanması və tarixin ənginlikləri

fonunda mənalandırılması çox təbii görünür: «Qalxdı, qalife şalvarını dartıb kəmərinə çəkdi, ayaqlarının ucunda – torpaq meydançaya qərribə izlər sala-sala oynamağa başladı. Amma elə bil bu çalınan «Tərəkəmə» havasına oynamırdı. Ay səni, doğrudan da, insanı tanımaq çətinmiş. Qarakəlləoğlunun içində öz havası çalınırmış. İçindəki havaya oynayırmış kişi. İçindəki hava da nəydi; elə oynaya-oynaya, - gedəcəm, - deyirdi. Burda da qalammaram, burdan da gedəcəm.

Bu sözlər ahəngə düşüb «Tərəkəmə» havasından da yüngül bir ahənglə səslənirdi» (1,225).

Oynayan adamın rəqsindəki psixoloji-mənəvi əhvalı özünəməxsus şəkildə açıqlayan bu mənalandırma süjetin həmin məqamı üçün yerində göründüyü kimi, bütövlükdə folklor təmayüllü bir qələm sahibi olaraq Mövlud Süleymanlının özünəməxsus yaradıcılıq üslubundan doğan bir keyfiyyət kimi də təbii səslənir.

Bunun bir başlıca səbəbi də odur ki, Mövlud Süleymanlı müraciət etdiyi folklor motivlərini öz istedadlı yazıçı təxəyyülü ilə tamam yeni bir rakursda mənalandırmağı, tarixi-mənəvi kimlik göstəricisi olan xalq mərasimlərini dəyərləri özünəməxsus meyarlarla dəyərləndirməyi, sözün yaxşı mənasında onları ilk baxımdan o qədər də sezilməyən dərin qatlardakı ilkin məzmununa uyğun şəkildə şərh etməyi-açmağı bacarır. Çünki onun yazdıqları «daha çox Yaddaşın şəkil-şəkil tərənnümüdür, qanın, şüuraltı mənənin arxaik, milli ifadəsidir» (1,3).

Çal-çağır, rəqs-oyun, yarışma keyfiyyətləri ilə bərabər toy mərasiminə bağlı qədim etnoqrafik elementlərin, arxaik adət və rəmzi atributların təsvir-təqdiminə də folklor ruhu daşıyan bir yazıçı kimi Mövlud Süleymanlı öz nəsr əsərlərində həssaslıqla diqqət yetirir. «Köç» romanında qız evi və oğlan evinin toya hazırlıqla əlaqədar xüsusi etnoqrafik atributlar nümayiş etdirməsi bu baxımdan koloritli epik lövhələr kimi xoş təsir bağışlayır:

«Qızlar axışb Çiçəyi araya aldılar, başına qırmızı kələğay salıb alaçığa apardılar. Bəkili də oğlanlar apardı. Çiçəyin alaçığı yüz yerindən bəzədildi, ipək qotazlar asıldı, qotazlara allı-güllü durna teli düzüldü, muncuqlar salındı. Gəlinlərin biri bir dəstə durna teli götürüb Qarakəllələrə sarı getdi, özü öz əliylə Bəkilin buxara papağına durna teli sancdı:

- Qızın yengəsiyəm, - dedi.- Qoşa qarıyın, otunuz bitər, suyunuz axar olsun.

Kəhər atlar ifçin çullandı, oğlanlar qıpçaq geyindilər, ovçular oxlandı, kəməndçilər örkənləndi. Toyluq qoçlar xınalandı, qulplu qazanlar asıldı. Oğlan evi oğlan şaxı bəzədi, qız evi qız şaxı bəzədi.» (3,55-56).

Buradakı «qırmızı kələğay», «xınalı toyluq qoç», «qız şaxı», «oğlan şaxı» kimi sırf rəmzi atributlarla yanaşı geyim, mətbəx və toy mərasimi ilə bağlı davranış etiketlərinin təsvir-təqdimi sözün həqiqi mənasında

folklor mədəniyyəti zənginliyinin əyani təəcəssümüdür. Örnək gətirilən parçadakı epik təqdimatın leksik və sintaktik tərkibi özünün bütün parametrlərinə görə yazıçı dilindən daha çox ozan-aşıq təhkiyəsinə xatırladır. Sanki təqdim-təsvir olunan mərasim uzaq əsrlərin arxasından gəlmiş hansısa bir ozan-aşıq tərəfindən danışılan, nəql edilən dastan mətninin parçasıdır. Doğrudur, romanda təsvir edilən hadisələr həqiqətən də uzaq bir zaman məsafəsində – Oğuz zamanında cərəyan edir. Hətta oğuz tayfasına – Qarakəllə elatına məxsus toy-düyünlərin, şadlıq mərasimlərinin çalib-çağırınının ozanlar olduğu (romanda Dədə Qorqudu xatırladan «Ağ Ozan» obrazı da vardır) da xüsusi vurğulanır. Bununla belə, yazıcının öz ruhunda, öz təhkiyə tərzində ozanvari-aşıqvari dil-üslub keyfiyyəti olmasa xəlqi koloriti və etnoqrafik zənginliyi bu qədər dolğun ifadə etmək mümkün ola bilməz.

Mövlud Süleymanlı toya hazırlıq prosesi və mərasimin təmtəraqlı gedişatından sonra gələn növbəti bir mərhələni – qızın ata evindən uğurlanıb yola salınması və gəlinin yeni ocaqda - bəy evində qarşılanmasını tarixi-etnoqrafik yaddaş işığında oxucuya təqdim edir: «Çiçəyi alaçıqdan çıxartdılar. Qızlar – gəlinlər bir-bir öpüşüb çəkildilər. Qarı qabağa gəldi. Əlindəkini Çiçəyə sarı uzatdı. Balaca daş odluqdu. İçində də qor varıydı, sehirli- sehirli közərirdi:

- Al, qızım – gözüüm, bu, odun olsun. Bu sənnən-mənnən yeddi o yananın közüdü. Axşam külə qoy basdır, səhərə saxla, gözün üstündə olsun. Al, bu da undu, bərəkətin olsun. Birinci çörəyini bunnan bişir. Halal elə, haram qatma»(3,62).

Od-köz ünsürünün, eləcə də un-çörək atributunun ailə ocağına xeyir, bərəkət, xoşbəxtlik gətirəcəyinə inamın ifadəsi olan bu uğurlama etnosun minillərin daş sınağından çıxmış mental təsəvvürlərini daşıyır. Gəlin köçən qızı bədnəzərdən qorumaq, onda ailə-nəsil şəcərəsinə sədaqət-bağlılıq duyğusunu gücləndirmək məqsədi ilə təqdim olunan rəmzi atributlar da bu qəbildəndir: «Qarı əlini Çiçəyin başına qoydu, gözlərini yumdu... Çiçəyi qurumuş qollarıyla qucaqladı, qoynundan sümük muncuğu, belindən gümüş kəməri açıb Çiçəyə verdi» (3, 62).

Ata evindən uğurlanan qıza cəhiz verilməsi – onun müstəqil həyatın təməl mərhələsinə inamlı başlaması üçün zəruri avadanlıqla təchiz olunması da ailə quruculuğu ənənəsinin qədim və möhkəm köklərlə bağlılığını əks etdirir. Mövlud Süleymanlı nəsrində bu məqamın epik mənzərəsi də folklor mədəniyyətimizi dərinlən duyan bir yazıçı qələmi ilə canlandırılır: «Ağsaqqal, yanında da dəryadan indicə çıxmış kimi görünən bir at, bir qaşqa inək, inəyin boynunda dağdağandan haqqıq, belləri xınalı bir qoç, bir də bir şişək yaxınlaşdı. Atın gümüş noxtalı yüyənini Çiçəyə verdi:

- Atı sənə muraz verirəm, inəyi bərəkət, qoyunları damazlıq. Murazın yeyin, bərəkətin bol, damazlığın artıq olsun. Atın yalmanı qannan, inəyin bərəkəti haramnan, qoyunun damazlığı oğurluqdan uzaqdı, halal elə, qız.

- Halal eliyirəm, ağam». (3,62).

Atanın verdiyi cehizdəki at, inək və qoyun kimi xeyir-bərəkət atributları qohum-qonşuların hədiyyə-ərməğanları ilə tamamlanıq: «Hərə bir şey gətirdi, kimin qulpundan nə çıxdı, bağışladı, qulplu qazanlar, çömçələr, sapılcılar, ürşədlər, sərniclər, qaşıqlar, yorğan-döşək, kilim-xalça köçləndi; yavaş-yavaş ağ dəvənin ardınca düşdülər»(3,63).

Burada ailə quruculuğu işinə hamının əlbirliyi ilə qatılması amilinin vacibliyə heç də təsadüfən diqqət önünə çəkilməmişdir. Yazıçı dünəni bu gün üçün nümunə gətirir.

Gəlinin bəy evində böyük təmtəraq və xoş əhvalla, çal-çağır ilə qarşılanması, yeni qurulan ailəyə xeyir-dua verilməsi ilə başa çatan toy mərasiminin qapanış bölümünün epik təqdimatında da folklor elementləri və xalqı ovqat hakimdir: «Çiçəyi başının dəstəsilə Bəkilin alaçağına apardılar. Asma qotazların, durna tellərinin arasında ürəyinə isti duyğular axa-axa Çisək Bəkili gözləyirdi. Bu duyğular artıb-artıb Çiçəyi bürüdü, dizləri şirin-şirin ağrıdı. Nəfəsi oda döndü. Gözlərini yumdu ki, Bəkili görsün, görə bilmədi. Qapının ağzında səsinə eşitdi.

- Çiçək!

Qara zurna haldan-hala düşə-düşə havaları dəyişirdi. Bəkil də Çiçək də artıq heç nə eşitmirdilər...

Gecədən xeyli keçənəcən toy vuruldu.

- Yaxşıdı,- dedilər, -ayağımız yurda toynan açıldı.

- Ayağı sayalı, başı dövlətli olsunlar»(3,67-68).

Mövlud Süleymanlı nəsrində toy mərasimi ilə bağlı qədim el adətlərinin, unudulmaqda olan etnoqrafik ənənələrin geniş yer alması təsadüfi deyildir. Yazıçı bunu bir mənəvi zərurət olaraq qabartmağa çalışmış və milli-mənəvi dəyərlərin bu mühüm istiqamətinin qorunması məqsədini güdmüşdür. Maraqlıdır ki, bütün ruhuyla xalq mənəviyyətinə köklənmiş istedadlı yazıçının qələmindən çıxan elə bir povest və romana rast gəlmək mümkün deyildir ki, onun süjet xəttində qədim xalq mərasimlərinə bağlı epik mənzərələr yer alsın. Bu həssas mövzu ilə illər uzununu çox yaxından maraqlandığına və ardıcıl, sistemli müşahidələr apardığına, el arasından zəngin material topladığına görədir ki, o, bir çox nəsr əsərlərində «toy» sözünü və mövzunu xüsusi olaraq sərlövhəyə çıxarmış («Şəhər toylarının səsi», «Yel Əhmədin bəyliyi», «Yallı gecəsi» «Yaşıl obaların toyu» və s.) və ən nəhayət, ssenari müəllifi olduğu məşhur filmi sırf belə bir mövzuya həsr etmək qərarına gəlmişdir. «Bəyin oğurlanması» adlanan həmin filmin böyük uğur qazanaraq çoxmilyonlu

tamaşaçı auditoriyasının sevimli əsərinə çevrilməsində müəllifin yazıçı-folklorçu olması amili, şübhəsiz ki, mühüm rol oynamışdır. Bu filmin ssenarisində «Köç», «Səs», «Ceviz qurdu» romanlarının, habelə bu mövzu ilə müəyyən bağlılığı olan bir çox hekayə və povestlərin, o cümlədən də müəllifin ötən əsrin yetmişinci illərində qələmə aldığı çoxsaylı «Bulaq» radio verilişlərinin əsas zəmin olduğu aydın şəkildə görünməkdədir.

Mövlud Süleymanlı nəsrində qədim xalq mərasimlərinin arxaik bir qatının – «yuğ mərasimi» nin də müəyyən cizgiləri öz bədii ifadəsini tapmışdır. Başdan-başa tarixi-etnoqrafik mədəniyyət abidəsi təsiri bağışlayan «Köç» romanında Qarakəllə tayfasının igid oğlu Amanın onlara düşmən olan Qurtan ağanın tayfası tərəfindən namərdcəsinə öldürülməsindən sonra oğuz elinin keçirdiyi bənzərsiz yas mərasimi qeyri-adi icra əlamətlərinə görə əslində qədim «yuğ» törənidir: «...ağlaşma səsi qalxdı. Səhər tezdən Amanı göturdülər. Qarakəllələrin böyüyüb yurd boyda olmuş qəbiristanlığına apardılar. Qurtan ağanın alaçıqlarından bir dəstə atlı gəlmişdi. Dilmanc da aralarında gəndəngənə tamaşa eləyirdilər. Arvadlar-gəlinlər, qızlar üç-üç, dörd-dörd cənazənin qabağına çıxıb əllərini yelləyə-yelləyə avazla ağlayıb oynayırdılar. Bu elə qərribə, həm anlaşılan, həm anlaşılmayan elə bir oyun idi ki, Qurtan ağanın adamları atın üstündə qala bilmədilər, düşüb papaqlarını çıxartdılar. Dilmanc batıq səslə tez-tez deyirdi:

- Bizim xəbərimiz yoxdu, Uğur bəy, bizdən görmüyün.

Dilmancı eşidən yox idi. Cənazə gedir-gedir, dayanır, arvadlar bir yerəcə sancılır, cənazənin qabağında əllərini titrədə-titrədə, silkələnə-silkələnə oynayıb ağı deyirdilər. Amanın ölümü də addı, ağır toylar kimi hamının sümüyünə düşmüşdü, Amanın ölümünü oynayırdılar. Cənazənin qabağında ayaqlarını cütleyib, dizlərini bükə-bükə qollarını oynadan gəlinlərin, qızların əlləri vurulmuş kimi havada avazla çırpınıb-çırpınıb yanlarına düşüb can verirdi»(3,150-151).

İslam öncəsi qədim türk mənəvi mədəniyyətində mühüm mərasim göstəricisi olan «yuğ» lar igid, cəsur və nakam gənclərin dəfnində icra olunan xüsusi tip bir vidalaşma aksiyası idi. Kədər əhvalı üstündə qurulan bu oyun-mərasimdə ölən adamın şəninə təsirli ağular deyilir və ağır, hüznü hərəkətlərlə «rəqs» edilirdi.(10,204-207) «Köç» romanında gənc və nakam oğuz igidinin – Amanın ölümü münasibəti ilə qurulan qeyri-adi yas mərasimi də öz mahiyyətinə görə «yuğ mərasimi» səciyyəsi daşıyır.

Mövlud Süleymanlının qədim xalq adət-ənənələrinə, o cümlədən də bu adət-ənənələri daşıyan mərasimlərə böyük ehtiram və məhəbbəti onun birbaşa bu iövzuya hekayə və etüdlər həsr etməsi ilə də nəticələnmişdir. Məsələn, yazıçının etnoqrafik məzmun daşıyan «Armud ağacının nağılı»

hekayəsində süjet xətti bütövlükdə qədim bir xalq mərasimi əsasında qurulmuşdur. Hekayədə göstərilir ki, yazıçı bütün ağaclar puçurlayıb tumurcuğa dolmağa başlayanda Mahmud kişinin həyatindəki armud ağacında bir tərpnəş olur. Ağacın qurumaqda olduğundan şübhələnən dünyagörmüş Mahmud kimi əvvəlcə onun qabığını qopardıb qoxlayır, sonra dibini qazıb köklərinə nəzər yetirir: «Mahmud kişi ağacın dibini qazmışdı, əyilib ağacın kökündən tutdu, xeyli əlini çəkmədi, sonra qanrılıb bir-iki öz yaşadı qocalara baxdı, dedi:

- Ölməyib hələ!» (2,377).

Ağacın tam qurumadığına əmin olduqdan sonra el ağsaqqalı sınıanmış bir üsuldan – qış yuxusundan ayılmayan ağacı yenidən oyatmaq-diriltmək məqsədi ilə icra olunan qədim bir mərasimdən istifadə etmək qərarına gəlir. Ağacın başına yığılan qohum-qonşuların yanında Mahmud kişi armud ağacını qorxutmaq yolu ilə oyadıb onu özünə qaytarmaq istəyir.

«Ağacı qorxudub ayılma mərasimi» ni Mövlud Süleymanlı xalq adət-ənənəsinin əsil xiridarı kimi oxucuya bütün incəlikləri və mərhələləri ilə çatdırmağa çalışır:

«Mahmud kişi camaatdan aralanıb yavaşca-yavaşca evə sarı getdi, böyükdən tutmuş kiçiyə qədər, onun ardınca baxdılar.

İri bir baltayla qayıtdı. Camaatın arasına pıçıltı düşdü:

- Kəsəcək deyəsən.

Mahmud kişi ağacdan üç-dörd addım aralı əyləşdi, baltanı dizlərinin üstünə qoyub ağaca baxa-baxa itiləməyə başladı. İtiləyə-itiləyə də deyirdi:

-Kəsəcəm səni, doğrayıb oda qalayacam!» (2, 378).

Sonra onun çevrəsindəkilər – qonşular, doğmalar, yaxınlar bu mərasimə qoşulur və hərə bir yolla, bir vasitəylə ağacı qorxutmaq istəyir:

«Yığnaqda nə qədər qoca var idi, arvaddan arvad, kişidən kişi, cavanlardan ayrıldılar. Biri gedib hasarın dibindən paslı, köhnə dəmir qırıqları yığıb ağaca sarı gəldi, dəmiri qaldırıb ağaca vurmaq istədi, qocalar hay-küylə onu tutdular:

- Vurma, vurma yazıqdı!

Cavanların heç biri heç nə anlaya bilmirdi, çoxu gülürdü. Səməd yoldaşlarına sarı döndü.

-Niyə belə eliyir, əə, bunnar?

Birdən-birə Telli qarı da ayağa durdu, yanındakı qarılarla üz tutub qışqırdı, hay-həşir saldı:

-Qalxın, daşdalaq eləyək bu ağacı, ay camaat, niyə durursuz, hərəniz bir daş atın, bu kökü dağılmışa!

Yenə heç kəs heç nə başa düşmədi, qızlar-gəlinlər qaldı, qarılar hərəsi əlinə bir daş götürdü, ağacın üstünə gəldilər, qarılardan biri onlara qarşı durdu:

- Vurma, vurma yazıqdı!» (2, 378).

Ən nəhayət, Mahmud kişi mərasimi kulminasiya nöqtəsinə çatdırır. Ağacı kəsməkdə «ısrarlı» olduğunu dönə-dönə dilə gətirən ağsaqqal onu bu işdən «çəkəndirməyə çalışanların» əlindən çıxıb armudun gövdəsinə balta da vurur:

Mahmud kişi qalxıb baltanı başı üstə dolandırır ağacın üstünə yüyürdü:

- Buraxın məni, - dedi, - doğrayacam bunu.

Qarılar, qocalar hərəsi bir yandan kişini tutdular. Mahmud kişi var gücüylə bağırırdı:

- Yox, buraxın məni, kəsib doğrayacam bunu!

Mahmud kişi xeyli çırpındı, axırda qocaların əlindən çıxdı, baltanı başı üstə tovlaya-tovlaya ağaca sarı yüyürdü, ayıl, namərd, kəsdim səni! – deyib baltanı endirdi, baltanın ağzı ağaca sancıldı. Mahmud kişi bir əli baltanın sapında döndü:

- Su gətirin, - dedi.

Gəlinlər su gətirdi, baltanın üstündən su tökdülər, Mahmud kişi baltanı çıxarıb aralandı, əyləşib gəndən-genə tamaşa elədi, papağını çıxartdı.

Əlində dəmir olan qoca, dəmirləri ağacın dibinə sancdı, qarılar əllərindəki daşları ağacın dibinə yıxdılar».(2, 378-379).

Beləcə mərasimin ilk mərhələsi başa çatmış olur. Mərasim iştirakçıları əsrlərin sınağından çıxmış bu tarixi təcrübənin uğurlu nəfsə verəcəyinə inam ifadə edərək ümid içində gözləmə mövqeyi tuturlar. Bunun əksinə, bir çox oxumuşlar, o cümlədən də kəndin aqronomu ağsaqqal-ağbirçəklərin bu hərəkətinə gülüb bir təbiət «başbiləni» kimi rüsxənd eləyir. Aradan bir neçə gün keçəndən sonra üzbəüz qaldıqları vəziyyət isə hər kəsi, o cümlədən da «başbilən» aqronomu heyətdə qoyur:

İşçilər həyət qapısını açıb içəri keçdilər, armud ağacına qırmızı bağlamışdılar. Qırmızı yelənli kələğayılar, bayraca dönüb yellənirdi. Ağacın qol-budağı yaşıl-yaşıl tumurcuqlar içindəydi. Baltanın çapığı yara yeri kimi görünürdü. Mahmud kişi yeriyib ağacın çapığına əl çəkdi, sonra hər səmtindən bir qoca gəldi. Mahmud kişiye oxşayan qocalar idi. Ağacın dibində diz çökdülər, gülə-gülə bir qırmızı kələğayıyla ağacın yarasını sarıdılar.

Telli qarı: «Həmişə toyda, bayramda olun», - deyib ağacın dörd yanına xalılar, xalçalar saldı. Qabaqca qocalar əyləşdilər, sonra da cavanlar. Güllü-güllü sinilərdə fəsəli gəldi, süfrəyə düzüldü». (2,380).

Epik mətnin ümumi mənzərəsindən aydın olur ki, hekayədə təsvir olunan mərasimin tərkibində mifoloji və etnoqrafik elementlər üzvi sintez halında təzahür edir. Ağac ruhunu çağırış, su ruhundan yardım istəmək, daş-dəmir kultunun xilasedici gücünə inam kimi mifoloji motivlər və mərasim icraçılarının uğurlu nəticə hasil olduqdan sonra elliklə bayramlaşması (ağacı qırmızı kələğayılarla bəzəmək, fəsəli bişirib mərasim iştirakçlarına paylamaq, niyyət sahibinə gözaydınlığı vermək və s.) hekayənin süjet xətti boyunca mərasimi təşkil edən ünsürlər kimi məntiqi ardıcılıqla biri-birini izləyir və tamamlayır. Elə buna görə də «Armud ağacının nağılı» hekayəsi ayrı-ayrı məqamlarına və elementlərinə görə deyil, bütöv ruhu və epik mənzərəsi etibarı ilə folklor mahiyyəti daşıyır.

Göründüyü kimi, xalq mərasim ənənələrinin dərin bilicisi olan Mövlud Süleymanlının nəsr əsərlərində müşahidə edilən çoxsaylı və çoxçeşidli folklor örnəkləri iki mühüm vəzifə yerinə yetirmişdir. Belə ki, bu örnəklər bir tərəfdən həmin əsərlərin xalqı ruhunun, folklor tutumunun güclənməsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. İkinci bir tərəfdən isə, yazıçı həmin mərasim nümunələri simasında unudulmuş və ya unudulmaqda olan milli-mənəvi dəyərlərin bir hissəsinin bədii əsər yaddaşının imkanları səviyyəsində qorunmasına nail ola bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Süleymanlı M. Üç roman. Bakı, «Azərbaycan» nəşr-tı, 2004
2. Süleymanlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
3. Süleymanlı M. Köç. Bakı, Yazıçı, 1984
4. Süleymanlı M. Söz içində söz. Bakı, Ağrıdağ, 2006
5. Süleymanlı M. Şəhər toylarının səsi. Bakı, Gənclik, 1988
6. Zeynalova D. İ.Şıxlının yaradıcılığında milli özünüifadənin inikası. (nami. dis-sı). Bakı, 2005
7. Əliyeva X. Dədə Qorqud obraz və süjetləri bədii ədəbiyyatda (nami. dis-sı), Bakı, 2005
8. Anar. Dünya bir pəncərədir. Bakı. Gənclik, 1986
9. Vahabzadə B. «Köç» haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 10 iyul. 1981
10. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökü nü düşünərkən. Bakı, Yazıçı, 1989

R.Aliyeva

**The reflektion of ceremonies and traditions in
M. Suleymanli poetry.
Summary**

The outstanding writer Movlub Suleymanli, who has a proround knowledge of the national traditions, had a myriad of stories, novels and publicistic essays where a number of folklore samples carried out two main roles:

1) These tradition samples strengthened folklore and national-ethnographic feates of the novels.

2) The writer could manage to prevent loss of some national valves, which were to be forgotten.

Folk ceremony traditions were more widely illustrated in the works of Movlud Suleymanli, such as “Koch”, “Geviz gurdu”, “Dayirman”, “Duzsuzlug” and “Yel Ahmadin bayliyi”.

Р.Алиева

**Отрожение традиций народных обрядов в творчестве прозе
Мовлуда Сулейманлы**

Резюме

Наблюдаемые многочисленные образцы фольклора в романах, в повестях, рассказах и публицистических очерках народного писателя, великого знатока народных церемониальных обычаев, Мовлуда Сулейманлы, выполнили две важные задачи :

1 . Церемониальные образцы усиливают фольклорный дух, народно-этнографический колорит этих произведений

2 . Писатель добился защиты ценностей в лице забытых или же постепенно забываемых образцов церемоний, национально-культурного наследия за счет своих художественных произведений.

Народные церемониальные традиции были преобразены в еще более широком смысле в таких произведениях Мовлуда Сулейманлы, как «Коч», «Чевиз гурду» в романах «Дейирман» , «Дузсузлуг» , «Йел Ахмедин бейлиги».

Rəyçi: Nadir Məmmədli

Filologiya elmləri doktoru, professor

RÖYA MÜRŞÜDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
roya.meftunqizi@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN ROMANLARININ ƏDƏBİ İNKİŞAF VEKTORU

Açar sözlər: roman, alman, Azərbaycan, vektor

Key words: novel, german, Azerbaijan, vector

Ключавие слова: роман, немецкий, Азербайджан, вектор

Cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərin bədii təxəyyülə integrasiyası geniş imkanlara malik janrın yaranmasına və inkişafına təkan vermiş, onu ədəbiyyatın zəruri formasına çevirmişdir. Roman janrı dünya ədəbiyyatının “Qarqantua və Pantagruel”, “Don Kixot”, “Robinzon Kruzonun macəraları”, “Qulliverin səyahəti”, “Gənc Verterin iztirabları” kimi dünya dəyərli nümunələri ilə inkişaf edərək yüksək zirvəyə çatmış, məlum tarixdən bu günə kimi müəyyən forma, struktur dəyişikliyinə məruz qalmışdır. Ümumiyyətlə, “roman janrının yaranması ədəbi məkanda sosial varlığın daha mükəmməl təhlilinə ehtiyacın meydana gəlməsi ilə səciyyələndirilir” [12, s.6]. Lakin roman janrı bütün xalqların ədəbiyyatında eyni rola malik olmadığı kimi, eyni inkişaf yolu da keçməmişdir. Alman və Azərbaycan ədəbiyyatında da roman janrının fərqli inkişaf yolu keçməsi onun tarixinə mərhələsinə nəzər yetirməyi tələb edir.

XII əsrin əvvəllərində Henrix fon Feldikinin alman ədəbiyyatında ilk cəngavərlik romanı kimi dəyərləndirilən “Eney haqqında roman”ı bədii fikrin “dərindənliyi” və “təsvirin miqyası” baxımından əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövrdə yaşamış alman yazarı Hartman fon Auenin yazdığı “Erek” (“Erek”), “Qreqoriyus” (“Gregorius”), “Bədbəxt Henrix” (“Der arme Heinrich”) adlı romanları müəllifinə böyük şöhrət gətirməklə yanaşı, roman janrının inkişafına da təkan vermişdir. Volfram fon Eşenbaxın “Parsifal” (“Parzival”) əsəri də cəngavərlik romanlarının keyfiyyətə inkişafının nəticəsi kimi üzə çıxmışdır. Cəngavər Parsifalın həyat tarixçəsini əks etdirən, mənəvi-əxlaqi problemlərlə zəngin olan bu əsər XVII əsrdə alman ədəbiyyatında yaranmış “tərbiyə romanları”nın (Bildungsroman) yaranmasında və tərəqqisində əsaslı rol oynamışdır.

XII əsrin sonlarında Qotfrid Strasburskinin yazdığı “Tristan və İzolda” romanı ona böyük şöhrət gətirmişdir. Lakin bu əsərdən sonra alman ədəbiyyatının roman yaradıcılığında durğunluq mərhələsi başlamışdır. İntibah dövründə yazılmış ədəbi nümunələrdə humanizm, azadlıq ideyaları geniş yer alsa da, alman romanlarına demək olar ki, təsadüf edilmir. Həmin

dövrə alman cəmiyyətində baş verən hadisələr, ölkənin parçalanması janrın inkişafına əsas maneələrdən biri kimi qeyd oluna bilər. XVIII əsrdə romanın əsas janra çevrilməsinə baxmayaraq, ona romantik poeziyanın sinonimi kimi baxanlar da olmuşdur. Ümumiyyətlə, poeziyanın romantik olmasını arzu etməklə yanaşı, romanın bir janr kimi müstəqilliyinə qısqıncılıq hissi də var idi. XVIII-XIX əsrlərdə romanın inkişafında fasilə yaranması Avropa cəmiyyətində dağılma və qeyri-sabitliyin nəticəsi idi. Bununla belə, romanın süqutu baş vermir, əsrin II yarısına doğru fırtına çəkilir. Stendal, Balzak, Flober, Dikens və başqalarının şəxsində Qərbi Avropa romanının klassik epoxası meydana gəlir. Belinskiyin dediyi kimi, ədəbiyyat romana çevrilir [6, s.33-34]. Həmin meyil alman ədəbiyyatında da özünü göstərirdi.

XVII əsrin əvvəllərində Almaniya digər Avropa dövlətləri kimi otuzillik müharibənin acısını yaşadığı üçün müharibənin gətirdiyi kədər hissi uzun illər alman ədəbiyyatında da əsərlərin mövzusunda, obrazların taleyində əksini tapmışdır. Y.Qrimelhauzen 1669-cu ildə işıq üzü görmüş “Simplissmus” romanında qəhrəmanın həyatını otuzillik müharibənin fonunda təsvir edirdi. Ədəbiyyatşünaslar həmin romanı ilk “təbiiyə romanı” (Bildungsroman) kimi dəyərləndirirlər. XVII əsrdən roman janrı inkişaf edərək həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından zənginləşmişdir. Bu dövrdən alman romanı məzmun, ideya, mövzu baxımından milli sərhədləri aşaraq dünya ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi inkişaf etmişdir. XIX əsrin ortalarından Almaniyanın ictimai-siyasi həyatında baş vermiş dəyişikliklər ədəbiyyata da öz təsirini göstərmiş və xüsusilə də romanların yeni inkişaf mərhələsinə keçməsinə şərtləndirmişdir. Fransa - Prussiya müharibəsindən sonra Almaniyanın birləşməsi ölkədə kapitalist münasibətlərinin inkişafına səbəb olmuşdur. Həmin tarixi dövrdə yazıb yaratmış Friç Reyter, Teodor Ştorm, Bertold Auerbax, Vilhelm Rabe kimi sənətkarların yaradıcılığında “kiçik adam” obrazları gerçəkliklərin ədəbiyyatda təzahürü kimi geniş yer almağa başlamışdı. Bu ənənə hətta XX əsr alman romanlarında da davam etdirilmişdir. Lakin bütün ədəbi cəhdlərə baxmayaraq, XIX əsrdə “...fransız, rus və ingilis romanları bütün dünyada məşhur olduğu halda, Keller, Raabe, Fontane kimi yazıçıları praktik olaraq yalnız alman oxucusu tanıyırdı” [7, s.41].

Tədqiqatçı A.Koplevin fikrincə də, Avropaya xas romanların alman ədəbiyyatına yad olmasının başlıca səbəbi Almaniya baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı idi. Digər Avropa xalqlarının ədəbiyyatı ilə müqayisədə alman bədii yaradıcılığı daha çox məhəlli xarakter daşıyırdı. Almaniyanın iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş şəhərlərinin olmaması, ölkənin dəfələrlə parçalanması, dini və “soyuq” müharibələr ictimai-siyasi həyat kimi, mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafına da mənfi təsir göstərmişdir. “Səbəb təxəyyülün, fantaziyanın zəifliyində deyil, reallığın,

baş verən ictimai-siyasi hadisələri burjua yazarlarının dərk etməməsində idi. Müxtəlif macərəlarla zəngin olan “bulvar romanları” gerçək hadisələrdən, həyatda baş verənlərdən çox uzaq idi” [7, s.41]. Elə bu səbəbdən də fəlsəfi düşüncəyə üstünlük verən alman bədii təfəkkürü belə bir mürəkkəb, “qarışıq” vəziyyətdə ortaya monumental əsərlər qoymaq gücündə və həvəsində deyildi.

Qeyd olunmuş cəhətlər alman və digər Avropa xalqlarının ədəbiyyatları arasında romanların inkişafı baxımından ciddi fərqlər ortaya çıxarmışdı. Hətta ədəbi cərəyanların formalaşması ilə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoy Avropa ədəbiyyatının meyilləri də alman romanlarına yad idi. “Lakin Henrix və Tomas Mann qardaşlarının belə bir dövrdə üzə çıxması ilə Alman ədəbiyyatı geniş magistrala çıxdı. Bunun əsas səbəbi isə ölkənin üç yüz kiçik knyazlığa bölünməsi, parçalanması idi” [3, s.7]. Lakin alman romanlarının inkişafını sözügedən tarixlərlə də məhdudlaşdırmaq doğru olmazdı. İ.Roqonova hesab edir ki, “Xildenbrant haqqında nəğmə” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə” kimi eposlar da alman romanının yaranmasında əsaslı rol oynamış, ədəbi janrın bir çox elementlərini özündə ehtiva etmiş, zəruri məqamda isə ədəbi, bədii ehtiyaclarını səfərbər etmişdir [10, s.88]. Fikrin dərinliyi və təsvirin miqyası baxımından bu epos nümunələri bədii örnəklər olmaqla yanaşı, formalaşan janrın istər məzmun, istərsə də forma baxımından hüdudlarının müəyyənləşdirilməsinə yardımçı olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə roman janrı macəra mövzularından uzaqlaşmış, yaradılan əsərlərdə daha dərin, ümumbəşəri problemlər önə çəkilmiş, insan, zaman, müharibə, həyat kimi məsələlərə fəlsəfi və psixoloji yanaşma meydana çıxmışdır. Artıq iki yüz ildir ki, roman janrı dünyada öncüllüyünü qoruyub saxladığı kimi, forma və məzmun cəhətdən də dəyişir və inkişaf edir.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri ictimai-siyasi kataklizmlərlə zəngin bir dövr kimi səciyyələnir. Arası kəsilməyən inqilabların, müharibələrin, iqtisadi böhranın doğurduğu əhval-ruhiyyənin nəticəsi kimi meydana gəlmiş ekzistensializm XX əsrin əvvəllərində Almaniya da geniş vüsət almış, II Dünya müharibəsi ərəfəsində isə “sərhədlər”ini daha da genişləndirmişdir. Bu ədəbi istiqamətin təşəkkülü ilə alman ədəbiyyatında roman XX əsrin aparıcı janrına çevrilmişdir. Elə bu səbəbdən də ekzistensializmin görkəmli nümayəndələri yazıçıları roman yazmağa dəvət edirdilər. Alman ədəbiyyatında modernist meyillərin inkişafı roman janrının forma və məzmununda əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Alman inqilabının məğlubiyyətindən sonra, kapitalizmin nisbətən sabitləşdiyi bir dövrdə bütün Avropa xalqları ədəbiyyatında olduğu kimi, alman ədəbiyyatında da ədəbi cərəyanlar, müəllif meyilliliyi və ictimai həyat arasında özünəməxsus əlaqələr müşahidə olunurdu.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq alman ədəbiyyatında müharibə mövzusunə həsr olunmuş romanlar üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Faşistlərin Almaniya və başqa ölkələrdə hakimiyyətə gəlməsi, dünya müharibəsi və onun acı nəticələri, müharibədən sonra faşizmin cinayətlərinə münasibət sözügedən dövrdə meydana gəlmiş romanlarda işıqlandırılan əsas problemlərdən idi. Tarixi dövrün bədii ədəbiyyatda real təəcəssümü kimi ortaya çıxan ədəbi nümunələrdə, xüsusilə də R.Remarkın “Qərb cəbhəsində təbəddülat yoxdur”, “Üç yoldaş”, “Zəfər tağı”, “Kiçik adam” adlı romanlarında qəhrəmanların daxili dünyası, mənəvi məsələləri baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr kontekstində şərh edilirdi. XX əsrin birinci yarısında Almaniyanın siyasi və hərbi müdaxilə baxımından dünyanı global mənada təsir dairəsinə cəlb etməsi alman roman yaradıcılığında yeni bir mərhələyə keçid idi. Bu dövrdən etibarən yazılan hər bir alman romanı mahiyyət etibarilə nasizm, müharibə və faşizmin törətdiyi vəhşiliklərə qarşı çıxış edirdi. H. Böllün sözügedən mərhələdə qələmə aldığı əsərləri müharibədən sonrakı ümitsiz, kədərli vəziyyəti əks etdirən, mürəkkəb struktura malik ən yaxşı roman nümunələri idi.

Müharibədən sonra iki hissəyə parçalanmış Almaniyanın ictimai-siyasi, sosial həyatında baş verən dəyişikliklər ədəbi mühitə ciddi şəkildə təsir göstərirdi. Almaniyanın bir hissəsinin sovetləşməsi ictimai təfəkkürün, insanlar arasında əlaqənin məhdudlaşmasına gətirib çıxartmışdı. Müharibənin gətirdiyi sosial və mənəvi böhran, sosializmin saxta üzə bədii ədəbiyyata pesimist əhvali-ruhiyə gətirdi. Yaranmış ümumi ictimai-siyasi vəziyyətə münasibət İ.R.Bexerin sözlərində aydın şəkildə öz əksini tapmışdır: “Həyatımın ən böyük səhvi onda idi ki, mən sosializmin insan faciələrinə son qoyacağını düşünürdüm. Lakin reallıq ümidlərlə tam ziddiyyət təşkil edirdi. Sosializm dövründə insan faciələri yenidən başladı, lakin, daha fərqli, daha anlaşılmaz və sirli formada. Sosializm insan tragizminin sərhəd tanımayan məkanına çevrildi. Faciələr daha da çoxaldı və bizə “ışıqlı gələcək” vəd etmədi. Belə bir epoxanın tragik mahiyyətini keçən dövrlərlə müqayisə etmək olmazdı” [9, s.41].

Faşizmin hakimiyyətə gəlməsindən sonra mövcud ictimai-siyasi vəziyyətlə barışa bilməyən bir qrup alman yazarı ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Faşizm dövründə dağıdılmış, xarabazara çevrilmiş şəhərlər, milyonlarla insan ölümü, xəyalqırıqlığı, məyusluq - müharibədən qalan nə varsa, olub keçənlər haqqında düşüncələr vətəndən uzaqda yaşayan Henrix Böll, Hans Verner Rixter, Ziqfred Lenç, Volfqanq Kyöppen, Günter Qrass və başqalarının yaradıcılığında yer alan əsas məsələlər idi.

Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrı son əsrlərdə formalaşmasa da zəngin inkişaf tarixi keçmişdir. Ədəbiyyatımızda ilkin

roman nümunələri kimi səciyyələndirilən Z.Marağayinin “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”, N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”, M.S.Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu” kimi əsərləri dünya ədəbiyyatında xüsusi yer tutan romanlarla müqayisədə sözügedən ədəbi janrın tələblərini milli arenada ödəyirdi. Həmin əsərlərdəki ilkin roman rüşeymləri janrın inkişafına zəmin yaratmaqla yanaşı, onun bir janr olaraq formalaşmasını da şərtləndirirdi. Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Avropa və rus ədəbiyyatı ilə yaxından və mütəmadi tanışlıq Azərbaycan ədəbiyyatında yeni yaranan romanın dünya romançılıq ənənəsinə uyğun şəkildə inkişafına təkan vermişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrı alman romanlarından fərqli bir inkişaf yolu keçmişdir. Bunun başlıca səbəbi Azərbaycanda bu ədəbi formanın nisbətən sonrakı mərhələdə yaranması və fərqli siyasi arenada, ictimai-siyasi hadisələr kontekstində yazılması ilə bağlıdır. 80-ci illərə qədərki dövrdə Azərbaycan roman janrının inkişafı mərhələlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda roman janrının təşəkkülü. N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”, Z.Marağayinin “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” əsərləri milli bədii təfəkkürdə janrın ilk nümunələri olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində S.M.Qənizadənin “Məktubati Şeyda bəy Şirvani” dilogiya romanı janrın strukturunu zənginləşdirməsi baxımından diqqət çəkir. İ.Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənətində”, M.S.Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu” romanları da bu mərhələdə yazılaraq janrı mövzu və problematika baxımından irəli aparmışdır. Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonrakı ilk iki onillikdə isə roman janrı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

2. Azərbaycan romanının təşəkkülündə 1930-50-ci illəri ayrıca bir mərhələ kimi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, həmin mərhələdə Azərbaycan romanı yalnız mövzu, ideya baxımından deyil, struktur baxımından da inkişaf etmiş, dünya romanlarına bir qədər də yaxınlaşmışdır. Bu mərhələdə Azərbaycan romanı, əsasən, dörd istiqamətdə təzahür etmişdir:

a) Tarixi mövzuda yazılmış Azərbaycan romanları. Buraya Y.V.Çəmənzəminlinin “Qızlar bulağı”, “Qan içində”, M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm”, A.Zöhrəbəyovun “Odlu diyar” və s. romanlarını aid etmək olar.

b) Yaxın keçmişin ictimai-siyasi hadisələrini əks etdirən romanlar: M.S.Ordubadi “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Dumanlı Təbriz”, M.Hüseyn “Səhər”, “Komissar”, S.Rəhman “Nina”, M.İbrahimov “Gələcək gün”, “Pərvanə”, A.Şaiqin “Araz”, və s.

c) Yeni quruculuq işləri mövzusunda yazılmış romanlar: Ə.Ələkbərzadə “Dünya qopur”, “Yoxuşlar”, S.Rəhimov “Şamo”, “Saçlı”, M.Hüseyn “Abşeron”, “Qara daşlar”, və s.

d) Müharibə mövzusu. Bu istiqamət Azərbaycan roman janrına ötən əsrin 40-50-ci illərində daxil olmuşdur. İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə milli roman janrının mövzu və problematikasına daxil olan adığedən cəhət həm də alman roman janrı ilə tipoloji oxşarlıq baxımından maraq doğurur. Lakin bənzərlik həmin dövrün romanlarında yalnız mövzu ilə əlaqədar müşahidə olunur, hadisələri əks etdirmək baxımından isə əsərlər fərqli süjetlərə malikdir.

Müharibə dövrü və ondan sonrakı iki onillikdə sovet cəmiyyətinin bir hissəsi olan Azərbaycan və Almaniyada ədəbiyyatın əsas mövzusu faşizm siyasəti ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan romanlarında poeziya və dramaturgiyada olduğu kimi faşizmə nifrət hissi aşılırdı. Bu əsərlərin əsas leytmotivini müharibə və onun dəhşətləri təşkil edir, sovet adamı müsbət, almanlar isə mənfi obraz olaraq göstərilirdi. Buna baxmayaraq, müharibə haqqında yazılan romanların sosrealizm çərçivəsi ilə məhdudlaşdığını, birtərəfli mövqeyin əsas götürülməsini də nəzərdən qaçırtmaq olmaz. Sözügedən məsələlərə diqqət yetirən ədəbiyyatşünas alim B.Əhmədov “Müharibə” romanı və müharibəyə həsr edilmiş bu tipli əsərlərin qüsurluğunu doğru təsbit edərək yazır: “Doğrudur, bu mövqedən yazılmış əsərlərdə real, təbii mənzərələrlə yanaşı, yazıçının görmək istədiyi bədii həqiqətlərə rast gəlinmirdi. Əsərlərdə xalqlar dostluğunun geniş planda təsvir edilməsinə rəğmən, müharibə zamanı rus hərbiçilərinin kiçik xalqların nümayəndələrinə qarşı qeyri-adekvat münasibətlərinə isə yer verilmirdi...” [4, s.362].

Azərbaycan romanlarının qeyd olunan mərhələsinin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yeni janr olaraq roman özünün axtarış mərhələsini yaşayırdı. Romanın mövcud inkişaf mərhələsində sovet nəsrinə və onun meyllərinin təsirini də nəzərə almaq lazım gəlir. Xüsusilə, həmin təsir tarixi və müasir mövzulu romanlarda öz əksini tapmışdır. Bütün ziddiyyətlərinə baxmayaraq, Azərbaycan romanı inkişafını davam etdirirdi. Çünki görkəmli nəzəriyyəçi alim M.Baxtinin fikirlərinə də əsaslansaq, “roman nəsrin bütün janrları içərisində yeganə janrdır ki, getdikcə inkişaf edir, zənginləşir” [1, s.27].

3. Azərbaycan romanı 50-ci illərin ortalarından başlayaraq yeni bir inkişaf yolu keçmişdir. Həmin mərhələ təxminən iyirmi illik bir zaman məsafəsini əhatə etmişdir. 60-cı illər ədəbiyyatının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri milli romanın süjet, ideya, mövzu və struktur baxımından dünya roman janrına daha da yaxınlaşmasından ibarət olmuşdur. “İnsanın bəşəri təbiətini ön sıraya çəkmək, 60-cı illər nəsrinin insana sosial, yaxud milli varlıq kimi laqeyidlik göstərməsindən irəli gəlmirdi, əksinə, ən yaxşı

əsərlərdə epizodik surətlərdən tutmuş bədii qəhrəmanlara qədər bütün obrazlar məhz bütövlük keyfiyyətləri ilə seçilirdilər” [5, s.18]. Bu isə yalnız janrın milli arealı ilə bağlı deyil, eyni zamanda, romanın “burjua dövrünün epopeyası” (Hegel) olması ilə əlaqədardır. Sovetlər birliyi dövründə siyasi durumun ədəbiyyata təsiri janrın ümumbəşəri mahiyyətinə kölgə salmış, “sərbəst forma” olaraq inkişafına mane olmuşdur. “Maraqlı burasındadır ki, keçmiş sovetlər ölkəsində nəsrin mövzu və problematika ilə bağlı zərurətlər səsləndiyi zaman artıq Avropada romanın müasir və gələcək mərhələdəki taleyinə aydınlıq gətirilməsi ilə bağlı müzakirələr yekunlaşmaqda idi. Bu isə mövcud ədəbi prosesinin dünya anoloji prosesindən onillərlə geri qaldığını göstərirdi” [4, s.445].

60-cı illərdən başlayaraq cəmiyyətdə baş verən dərin, hərtərəfli dəyişikliklər yazıçıların yaradıcılığında da özünü göstərir. Ədiblər dövrün, zamanın tələb və problemlərinə toxunmaqla kifayətlənmir, ictimai-sosial həyatını bütün çalarları ilə bədii düşüncədə əks etdirməyə çalışırdılar. Adi adamların məişət həyatı və gündəlik gerçəkliklər nəsr əsərlərinin əsas hədəfinə çevrilmişdi. İnsanın daxili dünyasına getdikcə daha çox nüfuz edilir, şəxsiyyət və mühit qarşıdurmasında birincinin rolu və yeri əsas başlanğıc kimi qiymətləndirilirdi. “Hər şey insan və insanlıq üçündür” ideyası bədii ədəbiyyat vasitəsilə Azərbaycan oxucusuna təlqin olunurdu.

Məlumdur ki, dünya ədəbiyyatının əsas obyektı olan İnsan, bütövlükdə, sovet, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında siyasi vəziyyətin humanitar düşüncədə yaratdığı məhdudiyyətlər səbəbindən diqqətdən kənarda qalmışdı. 60-cı illərdə proletar diktaturası rejimi artıq arxada qalmış, onu Xruşşov rejimi əvəz etmişdi. Əvvəlki dövrə nisbətən idarəetmənin yumşalması, repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi ölkədə yeni bir situasiya yaratmışdı. Belə bir şəraitdə həyat hadisələrinə biganə qalmayan yazıçılar da dövrün ziddiyyət və konfliktlərini roman janrı vasitəsilə əks etdirməyə üstünlük verirdilər: “Sənət artıq öz missiyasını cəmiyyət həyatının üzə, gerçəkliyin səthində olan hadisələrdən daha çox, onun alt qatında, dərinliklərdə baş verən hadisələrə, insanlararası münasibətlərə, bu münasibətlərin görünməyən tərəflərinə nüfuz etməyə başladı” [5, s.22].

Bütün bunlarla yanaşı, bir məsələni də mütləq qeyd etmək lazımdır, bu dövr sovet, eləcə də Azərbaycan romanlarında obrazların bədii təcəssümündə hələ də müsbət-mənfi qütblər qalmaqla idi. Buna görə də məsələni, müharibə mövzulu əsərin konfliktini təşkil edən iki qüvvədən sovetlər müsbət, almanlar isə mənfi tərəf kimi göstərilirdi. Halbuki, müharibə zamanı konkret hadisələrdə almanların humanist, sovet qoşunlarının isə antihumanist hərəkətləri ilə bağlı faktlar da məlumdur. Doğrudur, Azərbaycan romanlarının sonrakı, 60-70-ci illər mərhələsində bu tendensiya arxa plana keçmiş, müharibənin Azərbaycan cəmiyyətinə vurduğu yaralar, eləcə də

müharibə zamanı insanların haqsızlığa düşməsi, yaxud sovet rejiminin təzyiqlərinə məruz qalması ilə bağlı səhifələr də əsərlərdə yer almağa başlamışdı. İ.Hüseynovun “Saz”, “Tütək səsi” əsərlərində müharibə dövrünün həqiqətləri yeni prizmadan təsvir olunurdu. Bundan sonrakı dövrdə müharibə həqiqətləri yeni rəqəsdən bədii təsvir obyektinə olmağa başlamışdır.

İkinci dünya müharibəsindən uzaqlaşdıqca onun ağır yaraları, nəticələri dərinlən təhlil olunmağa başlanılmışdır. Avropa cəmiyyətindəki ruh düşkünlüyü, yalnızlıq, yadlaşma, özgələşmə bədii düşüncənin əsas təsvir obyektinə çevrilmişdi. Yeni Azərbaycan nəsrinin nümayəndələri İ.Hüseynov, Anar, Elçin, S.Əhmədov, İ.Əfəndiyev və başqalarının romanlarında da dünya ədəbiyyatında mövcud olan tənhalıq problemlərinin izləri görünməyə başlamışdı. Tənqidçi S.Bəşirov qeyd edir: “İkinci dünya müharibəsinin nəticələri daha amansız və acınacaqlı oldu. Dünyanı dəhşətli bədbinlik ovqatı bürüdü. Keçən əsrin 20-ci illərində, birinci dünya müharibəsindən sonra meydana gələn və demək olar ki, bütün dünyada geniş yayılan ekzistensializm bu bədbin ovqatın, dünya və insan haqqında narhatlığın nəticəsi idi. İnsanın getdikcə öz mahiyyətindən uzaqlaşması, simasızlığı, puçluğu, lazımsızlığı, varlığın mənasızlığı və özgələşməsi əsas mövzuya çevrildi” [2, s.282]. II Dünya müharibəsi kimi qlobal hadisənin bədii təfəkkürdəki izləri daha dərin müşahidə olunmuşdur. Ədəbiyyatda sadəcə yeni mövzu müşahidə olunmur, eyni zamanda, insan və cəmiyyət, dövr və zamana yeni münasibət formalaşırdı. Bunu Azərbaycan ədəbiyyatında aydın şəkildə müşahidə edirik.

İ.Əfəndiyev, İ.Şıxlı, İ.Hüseynovun romanları Azərbaycan nəsrinə mövzu və problematika baxımından bir yenilik gətirmiş olur. İ.Əfəndiyevin “Körpüsəlanlar”, İ.Şıxlının “Dəli Kür”, İ.Hüseynovun “Yanar ürək” romanlarındakı müxtəliflik, hadisələrə yanaşma və təsvir əlvanlığı bədii düşüncədə yeni təmayüllərin gəlişindən xəbər verirdi. Xüsusilə, İ.Əfəndiyevin romanlarındakı emosionallıq, qəhrəmanın uşaqlıq dünyasının bədii düşüncə obyektinə və obyektivinə çevrilməsi, romanın süjet xəttindəki macəracılıq və digər cəhətlər romanın strukturunu dəyişməklə yanaşı, onun populyarlığını da təmin etmiş olurdu. Bu əsərlərdə vaxtilə Azərbaycan romanının süjet xəttini təşkil edən “istehsalat konfliktləri” ya tamamilə yoxa çıxmış, ya da zəif şəkildə öz əksini tapmışdır.

60-70-ci illərdə roman janrının inkişafında tarixi mövzular başlıca yer tutmuşdur. 30-cu illərdən həyata vəsiqə alan tarixi roman janrı sonrakı mərhələlərdə poetika baxımından da zənginləşmişdir. Əgər əvvəlki illərdə tarixi romanın mərkəzində hər hansı bir ədəbi şəxsiyyət, N.Gəncəvi, M.P.Vaqif və s. dayanırdısa (M.S.Ordubadi “Qılınc və qələm”, Y.V.Çəmənzəminli “Qan içində”), sonrakı illərdə diqqət daha çox tarixi

hadisələrə və şəxsiyyətlərə verilirdi. F.Kərimzadənin “Xüdəfərin körpüsü”, İ.Hüseynovun “Məhşər”, Ə.Cəfərzadənin “Bakı-1501”, C.Bərgüşadın “Sıyrılmış qılınc” romanlarında Şah İsmayıl Xətayi, Teymurləng, Babək kimi tarixi şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyətinə geniş yer verilmişdir. Doğrudur, Ə.Cəfərzadənin “Vətənə qayıt”, “Aləmdə səsim var mənim”, “Yad et məni”, Ə.Nicatin “Nəğməyə dönmüş ömür” tarixi romanlarında əvvəlki tendensiya davam etmiş və bu romanların da baş qəhrəmanı ədəbi şəxsiyyətlər olmuşdur. Bununla yazıçılar tarixi həqiqətlərə nüfuz etmək və şəxsiyyətləri təsvir etməkdən daha çox xalqın həyatını, məişətini bədiləşdirmək istəmişlər. Bütün bunlar Azərbaycan romanını 80-ci illər ədəbi prosesinə hazırlamaqla yanaşı, onun mövzu və problematikasını da zənginləşdirmişdi. Həmin nümunələrdə Azərbaycan romanı dünya roman təcrübəsinə daha çox yaxınlaşırdı. Sözügedən cəhətləri nəzərdə tutan ədəbiyyatşünas alim T.Salamoğlunun yazdığı kimi, “Azərbaycan romanının inkişafına təkan verən amillərdən biri kimi bu janrın dünya ədəbi təcrübəsindəki uğurlarına istinad imkanlarının artmasını da nəzərə almaq lazım gəlir” [11, s. 11].

Beləliklə, 80-ci illərə qədərki Azərbaycan və alman romanlarının tarixi inkişaf yoluna nəzər yetirdik. Hər iki xalqın bədii düşüncəsində janrın fərqli inkişaf yolu keçməsi onun sonrakı prosesini də müəyyənləşdirmişdir. Roman janrının müxtəlif, fərqli inkişaf meyilləri müəyyən edir ki, hər iki xalq ağır siyasi rejimin, sosial-iqtisadi çətinliklərin, dəhşətli müharibənin reallıqlarını görmüş, bədii ədəbiyyatda, eləcə də romanlarda onun ağrı-acılarını bu və ya digər şəkildə əks etdirmişlər.

Ədəbiyyat

1. Бахтин, М. Эпос и роман. СПб: Азбука, 2000, 233 с.
2. Bəşirov S. 60-cılar nəsrinin etik problemləri. Bakı: Elm, 2006, 391 s.
3. Джебрайлова С. Художественный мир Г.Белля в контексте литературы Германии XX века. Баку: изд. “Е.Л.”ООО, 2008, 296 с.
4. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 550 s.
5. Əlizadə E. Yeni nəsr və fərdi yaradıcılığın bədii təkamülü problemi (Elçinin yaradıcılığı əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Əlyazması hüququnda. Bakı: 2003, 161 s.
6. Ənvəroğlu H.(Qasimov). Azərbaycan romanının inkişaf problemləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
7. История немецкой литературы. В 3-х т. Т. 3 // Пер.с. нем. Общ. ред. А. Димитриев. М.: Радуга, 1986, 464 с.
8. Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988, 456 s.

9. Леонова Е.А. Немецкая литература XX века. Германия, Австрия : учеб. Пособие. М: Флинта: Наука, 2010. 360 с.
10. Рогонова И. Немецкая литература: прошлое и настоящее // Мир Европейской культуры, 2005, №3, с.87-101
11. Salamoğlu T. Müasir Azərbaycan romanı: janr təkamülü (XX əsrin 80-ci illəri). Bakı: Nafta-Press, 2005., 557 s.
12. Şərifova S. Müasir Azərbaycan romanlarında ictimai-siyasi mühitin təsviri problemləri. Bakı: 2007, 76 s.

R.Murshudova

Literary development vector of Azerbaijan and German novel

Summary

The socio-political events in the life of every nation, it is possible to follow the bath of historical development in this article thought. In this sense, the novel, which is an important genre for the ability to describe the volume and life of fiction, an important role in the reflection of national artistic thinking of the people.

In the article though of both nations, the genre's different path of development has determined its subsequent process. In Azerbaijan this literary was formed at a relatively later stage and in different political arena, in the context of social and political events.

Various, different development trends of the Roman genre determine that, both nations have seen the realities of the heavy political regime the socio-economic difficulties, the terrible war, in literary, as well as in novels, in one way or another.

Р.Муршудова

Вектор литературного развития азербайджанского и немецкого романов

Резюме

Общественно политические события, исторический путь развития каждого народа можно проследить в его художественных взглядах. В этом смысле роман является именно тем жанром литературы, который обладает возможностью как в художественном так и в объеме отобразить путь развития художественного мышления

народа. В статье дан анализ пути развития как азербайджанского так и немецкого романов.

Кроме того в статье отмечены отличия в формировании и пути развития этого жанра у двух народов, что и определило дальнейшие процессы. В Азербайджане это обусловило более позднее развитие это жанра и формирование и написание произведений в другой политической среде под влиянием общественно политических событий. Именно различие в художественном осмыслении этого жанра у этих народов и сказалось на его развитии.

Отличие в развитии этого жанра, формирование различных тенденций было обусловлено историческими событиями, тяжелым политическим режимом а также реалиями военных событий.

Rəyçi: Bədirxan Əhmədov

Filologiya elmləri doktoru, professor

NAZİR ƏHMƏDLİ

Atatürk Mərkəzi

kimya üzrə fəlsəfə doktoru

nahmed61@mail.ru

İSTİQLAL ŞƏHİDİ MOLLA CUMANIN HƏYATI VƏ ÖLÜMÜ

Açar sözlər: Molla Cuma, aşiq, Nuxa, Aşağı Layski, Kameral təsvir, bolşevik.

Ключевые слова: Молла Джума, ашуг, Нуха, Ашаги Лайски, камеральное описание, большевик

Key words: Molla Juma, Ashug, Nuxa, Ashaghi Layski, cameral descriptions, Bolshevik.

1920-ci ilin mayında bolşevik terrorunun qurbanlarından olan Molla Cuma Azərbaycan saz-söz sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Yaratdığı İsmi Pünhan obrazı onu bu sənətin nümayəndələri arasında təkrarsız və orijinal etmişdir.

Molla Cumanın yaradıcılığından ilk nümunə tanınmış folklorçu H.Əlizadənin tərtibatı ilə 1929-cu ildə nəşr olunan “Azərbaycan aşığı” kitabının I cildində rast gəlinir. Bu şeir onun Xəyyat Mirzə ilə dəyişməsidir. Şeir qoşa yarpaq müxəmməsidir (1).

H.Əlizadə 1931-ci ildə “Aşıqlar” kitabına Molla Cumanın 80 şeirini daxil etsə də, həyatı haqqında yenə də heç nə yazmır, onu “Şəki, Laysqili Molla Cümə” kimi təqdim edir (5,158).

Molla Cuma haqqında ilk dəfə fədakar tədqiqatçı, görkəmli alim Salman Mümtaz məlumat vermiş, onun indiki Qax rayonunda yaşadığını yazmış və bir şeirini tərtib etdiyi topluya daxil etmişdir (9).

Folklorçu H.Əlizadə “Aşıqlar” kitabının sonrakı nəşrində onun haqqında daha geniş və düzgün məlumat verir: “Molla Cümə Şəki rayonunun Qışlaq Layski kəndindəndir. Nə zaman anadan olması barədə doğru tarix yoxdur. Deyildiyinə görə 1920-ci ildə 55-60 yaşlarında ölmüşdür.

Molla Cümə əsasən molla deyildir. Molla məktəbinə gedib oxuyub yazmağı öyrənmiş. Şəkinin adətinə görə o zaman bir qədər oxumağı bilənə molla, yaxud mirzə deyirlərmiş. Ona görə də Cüməni Molla Cümə adlandırmışlar” (6, 155).

H.Əlizadə həmin kitaba Molla Cumanın 31 şeirini daxil etmişdir.

1937-ci ildə nəşr olunan “Aşıqlar” kitabında H.Əlizadə onun 42 şeirini daxil etmiş və haqqında belə məlumat vermişdir: “Molla Cuma Qışlaq Layski kəndindəndir. Nə zaman anadan olduğu məlum deyildir. Deyildiyinə görə, 1920-ci ildə 50-60 yaşlarında ölmüşdür” (7,242).

Göründüyü kimi. H.Əlizadə nəinki Molla Cumanın yaşı üçün müxtəlif rəqəmlər yazır, hətta onun adını da 2 variantda göstərir: əvvəlki nəşrlərdə onun adını “Cümə”, sonrakılarda isə “Cuma” yazır.

Folklorşünas alim S.Axundov isə Salman Mümtaz kimi Molla Cumanı Qax rayonunda doğulduğunu və yaşadığını bildirir: “Molla Cuma – XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Qax rayonunda yaşamışdır” (8,273).

Folklorşünas Ə.Axundov ilk dəfə olaraq Molla Cumanın doğum tarixi üçün rəqəm göstərir: “Laysqili Molla Cuma. Molla Cuma Saleh oğlu Nuxanın Laysqi kəndində 1853-cü ildə anadan olmuş, 1920-ci ilin may ayında vəfat etmişdir. Şairin əsil adı Süleymandır. Molla Cuma isə ləqəbidir. Molla Cuma ərəb, fars və Azərbaycan dillərində təhsil almış, çox maraqlı yaradıcılıq yolu keçmiş el şairidir. O, bütün şeir formalarında yazmış, hamısında da müvəffəq olmuşdur. Özünün qeyd etdiyinə görə, şeirlərinin əlyazmaları da var imiş. Çox mübariz və hazır cavab ustad şair olmuşdur” (20,90).

Akademik Feyzulla Qasımzadə Molla Cuma haqqında daha dəqiq və müfəssəl məlumat vermiş, onu Aşıq Ələsgərdən sonra ən böyük aşıq saymışdır: “Aşıq Ələsgərdən sonra bu dövrdə yetişən görkəmli aşıq Molla Cumadır. Molla Cuma 1855-ci ildə Nuxa qəzasının Layski kəndində anadan olmuş, fars və ərəbcə təhsil almışdır. Adı Süleyman, ləqəbi və təxəllüsü isə Molla Cumadır” (11,384).

F.Qasımzadə və Ə.Axundov kimi aşığın əsil adının Süleyman olduğunu, Molla Cumanın isə onun təxəllüsü olduğunu düşünənlər vaxtilə H.Əlizadənin Molla Cumadan gətirdiyi

*Binəm layskiyə düşübdür mehman,
Pədərim Salahdı,. madərim Reyhan.
Vələdim Həsəndir, adım Süleyman,
Familim molla Oruc ədnasiyam mən, –*

misralarına əsaslanmışlar. Folklorşünas alimlər P.Əfəndiyev, M.Yarəhmədov və başqaları da onun adının Süleyman olduğunu yazmışlar (12,4;21).

Molla Cuma irsini toplayıb tərtib edən tədqiqatçı alim M.Yarəhmədov yazır: “.. sonralar əlyazma orijinalı üzərində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, həmin bəndin son iki misrası əlyazmada tamamilə başqa cürdür. Şeir divanda belədir:

*Binamız Layski özüm bir mehman,
Pədərim Salahdır, madərim Reyhan.
Vələdim Həsəndir, əxi Süleyman,
Təbibsiz dərtlərin dəvasıyam mən.*

Bəs necə olmuşdur ki. Hümmət Əlizadə həmin bəndi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi kitaba daxil etmişdir? Görünür ki, bu, Hümmət Əlizadənin yox, həmin şeiri yazıya alarkən söyləyənin təqsiridir. “Əxi”nin yerinə “adı” demiş, “Təbibsiz dərdlərin dəvasıyam mən” əvəzinə “Familim Molla Oruc, ədnasıyam mən” söyləmişdir. Bu misradakı “ədnasıyam” sözünün kökü “ədna”dır. Əsli ərəb sözü olan “ədna”nın mənası “çox rəzil”, “çox alçaq” deməkdir. Əgər bu misra həqiqətən də Cumaya məxsusdursa, onda nə üçün sənətkar özünü belə adlandırmalı idi?!” (14,8).

Tədqiqatçının bu şərhində xeyli mübahisəli məsələlər var. *Əvvəla*, o istinad etdiyi əlyazma haqqında ətraflı məlumat verməli və başqa əlyazmalarla müqayisədə niyə məhz həmin əlyazmanın daha düzgün sayıla biləcəyini izah etməli idi. *İkincisi*, M.Yarəhmədov “ədna” sözünün ərəbcə qarşılığını versə də, “əbna” sözünün mənasını izah etmir. *Üçüncüsü*, H.Əlizadənin təqdimatında “*Binəm Layiskiyə düşübdür mehman*” misrasındakı məna ilə özünün təqdim etdiyi “*Binamız Layski, özüm bir mehman*” misrasının məna fərqi var. Birinci varianda ailəsinin Layiski kəndinə başqa yerdən gəldiyi anlaşılr. İkinci variantda isə ailəsinin Layiski kəndinnin köklü sakini, özünü isə mehman adlandırması heç cür uzlaşmır. Bunu dünyada müvəqqəti qonaq kimi yozmaq cəhdi də alınmır.

M.Yarəhmədovun H.Əlizadənin variantındakı “*Familim molla Oruc, ədnasıyam mən*” kimi təqdim olunan dördüncü misranı “*Təbibsiz dərdlərin dəvasıyam mən*” misrası ilə əvəz etməsi də süni təsir bağışlayır. Çünki birinci variant onun öz şəcərəsini təsvir etdiyini göstərir və onu babası Molla Oruc la tamamlayır, ikinci varisntda isə şəcərəyə dəxli olmayan şeydən danışılır.

M.Yarəhmədovun təqdimatındakı bəndin qüsurlarından biri də “əxi” sözünün ismin adlıq halında verilməsidir. Əgər müəllif “pədərim”, “madərim”, “vələdim” deyirsə, “əxi Süleyman” deyil, “əxim Süleyman” deməli idi. Bu qüsurları korrektorların üzərinə atmaq olmaz.

Molla Cuma irsinin əsas araşdırıcısı, 1966-cı ildən başlayaraq 1983-cü, 1995-ci və 2006-cı illərdə onun kitablarını tərtib və nəşr etdirən professor P.Əfəndiyev də M.Yarəhmədovun mülahizələrini səhv adlandırır: “Molla Cümənin bir şeiri var. Hələ 1930-cu illərdə Hümmət Əlizadə aşığın bəzi şeirlərini çap eləyəndə bu əsərə çox gözəl bir ad vermişdi. “Adəmin nəvəsi”

*Aşıqlıq Adəmdən icad olubdur,
Ol Adəm atanın nəvəsiyəm mən,
Dünyaya nə qədər aşıq gəlibsə,
Küllü aşıqların anasıyam mən.*

*Aşıq anasıyam şairlər kökü,
Gəzəram dünyada divanə tək,*

*Mahalım Göynükdür, şəhərim Şəki,
Layisqi kəndinin binasıyam mən.*

*Binəm Layisqiyə düşübdür mehman,
Pədərim Salahdır, mədərim Reyhan,
Vələdim Həsəndir, əxim Süleyman,
Famlim Molla Oruc, ədnasıyam mən.*

Bu vücutnamədə Molla Cümə özü, həyatı, necə deyərlər, yurdu-məskəni, qohum-əqrəbası haqqında məlumat verir. Bu şeirdə belə bir misra var:

Vələdim Həsəndir, əxim Süleyman.

Bu şeiri hələ Böyük Vətən Müharibəsi ərəfəsində Hümmət Əlizadə çap eləmişdir. Mən deyə bilmərəm, diqqətsizlik ucundan, yoxsa tələsik olduğundan “əxim” sözünü “adım” sözü ilə əvəz edib, yəni belə oxuyub. Ondan sonra folklorşünaslığımıza da belə daxil olub. Mən də həтта aşığın ilk şeirlər kitabında (1966) “adım” yazmışam. Kitabı alan kimi Molla Cümənin nəvəsi Mövlud Əzizov mənə yazdığı məktubda göstərmişdi ki, aşığın adı Süleyman olmamışdır. Uzun müddət aşığın adı Süleyman kimi getmişdir.

Mən Molla Cümənin şeirlərini toplamaq üçün Şəki-Balakən zonasında olarkən bir neçə əlyazmasını əldə edib 30-40 il onlar üzərində işləmişəm. Bu əlyazmalarından biri Mirzə Ələkbər Sabirin 1914-cü ildə İsabəy Aşurbəyovun “Kaspi” mətbəəsi tərəfindən buraxılmış “Hophopnamə”sidir. Bir gün bu əlyazmasını vərəqləyirdim. Gördüm ki, yazılıb “əxim Süley-man”. Təəccübləndim, elə o saat qələmimi işə salıb bir məqalə hazırladım. Məqaləni belə başladım: Bu qeydlərimi yazmaqda məqsədim Molla Cümənin həyatı ilə bağlı yol verilmiş bir qüsurun islahıdır. Məqaləni hazırladım. Həтта aşığın başqa bir şeirində olan qeydi də oraya əlavə elədim. Molla Cümə Zaqatalanın Tala kəndində xəstələnib yatağa düşür, ağır xəstələnir, xəstəliyi uzun çəkir. O zaman doğmalarını, yaxınlarını xatırlayan bir şeir yazır. Gəraylı üstündə olan bu şeirdə belə bir bənd var:

*Qürbətdə ağrayır başım,
Gözlərimdən axır yaşım,
Aşə yengə, bir qardaşım,
Ol Süleyman yada düşdü.*

Məqaləni hazırlayıb “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin redaksiyasına getdim. Şöbə müdiri Sabir Rüstəmxanlı idi. Sabir müəllim elə o həftəcə məqaləmi çap elədi, adı da belə idi: “Bir daha Molla Cümə haqqında”.

Beləliklə, illərlə aşiq haqqında söylənən qüsurlar islah olundu. Şeiri tamamlayıb, yoxlayıb aşığın külliyyatına daxil elədim.

“Adəmin nəvəsi” şeiri ilə əlaqədar daha bir problem də var. Molla Cümə şeirin üçüncü bəndində belə misralar işlədib. Bu bənddə o, öz doğmalarının adlarını çəkir:

*Binəm Ləyisqiyə düşübdür mehman,
Pədərim Salahdır, madərim Reyhan,
Vələdim Həsəndir, əxim Süleyman,
Famlim Molla Oruc ədnasiyam mən.*

Mən bu misraları ilk kitabımda olduğu kimi saxlamışam. Ona görə ki, mənim əlimdə əsas var idi. Mövlud Yarahmədov yazır ki, “ədna” pis mənalı sözdür. Molla Cümə onu işlətməz. Mən kitabımı çapa hazırlayarkən bu misra üzərində çox düşündüm və qərara gəldim ki, böyük sənətkar çox yaxşı bilir ki, necə ifadə eyləyə bilər. Mən bizim böyük alimlərimizə müraciət etməyi də qərarlaşdırmışdım. Bir gün evdə oturmuşdum, telefon zəng çaldı. Səs gəldi ki, Paşa müəllim, mən şəxsən sizinlə tanış deyiləm. Ancaq bu günlərdə sizin kitabınızı almışam (söhbət “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” adlı dərslikdən gedir – P.Ə.), oxumuşam, mən çox sevinmişəm. Siz nə qədər zəhmət çəkmisiniz, neçə-neçə alimin, yazıçı və etnoqrafın, folklorşünasların fəaliyyətini işıqlandır-mısınız, nə qədər mənbə və qaynaqları əldə edib diqqətlə təhlildən keçirmisiniz. Paşa müəllim, sizi təbrik edirəm, sizə çox sağ olun deyirəm. Zəng eləyən Azərbaycan jurnalistika-sının patriarxı, əfsanəvi alim və tədqiqatçı Qulam Məmmədli idi. Siz təsəvvür edə bilməzsiniz ki, böyük insanın qiyməti mənim üçün nə qədər əziz və xoş idi. Mən özümü xobəxt hiss elədim. Onu da əlavə edim ki, mən onsuz da Qulam müəllimə zəng eləyəsi idim. Elə indi yadıma düşdü. Böyük jurnalistə təşəkkür edəndən sonra çox ehtiyatla xahişimi bildirdim. Dedim ki, Qulam müəllim, böyük aşığımız Molla Cümənin çox qiymətli və gözəl bir şeiri var. 7 bənddən ibarətdir, vücut-namədir, orada bəndlərin birində belə misralar var:

*Vələdim Həsəndir, əxim Süleyman
Famlim Molla Oruc ədnasiyam mən.*

İkinci misradakı “ədna” sözünə etiraz edirlər. Deyirlər ki, o, pis mənalı sözdür. Maraqlıdır ki, Mövlud Yarahmədov hətta bu sözün işlədilmədiyini bir bənd şeiri də düzəltdi.

*Binamız Ləyisqi, özüm bir mehman,
Pədərim Salahdır, madərim Reyhan,*

*Vələdim Həsəndir, əxi Süleyman
Təbibsiz dərdlərin dəvasıyam mən.*

Bu bənd heç bir vəchlə Molla Cümənin şeirinə uyğunlaşmır, uyuşmur. Molla Cümənin şeiri ustadnamədir, özü də zəncirləmə şəklində düzülüb qoşulmuşdur. Aşığın bu gözəl, məşhur şeirində hansı bənd nə sözlə qurtarırsa, sonra gələn bənd həmin sözlə başlayır: Məsələn:

*...Vələdim Həsəndir əxim Süleyman
Famlim Molla Oruc ədnasıyam mən.*

Bu bənddə çox diqqətəlayiq və uyğun sözlər işlədilmişdir. Baxın, aşıq öz ailə üzvlərinin adlarını çəkir, nəslinin böyüyü Molla Oruc bəndi tamamlayır, özünü də bu nəslin kiçiyi, kəmtəri, balacası, ədnası adlandırır.

*Ədnayəm, kəmtərəm dərdə dərmanam,
Hənəfi məzhəbəm, həm müsəlmanam,
Nəbim Məhəmməddir, əhli-Quranam,
Mömin qardaşların aşnasıyam mən.*

Molla Cümə başqa bir şeirində də özünü belə adlandırmışdır. “Ədna” kiçik, balaca, kəmtər və s. mənalarını daşıyır. Aşığın “Yenə” rədifli mütəxəmməsi var, şeirin birinci bəndində belə misralar işlədilmişdir.

*Əl atıb tutmağa qorxdum,
Düşərəm qovğaya yenə.
Yazacam rəhm eyləsin
Mən təki ədnaya yenə.*

Molla Cümə belə yazıb, belə oxuyub və mən də aşığın yazdığı şəkildə digər əlyazmaları ilə müqayisələr aparıb əsərlərinin külliyyatına daxil eləmişəm. Mən bunları çox çəkinə-çəkinə, ehtiyatla Qulam müəllimə (Qulam Məmmədli nəzərdə tutulur.) danışdım və əlavə elədim ki, bu sözü Molla Cümə işlədə bilərdimi, yaxud Molla Cümə şeirində saxlamaq olarmı? Qulam müəllim çox səbrlə və ehtiyatla söylədi ki, əlbəttə, böyük sənətkar bilməsə, bu sözü işlətməz. Paşa müəllim, narahat olmayın, “ədna” “kiçik”, “kəmtər”, “balaca” mənasında da işlədilir.

Mən böyük minnətdarlıqla Qulam müəllimdən ayrıldım. Ancaq bununla da kifayətlən-mədim. Respublika Əlyazmaları Fondunda böyük şərqşünas alimimiz Məmmədəğa Sultanov işləyir. Çox fikirləşəndən sonra

Məmmədağa müəllimə də zəng çaldım. Məmmədağa müəllim də Qulam müəllimin dediklərini təsdiq elədi” (10,28-33).

Professor P.Əfəndiyev öz mülahizələrində haqlıdır. Özümüzdən onu da artırma biləri ki, XIX əsrdə İrəvan əyalətinin bir çox mahallarında 1831-ci ildən başlayaraq tərtib edilmiş Kameral təsvirlərdə Ədna adında şəxs adlarına dəfələrlə rast gəlinir. M.Yarəhmədovun bu sözü qəbul etməməsinə gəlincə, xatırlatmalıyıq ki, yenə həmin tip sənədlərdə dəfələrlə Kəlbəli, Kəlbihüseyn, Kəlbirza adlarına rast gəlinir. Bu mürəkkəb adların birinci hissəsindəki “kəlb” sözü “it” deməkdir, həmin adların mənası Əlinin iti, Hüseynin iti, İmam Rzanın iti mənasını verir. Ona görə də tərəddüdsüz deyə bilərik ki, Molla Cuma doğrudan da “ədna” sözünü işlətməmiş və özünü Molla Oruc ailəsinin kiçik nümayəndəsi adlandırmışdır.

Molla Cumanın “*Binəm Layiskiyyə düşübdür mehman*” misrası onun ailəsinin həmin kəndə başqa yerdən, S.Mümtazın güman etdiyi kimi İlisu kəndindən gəldiyi ehtimalını yaradır. Amma əlavə tədqiqatlar aparmadan bu barədə qəti söz deək olmaz.

Molla Cumanın çoxcəhətli yaradıcılığından danışarkən, ilk növbədə İsmi Pünhan obrazı yada düşür. Böyük haqq aşığılarının əksəriyyətində onların sevməsindən bəhs edilir və dastanlaşdırılır, sevdiklərinin obrazı onların tərcümeyi-halına qarışır. Aşıq Abbas Tufarqanlının Gülgəzi, Ağ Aşığın Süsənbəri, Aşıq Ələsgərin Səkinə Banusu kimi. Amma onlardan fərqli olaraq, Molla Cumanın sevgilisinin adı gizlidir, yəni ismi pünhandır. Şeirlərinin çoxunda Aşığın müraciət etdiyi İsmi Pünhan kimdir?

“Bəzi rəvayətlərdə isə İsmi Pünhanın gənc yaşlarında Molla Cümənin oxuduğu mədrəsə sahibinin, aşığın müəlliminin öz qızı olduğu göstərilir. Bu rəvayətlərdən belə bir fikir hasil etmək olar: Molla Cümə yalnız sevgilisinin adını ya mədrəsə sahibi-müəlliminin, yaxud da ən dindar bir şəxsin qızı olduğu təqdirdə gizlədə bilərdi. Biz də o fikirdəyik ki, folklorda, xüsusilə xalqın məhəbbət lirikasında təriflənən gözəllərin heç bir zaman adı gizlədilməmişdir. Məhəbbət dastanlarında dünyada bir ümidi və bir də sözü olan yoxsul aşıq zəmanənin ən varlı adamının qızına aşıq olur, onu adı ilə vəsf edir. Yəni adını gizlətmir. İsmi Pünhan adı, heç şübhəsiz, Molla Cümənin tərcümeyi-halı, yaradıcılığı və dünyagörüşü ilə bağlı bir müəmmadır” (15, 11-12).

Professor P.Əfəndiyev Molla Cumanın İsmi Pünhanı sevdiyi tarixi aşağıdakı şeirində ifadə etdiyini və həmin tarixin miladi tarixlə 1873-ə düşdüyünü bildirir:

*Könül dönsə, bu dostluğu atarığ,
Yol uzaqdır, özüm bihal, at arıq.
Cümə səni sevəndəydi o tarix-
Min iki yüz doxsanıncı sənədə (15,12).*

Müəllif həmin vaxt Molla Cumanın 19 yaşında olduğunu bildirir.

Aşığın digər tədqiqatçısı M.Yarəhmədov İsmi Pünhanın şəxsiyyəti barədə belə fikir yürüdür: “Uşaqlıq illərini Layskidə keçirən Cuma oxumaq üçün Marsan kəndinə, Hacı İbrahim əfəndinin hücrəsinə gedir. Fitri istedad və elmə olan tükənməz həvəs onu burada yoldaşlarına və mürşüdü İbrahim əfəndiyə, onun ailəsinə sevdilir. Cuma bu ailəyə doğma övlad kimi yaxın olur. 1873-cü ildə (hicrlə 1290-cı) Molla Cuma ilə mürşüdü İbrahim əfəndinin qızı, şairin şeirlərində böyük məhəbbət və sonsuz ehtiramla “İsmi Pünhan” adlandırdığı lirik qəhrəmanı arasında məhəbbət macəraları başlanır. ... Bu hadisədən xəbər tutan İbrahim Əfəndi Cumanı hücrədən qovur. Qəlbi məhəbbət eşqilə döyünən gənc şair doğma kəndlərinə qayıdır.

...Molla Cuma 1882-ci ilin (hicrlə 1299) rəcəb ayında Zöhrə ilə ailə həyatı qurmuşdur.

1892-ci ildə vəba adlı qara ölüm Molla Cumanın varlığına yeni bir zərbə vurur. Bu ağır sitəmin əlindən imdad çəkən şair bir şeirində üz vermiş olan ağır kədərini əvəzsiz olduğunu qeyd edərək deyir:

*Molla Cuma, çəkər dost intizarı,
Ölübdür, dünyada qoyub bir barı.
Min iki doxsanda sevmişdim yarı,
Min üç yüz onda da əlimdən getdi”* (14,11-13).

Göstərilən tarixləri hicri-qəməri tarixdən miladi tarixə çevirsək, düşünməliyik ki, gənc Cuma İsmi Pünhanı 1873-cü ildə sevmiş, onun təhsil aldığı mədrəsədən qovulmasına səbəb olan İsmi Pünhan 1893-cü ildə vəfat etmişdir. 1873-cü ildə İsmi Pünhanı sevən Cuma doğrudanmı professor P.Əfəndiyin yazdığı kimi 19 yaşında idi? Bunu yoxlamaq üçün Molla Cumanın doğum tarixinə müraciət etməliyik.

Molla Cuma neçənci ildə doğulub?

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi. Folklorşünas Ə.Axundov aşığın 1853-cü, akademik Feyzulla Qasımzadə isə 1855-ci ildə doğulduğunu yazmışlar. Professor P.Əfəndiyev isə onun 1854-cü ildə doğulduğunu irəli sürür:

“XX əsrin əvvəllərində aşıq əldə olan bütün şeirlərini bir yerə yığıb səliqə ilə köçürmüş və oğlu Həsənə yadigar vermişdir. Bunu sənətkarın aşığıdakı müxəmməsindən aydın görmək olar:

*Min üç yüz otuz iki
Tarixdədir indi sənə.
Altmışa çatmış yaşım,
Sevda sərdə durur yenə.*

Şeirdən aydın olur ki, Molla Cümə hicri tarixlə 1332-ci ildə, miladi tarixi ilə 1914-cü ildə 60 yaşına çatıbmış. Demək, ulu söz ustadı 1854-cü ildə doğulmuşdur. Savadlı, bilikli olduğu üçün ona Molla demişlər” (15, 5).

Professor P.Əfəndiyev eyni fikri aşığın şeirlərinin tərtibçisi olduğu ilk nəşrində də yazmışdır (12,4).

M.Yarəhmədov da Aşığın 1854-cü ildə doğulduğunu yazır: “Cuma Salah oğlu Orucov (Molla Cuma) 1854-cü ildə Şəki şəhərinin Göynük mahalındakı Layski kəndində yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuşdur” (14,11).

M.Yarəhmədovun bu cümləsində ciddi səhvlər var. *Əvvəla* “Şəki şəhərinin Göynük mahalı” nə deməkdir? Şəhərdə mahal yox, məhəllə ola bilər. *İkincisi*, müəllif heç bir sənədə əsaslanmadan Molla Cumaya babası Orucun adından “Orucov” soyadı düzəltmişdir. Halbuki, o vaxt “Cuma Salah oğlu” şəklində yazılırdı. Həmin vaxtın inzibati-ərazi bölgüsünə görə, ərazi Nuxa qəzası, şəhərin adı isə Şəki idi. Yəni Nuxa qəzasının Layski kəndindən və ayrıca Şəki şəhərindən danışmaq olar.

Molla Cumanın şeirlərini ilk dəfə nəşrə hazırlayan P.Əfəndiyevlə M.Yarəhmədov onun adını da müxtəlif variantda yazırlar. P.Əfəndiyev “Cümə”, M.Yarəhmədov isə “Cuma” şəklində yazmışdır. Onlardan hansının düzgün olduğunu onun adı yazılmış sənədlə müəyyən etmək mümkün idi. Rus dilində tərtib edilən Kameral siyahılarda isə bu ad «Джума» kimi yazıldığına görə, Azərbaycan dilində onu hər iki variantda yazmaq mümkündür. Hansı variantın düz olduğunu isə regionun dil xüsusiyyətləri və aşığın qohumları vasitəsilə müəyyən etmək olardı. Əslində “Cuma” sözünün özü də “Cümə” sözünün fərqli tələffüz formasıdır.

Professor P.Əfəndiyev hələ 1995-ci ildə tərtibçisi olduğu “Molla Cümə. Əsərləri” kitabında Süleymanın Molla Cumanın qardaşı olmasına aydınlıq gətirsə də (13,7), onun professor həmkarı Q.Namazov 2013-cü ildə işıq üzü görən “Ozan-aşıq sənətinin tarixi” kitabında yazır: “Molla Cuma (Süleyman Saleh oğlu Molla Oruc) 1854-cü ildə Şəki diyarının Layiski kəndində doğulmuşdur” (17,291). Buradakı “Şəki diyarı” ifadəsi də yanlışdır. Molla Cuma doğulanda ərazi Nuxa qəzası adlanırdı. “Qəza” və “diyar” məfhumları ayrı-ayrı şeylərdir.

Professor S.Paşayev Molla Cumanın doğulması barədə P.Əfəndiyevin mövqeyindən çıxış edir, amma onun öldürüldüyünü deyil, vəfat etdiyini yazır: “Molla Cümə Saleh oğlu 1854-cü ildə keçmiş Göynük mahalının Layisqi kəndində anadan olmuş, 1920-ci ildə orada da vəfat etmişdir. Onun yaradıcılıq dünyasından bizə zəngin şeir irsi və bir neçə dastan qalmışdır. Həmin dastanlardan “Cümə və Könül”, “Səyyad və Sayalı” indi də ustad aşıqların repertuarında mühüm yer tutur” (19,95).

AMEA-nın müxbir üzvü, professor A.Nəbiyevin mövqeyi həmkarlarından fərqlidir: “Cümə Saleh oğlu Orucov 1860-cı ildə indiki Şəki rayonunun Layski kəndində dünyaya göz açmış, mükəmməl mədrəsə təhsili görmüşdür. Aşığın tərcümeyi-halı, doğum ili ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif şəkildə göstərilir. Aşığın şeirlərini ilk dəfə nəşrə hazırlayan H.Əlizadə və S.Mümtaz da dəqiq bir tarix göstərmirlər. Aşığın ən səliqəli və ciddi tədqiqatçısı olan P.Əfəndiyev Molla Cümənin şeirlərinə əsaslanaraq onun doğum tarixini “1854-cü il” kimi göstərir. Bizdə olan bir sıra materiallar, xüsusilə Şəkiyə ekspedisiyalar zamanı aşığın yeni tərtib olunmuş tərcümeyi-halına görə, “Molla Cümə öldürülərkən onun altmış yaşı təzə tamam olmuşdu. “Həmin qış bir şəkili tacir ona Dərbənddən bu münasibətlə dörd kisə un göndərmişdi; həmin undan Molla Cümənin ehsanına da işlədildi”.

P.Əfəndiyev mülahizəsində aşığın doğum tarixini müəyyənləşdirmək üçün M.Cümənin belə bir şeirinə istinad edir:

*Min üç yüz otuz iki
Tarixdədir indi sənə.
Altmışa çatmış yaşı
Sevda sərdə durur yenə...*

Tamamilə mümkündür ki, aşıq hələ əlli beş-əlli altı yaşında öz sinninin altmışa çatmış olduğunu söyləmiş olsun. Bu faktı təsdiqləyən əlimizdə olan bir sıra başqa materialları da əsas götürərək Molla Cümənin doğum tarixini biz 1860-cı ildən hesablamalıyıq. Həqiqətə daha yaxın hesab edirik” (18,123).

Beləliklə, yuxarıdakıları yekunlaşdırsaq, Molla Cumanın doğum tarixi üçün dörd versiya irəli sürülür: Ə.Axundov onun 1853-cü, akademik F.Qasımzadə 1855-ci, P.Əfəndiyev və M.Yarəhmədov 1854-cü, A.Nəbiyev isə 1860-cı ildə doğulduğunu bildirirlər.

Göründüyü kimi, müəlliflərin heç biri heç bir sənədə istinad etməmişdir.

Molla Cumanın doğum tarixi XIX əsrdə Cənubi Qafqazı işğal edən Rusiya İmperiyası məmurlarının tərtib etdikləri rəsmi dövlət sənədləri olan Kameral siyahılarda qeyd olunub.

Onun adını ilk dəfə aşkar etdiyimiz sənəd belə adlanır:

“NUXA QƏZASI, NUXA NAHIYƏSİNİN KAMERAL TƏSVİRİ.
1863-cü il.

AŞAĞI LAYSKI KƏNDİ.

Xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri.

17.116. Salah Oruc oğlu 55 yaşında; oğlu Cuma 4 yaşında.

Ailədə 1 qadın var” (2).

Buradakı Salah Oruc oğlu Molla Cumanın atası, ailədəki 1 qadın onun anası Reyhan, Cuma isə gələcəyin böyük aşığı Molla Cumadır. Sənədin tərtib edildiyi 1863-cü il rəqəmindən onların yaşını çıxanda, Cumanın 1859-cu, atası Salahın isə 1808-ci ildə doğulduğunu öyrənirik. Molla Cumanın doğulduğunu gördüyümüz 1859-cu il rəqəminə nə qədər etibar etmək olar?

P.Əfəndiyevə müraciət edək: “Xalq ədəbiyyatımızda təsvir olunan məşhur aşıqların butaları, sevgililəri olur. ...Molla Cüməyə də Allah vergisi verilib, eşq camı içirilib, xudanın qisməti kimi buta verilib. Şəki əlyazmasının (Söhbət Molla Cumanın şeirlərinin toplandığı əlyazmalardan gedir) bir yerində bu barədə deyilir: “*On beş yaşlarında* bir dəfə gözəl bahar günlərinin birisində sərin bir ağac kölgəsində yataraq yuxuya dalır. Bu vaxt röyasında ona badə verirlər ki, bunu içib qurtardığı hədd anası oyadır. Bildiyimiz tarixi rəvayətlərə görə də bir çoxları rəyada içmiş olduqları badənin təsirindən aşiq olurlar. Əz ön cümlə Molla Cümə də haman gündən yazmağa başlamışdır”.

Molla Cümə özünü bu haqq aşıqləri sırasına daxil edir. Bütün ömrü boyu butası-İsmi Pünhanın şəninə şeirlər qoşur. Bu cəhətdən İsmi Pünhan haqqında hələlik ən səhih məlumatı biz elə aşığın şeirlərindən alırıq, hətta Molla Cümənin öz butasına vurulduğu tarixi də şeirlərdən öyrənirik:

*Könül dönsə bu dostluğu atarım,
Yol uzaqdır, özüm bihal, at arım.
Cümə səni sevəndəydi o tarix-
Min iki yüz doxsanıncı sənədə.*

Həmin tarix miladi ilə 1873-cü ildir. Bu zaman aşığın 19 yaşı var imiş” (13,13-14).

Əlyazmasından və şeirdən görünür ki, İsmi Pünhana vurulduğu 1873-cü ildə Molla Cuma P.Əfəndiyevin ehtimal etdiyi kimi 19 deyil, 15 yaşlarında imiş. Daha dəqiq desək, 1873-cü ildə 14 yaşı vardı və bunu haqqında söhbət gedən əlyazmadakı rəvayət də təsdiq edir.

Molla Cumanın ailəsi sonrakı kameral təsvirdə belə qeydə alınıb:

“YELIZAVETPOL QUBERNIYASI, NUXA QƏZASI
KƏNDLƏRİNİN KAMERAL TƏSVİRİ. 1873-cü il.

№7.AŞAĞI LAYSKI KƏNDİ.

17.17.Salah Oruc oğlu 61 y; oğlanları: Cuma 15 y; Süleyman 2 y.

Ailədə 1 qadın var” (3).

Sənəddə Cumanın qardaşı Süleymanın da adını görürük. Süleyman 1871-ci ildə doğulub. Cumanın 15 yaşında göstərilməsi onun 1858-ci ildə doğulduğu anlamına gəlir. Bu tarixlərdən hansı düzgündür, 1858, yoxsa 1859?

Qeydiyyatda səhv etmək ehtimalı uşağın kiçik yaşlarında daha az olduğuna görə, hesab etməliyik ki, 1863-cü ilin Kameral siyahısında Cumanın yaşının 4 göstərilməsi daha düzgündür. Beləliklə, onun 1859-cu ildə doğulduğu ehtimalını qüvvədə saxlamalıyıq. Ailədə yenə də 1 qadının olması göstərir ki, əvvəlki kimi həmin qadın Reyhandır və qız uşağı doğulmayıb.

Müraciət etdiyimiz sonuncu sənəd “Əyal dəftəri” adlanan 1886-cı ilin Kameral təsviridir:

“YELIZAVETPOL QUBERNIYASI, NUXA QƏZASI,

Layski kənd icması, Aşağı Layski kəndinin ailə siyahısı. 1886-cı ildə tərtib edilmişdir.

Kəndin əhalisi sünni məzhəbinə mənsub olan tatarlardır. Əkinçiliklə məşğul olurlar.

20.17. Cuma Salah oğlu 20 y; qardaşı Süleyman 15 y.

Ailədə 2 qadın var” (4).

Adının siyahıda olmamasından belə qənaətə gələ bilərik ki, Molla Cumanın atası Salah artıq vəfat edib. Onun 1873 - 1886-cı illər arasında öldüyü məlum olur, amma hansı ildə öldüyünü öyrənmək mümkün deyil. Diqqəti çəkən ikinci cəhət Molla Cumanın yaşı ilə bağlıdır. 1873-cü ildə 15 yaşında göstərildiyinə görə, aradan keçən 13 ildən sonra sonuncu siyahıda 28, 1859-cu ildə doğulduğunu qəbul etsək, 27 yaşında göstərməli idi. Göründüyü kimi, qeydiyyatçı məmur onun yaşını səhv yazıb. Bu sənədə görə onun 1866-cı ildə doğulduğunu düşünməliyik. Bu halda isə 1863-cü ilin kameral siyahısında onun adı olmamalı idi. Beləliklə, Molla Cuma ilə bağlı sonuncu sənəddəki 20 yaş səhvdir.

Ailədəki qadınların sayındakı dəyişiklik də diqqəti cəlb edir. İki qadından birinin əvvəlki kimi Molla Cumanın anası Reyhan olduğunu düşünsək, ikinci qadının da Molla Cümənin həyat yoldaşı Zöhrə olduğunu qəbul etməliyik. Aşığın tədqiqatçısı M.Yarəhmədov yazır ki, Molla Cuma 1882-ci ildə Zöhrə adlı qadınla ailə qurmuşdur (14,14). 1859-cu ildə doğulan Molla Cuma göründüyü kimi, 23 yaşında evlənmişdir.

Sənəddən göründüyü kimi, 1886-cı ildə Molla Cumanın oğlu Həsən də hələ doğulmamışdı. M.Yarəhmədov Həsənin 1916-cı ildə vəba xəstəliyindən öldüyünü yazır (14,18). Aşığın digər tədqiqatçısı P.Əfəndiyev isə Həsənin ölümü barədə başqa tarix verir: “Bizə o məlumdur ki, Molla Cümənin bir neçə övladı olub, ancaq iki uşağı qalıb, oğlu Həsən və qızı Reyhan xanım. Həsən 1919-cu ildə vəba xəstəliyindən vəfat edib. Reyhan xanım isə son dövrlərə qədər yaşayıb. Molla Cümə öldürülən vaxtı Reyhan xanımın 12 yaşı olub” (10,41).

Sanki başına gələcək gaciələri duyan Molla Cuma bir gəraylısında deyir:

*Bir ərzim var ol xudaya,
Qıllam ağlaya-ağlaya.
Yetirməsə muradımı,
Qallam ağlaya-ağlaya.*

*Sürmədim zövqü-səfanı,
Çəkəram cövrü-cəfanı.
Xalq üçünə Nuh tufanı
Sallam ağlaya-ağlaya.*

*Nə yanırısan, dəli könül?
Yarın səni etməz qəbul.
Xidmətində istəsə qul
Ollam ağlaya-ağlaya.*

*İçdim eşqin badəsini,
Keçdim Nilin adasını.
İsmi Pünhan qadasını
Allam ağlaya-ağlaya.*

*Mən Cumayam, qəm alıcı,
Şirin cana od salıcı.
Öz ömrümə dərd qılınıcı
Çallam ağlaya-ağlaya (13,21).*

Akademik Y.Mahmudov Molla Cumanın ölümü haqqında “İstiqlal şəhidi Molla Cuma” adlı oçerkində yazır: “Atam şahidi olduğu hadisələri günbəgün yada salaraq danışdı: biz-Göynük cavanları əlverişli bir strateji məkan olan Səbətli kəndində yuva salan və Şəkini qan içərisində boğmağa hazırlaşan daşnak düşərgəsini 1918-ci ildə darmadağın etdik. Erməniləri Qanığın (Qanıq çayı) o tərəfinə qovduq. Gəncəyə Nuru Paşanın görüşünə gedib bütün bunlar barədə ona məlumat verdik. Nuru Paşanın təklifi ilə Biləcərə qədər at sürdük. Döyüşlərdə iştirak etdik. Lakin bolşeviklər müstəqil hökumətimizi yıxdılar. “Troyka” Şəkiddə “çistkaya” başladı. “Troyka”nın bir üzvü erməni idi. Və açıq-aşkar göynüklülərdən Səbətlinin qisasını alırdılar. Yolda-izdə rast gəldikləri və “şübhələndikləri” hər kəsi yerindəcə güllələyirdilər. Molla Cumanı da Aşağı Göynükdə çiyində sazla yoldaşları ilə birlikdə gedərkən sorğu-suala tutmuş, “troyka”nın rus üzvünün göstərişi ilə saz çalıb oxutdurmuş və sərbəst buraxmışdılar. Lakin o bir qədər aralandıqdan sonra “troyka”nın erməni üzvünün fitvası ilə arxadan açılan

atəşlə qətlə yetirilmişdi.. Atam bu hadisənin bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən bir ay, ya ay yarım sonra baş verdiyini söyləyərdi” (16,6).

Professor M.Qasımlının Molla Cumanın öldürülməsi haqqında “İsmi Pünhan aşığı” yazısında ifadə etdiyi versiyası bir qədər fərqlidir: “1920-ci il may ayının axırlarında Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında Şəkidə əməliyyat aparan silahlı erməni-rus dəstələri bölgənin ziyalı və dini-ruhani xadimlərini, el-ulus başçılarını aradan götürmüşlər. Onların arasında böyük el sənətkarı Molla Cuma və onun arvadı da olmuşdur. Gecə ilə silahlı bolşeviklər tərəfindən evindən aparılan Molla Cuma və arvadı güllələnmiş, meyitləri səhərişi gün kəndin kənarındakı Göynük yolunun qırağında tapılmışdır. El-camaat onları elə orada da dəfn etmişdir. Aşığın qəbri indi də Göynük yolunun qırağındadır. Göründüyü kimi, Molla Cuma istiqlal yolunda, Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda şəhid olmuş aşıq-şairdir” (16,11).

Molla Cumanın nəticəsi, qızı Reyhanın nəvəsi Elman Əzizov aşığın ölümünü “Molla Cumanın son günləri” adlı yazısında ətraflı təsvir etmişdir: “Uzun illər dövrü mətbuatda, nəşr edilmiş kitablarda Molla Cumanın ölümü barədə müxtəlif versiyalar səslənir ki, bunların da heç biri həqiqətə uyğun deyildir. Bu versiyaların birinə görə, guya Molla Cuma saz ilə gedirmiş, ona deyirlər ki, getmə, səni öldürəcəklər. Molla Cuma isə , qorxmayın, mən aşıq babayam, mənə heç kim heç nə etməz deyib gedir və öldürülür. Başqa bir variantda isə Molla Cuma yoldaşları ilə gedərkən 11-ci Qızıl Ordunun əsgərləri onun sazını tufəng bilib atəş açıb öldürürlər – deyə qeyd edilir. Bir başqa variantda görə isə guya Molla Cumanın evinin həyatında qarışıqlıq salınır, Molla Cuma işə qarışır və bu zaman öldürülür. Digər bir variantda, Molla Cuma guya əsgərlərin qarşısında çalib-oxuyur, əsgərlər onu buraxır, amma onların içərisində olan erməni əsgərləri onu arxadan güllələyirlər...

...İlk öncə onu xatırladım ki, Molla Cumanın ömrünün son illəri faciəli keçmişdir. 1916-cı ildə yeganə oğlu Həsən vəba xəstəliyindən dünyasını dəyişmişdir. Oğlunun ölümü onun həyatının ən böyük zərbəsi olmuş, bundan sonra Molla Cuma əlinə saz götürüb heç bir məclis aparmamışdır.

Bu illərdə ölkədə vəziyyət olduqca ağır idi. Azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən kütləvi qırğınlara məruz qalırdılar. Qarabağda, Zəngəzurda, Göyçədə, Şamaxıda, Qubada, Bakıda kütləvi qırğınlar baş verir, müsəlman əhali məhv edilirdi... Şəki yeganə bölgə idi ki, ermənilər orada qırğın törədə bilməmiş, əksinə, bu zonada ermənilərin qırğın planı haqda məlumat əldə edilib erməni başkəşənlərinin topladığı Səbətli kəndi bir gecədə darmadağın edilmiş, ermənilər pərən-pərən salınmış və bu bölgə üçün təhlükə sovuşmuşdur. Bu döyüşlərdə əhalinin səfərbər olunması üçün Molla Cuma çox böyük xidmətlər göstərmiş, şəxsi nüfuzundan, əlaqələrindən istifadə

edərək bölgə əhalisini mübarizəyə çağırmışdır. Bu döyüşlərdə ilk növbədə onun yaxınları, qohumları iştirak etmişlər” (16,18-20).

E.Əzizovun yazdıqlarından Molla Cumanın öldürülməsinin səbəbi aydın olur. Səbətli hadisələrinin onun öldürülməsinə səbəb olması aşkar faktdır. Görünür, ermənilərin fitvasına uyan bolşeviklər Molla Cumanı bu hadisələrin iştirakçısı və təşkilatçısı hesab edərək güllələmişlər. E.Əzizovun yazısından o da məlum olur ki, Molla Cuma güllələnməciyini bilirmiş. Amma onun niyə qaçmaması, özünü taleyin ixtiyarına buraxması təəssüf və təəccüb doğurur.

Molla Cumanın qızı – nənəsi Reyhan xanımın dediklərini qələmə alan yazı müəllifi Molla Cumanın öldürülməsi hadisəsini ətraflı təsvir etmişdir:

“Nənəmin dediklərindən...

“Mənim 14 yaşım var idi. Həmin il (1920-ci il) yaz tez gəlmişdi. Həyatımızdəki tut yetişmişdi, anam tutdan bəhməz bişirir, mən də ona kömək edirdim. Atam evdə yazı-pozu işləri ilə məşğul idi. Birazdan o, bizə yaxınlaşdı və mənə dedi: “Qızım, al bunlar məndən sənə yadigar qalsın”. Əlində döş saati, cib bıçağı və pul kisəsi var idi. Onları mənə verdi və evə qayıtdı. Təəccüb içində olan anam dedi: “A kişi, bu nə sözdür deyirsən, cavan qız uşağıdır, yadigar nə deməkdir?” Atam çevrilib diqqətlə bir mənə, sonra isə anama baxdı və dedi: “Sabah bu vaxt nə sən, nə də mən bu dünyada olmayacağıq”. Anam sanki quruyub qalmışdı, mən isə əlimdəki hədiyyələrə baxır, atamın dediklərinin fərqi nə varmırdım.

Səhər qapımızı atlılar döydülər, Azərbaycan dilində danışdılar. Dedilər ki, təzə hökumət səni çaparxanaya danışığlara çağırır. Atam ağ atına minib onlarla getdi(mən bu zaman nənəmdən soruşdum ki, babam gedərkən sazını götürmüşdümü? Nənəm, “heç nə götürməmişdi”, dedi.) Qonşumuz Qara Məmmədin arvadı təşviş içində gəldi ki, ərim və oğullarım da Molla Cuma ilə getdilər. Bütün kənd təşviş içində idi. Qadınlar, uşaqlar Qara Məmmədin evinə toplaşmışdıq. Atamgil gedəndən təxminən yarım saat sonra güllə səsləri eşidildi. Birazdan əsgərlər biz olan evin həyətinə toplaşmağa başladılar. Anam Zöhrə pilləkənlərin üstündə durub qışqırdı: “Kafirlər, hara girirsiniz, burada arvad-uşaq var!” Anamın sözlərinə qulaq asmayan əsgərlərdən biri əlində silah yuxarı doğru çıxmağa başladı. Anam əlindəki balta ilə əsgəri vurub pilləkəndən yerə saldı. Bunu görən həyətdəki əsgər atəş açdı, anam elə qapının ağzındaca əlində balta ilə yıxılıb qaldı. Bunu görən digər əsgərlər də evi atəşə tutmağa başladılar. Evin içində olan qadınlardan biri pəncərəni açdı və biz pəncərədən evin arxasındakı bağa tullanıb üzü Baş Layisqi kəndi istiqamətində qaçmağa başladıq (Baş Layisqi ilə Aşağı Layisqi arasındakı məsafə 12-15 km-dir). Biz gündüzlər gizlənir, gecələr qaçırdıq ki, düşmən əlinə keçməyək. İki gündən sonra Baş Layisqidən gələn qohumlarımız bizi meşədə tapdılar” (16,20-21).

Təəssüf ki, E.Əzizov Qara Məmmədlə oğlanlarının taleyindən, onların da Molla Cuma ilə öldürülüb-öldürülmədiyi barədə heç nə yazmadığından, məsələnin mahiyyətində müəmmalı nüanslar qalır. Ümid edirik ki, aşığın sonrakı tədqiqatçıları bütün bu məsələlərə aydınlıq gətirəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan aşığı (Toplayanı H.Əlizadə). Bakı:1929.
2. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, F.10, s.1, s.v.101.
3. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, F.43, s.2, s.v.7183.
4. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, F.43, s.2, s.v. 7385.
5. Aşıqlar (Toplayanı H.Əlizadə). Bakı:1931, II c.
6. Aşıqlar. Bakı:1935,
7. Aşıqlar (Toplayanı H.Əlizadə). Bakı:1937, 2-ci nəşri. I hissə.
8. Aşıqlar. Bakı:1957.
9. El şairləri. Bakı:1930.
10. Əfəndiyev P. Molla Cümə. Bakı:2017.
11. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı:1974.
12. Molla Cümə. Şeirlər. Bakı:1966.
13. Molla Cümə. Əsərləri (Toplayanı, yazıya alanı və tərtib edəni prof.P.Əfəndiyev). Bakı:1995.
14. Molla Cuma. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild (Toplayan, transliterasiya və tərtib edən, ön sözün, izahat, qeyd və şərhlərin müəllifi M.Yarəhmədov). Bakı:2000.
15. Molla Cümə. Əsərləri (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi P.Əfəndiyev). Bakı: 2006.
16. Molla Cuma. İsmi Pünhan (Hazırlayanlar: M.Qasımlı, E.Əzizov). Bakı:2016.
17. Namazov Q. Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı:2013.
18. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2 cildə, II hissə. Bakı:2014.
19. Paşayev S. XIX əsr Azərbaycan aşığı yaradıcılığı. Bakı:1990.
20. Telli saz ustaları (Tərtib edəni Ə. Axundov). Bakı:1964.
21. Yarəhmədov M. Molla Cuma. "Bakı" qəz., 25 aprel 1969.

Н.Ахмедли

Жизнь и смерть шахида независимости молла джумы

Резюме

В статье дается краткое изложение произведений, написанных разными авторами о жизни и творчестве великого мастера слова Моллы

Джумы, который жил в деревне Ашаги Лайски Нухинского уезда в XIX веке, а также уточняется его дата рождения.

По А.Ахундову Молла Джума родился в 1853-м году, по профессору П.Эфендиеву в 1854-ом году, по академику Ф.Гасымзаде в 1855-ом году, по члену-корреспонденту НАНА А.Набиеву в 1860-ом году.

Автор статьи впервые внёс в научный оборот данные камерального описания и на основе этих документов выявил, что ашуг родился в 1859 году.

В статье рассмотрены ряд деталей расстрела Моллы Джумы большевиками в 1920 году.

N.Ahmedli

The life and death of martyr of independence molla juma

Summary

The article gives a summary of the works written by various authors on the life and creativity of Molla Cuma, a great ashug who lived in the Ashaghi Layski village of Nuxa in the 19th century, and his birth date is being specified.

Until now, different researchers indicated distinctive birth dates of Molla Juma: according to A.Akhundov he was born in 1853, in opinion of Prof. P.Afandiyev in 1854, by academician F.Gasimzada in 1855 and by correspondent member of ANAS A. Nabiyeu in 1860.

The author of the article, who presented the cameral descriptions compiled by tsarist officials in the 19th century to scientific circulation for the first time, found that the ashug was born in 1859 on the basis of these documents.

In the article reviewed some details of the execution of the Molla Juma by the Bolsheviki in the 1920s as well.

Rəyçi: Nizami Cəfərov
AMEA-nın həqiqi üzvü

NIZAMİ ADIŞİRİNOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
drnizami1983@gmail.com

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DA XALQ OYUNLARI

Açar sözlər: Dədə Qorqud, xalq, oyun, asıq, çövkən, buta, ox, yay, gülüş

Key words: Dede Gorgud, nation, game, asiq, covken, buta, arrow, wrestling

Ключевые слова: народ, игра, стрела, лука, борьба, чёвкян.

Azərbaycan xalqının mədəni düşüncəsində özünəməxsus yeri olan oyun-tamaşa mədəniyyətinin çox erkən modelləri ağız ədəbiyyatı ənənələri çevrəsində yaranıb inkişaf etmişdir. Oyun etnosun həyatında baş verən ilk kulturoloji hadisədir. (5,350) Xalqların sivilizasiya səviyyəsinin müəyyənləşməsində onların rolu və əhəmiyyəti son dərəcə mühümdür. “Oyun” sözünün mənşəyi ilə bağlı folklorşünaslıqda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Ə.Sultanlı yazırdı ki, “azərbaycanlılar dram sözünü oyun məfhumu ilə ifadə etmişlər”(7,24). M.Allahverdiyeva görə isə oyun tamaşa, rəqs mənası ifadə edirdi. M.Seyidov oyunu qam, şaman ənənələri ilə bağlayırdı.(6,60) Bir sıra tədqiqatçılar oyunu şaman rəqs və görüşləri ilə bağlamağa ciddi cəhd göstərmişlər. Türk dillərində “oyun”, “ayın”, “uyun”, “uyn” vəs. şəkillərdə yayılmış bu termin müxtəlif mənalar ifadə etsə də, mənşə etibarilə “oynamaq” mənasını ifadə etmişdir. Azərbaycan oyunları haqqında məlumatlar bizə, bir sıra mənbələrdə glib çatmışdır. Onların ən mükəmməlinə isə M.Kaşqarlının “Divanü-lügət-it-türk” əsərində rast gəlirik. Həmin mənbədə oyunlar barədə müəyyən etnoqrafik məlumatlarla yanaşı xalq arasında geniş yayılmış bir sıra oyunlar barədə ilk məlumatlar əldə edirik.

Zəngin adət-ənənələrə malik Azərbaycan xalqının da folkloruna nəzər yetirdikdə görürük ki, bütün türk dünyasının sahib olduğu ortaq dəyərlərlə yanaşı xalqımızın özünəməxsus folkloru mövcuddur. Xalqımızın zəngin, özünəməxsus və maraqlı folklor nümunələrindən biri də xalq oyunlarıdır. Tarixi çox qədimlərə gedən bu oyunlar xalq həyatının müxtəlif cəhətlərini, eləcə də müxtəlif mərasimləri əks etdirən qədim folklor janrından biridir. Xalq oyunları ən qədim dövrlərdən xalqın məişət həyatını, dünyagörüşünü, əyləncə dünyasını özündə ehtiva etmək baxımından olduqca maraq doğurur. Bu oyunlar mövzu, məzmun və formaları baxımından da çox zəngin və rəngarəngdir. Ümumiyyətlə xalqın oyun, tamaşa mədəniyyətinə dair ilkin məlumatlara bir sıra qədim mənbələrdə, o cümlədən yazılı abidələrdə, nağıl və dastanlarımızda rast gəlmək mümkündür. Xalq oyunlarında kişilərlə bərabər qadınlar da iştirak edirdilər. Bu barədə həm N.Gəncəvinin “Xəmsə”

sində, həm ulu kitabəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da, həm də XVI əsr mimiatürlərində müəyyən məlumatlar mövcuddur.

Xalqımızın ən qədim və mötəbər abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da xalq oyunlarına aid geniş məlumatlar mövcuddur. Biz bu məqaləmizdə “Dədə Qorqud” boylarında rast gəlinən bir neçə xalq oyunu haqqında qısa şəkildə olsa da, məlumat verəcəyik.

1. Aşıq (aşuq) oyunu: Bu oyun qoyun, quzu və keçilərin arxa ayaqlarında, dizində olan sümüklə oynanan tarixi bir türk oyunudur. Nəzərə alsaq ki, heyvandarlıq türklərin məişətinin və həyatının ən önəmli sahələrindən olmuşdur, bu zaman aşıq oyununun məhz türklərə aid oyun olduğu heç kəsə şübhə doğurmaz. Bu oyun Orta Asiya, Azərbaycan, Türkiyə, Kərkük türkləri arasında indiyə qədər oynanır. Oyun zamanı torpaq üzərində dairə çəkilir, dairənin üzərində üfüqi xətt boyu aşıq adlanan sümüklər düzülür. Oyunçular əllərində tutmuş olduqları aşıqlar ilə düzülmüş aşıqları vururlar. Atılan aşığın ağır olması üçün onun orta yerinə qurğuşun tökülür. Dairə içərisindəki aşıqlar dairənin kənarına çıxarsa, bir xal sayılır. Bu hal növbə ilə təkrarlanır. Aşığın alçı durması üçün onu ayaqqabının altına böyrü üstə qoyaraq yerə sürtməklə cilalayır. Yaxşı cilalanan aşıq necə atsan da, toxan yox, mütləq alçı durardı. Bu qədim türk oyununun izinə ulu kitabımız olan “Dədə Qorqud kitabı”nda da rast gəlirik. Dastanın ilk boyu olan “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda oxuyuruq: “Məgər, sultanım, genə yazın buğayı saraydan çıxardılar. Gəlüb meydan ortasında qoyu verdilər. Məgər, sultanım, Dirsə xanın oğlanlığı, üç dəxi ordu uşağı meydanda aşuq oynarlardı” (3, 2)

2. At minmək, ox atmaq, gülüş oyunu: Qədim türk tayfalarının açıq havada keçirdiyi ilk meydan tamaşaları içərisində öz kütləvililiyi ilə seçilən cıdır tamaşaları olmuşdur. Cıdır tamaşaları əmək mövsümünün qurtarması və ya başlanması, habelə yazın gəlişi ilə əlaqədar keçirilərdi. Sonralar xalqın bir sıra mərasimləri- adqoyma, bəylikvermə, qız seçmə və s. cıdır tamaşaları ilə əlaqələndirilmiş, onlar xalq məişətini geniş lövhələrdə əks etdirən kütləvi meydan tamaşalarına çevrilmişdir. Cıdır tamaşaları atçapma ilə başlanar, daha sonra oxatma ilə davam edərdi. Ox atanlar da at üstündə çapar, hədəfi at çapa-çapa nişana alardı. Cıdır tamaşalarında ox atanların arasında bəzən qızlar da olardı. lakin onlar kişi paltarında olduğundan başqa ox atanlardan o qədər də seçilməzdilər. (5, 386-387) “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının “Baybörə bəg oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda da maraqlı bir oyunun şahidi oluruq. Banuçiçək özünü Beyrəyə tanıtmazdan əvvəl Beyrəklə at yarışır, ox atır, güləşir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Oğuzlar arasında at yarışları, ox atma yarışları və güləş oyunları-Cıdır tamaşaları mütəmadi olaraq təşkil olunurdu və bu oyunlarda kişilərlə yanaşı qadınlar da iştirak edirdilər. Banuçiçək də Beyrəyə deyir ki, “indiyə kimi mənim atımı keçən olmayıb, məni məğlub edən olmayıb...” “Dədə Qorqud kitabı” ilə bağlı Ensiklopedik

lüğətdə də Banuçiçək adı ilə bağlı aşağıdakı fikirlər verilir: “Yarışda onun atını kimsə keçə bilməz, oxunu kimsə yarmaz. At minib ox atan, pəhləvanlarla gülşən bir qız” (1, 56) Ensiklopediyada da yarış sözünün işlənməsi deməyə əsas verir ki, at minmək, ox atmaq, güləşmək Oğuzlar arasında keçirilən oyun, yarış olmuşdur. Bu oyunlar, yarışlar nəticəsində türklər çox gözəl at minərdilər, atın üzərində gedə-gedə arxaya çox sərrast ox atmaq vərdişi qazanırdılar. Tədqiqatçılar döyüşdə türklərin at üstündə hərəkətdə olarkən həm öndəki, həm də arxadakı hədəfləri çox sərrast nişan almaq bacarıqlarını ancaq türklərə xas olan xüsusiyyət kimi səciyyələndirmişlər. (2, 56) Ox atma ilə bağlı dastanda rast gəlinən digər bir məsələ evlənmə hadisəsi ilə bağlıdır. Biz bunun qədim adət, yoxsa oyun olması haqqında dəqiq mühakimə yürütmürük. “Bamsı Beyrək boyu” nun sonunda belə bir ifadə var ki, “otuz doquz qız taleli taleinə birər oq atdı. Otuz doquz yigit oxunun ardınca getdi. Qırq gün-qırq gecə toy-düğün eylədilər.” (3, 77) Göründüyü kimi, ərə gedən qızlar öz taleyinə ox atırlar və igidlər həmin oxların ardınca gedərdilər. Hansı igid, hansı qızın oxunu tapıb gətirərsə, həmin qız da o igidə ərə gedərmiş. Bir sıra dastan nümunələrindən, nağıllardan məlum olur ki, cıdır tamaşaları qız seçmə, qıza alma atmaqla sevdini ona bildirmək üçün bir fürsət olmuşdur. Alma atılan qız əylilib almanı götürsəydi, demək bu razılıq əlaməti idi, alma atılan qıza elçi göndərilə bilirdi.

3. Buta oyunu: Buta nişan, igidlərin ox atdıqları nişangaha deyilirdi. “Dədə Qorqud” dastanlarında buta sözündən əlavə nişan sözü də işlənmişdir. İgidlər buta-nişan qoyub həmin nişanı oxla vururdular. Nişanı vuran igid digər igidlər tərəfindən alqışlanar, nişanı vura bilməyən igidə isə qarğış edilirdi. (1, 67) Beyrək yarışda nişanı vura bilməyən Yalınçığa lənət edir. “Göyü atsa, əlün qurusun, parmaqların çürisün, hey, donuz oğlu donuz,- derdi,- göyçülərə qurban ol, derdi...Məgər göyçünün yüzüginə nişan atarlardı.” (3, 70) Oğuz elində toy şənliyi keçirilərsə, buta kimi bəyin üzüyü buta kimi nişan qoyulardı və Oğuz igidləri həmin üzüyü nişan alıb ox atardılar. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da da yurdunu talanmış görən Qazan xan belə deyir: “Oğlum Uruz ox atanda buta qalmış” (3, 40) Dastanın “Bamsı Beyrək boyu”nda Dədə Qorqud Banuçiçək üçün qızın qardaşı Dəli Qarcara elçilik səhnəsində də buta oyunu ilə rastlaşırıq: “Dəli Qarcar yoldaşları ilə buta atıb otururlardı” (3, 58) Göründüyü kimi Buta oyunu da türklər arasında ən geniş yayılmış oyunlardan biri olmuşdur.

4. Bəylik (Xan) oyunu: Bu oyuna dastan mətnlərində yalnız bir boyda- “Bamsı Beyrək boyu” da rast gəlinir. Oğuz elinə şənlik, toy olanda Qazan xan həmin gün öz hakimiyyətini-bəyliyi bir günlük yarışda qalib gələrək igidliyi ilə seçilən bəylərdən birinə verərdi. Həmin igid oğuz elində bir günlük, ya da toyun, şənliyin sonuna kimi tam səlahiyyət sahibi olurdu və hər kəs onun əmrlərini yerinə yetirməli idi. Beyrək də məhz ox atma

yarışında qalib gələrək göyğünün üzüyünü oxla paraladığına görə Qazan xan tərəfindən bəyliklə mükafatlandırılır: “Qazan aydır: Dəli ozan, dövlətin dəpdi.Bəglər, bugünkü bəgligim bunun olsun.Qon nerəyə gedərsə -getsün, neylərsə-eyləsün, dedi ” (3, 72) Qazan xandan bəylik alandan sonra Beyrək artıq tam səlahiyyət sahibi olur və verdiyi əmrlərini hər kəs yerinə yetirmək məcburiyyətində qalır. Bu günahkarın- Yalançı oğlu Yalınçuğun cəzalandırılmasına qədər davam edir. Yalnız günahkar tapılaraq öz cəzasına çatandan sonra Beyrəyin “xanlığı” sona çatmış olur. Diqqət edilsə, bu qədim türk oyununda bu gün bəzi bölgələrimizdə bayramlarda və ya toy şənliklərində hələ də oynanan “Xan oyunu”nun izləri mövcuddur. Bu oyunda da xan seçilən şəxs hər kəsdən üstün səlahiyyətə sahib olur və hər kəsə istədiyi şəkildə əmr verir. Bu oyun da günahkarın cəllad tərəfindən cəzalandırılması ilə tamamlanır. Professor Azad Nəbiyev yazırdı ki, “Xan-xan oyunu” Azərbaycanda o qədər məşhur olmuşdur ki, “bir neçə saatlıq xəlifənin” hökmündən ən hörmətli adamlar ehtiyat edirmişlər.(5,380) Bu tipli oyunlarda xalq zalımlığı, zülmkarlığı pisləyir, onları “ədalət divanına” çəkirlər. Bir neçə saatlığa olsa da, zülmkarlara ibrət dərsi verir, baş verən ədalətsizliyin qarşısını alırdılar.

5. Tapmaca oyunu: Tapmacaların yaranma tarixi çox qədimdir. M.Kaşqarlının “Divanü-lügət-it-türk” əsərində tapmacaların qəbilələr arasında “tabğuz” adı ilə yarandığı göstərilir. Türk tayfaları içərisində də “bilməcə”, “tapışmaq”, “matal”, “cummaq”, “uşuk” adı ilə tanınırlar. (5,312) Tapmacalar Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının qədim və maraqlı janrlarından biridir. Bu janr uzun əsrlərdən bəri nəsil-dən-nəsilə, ağızdan-ağıza keçərək müxtəlif dəyişikliklərə uğramış, bəzən forma və məzmununu dəyişdirərək, yeni məna və məzmun kəsb edərək bu günə qədər gəlib çıxmışdır. Tapmacalara qədim və orta əsrlərin bir sıra yazılı ədəbi-mədəni abidələrində təsadüf olunur. “Bamsı Beyrək boyu”nda da Qazan xandan bəylik alandan sonra qadınların məclisinə ozan qiyafəsində gələn Beyrəklə qadınlar arasında tapmaca oyununun şahidi oluruq. Beyrək ozan qiyafəsində qadınların məclisinə gəlir və deyir ki “mən qopuz çalım, ərə gedən qız oynasın”. İlk olaraq Qısırca yengə özünü Banuçiçək kimi qələmə verərək Beyrəyi aldatmağa çalışır, “mərrə, dəli ozan, ərə varan qız mənəm” deyir, oynamağa başlayır.

“Beyrək qopuz çaldı, soyladı, görəlim, xanım, nə soyladı.

Aydır: And içmişəm qısır qısrağa bindigim yoq. Binübəni qazavata vardıgım yoq...” (3, 73)

Beyrək Qısırca yengəni tanıyandan sonra Boğazca Fatma deyilən digər bir xatun öz paltarını dəyişdirib, başqa paltar geyinir və Beyrəyi aldatmağa çalışır “ərə gedən qız mənəm” deyir. Lakin Beyrək buna da aldanmır.

“Dəli ozan aydır:

And içəyim bu göz boğaz qısrığa bindigim yoq.
Binübəni qazavata vardığım yoq.
Eviniz ardı dərəcik degilmidi?
İtünüz adı Bırağ degilmidi?
Sənin adın qırq oynaşlı Boğazca Fatma degilmidi?” (3, 73)

6. Çövkən oyunu: Bu qədim türk oyunu ilə bağlı da “Dədə Qorqud” dastanları bizə maraqlı məlumat verməkdədir. Azərbaycanda geniş yayılmış xalq oyunlarından biri də çövkən idi. XII əsrdə də bu oyun meydanda at üstündə keçirilirdi. Oyunu idarə edən hakimlərdən biri əlindəki yaylığı yuxarı qaldıran kimişəypur çalınırdı. Oyunçular dəstə-dəstə ağ, qara və boz atlarda meydana daxil olurdular. Oyunda əsas məqsəd çövkən ilə topu fərdi və ya yoldaşlarının köməyi ilə aparıb qapını əvəz edən qüllələrin arasından keçirmək idi. Çövkən ağacı isə xüsusi hazırlanmış və əyilmiş formada ağac olurdu. Onun dəqiq, standart uzunluğu yox idi. Bu ağac oyun iştirakçılarının və atların hündürlüyündən asılı olaraq dəyişirdi. Çövkən ağacının əyilmiş hissəsinin üstü açıq olurdu. Çünki bu tərəflə topu yerdən qaldırmaq daha asan olurdu. “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı Ensiklopedik lüğətdə “çovqan” (çovkan) sözünün qarşılığı kimi “başı əyri mizraq, meydanda onunla top oynayırdılar” ifadəsi verilmişdir. (1, 323) Deməli, bizim indi başı əyri çomaqla oynanılan çövkən oyunu əski çağlarda başı əyri olan mizraqla oynanarmış. Dastanın “Qazan bəgin oğlu Uruz bəgin dutsaq olduğu boy”da rast gəlinən digər bir maraqlı fakt isə “cövşən” termini ilə bağlıdır. Boyda Uruzu əsir götürdükdən sonra Qazanın oğlunun dalınca geri gəldiyini görən kafirlər təşvişə düşür: “Kafir Qazanın gəldigün gördi, ürkdü. Kimi atın binər, kimi *çövşən* geyər.” (3, 88) “Dədə Qorqud kitabı” Ensiklopedik lüğətində “cövşən” sözü “silah, zireh” mənasında işlənmişdir. Fikrimizcə, əski çağlarda bu oyun zamanı yundan və ya keçədən hazırlanmış bu yumru topu başı əyri formada olan çövkən adlı nizənin başına keçirib at üzərində qovurmuşlar, digər oyunçular isə həmin nizənin ucundakı top şəkilli keçəni öz nizələri ilə çıxarmağa, almağa çalışırlarmış. Nizələrlə oynanan bu oyun eyni zamanda həm də təhlükəli olduğu üçün oyun zamanı oyunçular təhlükəsizlik məqsədi ilə “çövşən” adlı zirehdən istifadə edib onu geyinirmişlər. Sonrakı dövrlərdə isə həmin nizə təhlükəli olduğundan başı əyri “çomaq”la əvəzlənmişdir. “Salur Qazanın tutsaq olduğu boy”da biz Qazanın Beyrəyi bilavasitə çomaqla vurmasının şahidi oluruq. Qazan Beyrəyin kimliyini tanıyırdı. mBuna görə də Beyrəyi məhz daha az təhlükəli olan çomaqla vurması təsadüfi deyildi: “Beyrəg Qazanın üzərinə at saldı. Pərli gürzini əlünə alub Qazanı çaldı. Qazan kəndüyi bildirmədi, qavradı Beyrəgi biləgindən tutdı- darddı çomağını əlindən aldı. Beyrəgin ənsəsinə bir çomağ urdu. Beyrəg at qoynun qucaqladı, qayıda döndi”. (3, 161) “Çomaq”

sözü ensiklopedik lüğətdə “iri kötək və dəyəmək, ağacdan başı toppuz kimi yuvarlaq dəyəmək, ucunda yumrusu olan uzun bir dəyəmək” mənasında verilmişdir. (1, 322) “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Salur Qazanın dutsaq olduğu boy” da işlənən “çövşən” sözü ilə “çövkən” oyunu arasındakı termin bənzərliyini nəzərə alaraq belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Çövkən oyununun adı “xüsusi hazırlanmış, əyilmiş ağacdan” götürülməmişdir. Çünki dastanımızın “Salur Qazan tutsaq olduğu boy”unda biz bu ağaca Oğuzlar arasında “çomaq” deyildiyinin şahidi oluruq. Ola bilsin ki, bu oyunun adı məhz oyun əsnasında at üzərində olan oyunçuların ucu əyri nizə ilə oynadıqları zaman təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədi ilə geyindikləri zirehin-çövşənin adından götürülmüşdür. Sonradan həmin zirehin adı, oyunun adına çevrilmişdir. “Dədə Qorqud kitabı”nda verilən “Kim atın binər, kim çövşən geyər” ifadəsi də fikrimizin əsası kimi düşünülə bilər. Oyun əsnasında oyunçuların “başı əyri nizə, mizraqdan” qorunmaq üçün çövşən adlı zireh geyinməkləri təbii idi.

Zəngin milli adət-ənənələrə malik Azərbaycan xalqının folkloruna nəzər yetirsək görərik ki, bütün türk dünyasının malik olduğu ortaqlar dəyərlərdən başqa Azərbaycan türklərinin də özünəməxsus folkloru mövcuddur. Tarixi çox qədimlərə gedən, xalqın müxtəlif dövrlərdə adət-ənənələrini, etnoqrafiyasını özündə yaşadan bu oyunlar nəsildən-nəsilə köçərək bu günümüzədək gəlib çatmışdır.

Ədəbiyyat

1. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004
2. Əsgər Ə. Qıpçaq M. Türk savaşı sənəti. Bakı: Yazıçı, 1996
3. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı. Öndər, 2004
4. Kaşqarlı M. Divanü-lüğət-it-türk. Türk tərcüməsi, IIIc.,Ankara, 1992, 530 s.
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı.Bakı:Apastroff. 2014 592 s.
6. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən.Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
7. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı:Azərnəşr, 1964

N. Adishirinov

The folk games in “Dede Gorgud book”

Summary

National games are one popular example of dramatic genre of our rich folklore. Nobody knows that where national horse games appeared.

But sometimes it is used for fun.

Everyday like and daily lifestyle of national ethnicity's specific features are folk game shows, great culture of performance, gestures, facial expressions and so on. Folk game and performances were performed in wedding and holidays. But also sometimes it was performing in own everyday life because it is an integral part of the life. Folk game and performances preserve national tradition of our folk.

Folk games help us to celebrate our holiday and weddings more interesting. What features of each nation owns these features are included in all processes that are connected to the same nation. If we look Azerbaijan folklore, we can see that our nation has its own traditional folklore. These plays show the feature of our nation which has cooperation with ancient history. In “Book of Dede Gorgud” we can see traditional folk games features. “Asiq” games, “Covken” games, “Buta” games, “horse” games, “wrestling”, “arrow” games are the examples for “Dede Gorgud” folklore games. In this epos we are analyzing these folk games. In general, wrestling is one of the most ancient sport kinds of Turks. There is also an idea about the wrestling that it was performed for the first time by Turks and was spread to the world from the Middle Asia. Wrestling takes an important part in the culture of the ancient Turkic nations. Its difference combining the nowadays and the past tradition is very interesting. The historical-ethnographic materials, including the folklore, culture give the information about the ancient history of the wrestling.

Н. Адыширинов

Народные игры в «Книге Деде Горгуда»

Резюме

Народные игры и зрелища широко распространенные в фольклоре, являются ярким образцом драматического жанра. Несмотря на то что, место и время возникновения народных игр невозможно точно определить, их исполнение при особых, знаменательных днях – праздниках, во время церемоний, иногда даже с целью забавы и в

обычные дни пропагандирует древние этнические ценности этих игр, кроме того доказывает, что они имеют и развлекательные функции. В Азербайджанском фольклоре конные игры имеют особое место среди народных игр. Рассматривая фольклор нашего народа, замечаем, что игры отражают различные стороны народной жизни. Следы народных игр мы сталкиваемся и в главах «Деде Горгуда». В качестве примера можно назвать такие игры, как игра в кости, чёвкян, скачки, борьба и т.д. В статье исследованы формы проявления данных игр в главах эпоса. Борьба занимает важное место в культуре древних тюркских народов. Большой интерес представляет ее разнообразие, охватывающее в себе традиции настоящего и прошлого. О древней истории борьбы даются сведения в историко-этнографических материалах, а также в народной литературе и культуре. Ярким примером этого служат сцены борьбы в различных фольклорных текстах, например, в эпосах «Китаби Деде Коркуд» Вообще, борьба у тюрков является одним из самых древних видов спорта. Есть мнение, что соревнования по борьбе впервые были проведены тюрками и из Средней Азии они распространились по всему миру.

Rəyçi: Ramiz Əskər
Filologiya elmləri doktoru, professor

LATIFA AHMADOVA
The Agchabedi branch of
Azerbaijan State Pedagogical University
ehmedovaletife64@gmail.com

THE IDEOLOGICAL AND ETHICAL ANALYSIS OF "LE PÈRE GORIOT" BY HONORÉ DE BALZAC

Key words: Goriot, Fatherhood, Daughter, Paris, Society, Realism

Açar sözlər: Qorio, Atalıq, Qız övladı, Paris, Cəmiyyət, Realizm

Ключевые слова: Горิโอ, Отцовство, Дочь, Париж, Общество, Реализм

Honoré de Balzac (May 20, 1799 - August 18, 1850) is an outstanding French writer and playwright of the XIXth century. Balzac is considered the true peak point of the Western European realism. During the writing process of his most famous work - "The Comedy of Humanity" - all life areas of French people had to be reflected in 143 books of this comedy - he only could write 90 novels of the total. This episode includes "Lost Illusions", "Old Goriot or le Père Goriot", "The Lilly of the Valley", "César Birotteau", "Eugénie Grandet" and other novels.

More than a dozen novels and plays are known as the "Comedy of Human" (La Comédie Humaine). The collection or series of these works, after the fall of Napoleon Bonaparte France in 1815, inspires the comic-satirical landscape of the French society, especially the bourgeoisie. Alongside with another French writer Gustav Flober, Balzac founded the school of realism in European literature. Balzac's plays, as a rule, create a laugh in the reader, while influently expressive colorful pictures and a refined image of each scene in the curtains are of particular interest to the audience. His name has been included in the list of 100 most learned personalities in history. Balzac's works are a major step forward in the artistic development of mankind. With the power of inspiration, talent, creative imagination, he stands in a row with word classics such as Nizami Ganjavi, Dante, William Shakespeare and Leo Tolstoy. Over a hundred and fifty years, controversy about her personality, heritage, outlook, which has an extraordinary volume and value, can not be stopped. It is impossible to imagine the development of socialist artistic thought, which is the successor of the realistic art, the most progressive traditions of world culture without his works. Balzac has grown up in an environment that blooms all Europe after the bourgeois revolution of 1789-1794. He was the direct witness of Napoleon's rule in France, the restoration and overthrow of the Ottoman rule-style, the events of the July Revolution of 1830, and the socio-political

panic of the revolution of 1848. What Balzac and his creativity can not be imagined without the progressive political-revolutionary experience gained by the French people in this magnificent, but also crony years. Balzac could not have become his mighty folk writer, without his own gigantic epopee, “the Comedy of Humanity”, the fictional encyclopedia of the fifty-year history of France's first bourgeois revolution [2].

“Le Pere Goriot” is one of the milestones of the “the Comedy of Humanity” and its sharp depicting and strong language, alongside with the realistic consideration and critics of the malicious society of that time, is still devastating and mind-blowing, especially, the novel is popular for being Balzac’s master work in picturing the realistic events in the shade of pure emotionalism and sentimentalism while not exaggerating the emotional spirit of the novel. The brief summary of the novel: the story begins with the depiction of Father Goriot – an old man who once was engaged in grain trade and earned good money from this business. After 7 years of marriage, his wife died and she and her two daughters continued to live on the rest of his life. The feeling of parenthood was infinite in his feelings. He was ready to do everything for the happiness of his daughters. He could not say “no” to her beloved daughters desire [1]. When the day has come and their daughters have reached the marriage age, Father Goriot was anxious. His daughters’ names were Anastasia and Delphine. Anastasia loved the fame and was amazed by its beauty. He builds family life with a count. Another daughter, Delphine, is married to a bank employee. Goriot thought that both of her grooms were well enough. But not long ago he saw that his ideas were wrong. After Corrie's bankruptcy, her husband was banned from meeting with their ancestors. After that, he began to meet secretly with her daughters.

After these events, Goriot settled in a hostel owned by Madame Voker (The novel begins with a description of the board). First, Voker gave him one of the nicest rooms. Later, the hostess, seeing his money diminishing, placed Goriot on the floor where the poor lived. Many people stayed in this boarding house. Some of these are: Eugen de Rastignac (who was the closest to Goriot in the hotel), Votrin, Poirette, Madame Couture and Victoria. Rastignac is a young man who left his family and came to Paris to study. He lived with the desire to be rich and dreamy. Votrin was the cruel prisoner in the hotel. Madame Mishon is the oldest customer in the hotel. Victoria was a young girl who lost her mother and was not accepted by her father. Everyone at the pension gave special respect to Goriot. But later they began to talk unfavorable for him. Rastignac himself was also thinking of things that were wrong with Corioli. The reason was that Goriot had a secret meeting with her daughters. Neighbors thought that these daughters were Goriot beloved girlfriends. Delphine, on the other hand, came to her father

and said her husband had given her a condition for divorce. Goriot, in turn, faced a serious illness that could not endure her daughters' troubles. Eugen was beside Goriot and served him. Goriot told Eugen that he wanted to see his daughter before the upcoming death. Eugen also conveyed Goriot's request to his daughters. Goriot was already on the verge of death. Seeing all this, Rastignac went to Anastasia's house. Eugen, who spoke to her gently, could not bring Anastasia to his father. The reason was that Anastasia's husband did not allow her to leave home alone. Seeing that the events were not satisfactory, Eugen went to another daughter, Delphine. But she also said she would not visit Goriot by saying she would be afraid seeing him very ill. She complained about her life. He did everything for his daughters in this life, but they even did not want to see their father for the last time. At the end, Anastasia came and apologized to his father by taking Goriot's hand. But Goriot could not feel it. He had already died [1].

In his novel, Balzac shows the life of the Parisians in the 1820s, the class distinction between French society, and the deep divide between the sub-layer and the nobility. The detailed description of the Vauquer mansion demonstrates the environment in which poor people stay, while the magnificent houses where Rastignac goes are also introduced. The author tells the story of a father who breaks down the family relations in the society through Goriot, who cannot see the necessary interest and love from his daughters, and who, with this sadness, also faces with a dramatic death. The fact that Rastignac, who came to Paris to do legal education, and the Father Goriot's slowness towards poverty, are the two basic elements of the novel. Throughout the story, the author draws the attention of the reader to the power of the money that is shaped around human relations [4]. While the events in the Vauquer are evolving around Goriot and Rastignac, second-degree incidents also develop around the Goriot's daughters and Madame Beauseant. Father Goriot is not only a formation novel that incorporates realistic elements but also a philosophical novel with the hero's dramatic story. Father Goriot is a novel which has several subjects intertwining between the drama of Goriot, the ascent of Rastignac, the unhappy life of the girls of Goriot and the history of Vautrin. At the same time, it is the story of a young provincial who came to Paris to study law and the drama of a father who does not know how to control the love he gives to his two children. Balzac expresses that this drama is neither a fiction nor a novel, it is quite a realistic picture and an objective vision of Parisian society of the nineteenth century. He paints (like a painter) the life of the different social classes of Parisian society and more particularly that of the bourgeoisie in the 19th century [3]. He presents Goriot as a father who could rarely exist in real life. His excessive passion towards his two daughters pushes him more and more

towards economic bankruptcy and the loss of his reason. Thanks to Father Goriot, Balzac shows us the two faces of Parisian society: the wealth and poverty. Since money is considered to be the most important means in society, the author draws the reader's attention to the power of the money around which the whole story unfolds. Since people are deserved according to their status in Paris, human relationships rely on interest and appearance. At the end of the story, we see a poor father who first lost his fortune and his daughters then his life but he left a spiritual son who will avenge him from Paris. As the novel has no chapter, the story becomes a bit heavy and stifling for the reader. Similarly, at the beginning of the novel, the narrative becomes dark by long and infinite descriptions and then the reader sees his true form and is passionate about Parisian intrigues. [4]. Thanks to Father Goriot, the reader makes a dramatic journey through the bourgeoisie and the Parisian society of the Restoration, where suffering, misfortune, hypocrisy and ingratitude dominate.

Literature:

1. Balzak O., "Qorio ata". Qanun nəşriyyatı, Bakı – 2014;
2. Akemark E., (2012) Deux Pères, Leurs filles et l'argent, L'importance de l'argent dans deux romans de Balzac, Linkopings Universitet;
3. Ganallo, Luis Obdulia Maria, Une approche Narratologique et psychanalytique du Père Goriot de Balzac, Universidad de A.Coruna. www.raco.cat/index.php/UllCritic/article/;
4. Yagli A., "Le Drame Familial et Social dans le Pere Goriot de Balzac".

L.Əhmədova

O.Balzakın "Qorio ata" əsərinin ideya-tərbiyəvi əhəmiyyəti

Xülasə

Öz dünyaca məşhur "Qorio ata" romanında Balzak Paris cəmiyyətinin, daha dəqiqi, XIX əsr Paris burjuaziyasının kəskin və iti boyalarla təsvirini verir. Balzak həmin cəmiyyət üçün sürreal hesab oluna biləcək bir ata obrazı yaradır. Qorio atanın qızlarına, ailəsinə qarşı bəslədiyi dərin və hədsiz sevgi onu arzuolunmaz əməllərə sövq edir və bu xeyirxah insanı müflisləşməyə qədər aparır. "Qorio ata" romanı ilə Balzak bizə Paris cəmiyyətinin iki simasını: varlı və kasıb cəmiyyəti təqdim edir. O, oxucunun diqqətini pulun hökmranlıq elədiyi naqis bir cəmiyyət tipi üzərinə çəkir. O dönmənin Parisində insanlar nüfuz və ad-sanlarına görə hörmət görürdülər və sosial status olduqca mühüm idi. Romanın sonunda biz hər şeyini –qızları da

daxil olmaqla- ümitsizcəsinə itirən və əzablar içində ölən qayğıkeş bir ata obrazı görürük. Baxmayaraq ki, romanın başlanğıc qismi və ümumi üslubu bir az ağır və çətin oxunaqlı hesab olunur, ümumilikdə, romanda oxucu Paris cəmiyyətinin qaranlıq tərəflərinə səyahət edir. Sosial, ideoloji və əxlaqi dəyərlərin pul əsas alınaraq ölçüldüyü bu cəmiyyətə sadəcə əzab, uğursuzluq, riyakarlıq və şöhrətpərəstlik hökmranlıq edir.

Л Ахмедова

**Идея образовательного значения произведения
Бальзака "Отец Горио"**

Резюме

В своем всемирно известном романе «Отец Горио» Бальзак рисует (как живописец) жизнь различных социальных классов парижского общества и, в частности, буржуазии в XIX веке. Он представляет Горио как отца, который редко может существовать в реальной жизни. Его чрезмерная страсть к его двум дочерям все больше подталкивает его к экономическому банкротству и потере его разума. Благодаря отцу Горио, Бальзак показывает нам два лица парижского общества: богатство и бедность. Поскольку деньги считаются наиболее важными средствами в обществе, автор обращает внимание читателя на силу денег, вокруг которых разворачивается вся история. Поскольку люди заслуживают по своему статусу в Париже, человеческие отношения зависят от интереса и внешнего вида. В конце рассказа мы видим бедного отца, который сначала потерял свое состояние и своих дочерей, чем его жизнь, но он оставил духовного сына, который отомстит за него из Парижа. Поскольку в романе нет главы, история становится немного тяжелой и душной для читателя. Точно так же в начале романа повествование становится темным от длинных и бесконечных описаний, а затем читатель видит свою истинную форму и страстно относится к парижским интригам. Благодаря отцу Горио читатель совершает драматическое путешествие через буржуазию и парижское общество Реставрации, где доминируют страдания, несчастье, лицемерие и неблагодарность.

Rəyçi: Fəridə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏTANƏT ŞAHALİYEV
M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
matanat.sahaliyev.63@bk.ru

SƏRRAH YARADICILIĞINDA OYANIŞ DUYĞUSU

Açar szöhlər: Fəlsəfi düşüncə, oyanış, dünyaya çağırış, həqiqətin dili, poetika

Key words: philosophical thought , awakening, challenge to the world, truth language, poetics.

Ключевые слова: философская мысль, пробуждение, вызов миру, язык истины, поэтика

Sərrafın yaradıcılığında sevən aşiqin təmiz hisslərinin tərənnümü, aşiq-məşuq münasibətləri, yar yolunda cəvakeş olmaq, gözəli görən Kəbəni hətta cənnəti belə tərk etmək fikri incə məqamlarla açıqlanır, sözün gözəlliyi poetik duyğularla ifadə olunur. Onun sözdən məharətlə istifadə etmək bacarığını vurğulayan M.İbrahimov yazırdı: "Sərraf oxucu ürəyinə təsir göstərə bilir ki, onda dərin fikir var, hissiyatı gözəl və coşqundur. Məhz bu səbəbdən sözlərdən mirvari kimi bir-birinin ardınca düzə bilir" (1:658). Sərraf təkcə gözəllik aşiqi deyil, o həm də tərəqqipərvər, dövrünün ictimai ziddiyyətlərindən baş açmağa çalışan, daxili-xarici münaqişələri fəlsəfi düşüncələrlə əsaslı şəkildə təhlil edən, dini ehkamlara qarşı qəzəbini açıq şəkildə bildirməyi bacaran, geriliyə, cəhalətə qarşı mübarizə aparan, yaşadığı mühitin ağrı-acısını şeirlərində yaşadan şairlərdəndir. i. Qəribli yazır: "Sərrafın təsvirində bunlar hələ hamısı deyil, ən böyük dərd məmləkətdəki dərə-bəylikdir"(2:29)..

Cəmiyyətin yaralarından yazmaq, cəhalətə qarşı çıxmaq , insanları ayılmağa çalışmaq ruhunun güclü olması Sərraf şeirlərin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Mövcud ictimai quruluşdan narazılıq baxımından şairin xalq arasında əks-səda doğuran ictimai məzmunlu şeirlərdən biri də "Dur Vəqti-Səhərdir" misraları ilə başlanan müstəzadıdır. Azad dünyaya çağırış, ədalətsizliyin məhv olacağı və yerində ədalətli bir dünyanın bərpa olunacağına yeni bir səhərin açılmasına inam şeirin əsas qayəsinin təşkil edir. Şeirə münasibət bildirən M.İbrahimov yazırdı: "Şeirin əsas hədəfi və məzmunu o dövrdə müsəlman ölkələrinin hamısı üçün bir bəla olan geriliyi qırmaqlamaqdır, bu geriliyi aradan qaldırma çağırışıdır" (3:19).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə kimi milli mənsubiyyətinə görə eyniləşdirilən "İslam Milləti" ifadəsi ictimai fikrə təsirsiz keçməmişdir. Təbii ki, bu anlayış təkcə Cənubda deyil, Şimalda istər ədəbiyyatda, istərsə də dövrü mətbuatda da özünü göstərirdi. Şairin "Dur Vəqti-Səhərdir" şeiri İranın

ictimai həyatına əsaslı təsir etmiş, insanlarda azadlığa çağırış hissini gücləndirmişdir. İslam Qəriblinin fikrinə görə "Məşrutə ədəbiyyatının monifesti bəyannaməsi və proloqu adlanan" bu şeirdə şairin qəzəbi tükənməzdir.

Sərrafın şeirindəki çağırış hissi M.Ə.Sabirdə də qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Hər iki şair köhnə, ədalətsiz quruluşu pisləyir, həyat tərz, əxlaqi davranışları, mövcud cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərin yox olub getməsinə şərait yaradan işbazları tənqid edir, xalqın düşdüyü vəziyyətə acı-acı gülür, çıxış yolunu xalqın maariflənməsində görürdülər.

Ey milləti-islam, oyan, Vəqti-səhərdir!
Gör bir nə xəbərdir!
Bəsdir, bu qədər yatma, çürürsən, nə xəbərdir,
Dur, Vəqti-səhərdir! (4:35).

M.Ə. Sabir:

Derlər, İran günbəgündən xar olur, əlbəttə ki,
Səhhətin hifz etməyən بیمار olur, əlbəttə ki,
Bir diyarın ki, olur əyani yeksər cibdüst,
Zilli-Sultan çağrılır, sərdar olur, əlbəttə ki. (5:271).

Məmləkətin "viran" olmasını istəyən işbazlara Sərraf hayqırtısı güclü idi. O, vətən övladının ayılmasını, hərəkətə gəlməsini, ətalətdən qurtulub yeni cəmiyyət qurulmasını istəyirdi. Əslində şair üçün "ayılmaq" insanlığın dərddən, qəmdən qurtulub işıqlı yola çıxması demək idi.

Gün oldu günorta hamı yatmışlar oyandı,
Öz eybini qandı,
Sən yat, qoy olar dursun, Çünki bəşərdir.
Dur, Vəqti-səhərdir! (6:35).

M.Ə.Sabir millətin düşdüyü vəziyyətə bir tərəfdən acıyorsa, digər tərəfdən qəflətdə olmağı onu heyrləndirirdi. Məhz buna görə də, M.Ə.Sabir yatanları "ayılmamağa" çağırırdı:

Açdın gözünü rəncu məşəqqət görəcəksən,
Millətdə qəm, ümmətdə küdurət görəcəksən,
Qıldıqca nəzər millətə, heyrat görəcəksən,
Çək başına yorğanını, nikbətdən ayılma! (7:18).

Hər iki şairin çağırışı təkcə yoxsullara zülm edən hakimlərin qanunlarına, zülmə boyun əyən xalqın övladlarına. qanunsuzluqlara qarşı deyil,

bütün dünyaya, azadlıq hissini boğan cəmiyyətə yönəlmişdir Sərrafa görə, insanların öz məqsədlərinə çatmaq üçün mübarizə, qeyrət əsas vasitə sayılmalıdır.

Bidərdliyi başlama, axtarma həmniyyət,
lazım deyil qeyrət, qeyrət dediyin başa bəla.
Cana xətdir, Dur Vəqti-səhərdir! (8:35).

İctimai zülmə tənqidi münasibət M.Ə.Sabirdə daha kəskin qoyulur. Şair öz fikirlərini həqiqətin dili ilə açıq şəkildə deməkdən çəkinməmiş, cəmiyyətin "xəstə" cəhətlərini, yaralarını, mütləqiyyətin ikibaşlı siyasətini pisləmiş, vətən övladına "qeyrətsizlik" deyib, nadanlar əlində insanları qoyan zalımlara qarşı fikrini söyləməkdən qorxmamışdır.

Qeyrət edib çalışdın, düşdün qabağa, millət!
İndi bir az dincəl, baş qoy yatağa millət! (9:195).

Hər iki şair millətin heysiyyətinin ayaqlanmasına dözmür. İnsanları oyanışa səsləyən Sərraf "yatmağı" ölümə bərabər tutursa:

Yatmaq belə olmaz, bu ölümdən də betərdir
Dur, Vəqti-səhərdir! (10:35).

M.Ə.Sabir isə məsələni daha kəskin qoyur:
Bizcə xətdir uyumaq,
Böylə məzağa, millət! (11:195).

Zülm, pislik heç zaman əvəzsiz qalmır. Ədalətsizliyin, məzluma zülm edənin cəzasını alacağına Qurani-Kərim "Ali-İmran" surəsinin 21-ci ayəsi buna açıq-aydın işarədir. Ayədə yazılır: "İnsanları ədalətə çağıranların canına qəsd edənlərə şiddətli əzab verəcəyini xəbər verir". (12:144).

Bütün bunlar millətini sevən bir şair kimi Sərrafı düşündürməyə bilməzdi. Təbii ki, mübarizlik mətləqiyyətə, mövcud cəmiyyətə barışmazlıq ruhu "Neylim" rədifli qəzəlinə daha qabarıq özünü göstərir. Doğrudur, qəzəlin ilk mətlə beyti şəxsi kədərdən doğan yaralı aşiqin keçirdiyi hiss və duyğuları izhar edirsə, sonrakı beytlərdə şəxsi kədər ümumi kədərlə əvəz olunur, şeirin məzmununu dəyişir. Həqiqi. xalqını düşünən şair kimi cəmiyyətdəki hərcmərclik, xalqın düçar olduğu haqsızlıqlar aşağıdakı misralarla ifadə olunur:

Bu cəmiyyətlə dünyanı - pərişan etməyim, neylim?

Bu başsız məmləkətdə qanmaq qah etməyim. neylim? (13:172).

İctimai eyibləri açıb göstərmək, mövcud cəmiyyətdəki nöqsanları oxucuya çatdırmaq, mübarizəni necə davam etdirmək yolları Sərraf şeirinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Vətən, millət dərdi onun mərsiyələrinin də ruhuna hopmuşdur. Mərsiyə ədəbiyyatında da özünəməxsus söz çəkisi olan

Sərraf poetik sənətkarlığına görə seçilir. Mərsiyələrinin mövzusu əhatəli və genişdir:

Birinci halda Kərbəla şəhadəti, onun məqsədini dünyaya çatdırmaq, edilən zülm, xalqın oyanışı məsələsinin önə çəkilməsi, ikinci halda Kərbəla hadisəsi zamanı İmam Hüseynin və yetmiş bir nəfərin şəhadəti zamanı qadınların, xüsusən Həzrəti Zeynəb, Həzrəti Kübranın zülmə qarşı mətanətlə dayanması və şairin Əhli-beytə olan sonsuz məhəbbətini nümayiş etdirməsidir.

Sərrafın müasirlərindən, xüsusilə, Qumru, Dəxil, Racidən fərqləndirən dilinin sadəliyi, sözlərindəki yanğının güclü olması forma və məzmununda yenilik etməsidir. Məhz bu səbəbdəndir ki, onun mərsiyələri xalq arasında sevilərək oxunur:

Bu diyari-Kərbəla, bu sən, xudahafız Hüseyn,
Karivan yollandı Şamə, mən xudahafız Hüseyn, (14:111).

Sərraf hadisələri örtülü şəkildə yox, olduğu kimi ürəkyandırان şəkildə təsvir edir. Bu zaman faciə əzəməti böyüklüyü ilə insanın əxlaqi-mənəvi simasını təmizləmiş olur. Şairə görə, yetmiş iki nəfərin şahadəti şəhadəti aşiqlik yolunu tutması, etiqada bağlılığın böyüklüyündədir. Maddi aləmlə təmas, insan vücudunun həqiqət axtarması, varlığa qarşı ürfani eşq ruhun təmizlənməsidir. Sərrafın mərsiyələrində Kərbəla faciəsi zamanı yetmiş iki nəfərin "ölümsüzlüyün" mənəvi paklıq kimi insanlara aşılmalı olur. Əl-Maidə surəsinin 54 ayəsində oxuyuruq: "Allah yolunda vuruşar. Bu Allahın lütfüdür, onu istədiyinə verər"(15:185).

Xalqa bağlı olan sənətkar qəzəllərində olduğu kimi, mərsiyələrində də insani - ürfani eşq, təmiz, bəşəri hisslər poetik ifadəsini tapmış, zülmü, ədalətsizliyi əsərlərində ifşa etmiş din və əqidə yolunda fədakarcasına vuruşmağı müqəddəs amal saymışdır. Bu xüsusiyyət onun Həzrəti-Hüseyn və tərəfdarlarına həsr etdiyi mərsiyəsində daha açıq-aydın görünür:

Əhdü peyman eyləmişdi Həzrəti-canan ilən,
Başü can versin Minaye-həqdə başü can ilən,
Qanə qəltan oldu yetmiş bir nəfər qurban ilən,
Təzələndi - Kərbəla dəştində ol əhdi-qədim. (16:64).

İnsani duyğuların bədii ifadəsi olan bu mərsiyələrin hər misrası qəm, kədərlə yoğrulmuş, göz yaşı ilə yazılmışdısa da, lakin sözlərin mayasında fəlsəfi düşüncə, ləyaqət və mənəviyyət meylləri çox güclü əks olunmuşdur. Mərsiyələrində intiqam alma, düşmən qarşısında acizlik göstərməyib

vuruşmağı, hətta ölməyi belə ləyaqət və şərəf kimi yüksək tutan şairin yetmiş bir nəfərə və İmam Hüseynə məhəbbəti sonsuzdur.

Onun istər növhələri, istər də sinəzənlərinə diqqət etdikdə təsdiqlənir ki, hadisələrə yanaşma tərzinə görə seçilir. Mərsiyələrində insana ayıq və cəsarətli olmaq fikrini aşılamaq, canı-dildən həqiqət axtarmaq, azadlıq təşnəsini insanlara başa salmaq istəyi onu müasirlərindən fərqləndirmiş, yaradıcılığı örnək olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Mirzə İbrahimov əsərləri X cildə IX cild B. Yazıcı
2. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqlər (IV kitab) B."Ulu, 2017
3. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası III cildə, II cild B.Elm, 1993
4. M.Ə. Sabir Hophopnamə, Azərnəşr, B.1960
5. Doktor Cavad Heyət. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. B. 1993
6. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev) B. "Çıraq" 2004,
7. Dahilərin göz yaşı (Mərsiyələr, növhələr, sinəzənlər) B. Elm, 1990

M. Shahaliyeva

Sense of awakening in the creation of SARRAH

Summary

In the creation of Sarrah the expression of clean feelings of the lover, amorous relationships, to be in caring for lover, after seeing the beautiful woman his idea to leave the Kaba even the Paradise is explained with subtle nuances, and the beauty of word is expressed with poetics feelings. Emphasizing his ability to use words skilfully M.Ibrahimov wrote: Sarrah can affect the heart of his readert that, he has a deep thought, his sense is nice and exciting. "Therefore, he can form it like a pearl to one another" (1:658). Sarrah is not only beauty lover but also progressive, trying to overcome the social contradictions of the era, reasonably analyzing domestic-foreing conflicts with philosophical thoughts, he was able to openly express his anger to the religious beliefs fighting against the ignorance, was of those poets who lived the pain of the environment he lived in his poems . Writing from the wounds of society, oppose ignorance, his strong soul to wake the people were the main features of Sarrah poems.

М.Шахалиева

Чувство пробуждения в создании САРА

Резюме

В творении Сарры выражение чистых чувств любовника, любовных отношений, заботливости к любовнику, увидев прекрасную женщину, его идея покинуть Кабу даже в Рай объясняется тонкими нюансами, а красота слова выраженные поэтикой чувства. Подчеркивая свою способность умело использовать слова, М. Ибрагимов писал: «Сарра может поразить сердце своего читателя: у него глубокая мысль, его чувство приятное и захватывающее. «Поэтому он может образовать это как жемчужину друг для друга» (1: 658). Сарра не только любитель красоты, но и прогрессивный, пытаюсь преодолеть социальные противоречия эпохи, разумно анализируя конфликты внутри семьи с философскими мыслями, он был в состоянии открыто выразить свой гнев религиозным верованиям, борющимся против невежества, тех, кто поэты, которые жили болью окружающей среды, он жил в своих стихах. Писать из ран общества, противостоять невежеству, его сильная душа, чтобы разбудить людей, были основными чертами стихов Сарры.

Rəyçi: Qəzənfər Kazımov

Filologiya elmləri doktoru, professor

ƏSMƏR ƏKPƏROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
esmirmirzeyeva@yahoo.com

**MARGARET ETVUDUN “QULLUQÇUNUN HEKAYƏSİ”
ROMANINDA GENDER BƏRABƏRSİZLİYİ VƏ QADIN AZADLIĞI
PROBLEMI**

Açar sözlər: Marqaret Etvud, feminizm, gender, qadın azadlığı problemi

Ключевые слова: Маргарет Этвуд, феминизм, гендер, проблема
свободы женщин

Key words: Margaret Atwood, feminism, gender, problem of women's
freedom

Müasir Kanada nəsrinin aparıcı simalarından biri, Nobel mükafatı laureatı Marqaret Etvudun (Margaret Atwood) yaradıcılığı keçən əsrin sonlarından başlayaraq Qərb ədəbiyyatşünaslığında tədqiqat sahəsinə çevrilmiş, xüsusilə, feminist ədəbiyyatının əhatə dairəsində öyrənilmişdir. Yazıcının yaradıcılığı böyük mənada feminizmin ideyaları ilə bu və ya digər şəkildə bağlıdır. Qadının cəmiyyətdə yeri, qadın və onun taleyi, qadın azadlığı, qadın şəxsiyyəti və kimlik kimi problemlər M.Etvud yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. “Canadian Feminist Literary Criticism and Theory in the “Second Wave” əsərində Kanada feminist ədəbiyyatı və feminist tənqidindən yazan J.Deveryuks “İkinci dalğa” Kanada ədəbiyyatında sosial ədalət və gender bərabərliyindən söz açarkən M.Etvud yaradıcılığına diqqət yetirir və yazıcını Kanada ədəbiyyatında feminist ideyalarının ən layiqli nümayəndəsi kimi dəyərləndirir [12].

Kanada feminist ədəbiyyatında müstəsna rolu olan M.Etvud yaradıcılığı öz ölkəsində olduğu kimi Qərb ədəbi prosesinin əhatə dairəsində də öyrənilir, əsərləri ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif istiqamətlərindən dəyərləndirilir. Keçən əsrin sonlarında Amerika, Avstriya və Kanada ədəbi tənqidçiləri K.V.Spenkeren və J.G.Kastronun M.Etvudun yaradıcılığını hərtərəfli işıqlandıran “Margaret Atwood: Vision and Forms” kitabı yazıcının yaradıcılığının öyrənilməsi yolunda ən layiqli tədqiqat işi hesab edilir. Kitabda yazıcının feminist görüşləri təhlilə çəkilir, yaradıcılığında müstəsna rol oynayan “Qulluqçunun hekayəsi” romanına sosial, siyasi, əxlaqi dəyərlər baxımından münasibət bildirilir [13].

M.Etvud yaradıcılığını öyrənən maraqlı tədqiqatlardan biri də H.S.Makfersonun “The Cambridge Introduction to Margaret Atwood” kitabıdır. H.S.Makferson yazıcının həyat və yaradıcılığını Kanada feminist ədəbiyyatı kontekstində təhlilə çəkir, “Yeməli qadın” (“The Edible Woman”) , “Qulluqçunun hekayəsi” (“The Handmaid's Tale”), “Daşqın ili” (“The Year

of the Flood”) romanlarında feminist ideyaların inikası xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirir[10].

Yazıçının ədəbi portretini – bioqrafiyasını yazan R.Salivanın təbiri ilə desək “Kanada mədəni ikonası”, “təqlid üçün feminist model”[14;19] olan M.Etvud ölkəsinin mədəni həyatında istisna rol oynayan, ictimai həyata təsir edə biləcək yazıçılardandır. Onun bioqrafiyasında məhz bu özəlliyi görən R.Salivani yazıçının bədii portretində onun mürəkkəb və birmənalı olmayan xüsusiyyətini – gerçəkliyi bütün çılpalığı ilə təsvir etmək bacarığını qeyd edir, qlobal problemlərlə qarşılaşan, kimliyi uğrunda “döyüşən” qadından söz açdığını deyir.

M.Etvudun yaradıcılığını tədqiq edən amerikalı ədəbiyyatşünas H.Blum yazıçının ədəbi fəaliyyəti ilə bağlı “Margaret Atwood”[4] və “Margaret Atwood’s The Handmaid’s Tale” əsərlərində kanadalı nasiri dövrünün ən maraqlı yazıçısı kimi dəyərləndirir [5]. “Qulluqçunun hekayəsi” romanını təhlil edən H.Blum qadın problemini kəskin şəkildə qaldıran nasirin yaradıcılığına aydınlıq gətirir, qadın azadlığını məhdudlaşdıran sosial, siyasi, iqtisadi şərtlərdən söz açan “Qulluqçunun hekayəsi” romanını feminist tənqidin problemləri ilə öyrənir.

Göründüyü kimi M.Etvudun yaradıcılığını şərtləndirən başlıca amillərdən biri onun feminist görüşləri və bu ideyaların əsərlərində inikasıdır. Yazıçı ilk “Yeməli qadın”(“The Edible Woman”, 1969) romanından “Səthi” (“Surfacing”, 1972), “Ledi Orakul” (“Lady Oracle”, 1976), “İnsandan əvvəl həyat” (“Life Before Man”, 1979), “Bədən xəsarəti” (“Bodily Harm”, 1981), “Qulluqçunun hekayəsi” (“The Handmaid’s Tale”, 1985), Pişiyin gözü” (“Cat’s Eye”, 1988), “Kor qatil” (“The Blind Assassin”, 2000), “Penelopiada” (“The Penelopiad”, 2005) , “Çılğın Addam trilogiyası” (“The Madd Addam Trilogy, 2003-2013) romanlarına qədər feminist ideyalarına sadıq qalmış, qadının cəmiyyətdə yeri və toplumda mövqeyi, qadın azadlığı və kimliyi mövzularından yazmışdır. M.Etvud yaradıcılığında öyrənen bir çox tənqidçilərin də qeyd etdiyi kimi “Qulluqçunun hekayəsi” romanı yazıçının feminist ideyalarını əks etdirən ən uğurlu əsəri sırasında yer alır [6;16]. Əsərin təkrarsız özəlliyini vurğulayan M.Makarti yazır: “Qulluqçunun hekayəsi”nin yeni dünyası – qadın dünyasıdır. Düzdür, bu qadın dünyası olsa da, onu kişilər nəzarətdə saxlayır və idarə edir. Onun daxili dünyası əcaibdir, qadın əhalisi siniflərə bölünür və məişət funksiyalarına əsaslanır. Hər bir sinif ona ayrılmış rəngdə geyinir” [11].

Kişilərin idarə etdiyi qadın dünyası yazıçının qələmində antiutopiya elementlərinin təsvirində dəhşətli mənzərə alır. Yazıçı sanki utopik qadın cəmiyyəti arzulayan qadınlara antiutopiyanın baş tutacağı halda onları gözləyən dəhşətli hadisələrdən xəbərdar edir, avtoritar-totalitar cəmiyyətdə qadına qarşı təzyiqlərin misli görünməmiş şəklini çəkir. Özünüqoruma mexanizminin itdiyi bir cəmiyyətdə qadına qarşı təzyiqin “ağlasığmaz” təcavüzünü təsvir

edən yazıçı mənəvi-etik dəyərlərin itdiyi, sosial və siyasi xaosun mövcud olduğu dünyada bəşər nəslinin qarşılaşacağı problemlərin dəhşətindən söz açır. Bunun üçün yazıçı dünyanın siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial həyatının radikal şəkildə dəyişimindən sonrakı vəziyyətini təsvir edir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında xristian fundamentalistlərinin özlərinin təbiri ilə deyilsə, “ənənəvi dəyərləri yenidən bərpa edib, stabillik yaratmaq”[3] məqsədi ilə prezidenti və konqresin bütün üzvlərini öldürdükdən sonra dövlətin başına keçirlər. Əhti Ətiqə istinad edən dini radikallar müqəddəs kitabı əsas gətirərək o dövrün patriarxal cəmiyyətini qurur, ölkəni qədim dövrün adət-ənənələrinə uyğun idarə edirlər. Yeni yaranan cəmiyyət totalitar sistemin bariz nümunəsidir. Onun izləmə aparatı başqa cür düşünən insanları edam edir, cəmiyyəti qorxu altında saxlayır, sistemə qarşı çıxan hər bir kəsə cəza tətbiq edir.

Ekoloji problemlər ucbatından xəstə düşən insanlar, o cümlədən hakimiyyət üzvləri sonsuzluq xəstəliyinə düşər olur, nəslə davam etdirə bilmir. Bundan ötrü xüsusi missiyalı qadınlar yaradılır və onlar yüksək çinli məmurlar üçün surroqat ana rolunda çıxış edirlər. Qulluqçu statusları bu qadınların etiraz edə bilməməsinə səbəb olur, onlara qarşı edilən təcavüz çox vaxt ev sahibinin həyat yoldaşının qarşısında baş verirdi.

Qalaad respublikasında baş verən hadisələr İncildə adı çəkilən yerlə bağlı allüziyadır. İncil süjetindən məlumdur ki, məhz belə bir yer uzun illər yəhudilər, assuriyalılar, yunanlar və makedoniyalılar tərəfindən işğala məruz qalmışdır. Qədim torpaqda baş verən hadisələr Qalaad respublikası adı altında cərəyan edir və keçmiş şəklini dəyişərək eybəcər formada yenidən Amerika Birləşmiş Ştatlarında baş verir. Əsərin baş qəhrəmanı Offred adlı qulluqçu keçmiş həyatını xatırlayır, düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti nəql edir, hakimiyyətə gələn yeni qüvvələrin törətdiyi cinayətlərdən söz açır.

Əhti Ətiqin ənənələrini zor gücünə bərpa edən hakimiyyət qüvvələri nəsilartırma qanununu zor gücünə tətbiq edir, qadına qarşı təcavüzü həyatı qanunauyğunluq kimi təbliğ edir. Əsərdə qadına qarşı ən təhqiredici hadisələrə qanuni don geyindirilir və baş verənləri ənənəvi dini qaydalarla əsaslandırırırlar.

Əsərin baş qəhrəmanı qulluqçu Offredin adı məxsus olduğu başçının adına “of” sözünün artırılması ilə yaranmışdır. Onun kimi digər qulluqçuların da adları yoxdur, onlar da yeni Qalaad cəmiyyətinə düşən kimi başçının mülkiyyətinə çevrilir və hər bir qadın ağasının adı ilə adlandırılır. Kimliyini itirən bu qadınlar bir-biriləri ilə səssiz “danışır”, işarələrlə varlıqlarını sübut etməyə çalışırlar: “ Biz demək olar ki, səssiz pıçıldağa öyrənmişdik. Xalalar üzvlərini çevirən kimi biz sanki boşluğu dəlib keçən tərzdə bir-birimizin əllərinə toxunurduq. Biz fikirləri dodaq hərəkətindən

anlayırdıq: boynumuzu balışdan qaldıranda bir-birimizin dodaqlarına baxırdıq. Beləcə, biz, çarpayından çarpayıya xəbərlər ötürürdük”[3;2].

Qulluqçuların həyatı onlara ayrılan cədvələ uyğun davam edir. Müəyyən cədvəllər üzrə hərəkət edən qulluqçuları ona riayət etməyəndə cəzalandırır, itaət etməyəni isə həyatdan məhrum edirlər. Fred adlı komandorun qulluqçusu Offred, Glenə məxsus qulluqçu isə Ofglen adını daşıyır. Qulluqçu sinfinə aid olan Qalaad cəmiyyətindəki qadınlar sosial pillələrdə ən sonuncu pillədə qərar tuturlar. Maraqlıdır ki, yuxarı təbəqəyə aid olan qadınlar belə, patriarxal cəmiyyətin kişilərindən pilləcə aşağıda yerləşirlər. Bununla belə, bu cəmiyyətin ən aşağı pilləsi qulluqçu qadınlar hesab edilir. Onlar yuxarı təbəqənin qadınları üçün uşaq doğur, onların sonsuzluğunu ört-basdır edirlər. Qulluqçunun üç aya yaxın bir müddətdə uşaq doğa bilməməsi təsdiqləndiyi halda onu digər ağaya təhvil verir, elə bununla bağlı adı dəyişdirilir, yeni ağasının adıyla çağırılırdı. Uşağın dünyaya sağlam gəlməsi şərt idi və bu halda o, başqa bir ağanı “ata” etmək üçün vəzifə borcunu yerinə yetirməli idi.

Qulluqçuların geyimləri də fərqli idi və onların başlarına taxılan papaqlar – “ağ qanadlar” elə tikilirdi ki, kənara baxa bilmir, üzlərini hər kəsdən gizlədirdi. Fərqli geyim, alt paltarı, kosmetika ən böyük “günah” sayılır, ondan istifadə edənlə “günahkar” damğası vurulurdu.

Bundan başqa Qalaad cəmiyyətində qulluqçulara təlim keçən Xalalar, ev işlərini yerinə yetirən Marfalar, nikahda ola bilən qadınlar, qədim sənəti olan İezavellər də yaşayır, hər biri də öz funksiyasını yerinə yetirirdi. İezavellər nə vaxtsa müəllim və hüquqşünas olmuş, lakin koloniyaya düşməmək üçün onlara ayrılan işi icra etməyə razılıq vermişlər. Qalaad cəmiyyətində “bəxti gətirmişlər” – ağaların həyat yoldaşı olan qadınlar digər qadınlardan fərqlənsə də, kişilərin yanında hüquqsuz məxluqlar idi.

Qalaad respublikasında iki qadın sinfi də mövcud idi ki, onlar yalnız yuxarı təbəqənin insanları arasında körpü rolunu oynayır. Xalalar və Mələklər adı altında işləri icra edən bu qadınlar itaət altında saxlanılan qadınlara nəzarət edirdi. Xalalar qulluqçulara evdə və küçədə davranış qaydalarını izah etməli və bütün normaların mükəmməl şəkildə yerinə yetirilməsini təmin etməliyidilər. Mələklər təxminən eyni funksiyanı yerinə yetirir, lakin fərq onda idi ki, Mələklər dövlət səviyyəsində müəyyən qaydalara əməl olunmasına cavabdehlik daşıyırdılar.

Adlarını itirən qulluqçular haqqında danışanda “onlar” ifadəsi işlənir, “dəqiqləşmə aparılanda isə məxsus olduğu başçının adı çəkilirdi” - [2;9] deyən Y.Jarkova kanadalı yazıçının əsərində qəhrəmanın adının olmamasını əsərin bədii xüsusiyyəti kimi dəyərləndirir və bu ideyanın romanın vacib xüsusiyyəti kimi vurğulayır. Əsərin bədii detallı kimi çıxış edən ad problemi

Offred və onun kimi digər qadınların itirilmiş kimliyini vurğulayır, totalitar cəmiyyətdə yaşayan hüquqsuz qadınların düşdüyü durumu göstərir.

Qulluqçuların gündəlik həyatı onlara ayrılan cədvəldən kənara çıxmır, hərəkətləri məhdud çərçivədə davam edirdi. Standartlara uyğun həyat tərzini ciddi qaydada mühafizə olunur, ondan kənara çıxan qulluqçu isə cəzalandırılırdı. Qalaad respublikasında yaşayan qadınlar üzərində ciddi nəzarət onlara tətbiq olunan qadağalarla icra olunurdu.

Cəmiyyətin ən aşağı təbəqəsi sayılan qulluqçuları müəyyən etmək üçün onları döymə ilə işarələyir, beləliklə, kimlik vəsiqəsini üzərində təsdiqləyirdilər. Qulluqçuları digər qadınlardan fərqləndirən xüsusiyyət onların qırmızı rəngdə geyindiği don və ayaqqabılar idi.

Göründüyü kimi, qulluqçular canlı inkubator rolunu oynayır, ayda bir dəfə onlara tətbiq olunan təhqiredici “döllənmə” prosesinə məruz qalırdılar. Ağanın həyat yoldaşı bu prosesdə iştirak edir, dünyaya gələcək “uşağının” “döllənməsinə” şahidlik edirdi. Bu hadisədən sonra qulluqçu qadın uşağın sağlam doğulmasının arzusu ilə yaşayır, lakin uşaq dünyaya gələn kimi ondan alınıb ağasının həyat yoldaşına təhvil verilir. Qadınların başlarına gələn faciələrin ən dəhşətlisi isə bir neçə dəfədən sonra hamilə olmaması xəbərinin rəsmiləşməsi və həmin qulluqçunu “qadın deyil” damğası ilə koloniyaya yollanması hadisəsi idi. Bu qulluqçunun başına gələn ən qorxunc hadisə demək idi və çoxları fiziki işgəncələrə dözmür, intihar edir, ən yaxşı halda dəli olurdu. Koloniyada ən ağır fiziki işləri görən, qulluqçu statusuna düşməmək üçün qadınlar qorxunc cəmiyyətdə yaşamağı üstün tuturdular.

Qulluqçuların danışmaq və fikir bildirmək hüququ yox idi, əks təqdirdə onlar cəzalandırılır, döyülür, itaət etməyənlərin isə bir gözü çıxarılırdı. Bu hadisəyə də hüquqi don geyindirib “göz doğmaq üçün heç də lazım deyil”[3;37] deyirdilər. M.Etvudun təsvir etdiyi hadisələrə yanaşması da maraq doğurur: “Qulluqçular piramidada “qovulmuşlar” kastasına aiddirlər: yalnız doğa bildikləri üçün onlara dəyər verilir, sonsuzluğu üzə çıxdıqda ondan da məhrum olurdular. Lakin onlara sahib olmaq ən yüksək status demək idi. Bu bir növ çoxlu sayda qulları olan ağanı xatırlayırdı. Bu cəmiyyətin qaydaları puritan əxlaqına söykənirdi və elə bununla bağlı qadınların yerləşməsi hərəmxana sayılmırdı”[8]. Əsər mövcudluğunu, insani həyatını itirmiş qadınlardan bəhs edir. M.Etvud sanki oxucuya totalitar rejimdə yaşayan qadınların həyatı özünə məxsus deyil ideyasını çatdırmağa çalışır. Göründüyü kimi kimliyini itirən qadınların adları belə onlara məxsus deyil. Bu rejim insan haqlarını tanımır, özünün yazdığı, özünə sərf edən qanunlarla işləyir. Yazıçı bütün antiutopik əsərlərdə olduğu kimi, oxucunu gələcəkdə baş verə biləcək fəlakətlərdən xəbərdar edir, mənəvi dəyərlərin itdiyi cəmiyyətin sonunu göstərir. Elə bununla bağlı “Qulluqçunun hekayəsi” əsəri “utopik prinsiplərlə “hamıya bərabərlik”[7] şüarına söykənən

çoxluqların acı ironiyası, eyni zamanda sıxışdırılmış, qovulmuş məzlumların antiutopiyasıdır” [7].

Ədəbiyyat

- 1.Жаданов Ю.А. Гендерные аспекты творчества М. Этвуд / Ю.А. Жаданов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер.: Філологія. 2011. № 936, вып. 61, 249-253с.
- 2.Жаркова Е. П. Антиутопии М.Этвуд «Рассказ служанки» и «Трилогия безумного Адама» в контексте традиции и новейших тенденций в развитии жанра. Автореферат диссер. на соис. ученой степени канд. филолог. наук. Воронеж. 2017, 24с.
- 3.Atwood M. The Handmaid's Tale. Anchor Books, New York. 1998, 128p.
- 4.Bloom H. Margaret Atwood. Yale University. 2009, 204p.
- 5.Bloom H. Margaret Atwood's The Handmaid's Tale. Chelsea House Publications. 2001, 80p.
- 6.Deer G. The Handmaid's Tale: Dystopia and the Paradoxes of Power // Margaret Atwood's The Handmaid's Tale. Philadelphia: Chelsea House Publishers, 2001, 93-112p.
- 7.Danita J. Dodson // Studies in Contemporary Fiction. Vol. 38, issue 4. Washington, D.C. : Taylor and Francis Books, 1997. 96-104p.
- 8.Staels H. Margaret Atwood's The Handmaid's Tale: Resistance through Narrating Power // Margaret Atwood's The Handmaid's Tale. Philadelphia: Chelsea House Publishers, 2001. P. 113–126.
- 9.Margaret Atwood on How She Came to Write The Handmaid's Tale <https://lithub.com/margaret-atwood-on-how-she-came-to-write-the-handmaids-tale/>
- 10.Macpherson H. S.The Cambridge Introduction to Margaret Atwood. Cambridge University Press. 2010. 158p.
- 11.McCarthy Marym. The Handmaid's Tale // The NewYork Times. Feb. 9, 1986<https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/books/00/03/26/specials/mccarthy-atwood.html>
- 12.Sugars C. The Oxford Handbook of Canadian Literature //Canadian Feminist Literary Criticism and Theory in the “Second Wave”. Osford University Press. 2015. 845-863pp.
- 13.Spanckeren K.V., Castro J.G. Margaret Atwood: Vision and Forms. Southern Illionois University Press. 1988. 269p.
- 14.Sullivan R. The Red Shoes: Margaret Atwood Starting Out. Harper Collins Canada. 2012, 259p.

А.Акперова

**Гендерное неравенство и проблема свободы женщин
в романе Маргарет Этвуд «Рассказ служанки»**

Резюме

Творчество канадской писательницы Маргарет Этвуд составляет ведущую направленность феминисткой литературы. Писательница дважды удавалась Букеровской премии по литературе. Ее публицистика и художественное творчество посвящены проблемам женщин. В романах писательницы, принесших ей мировую известность, таких как, «Съедобная женщина», «Рассказ служанки», «Кошачий глаз», «Слепой убийца», «Трилогия безумного Аддама», рассказывается о гендерном неравенстве, женщине и обществе, женщине и ее месте в мире, ее свободе. В романе «Рассказ служанки» автор статьи затрагивает проблему гендерного неравенства и свободы женщин, говорит о подверженности женщин моральной и физической эксплуатации в антиутопическом обществе. Автор показывает своего рода предупреждение трагедий, с которыми может столкнуться человечество в случае реальности антиутопии.

A.Akperova

**Gender Inequality and the Problem of Women's Freedom
In Margaret Atwood's Novel "The Handmaid's Tale"**

Summary

Creativity of the Canadian writer Margaret Atwood is the leading trend of feminist literature. The writer twice won the Man Booker Prize in literature. Her journalism and artistic creativity are devoted to the problems of women. In the writer's novels, brought her world fame, such as, "The Edible Woman", "The Handmaid's Tale", "Cat's Eye", "The Blind Assassin", "The MaddAddam Trilogy" tells about gender inequality, woman and society, woman and her place in the world, her freedom.

In the novel "The Handmaid's Tale" the author of the article covers the problem of gender inequality and women's freedom, talks about women's exposure to moral and physical exploitation in a dystopian society. The author shows a kind of warning of the tragedies that humanity may face in the case of the reality of dystopia.

Rəyçi: Aynur Sabitova
Filologiya elmləri doktoru, professor

AYTƏN HÜSEYNOVA

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

ayten@mail.ru

OSKAR UAYLD NAĞILLARININ FƏRQLİ “DİLİ”

Açar sözlər: nağıl, arasında, daxil olmaq, görkəmli, obraz, nəinki, təkcə, səadət, qarğı, şahzadə, qaranquş.

Key words: tale, between, include, outstanding, image, not only, only, happiness, reed, prince, swallow

Ключевые слова: рассказ, между, включать, выдающийся, образ, не только, только, счастье, тростник, принц, ласточка.

Dünyada görkəmli yazıçılar, şairlər çoxdur. Lakin onları fərqləndirən janr müxtəlifliyi, fərqli üslubiyyət, daha maraqlı obrazlar yaratmasıdır. Oskar Uayld məhz belə yazıçılardandır. O, müxtəlif səpkili yazılarına görə həmkarlarından daha tez tanındı. Onun ölümündən demək olar ki, təxminən üç əsrə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq onun adı nəinki təkcə İngiltərə, hətta onun hüduqlarından çox kənarlarda da məşhurdur. Oxucularına məxsusi estetik zövq aşıl原因 Uayld dövrünün problemlərini incə nüanslar, yumor və sarkazmla işıqlandırır, cəmiyyətin dəyərlərinə, prinsiplərinə qarşı meydan oxuyurdu. Uayld, ədəbiyyatın bütün janrlarında öz izini qoymuşdur. Milyonlarla oxucu ingilis ədəbiyyatının nümayəndələrini sadalayarkən Şekspirin, Dikkensin adı ilə bərabər Oskar Uayldın da adını çəkirlər. Məktəbi əla qiymətlərlə bitirən Oskar Dublindəki Trinit kollecinə daxil olmaq imkanı əldə edir. Burada o, müəllimi Con Maxefedən təkcə klassiklərin yaradıcılığını deyil, həm də ünsiyyət mədəniyyətini öyrənir. Dəblə geyinən Oskar cəmiyyətin yüksək təbəqəsi içində ad qazanmışdı. Bununla yanaşı nadir ədəbi istedadı olan gənci tezliklə Londonun “Estətlər şahzadəsi” adlandırmağa başlayırlar. Zahiri gözəlliyə çox önəm verən Oskar deyirdi: “Mənim üçün gözəllik möcüzələr möcüzəsidir. Yalnız dayaz adamlar xarici görkəmə önəm vermir, insanı zahiri görkəminə görə dəyərləndirə bilmirlər. Dünyanın əsl sirri görünən tərəfindədir, görünməyən şeylərdənsə danışmağa dəyməz!” Onun bu kim yüzlərlə aforizmləri dillərdən düşür. “Estətlər şahzadəsi” şöhrət dənizində qər q olmuşdu... Qəzetlər, jurnallar ondan yazır, həmkarları onu vəsf edirdilər. Bəzən onu tənqid edərkən bundan heç şikayətlənmirdi: “Sizdən nə danışdırlarsa danışsınlar, hər halda, bu, sizin haqqınızda danışmamaqdan daha yaxşıdır”. O, nikah haqqında belə fikir söyləyirdi: “Sevgisiz nikah qorxuludur. Ancaq ondan da dəhşətli var. Bu birtərəfli məhəbbətin, birtərəfli sadıqlıyın, birtərəfli bağlılığın olduğu nikahdır. Belə olan halda iki qəlbədən biri qırılmağa

məhkumdur". Bu dövrdə onun "İdeal ər", "Ledi Uindermerin yelpiyi", "Diqqətdən kənar qalan qadın" əsərləri səhnəyə qoyulur. 1890-cı ildə "Dorian Qreyin portreti" romanı çap olundu. Oskar Uayldın müntəzəm yaradıcılıq illəri 1887-1895-ci illərə təsadüf edir. Bu illərdə o, aşağıdakı nağılları yazmışdır:

"Lord Arthur Savile's crime" – "Lord Savilin cinayəti"

"The Happy Prince and other stories" – "Xoşbəxt şahzadə və digər nağıllar"

"A House of Pomegranates" – "Nar ev"

"The Nightingale and the Rose" – "Bülbül və qızılgül"

"The Decay of Lying" – "Yalan incəsənətin tənəzzülü"

"The Critic as Artist" – "Rəssam kimi tənqidçi"

"The picture of Dorian Gray" – "Doriyan Qreyin portreti"

"A woman of no importance" – "Diqqətdən kənar qalan qadın"

"Lady Windermere's Fan" – "Ledi Uindermerin yelpiyi"

"An Ideal Husband" etc. – "İdeal ər" və s.

O, bir çox fərqli, maraqlı nağılların müəllifidir. Bu nağıllar xalq nağıllarından fərqlənir. Yazıçı uşaqları xeyirlə şəri, olumla ölümü bir-birindən ayırmaq kimi məsələlərlə qarşı- qarşıya qoymuşdur.

Oskar Uayldın nağılları iki hissəyə bölünür:

- 1) "Xoşbəxt şahzadə və digər nağıllar",
- 2) "Nar ev", "Bülbül və qızılgül".

Bu nağıllarda o, dostluq və sədaqətdən, məhəbbət və səadətdən söhbət açır. "Bülbül və qızılgül" nağılında isə insanların yalançılığndan, pula hərisliyindən danışır. "Xoşbəxt şahzadə" nağılı şəhərin gökəmli bir yerində ucalan, əsərin əsas qəhrəmanı olan bir şahzadənin daş-qaşlara бүрүнmüş heykəlinin təsviri ilə başlayır. Hamı heyranlıqla Şahzadənin qızılından danışdı. Onun qılıncının qası çox qiymətli yaqutdan, minbir rəngə bərq vuran gözləri isə safirdən idi. Heykəlin özü isə başdan-ayağa kimi qızıla бүрүнmüşdü. Əsərin ikinci qəhrəmanı qaranquşdur. O, çoxdan isti Misirə uçmalı idi, lakin öz dəstəsindən sevgilisinə görə ayrılıb burada qalmalı olur. Qaranquş qarğıya vurulmuşdu. Hamı onun bu sevgisini məsxərəyə qoyurdu, hətta qarğı özü də onu ələ salırdı. Kədərli qaranquş hər axşam heykəlin ayaq ucunda gecələyirdi. Gecələr heykəl onunla söhbət edirdi. Sən demə şahzadənin ürəyi bu möhtəşəm heykələ köçürülüb və yüksəklikdə ucalan bu heykəl öz insanların yoxsul və miskin həyatını görür, onlara kömək etmək istəyirdi. Beləliklə o, qaranquşdan, qılıncının yaqut qasını xəstə bir oğlana aparmasını xahiş etdi. İpək kimi yumşaq ürəyə malik olan qaranquş onunla razılaşdı. Ertəsi gün qaranquş yenidən Misirə uçmağa hazırlaşdı ki, Şahzadə ondan çox qiymətli olan gözlərindəki yaqut daşın birini səfalət içində yaşayan dramaturqa aparmasını xahiş etdi. Qaranquş yenə razılaşdı. Növbəti

gün yenə ölkəsinə uça bilmədi, çünki bu dəfə də Şahzadənin o biri yaqutdan olan gözünü kasıb bir qıza aparmalı oldu. Bu minvalla biçarə qüş həmin qışı orada keçirməli oldu və soyuqdan dondu. Qaranquş öz ölüm səhnəsini belə ifadə edir: “It is not to Egypt that I am going”, said the Swallow. “I am going to the House of Death. Death is the brother of Sleep, is he not?” (Mən Misirə yox, Ölüm Evinə gedirəm, Ölüm Yuxunun qardaşıdır, elə deyilmi?)

Öz qiymətli daş-qaşları ilə yanaşı bütün gözəlliyini itirmiş şahzadəni isə zibilliyə atdılar və orada qaranquşun cəsədini tapdılar.

Nağılın dili çox zəngin ifadələr və aforizmlərlə maraqlıdır. Aşağıda “Xoşbəxt şahzadə” nağılından bəzi maraqlı, fərqli ifadələri nəzərinizə çatdırıram: Fine gold - əla qızıl (burada yüksək əyərli qızıl nəzərdə tutulur).

Charity Children - xeyriyyə fondları tərəfindən təmin edilən yoxsul uşaqların oxuduğu məktəblər am off to the Pyramids- Mən piramidalara doğru uçuram. (Misirdəki piramida nəzərdə tutulur). A third drop fell- daha bir damcı da düşdü (sıra sayının qarşısında işlənən qeyri-müəyyən artikl “daha bir, başqa” mənasını ifadə edir). The Palace of Sans-Souci- sans-souci fransızca qayğısız deməkdir. San-Susi - 1747-ci ildə prussiya kralı, San-Susinin filosofu adlandırılan Fridrix tərəfindən barokko üslubunda Potsdamda tikdirilmiş, möhtəşəm bir qaladır. “Qayğısız uşaqlar” (Enfants Sans-Souci)- orta əsrlərdə Fransada satirik komediya janrında mövcud olan aktyorlar truppasıdır. Bu truppının antrepreneri (rəhbəri) The Prince of Fools yəni Axmaqların Şahzadəsi adlandırılırdı. Tərəddüdsüz demək olar ki, bu fakt Oskar Uaylda məlum idi və bu nağılda ayrı-ayrı məqamlara öz təsirini göstərirdi. And happy indeed I was, if pleasure be happiness- əgər əyləncə xoşbəxtlikdirsə, mən həqiqətən xoşbəxt idim.

I cannot choose but weep- mən heç cür ağlamaya bilmirəm

Memnon - qədim yunan mifologiyasına görə, Efiopiya padşahı Memnon, yunanlar əleyhinə Troya döyüşündə Axilles tərəfindən öldürüldü. Onun anası, səhər şəfqətinin ilahəsi Eos, Memnonun ölümsüzlüyü üçün Zevsə yalvardı. Yunanlar Misirin Fiva şəhərində ucalan III Amenhotepin abidəsini Memnon abidəsi adlandırırdılar. Hər səhər dan yeri söküləndə bu abidədən meh əsərkən insan naləsini xatırladan qəribə səslər gəlirdi, yunanlar belə qənaətə gəlirdi ki, bu Memnonun səsidir, o, anası Eosu salamlayır. Heave a-hoy! (dənizşilik) – Haydı, Götürdük! I am come (= have come) to bid you good-bye- Mən vidalaşmaq üçün uçub gəldim. The Temple of Baalbec- Baalbek Livanda qədim şəhər adı olmuşdur. Romalıların hakimiyyəti dövründə bu şəhər xüsusi məna kəsb etmişdi; Romalıların hakimiyyətini xatırladan xarabalıqlar qalmışdı, bunların arasında Yupiterə həsr edilmiş nəhəng məbədin qalıqları var idi. The living always think that gold can make them happy - insanlar həmişə düşünür ki, qızıl onları xoşbəxt edə bilər.

The fact is that the leaden heart had snapped right in two - Məsələ burasındadır ki, onun qurğuşun ürəyi iki yerə parçalanıb.

The Nightingale and the Rose

My love will be of the company – mənim sevgilim qonaqlar arasında olmalıdır

She will have no heed of me – O, məni görməyəcək, o mənə fikir verməyəcək.

What I sing of, he suffers – Mən nə təbliğ etsəm də, o əzab çəkəcək.

Nor is it set forth in the market-place- məhəbbət “bazarda” nə satılır, nə alınır.

A film came over her eyes- onun gözləri dumanlandı.

I am afraid it will not go with my dress – Qorxuram ki, qızılgül mənim paltarıma yaraşmasın.

Bu və ya digər aforizmlərlə zəngin olan Oskar Uayldın əsərləri hələ də sevilərək oxunulur.

Ədəbiyyat

1. az.m.wikipedia.org
2. www.google.az
3. Fairy Tales by Oscar Wilde Moscow Progress Publishers 1979.
4. en.m.wikipedia.org

А.Гусейновой

«Язык» сказок Оскара Уайльда

Резюме

Со дня смерти Оскара Уайльда прошло почти три четверта века. Имя его широко известно не только в Англии, но и далеко за её пределами. Он оставил четкий след во всех видах и жанрах литературы, в которых пробовал свои силы: он возрадил дух комедии на английской сцене, ввел в английскую литературу новый тип романа, показал в теории и на практике возможности особого вида “творческой критики”. Едва ли сегодня кто-нибудь усомнится в талантливости Уайльда, и в его праве занимать достойное место в истории английской литературы. Вместе с тем, судьба творческого наследия Уайльда складывалась далеко не благополучно. Слава писателя была громкой, но нередко- горькой. Его блистательные парадоксы оскарбляли мещанский вкус “среднего класса”, разрушали общепринятые представления и установленные десятилетиями каноны.

Привычный облик Уайльда, возникающий на страницах многочисленных книг и статей по истории английской литературы, содержит, как правило, стойкий набор характерных примет: парадоксальный остроу-

мец, эстет, пропагандист теории “искусства для искусства”, принципиальный противник реализма и т.д. В целом подобное представление не лишено справедливости. Однако, оно страдает недостаточностью. Эстетические основания творчества Уайльда значительно шире, чем его эстетская позиция, и не покрываются системой парадоксальных суждений, собранных в его теоритических работах. Да и в самой этой позиции временами больше позы, чем убеждения. Сказки писателя “Счастливый принц”, “Соловей и роза”, “Преданный друг”, “Замечательная ракета”, “Звездный мальчик”, “День рождения инфанты” и др. Принадлежат к лучшим образцам этого жанра в мировой литературе.

A.Housseynova

The distinctive “language” of the stories by Oscar Wilde

Summary

Oscar Wilde was an Irish poet and playwright. After writing in different forms throughout the 1880s, he became one of London’s most popular playwrights in the early 1890s. He is best remembered for his epigrams and plays, his novel “The picture of Dorian Gray”, and the circumstances of his imprisonment and early death. At university, Wilde read Greats, he proved himself to be an outstanding classicist, first at Dublin, then at Oxford. He became known for his involvement in the rising philosophy of aestheticism, led by two of his tutors, Walter Pater and John Ruskin. As a spokesman for aestheticism, he tried his hand at various literary activities: he published a book of poems, lectured in the United States and Canada on the new “English Renaissance in Art” and interior decoration, and then returned to London where he worked prolifically as a journalist. Known for his biting wit, flamboyant dress and glittering conversational skill, Wilde became one of the best-known personalities of his day. He published “The Happy Prince and Other tales” in 1888, and had been regularly writing fairy stories for magazines then published “Lord Arthur Savile’s Crime and Other Stories”, “A house of Pomegranates”, “The Potrait of Mr. W.H.”. Contemporary reviewers and modern critics have postulated numerous possible sources of the story, a search Jershua McCormack argues is futile because Wilde “has tapped a root of Western folklore so deep and ubiquitous that the story has escaped its origins and returned to the oral tradition.”

Rəyçi: Münəvvər Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NATELLA QULİYEVA
Bakı Avrasiya Universiteti
n.zakirli@gmail.com

SƏRDAR ƏSƏDİN YARADICILIĞINDA MƏHƏBBƏT MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan poeziyası, XX Azərbaycan poeziyası, Sərdar Əsəd, sevgi, məhəbbət, eşq

Ключевые слова: азербайджанская литература, азербайджанская поэзия, азербайджанская поэзия XX века, Сардар Асад, любовь

Key words: Azerbajaijan literature, Azerbaijan poetry, poetry of the XX century, love.

Məsələnin qoyuluşu: XX əsr Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndələrindən olan Sərdar Əsədin (1929-1975) yaradıcılığı mövzu baxımından rəngarəngdir. Tədqiqatçılar sevgi motivlərinin şairin yaradıcılığında ardıcıl xətt təşkil etdiyini daim qeyd etmişlər (bax: 9; 10; 2; 1; 8: 7).

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Sərdar Əsədin yaradıcılığında məhəbbət motivlərinin məzmun və ifadə xüsusiyyətlərini öyrənməkdir.

Yer üzündə az şair tapılar və bəlkə də, heç tapılmaz ki, onun yaradıcılığı məhəbbət şeirləri ilə başlanmasın. Elə əksər şairləri şeir yazmağa məcbur edən ilk sevgi olmuşdur. Sərdar Əsədin hər bir kitabında sevgi şeirləri var. Onun insana olan məhəbbəti bütün yaradıcılığı boyu davam etmiş, şair daim sevgi şeirləri yazmış, məhəbbəti insan qəlbinin ən uca və ülvi hissi kimi tərənnüm etmişdir.

Sənətkarın “Gənclik illəri” adlı ilk kitabı çap olunanda (1957) onun 28 yaşı var idi. O, cəmi bir bənddən ibarət olan “Sevgi” adlı şeirində yazır:

Yolunda olsaydı soyuq, qar, boran,
Üzümə şaxtalı külək əssəydi,
Bunlar üşütməzdi məni heç zaman,
Sənin soyuqluğun üşütməşəydi (3, 19).

Şeirin altında 1954-cü il tarixi qoyulub. Yəni bu şeir yazılanda şairin 25 yaşı var idi. S.Əsəd gəncliyinin yetkin yaşında yaşadığı sevgi uğursuzluğunu dörd misraya böyük ustalıqla sığışdırmışdır. Əslində, burada ustalıqdan daha çox təbiilik və istedad böyük rol oynamışdır. Şeirin poetik intonasiyası və emosional ruhu o qədər qatıdır ki, burada ifadə olunmuş

hissləri, sadəcə, bədii yaşantılar kimi qəbul etmək olmur. Mətnə bədii yaşantı ilə ruhi-emosional yaşantının arasındakı sərhədlər silinib: şeir sadəcə dərin emosional ovqatla müşayiət olunan ruhu yaşantının bədii proyeksiyasıdır. Bunu şeirin cəmi dörd misradan ibarət olması da təsdiq edir. Müəllif sanki şeir yazmaq həvəsində olmamış, bütün bədbin emosiyası, ağrıyan ruhu bu dörd misra ilə ağrıdan, acıdan xilas olmaq istəmiş və şeir səmimi hissini ifadəsi kimi o qədər uğurlu olmuşdur ki, S.Əsəddə onu davam etdirməyə güc, qüvvət və həvəs qalmamışdır. Çünki bu bir bənddə onun bütün emosional ovqatı öz ifadəsini tapa bilmişdir. Və deyərdik ki, bu dörd misralıq şeir bir bayatı gücündə olub, bəlkə də, Azərbaycan poeziyasında sevgi mövzusunda yazılmış ən gözəl qısa həcmli şeir adına layiqdir.

S.Əsəd üçün şeir bütün hallarda onun eşqinin ifadəsidir. O, bütün şeirlərini eşqlə yazmışdır. Bu mənada eşq şair üçün hər bir halında bədii yaradıcılığın qaynağıdır. O, “Gəldi” şeirində yazır:

Gözüm gördü, eşqim coşdu,
Bülbül könlüm dilə gəldi;
Gözlərimin yuxusunu
Şeirim silə-silə gəldi.

Dedim, aşiq, gəl, durma, gəl,
Öz sazını susdurma, gəl,
Gözləyəni çox yorma, gəl,
O da gülə-gülə gəldi.

Yarat, Sərdar, axşam düşdü,
Bir də gördün vaxt ötüşdü;
Saçlarına dən də düşdü,
Əyri əsa ələ gəldi (3, 7).

Bu şeiri yazanda (1952) şairin 23 yaşı var idi. Şeirdən görünür ki, şair yazmaq həvəsi ilə aşıb-daşır. Bu şeir coşğun yaradıcılıq hissini ifadəsidir. Şeirdən onun müəllifinin emosional ovqatının, hissi halının yüksək olduğu açıq görünür.

“Gəldi” şeirində məhəbbət motivi ilk baxışdan görünməsə də, bu şeirin mayasında sevgi, məhəbbət durur. Mətndəki bütün obrazlar (coşan eşq, bülbül, könül, aşiq, saz) bütün hallarda sevgi hissələrini, məhəbbət motivlərinin emosional ruhunu özündə daşıyan bədii obraz-ışarələrdir. Şeirdə gənclik coşqusu ilə yaradıcılıq coşqusu, yaşamaq, yaratmaq, sevmək həvəsi bir-birinə qarışmışdır. Lirik qəhrəman yazmaq-yaratmaq istəyir: içində qaynayıb-coşan yaradıcılıq tufanı var. Bu tufan eşq tufanıdır. Şair

yazmaq-yaratmaq üçün bülbül, aşıqı köməyə çağırır. Bülbül də, aşıq da milli düşüncədə birbaşa sevgini simvollaşdıran obrazlardır. Bülbül dedikdə göz qabağına sevgi nəğmələri deyən aşıq gəlir. Ona görə də bu şeirdəki yaradıcılıq coşqusu, əslində, birbaşa sevgi, məhəbbət, eşq coşqusunun ifadəsidir.

S.Əsədın sevgi şeirləri mücərrəd, ünvansız hisslərin ifadəsi deyildir. O, həmişə real insanı tərənnüm etmişdir. Buna görə də şeirlərində ifadə olunmuş sevgi hissləri təbii, real və cəzbedicidir. “Xəyalımda gəzən qız” şeiri bunun əyani ifadəsidir:

Dinlə, dinlə sözümlü,
Sözə səbəb olan qız.
Ay qoşunsuz, alaysız
Məni əsir alan qız!... (3, 42)

Bütövlükdə on bir bənddən ibarət olan bu şeir S.Əsəd yaradıcılığının mayasında məhz sevginin durduğunu bir daha təsdiq edir. Birinci misradakı “Sözə səbəb olan qız” misrası ilk baxışdan “söz-söhbətə, şaiyələrə səbəb olan qız” mənasına gəlir. Ancaq şeirin sonuncu bəndləri “söz”ün burada məhz eşqi və bu eşqdən doğan şeiri ifadə etdiyini təsdiq edir:

...Öz sözümdən qaçmadım,
Yandım, işıq saçmadım.
Neçə səhər açıldı,
Mən sənə söz açmadım.

Sözüm sinəmdə qaldı,
Yaxınlıq gəndə qaldı.
Xəyalımda gəzən qız,
Xəyalım səndə qaldı (3, 43).

Şair öz sevgisini açma bilmir: eşqin sözü onun qəlbində, sinəsində qalır və öz sözünü üzbəüz deməyə cəsarəti çatmayan aşıqın bu hissləri misralara, bəndlərə, şeirə çevrilir. Bununla da şeir insanla insan (aşiqlə onun sevgilisi) arasında reallıqda baş tutmayan ünsiyyətin bədii ünsiyyət formasına çevrilir. Sənətkarın sinəsində qövr edən sevgi hissləri oradan çıxmağa, öz ünvanına (sevgiliyə) yetişməyə can atır, lakin bu real məkanda baş tutmur: lirik qəhrəmanın buna da cəsarəti çatmır, ya da şərait imkan vermir. Real məkanda reallığa çevrilə bilməyən eşq bədii məkanda reallığa çevrilir: şeir doğulur. Bu bədii reallığın isə imkanları, hüdudları sonsuzdur və bu hüdudlar S.Əsəd yaradıcılığı oxunduqca genişlənməkdə davam edir. Çünki bu, bədii məkandır, burada sənətkarın şəxsi sevgisi onun şəxsi dünyasının hüdudlarını aşaraq, şeir dünyasının consuz bədii coğrafiyasına daxil olmuşdur. Və hər bir

oxucu “Xəyalımda gəzən qız” şeirini oxuduqca bu bədii məkan, bədii coğrafiya həmin oxucunun emosional-hissi dünyası ilə daha da genişlənir.

S.Əsədın sevgi dünyasının, o cümlədən yaradıcılığında ardıcıl xətti təşkil edən məhəbbət motivinin özünəməxsusluğunu ifadə etmək baxımından onun “Niyə sevirəm” şeiri xüsusilə səciyyəvidir:

Nə gözəldir selli dərə, qarlı dağ,
Yarpaqları öpüşən o cüt budaq!
Nə gözəldir meşə əksi düşən su,
Təbiətin gözəlləşmək arzusu.
Çox sevirəm novçaların buzunu,
Qış gününün ocağını, közünü.
Tüstülənən bacaları sevirəm,
Səsli-küylü bağçaları sevirəm.
Şad xəbərli poçtalyon da gözəldir,
Dalğalanan Kür də, Don da gözəldir!
Fikirli, tək gedəni də sevirəm,
Qoşa-qoşa ötəni də sevirəm.
Yola düşən o qatarı, qayığı,
Gedənlərə yellənən ağ yaylığı,
İşıq dolu pəncərəni sevirəm,
Gördüyüm xoş mənzərəni sevirəm.
Dülgərlər də, bənnalar da gözəldir,
Təzə-təzə binalar da gözəldir.
Sevimlidir qapıların zəngi də,
İzdihamlı o küçə də, səki də.
Nə gözəldir birləşən o ləpələr,
Qara saçlı qıvrım-qıvrım körpələr!
Sevimlidir sevdiniz bu aləm,
Siz sevəni mən sevməyə bilmərəm (4, 31-32).

Bu şeiri, əslində, S.Əsədın yaradıcılığının bədii kredosu da (qayəsi) hesab etmək olar. O, özünü burada birbaşa sevgi şairi elan edir. Şair dünyanı sevir və bunun bircə səbəbi var: dünya gözəldir, hamı kimi o da bu dünyanı sevir.

Şeirdə tərənnüm olan obrazlar zahirən eşq-məhəbbət olmaqdan uzaq görünür. Buradakı obrazlar təbiət, sosial həyat löhvələrini əhatə edir. Ancaq şeirdə bütün bu obrazların alt qatında eşq-məhəbbət hissləri durur. Sənətkar məhəbbət motivini şeirin alt qatına, ikinci ifadə planına yerləşdirməklə simvolizm yaratmış və bununla da şeiri bədii cəhətdən cazibədar hala gətirmişdir.

Şeirin dili axıcıdır. Belə ki, S.Əsəd nə qədər müasir üslubda yazsa da, əsrlərin dərinliklərindən gələn milli heca ahəngi, heca melodikası onun

poeziyasının canlı səsinin aparıcı fonomelodiyasını təşkil edir. Bu cəhətdən şeirin məzmun gözəlliyi, onun dil-forma gözəlliyi ilə tamamlanmaqla bu əsəri estetik baxımdan yüksək sənət nümunəsinə çevirmişdir. Lakin biz həm də belə hesab edirik ki, “Niyə sevirəm” şeirinin cazibədarlığı S.Əsədin istedadlı sənətkar kimi şeirin alt qatına yerləşdirdiyi və mətnin üst qatında zərif, incə işarələrlə təcəssüm etdirdiyi məhəbbət motivləri ilə əlaqədardır. Həmin zərif, incə, kövrək məhəbbət obrazları mətnin döyünən ürəyini, eşqlə coşan bədii ruhunu təşkil edir. Məsələn, şair mətnin ikinci misrasında “yarpaqları öpüşən o cüt budaq” obrazını yaratmışdır. Budağın yarpaqlarının öpüşməsi eşqin, məhəbbətin əbədiliyi və əzəliliyini simvollaşdırır.

Ağac qədim türk mifik təsəvvüründə dünyanın ilk yaradılışında iştirak edən ünsürdür. Azərbaycan nağıllarında yaralanmış, tilsimlənmiş qəhrəman həmişə ağacın dibində yeni həyat tapır. “Kitabi-Dədə Qorqud” da Basatın totem valideynlərindən biri Qaba Ağacdır. Ağac mifik əcdaddır. Övladın olmayan analar ağac prilərində gedirlər. Bu baxımdan S.Əsədin yaratdığı “yarpaqları öpüşən o cüt budaq” obrazı onun şeirinə bütün ruhu, qanı və canı ilə bağlı olduğu milli yaddaşdan gəlir. Şair ağacı canlı insan kimi təsvir edir və bununla məhəbbətin varlıq aləminin ilkin yaradılış tarixi ilə bağlı olduğunu, stixial mahiyyət daşıdığını göstərir.

Yaxud məndəki “fikirli, tək gedən” insan obrazı da, “qoşa-qoşa ötənlər” obrazı da məhz məhəbbət motivi ilə bağlıdır. İnsan küçədə fikirli halda tək yol gedə bilər, lakin şair onun təkliyini vurğulamaqla bunun sevgi ayrılığı olduğunu ifadə edir. O cümlədən ikinci misrada “qoşa-qoşa ötənlər” obrazının “fikirli, tək gedən” insan obrazı ilə bədii məna qarşıdurmasına salınması da məhəbbət motivinin ifadəsidir.

S.Əsədin yaradıcılığında məhəbbət insan varlığının mahiyyətini ifadə edən bədii hiss kimi tərənnüm olunur. Bunu sənətkarın “Yola bir qız çıxardı şeirində” aydın görmək olur:

O gəncliyin gözündə
Günəş nur isidəndə,
Gecənin şəh qayğısı
Çiçəklərdə bitəndə,
Bir kölgə titrəyəndə
Bir bulud parçasından,
Görüşlərə çevrilən
Səhərin aynasından...
Geyimli, taleyi ağ,
Qaş-gözü qapqara
Bir qız hər gün çıxardı,
Arzu hər gün çıxardı
İşə gedən yollara,

İşdən gələn yollara... (5, 82).

İşin yeniliyi və nəticəsi: Bu, bir sevgi xatirəsidir. Heç vaxt sənətkarın qəlbində ölmür və onun poeziyasının bütün gücü, qüvvəti və qüdrəti həmin əbədiliyə bağlanır. S.Əsəd üçün ölməyən, əbədi yaşayan dəyərlər var: o, bütün ömrünü həmin əbədi dəyərlər naminə yaşadı və özünü də bu yolda qurban verdi. Sənətkar sevə-sevə yaşadığı və sevrək öldüyü üçün onun yaradıcılığı da bu gün sevilərək yaşamaqdadır.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti bu məqalədən S.Əsədin yaradıcılığı ilə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə bu işdən ali məktəblərdə müasir poeziyanın tədrisi prosesində əlavə vəsait kimi istifadə imkanları ilə ölçülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Balabəyli T. "46 yaşında intihar edən şairin qəmli hekayəsi..." (az). *VIRTUAL AZƏRBAYCAN*. virtualaz.org. (29 avqust).
2. Cavanşir C. "46 yaşında intihar edən azərbaycanlı şair – ARAŞDIRMA" (az). *KULIS*. kulis.az. İstifadə tarixi: 2014-07-24.
3. Əsədov S. Gənclik illəri. Bakı: Azərnəşr, 1957, 62 s.
4. Əsəd S. Cərrah ürəyi. Bakı: Azərnəşr, 1965, 116 s.
5. Əsəd S. Yer ulduzu. Bakı: Gənclik, 1974, 175 s.
6. Əsəd S. Dağları aşdı sellər. Bakı: Gənclik, 1977, 127 s.
7. Fərəcov S. Şair ürəyinin çırpıntıları // "Mədəniyyət" qəzeti, 02.07.2010
8. Xəlilzadə F. "Sərdar Əsəd intihar etdəndən sonra Məmməd Araz özünə gələ bilmirdi" (az). *KASPI*. kaspi.az. 13.07.2013
9. Kazımov Q. "Sərdar Əsəd kifayət qədər bədii irs qoyub gedib", "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 18 iyun 2011-ci il
10. Yusifli V. "Sərdar Əsəd // Sevgidən intihara", "Ulduz" jurnalı, № 3, 2012

N.Quliyeva

Love motives in sardar assad's creativity

Summary

The creativity of Sardar Assad, one of the well-known figures of the XX century Azerbaijani poetry, is remarkable in terms of theme. The resarchers have always pointed out that love motives are a consistent line in

the poet's creativity. Each book of Sardar Assad has love poems. His love for man continued through out his creative career and he wrote love poems constantly. The poem for the poet is the expression of his love in all respects. He wrote his poems with love. In this sense, love is the source of artistic creativity in every case. Poetry of Sardar Assad is not an expression of abstract, unknowable feelings. He always praised the real person. For this very reason, the love feelings expressed in this poems are naturally, realistic and attractive.

Н.Гулиева

Любовные Мотивы В Творчестве Сардара Асада

Резюме

С тематической точки зрения творчество одного из известных представителей азербайджанской поэзии XX века Сардара Асада разнообразны. Исследователи постоянно отмечают, что любовные мотивы составляют последовательную линию в творчестве поэта. В каждой книге Сардара Асада есть любовные стихи. Любовь к человеку продолжилась на протяжении всего его творчества, поэт постоянно писал любовные стихи, он описал любовные чувства, как самые высочайшие и сокровенные чувства человеческой души. Во всех случаях для поэта стихи-это проявление чувства любви. Он все своих стихи писал с чувством любви. В этом смысле любовные чувства, во всех их проявлениях для поэта являются источником его творчества. Любовные стихи Сардара Асада нельзя рассматривать, как проявление абстрактных, безадресных чувств. Он всегда описывал реального человека. По этой причине любовные чувства, описанные в его стихах являются естественными, реальными и притягательными.

Rəyçi: Seyfəddin Rzasoy
Filologiya elmləri doktoru, professor

YUSİF ƏLİYEV

ADU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Email:usiftwns@yahoo.com

HEMİNQUEYİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ALLEQORİYA VƏ SİMVOLLAR

Açar sözlər: alleqoriya, simvollar, çay, dəniz, roman, nəsr.

Ключевые слова: аллегорий, сымболов, река, море, роман, проза.

Key words: allegories, simbols, river, sea, novel, prose.

Heminqueyin əsərlərində alleqoriya və simvollar boldur. Bir sıra hekayələrində su başlanğıcından uğurla istifadə edilib. Su hər şeydən öncə həyat enerjisidir, bu isə yazının mətnlərində bir çox formada təsvir edilib – çay, dəniz, bataqlıq və sair. Arxaik təfəkkürdə çay həyatla eyniyyət təşkil edir, ancaq həm də həyatla ölümün ayrıcıdır. Su - dirilər aləmindən ölümlər dünyasında keçiddir, bəredir. Dəniz təbiətin tükənməz enejisidir. “Qoca və dəniz” povestində Heminqueyin insan və təbiətlə bağlı qənaətlərinə yekun vurulur. Balıq məhsuldarlıqdır, insanı murdar və iyrənc şeylərdən təmizləyən varlıqdır, əbədiyyətin və ölümsüzlüyün simvoludur. Heminqueyin bir sıra əsərləri var ki, suda balıq gördüyü anda qəhrəman əbədiyyət haqqında düşünür. “Qoca və dəniz” povestindəki balıq ən böyük balıqdır - bu artıq ölümsüzlüyün simvoludur [1., 56].

Heminquey yaradıcılığının tədqiqatçıları vaxtaşırı olaraq onun nəsr əsərlərinin poetika sistemini digər böyük yazıların poetik təcrübəsi ilə tutuşdurmuş və təhlillər zamanı çox maraqlı qənaətlər əldə edilmişdir. Tədqiqatçı alim, filologiya elmləri namizədi Natalya İqorevna Petrovskaya Anton Pavloviç Çexovun “Səhra” povestini Heminqueyin məşhur əsəri – “Qoca və dəniz” povesti ilə müqayisə etmiş, insan və təbiət mövzusunda bir sıra maraqlı nəticələr əldə edilmişdir [2., 34]. Filoloq tədqiqatına belə bir cümlə ilə başlayır: “Çexovu və Heminqueyi təsadüfi deyildir ki, ədəbiyyatşünaslıqda lakonik nəsrin, mətnaltının ustası kimi təqdim edirlər. Ancaq yazıçıları təkcə üslub oxşarlıqları deyil, mövzular da yaxınlaşdırır”. Hər iki əsərdə, deyək ki, müəyyən məqamlarda boş məkan – çöl, yaxud səhra təsvir edilir. Bu zaman ayrı-ayrı varlıqların, quşların səsi bu məkana qəribə nəfəs gətirir, məkanın altı ilə axan sirli çayın səsinə, şırıltısına hiss edir, bu məkanda baş verən, yaxud baş verəcək hadisələrin həniri üzünə dəyir. Heminqueydə dəniz, Çexovda isə çöl, səhra daim rastlanan, hər addımbaşı təsvir edilən məkandır. Çöl və dəniz məkanı adətən həyatdan məhrum, boş müstəvi kimi qavranılır. Ancaq Çexovun əsərlərində bu məkan sələrlə, çiçəklərlə, ətrilə, həyatla, ömür dinamikası ilə doludur. Yeqoruşka gözlərini qaldırıb baxdımı səmada, göy üzündə rəngarəng mənzərələr açılır. Santyaqo da dənizdə həyatın fəal dinamikası görür. Dəniz onu elə ovundurur ki, bir anlıq

dənizlə eyni ayrılıq olduğuna inanır, ömrün əvvəli ilə sonunu ayıran ayrıcı sular yuyur, qoca Santyaqo əlləri ilə, dənizlə, qayıqla qərribə söhbətlərə girir. Tədqiqatçılar bu əsərin təhlilində mif modelindən tutmuş nağıl məntiqinə qədər bir sıra poetik təhlil üsullarını sınaqdan keçirənlər də, Heminqueyin dahiyənə əsərinin alt qatı, sadə, lakonik cümlələrin altındakı “əks axını” duymaq bir çox tədqiqatçıya müəssər olmamışdır. Düzdür, Heminqueyin dahiyənə əsərində məkan, hər şeydən öncə filoloji təhlilə açılan məkan genişdir, yəni bu ərazidə istənilən sınağı həyata keçirmək bir elə çətinlik törətmir, ancaq əsər bu təhlilləri necə asanlıqla qəbul edirsə, eləcə də unutturur, yenə də açılmamış, izah edilməmiş qalır. Əslində bu şəkildə heç bir bədii mətn parçasının izaha və təhlilə ehtiyacı yoxdur. “Qoca və dəniz” povestinin təhkiyə strukturu çoxqatlı və çoplanlıdır, burada baş verən hadisələrin inkişaf dinamikasından asılı olaraq yanib-sönən işarələr – məna seqmentləri bir-biri ilə ən müxtəlif münasibətlərə girir, əsərin və müəllifin dialoq və mübahisəsində fəal və aparıcı mövqe əldə edirlər. “Qoca və dəniz” povestində qoca Santyaqo səhərə yaxın hər şeyi fəhmlə hiss edir. Qoca səhərin gəlişini elə duyur ki, bədni gözəl, təmizliklə dolu səhər mehinin təmasından titrəyir, ürəyində deyəcəyi sözlərin necə atılıb-düşdüyünü hiss edir. Birdən ona elə gəlir, balaca bir balıq suyun altından təkanla üzə çıxdı, səhərin müjdəsini qoca yetirərək dənizin dərinliklərinə baş vurdu. Balaca balığın dənizlə - dənizin səhrası ilə münasibəti ən müxtəlif assosiasiyalar doğurur. Tədqiqatçı N.E. Razumovanın fikrincə, Çexovun povestində quş obrazları məkanla xüsusi münasibətdə olur: hərəkətlərində heç bir qorxu və qadağa bilməyən bu quşlar bir anda göyə millənir, indiyə kimi heç bir canlı varlığın bu şəkildə “ölçüb-biçmədiyi” məkanın sükutunu pozur. Quş sakit, dəyişməyən dünyaya təzə nəfəs gətirir [3.,66].

Yolunun üstündə Santyaqo da bir çox quşlarla rastlaşır. Povestdə onlar ümid simvoluna çevrilirlər. İlk dəfə çölün düzündə tək-tənha qalan uşaq təbiətin dərinliyinə dalır, dinib-danışmır. Çöldə təkbaşına qalan uşaq əvvəlcə onu qorxudan dilsiz təbiəti öyrənməyə başlayır, təbiəti öyrəndikcə baxışları öz içinin dərinliyinə batır və birdən təbiətlə uşağın daxili aləmi arasında qığılcım baş verir. A.V.Yakovleva qeyd edir ki, “ kiçik qəhrəmanın qəlbində baş verənlərin təsviri şüurun tam şəkildə əşyanın içinə batıb orda qərq olduğu meditativ prosesi xatırladır” [4., 53]. Buna paralel şəkildə deyə bilərik ki, qoca da bütün həyatını dənizdə keçirir, hər gün ova gedir, su dünyasının stixiyasına maraqla baxır, elə baxır ki, sanki bunları həyatında ilk dəfədir görür. Santyaqo sadələvhdür, uşaq kimidir, təbiətlə elə qaynayıb-qarışb ki, istədiyi an balıqlarla, quşlarla söhbət edə bilər və bu onun üçün həyat norması sayılır. Santyaqo birdən, tək qaldığı zaman sol əliylə söhbət edə bilər. Onun dənizdə tək qalması yalnız kənardan seyr edilir, çünki Santyaqo bu həyat tərzinə elə öyrəşib ki, tənhalığın nə demək olduğunu kənardan seyr edən insanlar kimi anlamır. Heminqueyin povestinin qoca, ahıl qəhrəmanı hər şeyi uşaq sadələvhlüyü ilə qarşılayır. Tısbəgə görə kimi özü ilə

onun arasında oxşarlıqlar axtarır. Bu nə deməkdir? O deməkdir ki, qoca Santyaqo özünü dənizə yad olan bir fərd kimi qavramır, əksinə özünü dənizin, dənizin məkanını tutan varlıqların bir parçası kimi hiss edir. Beləliklə, Çexovun və Heminqueyin adları çəkilən əsərlərində insan və təbiət adlı fəlsəfi problem qocanın və uşağın təfəkküründən keçərək həllini tapır. Bu iki fərdin həyat təcrübəsi fərqlidir. Kənardan qərribə, bəlkə də qorxunc səslənə, yaxud görünə bilən stixiyalı bu iki insan gözəllik mənbəyi kimi təsvir edirlər. Amerikan tədqiqatçısı, Heminqueyin müasiri və dostu L. Hayvord “Qoca və dəniz” povestini oxuduqdan sonra yazmışdı: “Siz bu əsərdə kamilliyə çatmışınız. Bundan artığını demək mümkün deyildir, hətta mindən artıq səhifə yazmış olsaydınız belə, bundan mükəmməl heç nə deyə bilməzdiniz”. Hər iki yazıçı bu cəhəti özləri də hiss etmiş və ürəklərindən keçən fikirləri qeyd etmişlər. “... görünür, mən nəhayət, bütün ömrüm boyu üzərində çalışdığım nəsnəni tapa bildim”. (Heminqey). “Bacardığımı yazdım – bundan yaxşısını yaza bilməzdim” (Çexov). [5., 23]. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki əsərdə folklor motivlərinin izi o qədər də dərinlərdə deyildir. Ancaq bir cəhəti bəri başdan qeyd edək ki, bu motivlər əsərlərin daxili planından doğur, yəni, bir çox digər şeylər kimi, folklor və mifologiya da dərinlik ölçüsünün özlərində ehtiva etmişlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzən tədqiqatçılar mif, yaxud nağıllarda da rast gələnən bu motivlərə münasibətdə yanlış mövqe tuturlar. Məsələ belədir ki, “Qoca və dəniz” əsərində bədii zaman və məkan, təhkiyənin strukturu sırf yazılı ədəbiyyat qanunları ilə tənzimlənir. Mif motivi və strukturu burada necə deyirlər, qum saatıdır. Yəni, nəsr mətnin içindəki qum saatı işə düşdükcə insan ibtidai varlıqlardan müasir sivilizasiyalara qədər bəşəriyyətin keçdiyi yolu təsəvvüründə fikrən bərpa etmiş olur. Bu hissi, mətnə hörülən mif motivi deyil, əsərdəki müxtəlif komponentlərin daxili çarpazlaşması yaradır. Tədqiqatçı Mixail Sverdlov yazır: “Qoca və dəniz” povestinin adı nağıl adını xatırladır. Əvvəlcə bütün hadisələr elə nağıl sxemi üzrə inkişaf edir və açılır. Qoca balıqçı Santyaqonun işləri gətirmir. Səksən dörd gündür ki, o, dənizə çıxsa da bircə dənə dəbaqlı tuta bilməyib. Nəhayət səksənbeşinci gün yuxusunda belə görmədiyi balığı tilovuna keçirir. Balığı elə bir dərinlikdən tutur ki, bura heç bəni-insan baş vurmamışdı. Qoca özü ilə kəlmələşərkən nağıl stixiyası baş alıb gedir: biri vardı, biri yoxdu, üç bacı vardı: balıq və mənim iki əlim. Ancaq birdən qayığa akulalar hücum edir, qoca bu yırtıcı heyvanlarla var gücü ilə döyüşsə də əlində böyük balığın skeletindən başqa bir şey qalmır”. Diqqət yetirirsinizsə, tədqiqatçı nəsr mətninin strukturu ilə nağıl quruluşu arasında assosiativ bağlılıqların üzə çıxarılmasına çalışır, ancaq göründüyü kimi, bu assosiativ oxşarlıqlar dərində deyil, əsərin, təhkiyənin üst qatındadır. Tədqiqatçının fikrinin əksinə olaraq süjet nağıl məntiqi ilə deyil, mif məntiqi ilə inkişaf edir. Hərəkət heç bir yekun nəticə ilə nöqtələnmir. Hərəkət inkişaf edərək yenə özünün başlanğıc nöqtəsinə qayıdır. Heminqey yaradıcılıq

aktını insana bu dünyada mövcudluğunun sona yetməsi fikrini aradan qaldırmaq imkanı verən məsələ kimi qavrayır. Bu, onun həm ilk, həm də son əsərlərindən qırmızı xətt kimi keçir. Heminqueyin bir sıra hekayələri var ki, burada qəhrəmanlar indiki zamanın qapalı çərçivəsinə sığınıb qalıblar. Ancaq adı çəkilən romanlarda, məsələn, Devid Bern və xatirələr kitabının qəhrəmanı sanki indiki zamanın əlindən qurtulub gələcəyə yürüş edir. Onlar üçün yaradıcılıq dünyası gündəlik həyatın bozluğu ilə müqayisədə daha real və canlıdır. “Qoca və dəniz” də qəhrəman, bir başqa gözlə baxdıqda, əslində Heminqueyin yaradıcı şəxsiyyət ideyasının parlaq təcəssümüdür. Gündəlik həyatdakı vərdislər sistemi insana dünyanı dərk etməkdə maneçilik törədir. Yəni, bu əsərlərin poetik sistemində belə bir qabarıq cəhət var: bu həqiqəti dərk edən Heminquey qəhrəmanı özünü gerçəklikdən təcrid etməyə çalışır. Bu isə poetik sistemdə “ikidünyalılıq” effekti yaradır. Bu iki dünyanın sərhəddi qəhrəmanın şəxsiyyətinin daxilindən keçir.

Heminqueyin fikrincə, bədii əsərin mərkəzi fiquru olan insan təkcə yaşadığı epoxanın kamertonu deyildir, o, həm də gerçək dünya ilə yüksək dəyərlər dünyası arasında bir vasitəçi, yaxud keçiricidir. Heminqueyin əsərlərinin qəhrəmanları yaşadıkları həyatda elə bir yüksək mənəvi başlanğıcla təmasda olurlar ki, bu, onlar üçün ənənəvi cəmiyyətin tanrısını əvəz edir, həyatın bütün fəlakətlərinə sinə gərməkdə onlara yardımçı olur. Yüksək mənəvi dəyərlərin Allah səviyyəsinə qaldırılması, insanın bu yolda necə bir inadla mücadilə etməsi “Qoca və dəniz” povestində daha parlaq şəkildə ifadə edilir.

“Qoca və dəniz” povestində poetik sistemin bütün hüceyrələrinə sirayət edən metafizik aqlıq motivi insanın bu yüksəkliyin, ali dəyərin mövcudluğu ideyasının intuitiv qavranılmasını tam şəkildə əks etdirir.

“Qoca və dəniz” əsərinin qəhrəmanı Santyaqonun dünya nəsrinin rəngarəng qəhrəmanlar qalereyasında özəlliyi nədən ibraətdir? Santyaqo povestdə bütün ağırlığı və gözəlliyi ilə təsvir edilən əməyinə sadəcə yaradıcılıq aktı kimi baxır. Heminqueyin öz qəhrəmanlarını sosial-tarixi gerçəklikdən müəyyən qədər təcrid etməsi əsərlərin janr strukturuna da təsirsiz qalmır. “Qoca və dəniz”in güclü pritça poetikası buradan irəli gəlir.

Ədəbiyyat

1. Heminquey E. Qoca və dəniz. Bakı, Azərnəşr, 1959.
2. Чехов А.П. Повести и рассказы. – М.- 2000.
3. Разумова Н.Е. Творчество А.П.Чехова в аспекте пространства – Томск, 2001.
4. Яковлева А.В. Кто вы, доктор?: 100 лет спустя или комментарий из будущего. – Коломна, 2006.
5. Хемингуэй Э. Избранное. М.: Просвещение, 1984. Гуковский Г. А. Изучение литературного произведения в школе.

Y.Aliyev

**In the works of Hemingway allegory and symbols
Summary**

There are a lot of allegories and symbols in the works of Hemingway. A number of stories have been successfully used in the beginning of the water. The water above all is the energy of life, and is described in many forms in the text, river, sea, swamp and so on. In archaic thinking the river is the same as life, but also life and death separates. Water is a passage, ferry from the world of living to the world of dead. Sea is an inexhaustible source of nature. In the narrative of "Old and Sea", the conclusions of Hemingway on human and nature are summed up. Fish is a productivity that cleanses human beings from abominable and abominable things, and is a symbol of eternity and immortality. According to Hemingway, a person who is the central figure of artistic work is not only a pitchfork of his epoch, but he is also a mediator or conductor between the real world and the world of high values. The heroes of the works of Hemingway are in contact with a high moral beginning in their life, which replaces the god of the traditional society and helps them to experience all the disasters of life.

Ю.Алыев

**В работах Хемингуэя аллегория и символы
Резюме**

В работах Хемингуэя много аллегорий и символов. Ряд историй был использован в начале воды. Вода превыше всего - это энергия жизни, и она описана во многих формах в тексте: река, море, болото и так далее. В архаическом мышлении река такая же, как жизнь, но жизнь и смерть разделяют. Вода - это проход, паром из мира мертвых. Море - неиссякаемый источник природы. В повествовании «Старое и море» выводы Хеминки о человеке и природе суммированы. Рыба - продукт, который очищает человека от отвратительных и отвратительных вещей, и является символом вечности и бессмертия. По словам Хеминки, человек, который является центральной фигурой художественного творчества, является не только вилами своей эпохи, но он также является посредником или проводником между реальным миром и миром высоких ценностей. Герои произведений Хемингуэя находятся в контакте с высоким моральным началом в своей жизни, которое заменяет бога традиционного общества и помогает им пережить все бедствия жизни. Возвышение высоких духовных ценностей до уровня Бога и упорная борьба человека на этом пути блестяще выражены в повествовании о Старом и Морском.

**Rəyçi: Yeganə Abdullayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

ЭЛЬНАРА МАМЕДОВА
Сумгаитский государственный университет
metodist.az@mail.ru

ТРАКТАТ «ПРАВО НА ЖИЗНЬ» АНАРА
КАК ОДНА ИЗ ЖАНРОВЫХ МОДИФИКАЦИЙ ЕГО
ПУБЛИЦИСТИКИ

Açar sözlər: xatirələr, orijinallıq, gecantik ədəbiyyat, intellektual potensial, tarix

Ключевые слова: воспоминания, оригинальность, позднеантичная литература, интеллектуальный потенциал, история

Key words: memories, originality, late antique, intellectual potential, history

Свою книгу «Право на жизнь» (2011-2012) Анар обозначил как «трактат», уточняя, что это «историко-культурологический трактат с фрагментами личных воспоминаний» (2, с.11-522). Как видим, уже в подзаголовке подчеркнута оригинальность книги, объединившей в себе элементы исторического, культурологического, документального, мемуарно-автобиографического жанров. Если подытожить все определения трактата как жанра, то их можно свести по сути к следующему: трактат – один из видов научного сочинения, содержащего в себе обсуждение каких-либо проблем, каких-либо вопросов обычно в форме рассуждений, порой полемически заостренных и ставящих цель изложить принципиальный подход к предмету разговора. Что же, сразу скажем, что данная формулировка, в основном, подходит под жанровые параметры произведения Анара.

Надо сказать, что жанр трактата был известен ещё в позднеантичной литературе. К этому жанру обращались многие мыслители, учёные и литературные деятели самых разных эпох, каждый раз вкладывая в него всё новые содержательные смыслы. Предмет и задачи трактата могли быть разными, как разными являлись и побудительные мотивы к написанию и к избранию именно этой формы. Как признаётся Анар: «...я стремился писать во всех литературных жанрах и формах, освоить различные жанры и формы...» (5, с.707). На этот раз обратившись к жанру трактата, Анар ещё больше расширил круг оригинальных жанров, которые он использует в своём творчестве, особенно в публицистике. Считаем, что трактат «Право на жизнь» можно считать одной из жанровых модификаций его публицистического творчества.

Предмет и задачи работы сформулированы автором во вводной главе книги, названной «Вступление к теме». Прочитав трактат, мы

убеждаемся в том, что основной темой здесь выступает История. Именно так, с заглавной буквы пишется это слово на многих страницах трактата Анара, тем самым подчёркивается, что оно является ключевым и определяющим для данного произведения. Анар сразу предупреждает читателя, что в книге «много политики и истории. Ведь культура неразрывно связана с политикой, а литература и искусство неизбежно развиваются на фоне Истории» (1, с. 13). Писатель убежден – чтобы говорить о насущных проблемах искусства, культуры и литературы, необходимо знакомство хотя бы в общих чертах с историей описываемой эпохи. Без таких предварительных знаний нельзя дать настоящую, полноценную, убедительную картину описываемого.

Нужно признать, что только форма жанра трактата в данном случае является не только наиболее приемлемой и оправданной, но и единственно возможной. И Анар в своём трактате «Право на жизнь» очередной раз доказывает своё мастерство в выборе наиболее адекватной формы для воплощения своего замысла. Своеобразие темы сказалось и на композиции книги. Всего в ней, вместе с вступлением и послесловием, содержится 101 глава. Каждая из них имеет свою чётко обозначенную тему, а все вместе они представляют собой глубокие размышления автора над историей страны, связанные в один узел мыслью автора. Писатель выражает отношение к самым важным вехам истории своего народа, пропуская все события и факты через себя, через собственную интерпретацию, связывая со своей биографией, но при этом стараясь быть предельно объективным. Одним словом, перед нами оживает История, увиденная глазами Анара.

Писатель не скрывает, что в большой степени использует в этой книге собственное отношение к описываемым событиям, которое не раз выражалось в его выступлениях, статьях (очень часто в книге мы наблюдаем и прямые отсылки к ним). Он вполне справедливо считает, что «фрагменты личных воспоминаний в какой-то степени воссоздают характер эпохи». Кроме того, писатель ставит цель «воссоздать и восстановить ход происходившего», отдельных событий, поступков, которые не раз были искажены различными интерпретациями, добавляя «в моём представлении, на моей памяти, как я видел, пережил, почувствовал» (2, с.13). Анар считает, что в матрицах памяти человек может «повторять и переворачивать жизнь сколько угодно. Поэтому особенность подобных текстов – не хронологическая последовательность, а необъяснимая выстроенность звеньев цепочки оживших мгновений» (3, с.576).

Но это не исключает и привлечения аргументов, доказательств из важнейших источников, ссылок на корифеев науки. В книге много

места уделено борьбе за родной азербайджанский язык. Этому посвящены такие главы, как «Вечная проблема турок: борьба за родной язык», «Единение в языке, мыслях и делах», «Угрозы языку», «Цена перехода с латиницы на кириллицу», «Проблема государственного языка», «Дискуссия о названии языка». Во всех этих главах Анар последовательно выражает свою позицию по отношению к родному языку. Вспомним важное пояснение, которое даёт Анар в самом начале книги. Это касается разницы значения слов «тюрок» и «турок» в русском языке, тогда как «на протяжении веков на всех наречиях тюркских языков», в том числе и в азербайджанском языке, это название звучало одинаково – «türk». Поэтому в тексте трактата на русском языке он обращается к понятиям «турок» (турецкий) и «тюрок» (тюркский).

В дальнейших главах, посвященных языку, Анар говорит об «угрозах языку», связанных с идеей Сталина, высказанной им на XVI съезде о слиянии всех культур в СССР в «одну общую культуру с одним общим языком». Писатели явились последовательными защитниками родного языка, они выступали против его засорения, вытеснения другим языком. В другой главе говорится об акции перехода в 1939 году с латиницы на кириллицу, проводимую по прямому указанию Сталина и осуществляемую под руководством М.Багирова. Протест азербайджанских писателей был выражен в письме Багирову от имени поэта А.Фарука, озаглавленному «Шаг назад». В результате Расул Рза как родственник А.Фарука попал в чёрные списки, был смещен с поста Председателя Союза писателей, он и его книги были исключены из списка Декады в Москве. Сам А.Фарук был отправлен вскоре на фронт и погиб в боях.

Борьба за язык велась на всех этапах развития советской системы. При Хрущеве, пришедшем на смену Сталину, разгорается ещё один виток борьбы за язык. Он был связан с включением в Конституцию республики в 1956 году пункта о государственном языке и придания ему статуса государственного. Несмотря на то, что такой пункт был зафиксирован в конституциях Армении и Грузии ещё в 1937 году, в Азербайджане этот вопрос вызвал полнейший ажиотаж. Писателей, поддерживающих эту идею, упрекали в национализме, в центр шли сигналы о М.Ибрагимове, Р.Рза и других. Вместе с тем, автор трактата, давая оценку этим событиям, и этому времени, констатирует: «...это было время небывалого подъёма патриотических чувств, особенно среди молодежи» (2, с. 268).

Ещё раз, уже на новом витке истории, проблема азербайджанского языка заостряется в связи с его названием. В главе «Дискуссия о названии языка» речь идёт о тех непростых спорах,

большой полемике, которая велась на правительственном уровне с привлечением известных писателей, учёных о названии азербайджанского языка. В результате, большинством голосов было решено принять самоназвание «азербайджанский язык», без добавления слова «тюркский, как предлагали некоторые, в том числе и Анар. Но при этом, Гейдаром Алиевым была дана «недвусмысленная отповедь тем, кто открыто или завуалировано выступал против нашего тюркского происхождения», и было подчёркнуто, что «мы народ тюркоязычный». Более того, как свидетельствует Анар, в Указе от 18 июня 2001 года, по меньшей мере, в десяти случаях, упоминается о вхождении азербайджанского языка в огузскую группу семьи тюркских языков» (2, с. 450).

Разбору трагических перипетий в истории Азербайджана, особенно проблеме его разделения на Южный и Северный Азербайджан, также посвящен целый ряд глав, таких как «Бросок на юг: кровавое разделение Азербайджана», «История, география и прочее», «Пробуждение национального сознания в Южном Азербайджане», «Исторический шанс», «Это сладкое слово свобода», «Расплата за свободу», «Утешение Шахрияра», где Анар размышляет, опираясь на факты, на книги А.Бакиханова, высказывания М.Э.Расулзаде, А.Топчубашева и др., о сути и последствиях этого разделения. В трактате подвергается специальному анализу творчество Мамедгусейна Шахрияра и его поэма «Привет Гейдар бабе», написанная на «чистейшем тюркском языке». «Не касаясь эстетических особенностей, художественных достоинств поэмы, хочу отметить, что само её появление на родном языке, обилие чисто этнографических подробностей, отличающих именно азербайджанских тюрков от других, в том числе от персов, сделало это произведение уникальным фактом национального самосознания в условиях Ирана», – пишет Анар (2, с. 219).

Рассмотрение глубинных подспудных процессов исторического развития Азербайджана, а также самых значимых переломных этапов этой истории, становятся предметом рассуждений, размышлений и итогов, выводов, к которым он приходит. Анар старается быть предельно объективным в преподнесении читателю этого материала, но в то же время не может скрыть своей личностной позиции, как бы акцентируя своё видение проблемы, иногда не совпадающее с мнением других. В этот момент текст обогащается полемическими утверждениями, но даже они, в силу писательской и человеческой натуры Анара очень корректно выражены, хотя и носят принципиальный, бескомпромиссный характер.

Очень яркое описание содержится в главе «Эпистолярная дуэль генерала Цицианова и Джавад хана, окончившаяся героической гибелью Гянджинского правителя». Построенная на их переписке, глава даёт представление о характере обоих действующих лиц: полные угроз, оскорблений, надменности письма царского военачальника, «взбешенного заносчивого князя» Цицианова противопоставлены полным достоинства, решительным ответам на них Джавад хана. Из истории известно, что Гянджа, захваченная Цициановым была переименована в Елизаветполь, в честь дочери императора. И был наложен запрет со штрафом в один рубль серебром тем, кто назовёт город старым именем. Анар в концовке главы приводит следующий отрывок из «Этно-лирических заметок «Мой Азербайджан»» Э.Агаева: «...на следующий день после объявления запрета перед городской управой выстроилась очередь из местных жителей. Входя, каждый произносил: «Гянджа» и молча клал на стол перед русским чиновником рубль!» (2, с. 35).

Большое внимание в трактате уделено Анаром истории азербайджано-армянских столкновений, выявлению их причин и последствий. В целом ряде глав он в том или ином аспекте размышляет об этом: «Возникновение армянского вопроса на Кавказе», «Особенности национального самосознания», «Первые политические партии», «Войны в Закавказье», «Карабахская проблема на современном этапе», «Сумгаит», «Трагедия Ходжалы», «Об одном эссе и его лживой интерпретации» и др. По сути, эта проблема затрагивается прямо или косвенно почти во всех главах трактата, демонстрируя бескомпромиссное отношение Анара к данному вопросу.

Наряду с содержательным богатством «трактат» Анара обладает неоспоримыми художественными достоинствами. Это стройное, цельное, заменяющее многие тома научных изысканий, и не уступающая им по своей содержательности летопись жизни азербайджанского народа, его истории, написанная твёрдой рукой мастера, сочетающего в себе талант публициста и мастера художественного слова. Одна из исследовательниц творчества Анара Парвин считает, что это произведение может быть названо и энциклопедией, призванной помочь нам лучше узнать и понять себя как народ, и толковым словарём, поясняющим многие непонятные нам моменты нашей истории, и книгой памяти, которая поможет нам вспомнить те или иные страницы отечественной истории, причины происходившего и происходящего с нами. (6, с. 232).

Особое значение, большой и ёмкий смысл вбирает в себя название трактата «Право на жизнь». Уже в самом начале, во

вступлении Анар пишет: «В книге затрагиваются различные вопросы, но основная мысль, пронизывающая её от начала до конца – это идея тюркизма. Тюркского национального самосознания. Если в двух словах выразить суть тюркского самосознания, то, на мой взгляд, это ПРАВО НА ЖИЗНЬ» (2, с. 12). Так, сам автор определяет основную идею, выраженную в названии. Оно вбирает в себя множество смыслов, значений, которые мы постепенно открываем для себя, читая эту книгу, страницу за страницей. Это и право на жизнь нашего народа, которое он отвоёвывал на протяжении всей своей истории, нашего языка, который претерпел немало, чтобы получить право сохранить себя и называться своим именем, и право на жизнь, которое обеспечили Азербайджану его выдающиеся представители, его интеллигенция. Не случайно, Анар предупреждает: «Самый эффективный способ лишать Права на жизнь – истребить его интеллектуальный потенциал, парализовать его мозг, оскопить его духовную сущность» (2, с. 372).

Интересны и сами методы преподнесения описываемого читателю. Автор постоянно обращается к читателю, как бы делаясь с ним своими рассуждениями, категорическими утверждениями, а порой и сомнениями, не боясь иногда и признать свою вину в том, что не всегда правильно оценивал то или иной предмет обсуждения. Так, говоря о поэзии Шахрияра, Анар вспоминает свои споры с Яшаром Караевым, во время которых он утверждал традиционность, даже архаичность его поэтики, противопоставлял ему Самеда Вургуну, и признаёт: «Я, конечно, был не прав. Прав был Яшар. Тогда я не учитывал иранский аспект поэмы Шахрияра» Он говорит о том, что «Для Шахрияра в контексте реальности Ирана, в атмосфере чуждого персидского духа, персидской лингвистической ауры, смакование национальных особенностей, примет, знаков прошлого в «Гейдар баба» было и моральной, и эстетической потребностью» (2, с. 220). Конечно, каждый народ имеет свое неповторимое лицо, свои индивидуальные черты, которые Шахрияр захотел в несколько заостренной форме показать в своей поэме.

Таким образом, Анар своей книгой «Право на жизнь» создаёт ещё одну жанровую модификацию, в которой в синтезированной форме получают своё развитие элементы научного, публицистического и мемуарного жанров. Этот жанровый гибрид необходим писателю для реализации своего авторского замысла – обратиться к отечественной истории и дать свою интерпретацию некоторых её неизвестных, нераскрытых страниц, а иногда и оспорить те или иные стереотипные взгляды. И, самое главное, он получает возможность коснуться «проблемы тюркского национального самосознания и самосохранения»

и высказать мысли, «которые не могли быть выражены открыто в советское время или же выражались в иной, скрытой форме» (2, с. 12). «Непреложно одно – там, где народ и общество свободны, там и жизнь лучше» (4) В растущем напряжении социального фона очень скоро стало очевидно, что свобода слова, помимо всего, явилась главным индикатором уровня культуры в обществе.

Сам Анар признаётся, что испытывал некоторые сомнения при обозначении жанра этого произведения, но в конце концов пришёл к выводу, что «это наиболее точное и приемлемое определение» (2, с. 12). Уже при прочтении этой книги, понимаешь, насколько точной является формулировка жанра этого оригинальнейшего произведения Анара. Это и научное объяснение некоторых исторических и культурологических фактов, и полемическое отстаивание тех или иных моментов истории, что соответствует жанру трактата, но в то же время, это повествование, пропущенное через призму взглядов самого автора, порой опирающееся на личное восприятие, личные воспоминания. А главная тема – это, несомненно, История, на фоне которой показаны культура, литература, искусство, политика, рассмотренные в тесной, неразрывной связи.

Острое слово Анара-публициста всегда было адресовано будущим поколениям, которых писатель призывает не забывать свою историю, своё прошлое и стремиться к созданию единого нравственного пространства, в котором во все времена приоритетными должны оставаться общечеловеческие ценности. Ч.Айтматов, подчёркивая связь художественного творчества Анара и его художественно-публицистического наследия, отмечал: «Как в прозе, так и в публицистике он ставил и ставит самые острые вопросы духовной жизни своего народа и мучительно ищет ответы на эти вопросы» (1). Трактат Анара «Право на жизнь» – одно из таких произведений.

Литература

1. Айтматов Чингиз. Современник от судьбы. О жизни и творчестве Анара // Эхо, 2005, 23 сентября, с.2.
2. Анар. Право на жизнь // Литература, искусство и культура Азербайджана в 3-х томах, т.3, Баку: Letterpress, 2013, с. 11-522.
3. Анар. Ночные мысли // Сочинения в 5-ти тт. Т.3. Баку: Юрд, 2006, с.307-616.
4. Грич А. Интервью с писателем Анаром // газ. «Вышка», 27 мая 1990 года.

5. Лицом к лицу с Анаром // Сочинения в 5-ти тт. Т.4. Баку: Юрд, 2007, с.692-726.
6. Pərvin. Anar dünyası. Bakı: Təhsil, 2015.

E.Məmmədova

**“Yaşama haqqı” traktatı Anar publisistikasının
janr modifikasiyası kimi**

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanlı yazıçı və publisist Anarın "Yaşama hüququ" kitabının təhlili aparılır. Anar "Yaşama hüququ" adlı kitabı vasitəsilə elmi, jurnalistika və memuar janrlarının elementlərini sintez olunmuş şəkildə inkişaf etdirərək, yeni janr modifikasiyasını yaradır. Bu janr hibridi, yazara milli tarixə keçid almaq, onun naməlum və açılmamış səhifələrinin bəzilərinə öz şərhlərini vermək şərait yaradır. Bəzən bu janr vasitəsilə yazıçı stereotip fikirlərlə mübahisə etməklə öz müəllif niyyətini həyata keçirir. Məlumdur ki, traktat janrı hələ gecantik ədəbiyyatda mövcud idi və bu janra müxtəlif dövrlərin yazarları müraciət etmişdilər. Hər yazıçı bu janr növünə müxtəlif məna və fikir çalarları qatmışdı. Anar da öz növbəsində bildirir ki, əsərində “coxlu siyasət və tarix var”.

Bu təsadüfi deyildir, çünki mədəniyyət siyasətlə qırılmaz tellərlə bağlıdır, ədəbiyyatın və incənətin inkişafı isə Tarixin fonunda keçir. Bu əsərin məziyyətlərindən biri də odur ki, müəllif burada “türk milli özünüdərk və özünümühafizə” probleminə sərbəst toxuna bilir və sovet dövründə açıq deyə bilmədiyi fikirləri rahat bildirə bilir. Əsərində müəllif bildirir ki, “xalq və cəmiyyət azad olduğu yerdə, həyat da fərvandır”.

**The treatise "The Right to Live" as the genre modification of Anar's
publicity
Summary**

The article analyzes the book "The Right to Live" by the Azerbaijani writer and publicist Anar. By means of the book, Anar creates a new genre modification, in which elements of the scientific, journalistic and memoir genres are developed into a synthesized form. This hybrid genre is necessary to the writer in order to realize his own intention - to turn up to national history and give his own interpretation of some of its unknown and undisclosed pages. Sometimes use of this genre motivates the author to dispute upon certain stereotypical views and implement his own ideas. It is said that the genre of treatise was known in the late antic period and writers of different periods applied to it. Each of them added to this genre his own interpretation and colors. Anar in his turn states that in his treatise there is "much politics and history".

This is not accidental, as culture is tightly linked with politics, and literature and culture develops on the background of History. One of the features of this work is that the author can freely touch the problem of "Turkish national self-consciousness and self-protection" and easily expresses the ideas that could not be stated openly during the Soviet era. In his work, the author affirms that people and society are free when their life is prosperous".

Rəyçi: Flora Nəciyeva
Filologiya elmləri doktoru, professor

XƏYALƏ ƏMİRASLANOVA
BDU
ibarhimemraslanov.@mail.ru

MİLLİ DƏYƏRLƏRİMİZİN TƏBLİĞİNDƏ “YENİ FİKİR” QƏZETİNİN ROLU

Açar sözlər: yenidənqurma, tarixi həqiqətlər, müsahibələr, milli dəyərlər, bibliografiya, resenziyalar, kitabla

Key words: reconstruction, historical truth, interviews, national values, bibliography, review, books.

Ключевые слова: перестройка, исторические истины, национальные ценности, библиография, рецензия, книги

Газета, занявшая особое место в истории Азербайджанской прессы, превратилась в хронику памятных исторических событий в сложный период своего издания.

Hər bir millətin, dövlətin azad siyastinin, sözünün, cəmiyyətinin, şəxsiyyətinin formalaşmasında onun müstəqil mətbuatının böyük rolu vardır. Mətbuatın azadlığı onun öz fəaliyyətində, yəni yazmaqda, nəşrində, yaymaqda tam azad olmasıdır. Publisistika xalqın milli nümayəndəliyinin öhdəsinə götürüb, bütün qayğılarını ifadə edib yayan ictimai nəzarətçidir. Məhz buna görə 70 illik kommunist rejiminin zəncirləri ilə bağlanan mətbuat orqanları 80-ci illərin ortalarından başlayaraq “yenidənqurma”, “aşkarlıq”, “yeni düşüncə” hərəkəti ilə yenidən öz azadlığına doğru addımlar atdı, çünki müstəqilliyi bir dəfə dadmış bir millət digər millətin əsarətində yaşaya bilməzdi. Xalqımız böyük çətinliklərlə əldə etdiyi və itirdiyi istiqlaliyyətinə qovuşmaq üçün ayağa qalxdı. Milli dövlətçilik uğrunda mübarizədə yeni mətbuat orqanlarının yaranması, zəngin təcrübənin bərpa edilməsi özünü sürətlə göstərməyə başladı. Milliyyətçilik, Dövlətçilik imtahanında xalqımızın ziyalıları müstəqil mətbuat orqanlarını yaratmaqla vətən övladlarının oyanış ruhunu dəstəklədilər. Azərbaycan xalqının ucalan azadlıq səsinə səs verən bu qəzetlərdən biri də “Yeni Fikir” adlı mətbuat orqanı oldu. Qəzetin ilk yaranma tarixi barədə məlumat Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında yer almışdır. “Gürcüstan KP MK-nın orqanı olaraq Azərbaycan dilində çıxan həftəlik qəzetin ilk nömrəsi 1922-ci il yanvarın 21-də çap olunmuşdur. 1923-cü il yanvarın 15-dən Zaqafqaziya MİK və XKŞ-in orqanı kimi Tiflisdə gündəlik nəşr edilmişdir. Son nömrəsi isə 1927-ci il mayın 31-də çıxmışdır. Qəzetin redaktorları Həsən Səbri, Böyükağa Talıblı, Dağlı Rəsulzadə, Mirzə Davud Hüseynov, Rzaqulu Cəfərov olmuşdur. [1; səh 117]

Həmin illərdə qəzetin cəmi 1397 nömrəsi nəşr edilmişdir və qəzetin 1923-1926 illərində böyük satirik ədib Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığına, onun Tiflis teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuş əsərlərinə, fəaliyyətinin Tiflis dövrünə aid məqalələr, resenziyalar nəşr edilmişdir. 1927-ci ildə fəaliyyəti dayandırılmış qəzetin adı mətbuat orqanları sırasına yenidən öz adı ilə yəni “Yeni Fikir” olaraq 1989-cu ilin oktabrın 4-də yenidən nəşrə başlamışdır. İlk nömrəsində “Oxucuya Söz” yazıda oxuyuruq. “Respublikamıda daha bir qəzet də nəşrə başladı: “Yeni Fikir”. Bəri başdan demək istəyirik ki, qəzetimizə belə bir adı vermək üçün xeyli fikirləşməli olduq. Təbiidir ki, təkcə ad seçməklə iş bitmir, söhbət bu adı necə daşımaqdan, necə yaşatmaqdan gedir. Onu da qeyd edək ki, bizim eyni adlı ana dilli qəzetimiz 1922-ci ildə nəşr olunubdur. 1927-ci ilədək gah həftəlik, gah da gündəlik nəşr olunan qəzetin tarix və zaman qarşısında gördüyü iş bugün onun qısa ömründən çox-çox yaşarı və əbədidir. O illərdən altıмыш yeddi il keçir.

Sual oluna bilər ki, biz qəzetimizdə nələrdən söhbət açacağıq?

Həyatımızın, ictimai-siyasi fikir tariximizin dünəni və bu günü, kitab, onun nəşri, poliqrafiya, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, incəsənətimiz, tarix və etnoqrafiyamız, coğrafiyamız, bütün ağırlı problemlər qəzetimizin başlıca mövzularına çevriləcək. Oxucularımızın birgə iştirakı ilə “Yeni Fikir”-in hamımızın qəzeti olacağına böyük ümid və inam bəsləyirik.” [2, 1989, 4 oktyabr]

Qəzetlə tanış olduqda görürük ki, Azərbaycan SSR Dövlət Mətbuat Komitəsinin və Respublika Könüllü Kitabseverlər Cəmiyyətinin Məlumat-Reklam Qəzetidir. Bu cəmiyyətin adı qəzetin yuxarı hissəsində kiril əlifbası və rus dilində verilir. Qəzet kiril əlifbası ilə çap olunmuşdur. Əvvəlki illərdə ayda iki dəfə nəşr olunan qəzet 1991-ci ildə həftədə bir dəfə, cümə axşamı nəşr olunmuşdur. Bu mətbuat orqanının indeksi 66826, qəzetin nəşr olunma isə ünvanı 370004, Bakı, Böyük Qala küçəsi 41 kimi göstərilmişdir. Qəzet əvvəllər “Kommunist” nəşriyyatının mətbəəsində ofset üsulu ilə çap olunmuşdur. Müstəqillik illərində isə Azərbaycan Ensiklopediyasının “Qeyrət” mətbəəsində komputerdə yığılıb “Azərbaycan” nəşriyyatının mətbəəsində ofset üsulu ilə nəşr olunmuşdur. Qəzetin qiyməti ilk 1989-90-cı illərdə 10 qəpik olmuşdur. 1991-ci ildən onun qiyməti 25 qəpik olmuşdur. Qiyməti 10 qəpik olduqda illik abunə haqqı 2 man.40 qəpik, qiyməti 25 qəpik olduqda isə 18 man.5 qəpiyə “Yeni Fikir” qəzetinə oxucuları illik abunə yazılmaq imkanı əldə etmişdir. 1991-ci ildə qiymətinin qaldırılması qəzetin tirajının sayını artırırsa da, sifarişinin sayını azaltmışdır. Yəni əvvəllər onun tirajının sayı: 27367, sifarişin sayı: 9253 idisə, artıq müstəqillik illərində tirajının sayı: 38.815, sifarişinin sayı: 136 olmuşdur. Qəzet çapın ilk illərində baş redaktor Taleh Həmid (1989-1992), sonrakı ildə isə, yəni 1992-

1993-cu illərdə Tahir Talıblılı olmuşdur. Redaksiya heyəti: İsrəfil Abbasov, Müsəllim Həsənov, Aqşin Babayev, Baba Vəziroğlu, Zöhrab Əliyev, Maqşud İbrahimbəyov, Aydın Kərimov (məsul katib), Qurban Məmmədov, Məmməd Muradov, Zərifə Salahova, Seyfəddin Səlimov, Şahin Şükürov və başqa qələm əhli qəzetin nəşr olunub oxucular tərəfindən bəyənilməsi üçün böyük əmək sərf etmişlər. Qəzetdə yer alan əsas mövzular haqqında qəzetin ilk nömrəsində oxucularına təfəsilatı ilə məlumat verilir.

“Əgər siz “Yeni Fikir” qəzetinə abunə yazılmasanız,

ONDA:

- çapdan çıxmış kitabların ilkin nüsxələri ilə;
- ədəbi jurnallarımızın və nəşriyyatlarımızın gələcək tematik planları ilə;
- çap prosesində olan və çapa hazırlanan ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, dini əsərlərdən seçmələr ilə;
- ittifaq və xarici ölkə nəşriyyatlarında nəşr olunmuş Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə;
- rus, Azərbaycan və digər şərq xalqları dilində XVIII əsrdən üzü bəri nəşr olunmuş, Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, coğrafiyası və toponimiyası haqda diqqətəlayiq informasiyalar nadir kitablarla;
- görkəmli alimlərimizin, şair və yazıçılarımızın yaradıcılıq laboratoriyaları ilə;
- dərslərlərin elmi-bədii keyfiyyəti, kitab nəşrinin poliqrafik-texniki səviyyəsi, nəşr təbliğ və oxu mədəniyyətimizin müxtəlif problemləri ilə **TANIŞ OLMAQ İMKANINI İTİRƏ BİLƏRSİNİZ.**” [2, 1989, 4 oktyabr]

Qəzetin ilk nömrəsinin ikinci səhifəsində xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin **“Sözü cavanlara verin!”** adlı Tahir Talıblının aldığı müsahibədə şair qəzetə və kitablarla bağlı problemlərə münasibət bildirmişdir. “Belə bir qəzetin nəşrə başlaması məni çox sevindirdi. “Yeni Fikir” adlı qəzet əvvəllərdə nəşr edilib. S.Vurğunun ilk mətbu şeirləri də həmin qəzetdə çap olunub. Onu deyim ki, yeni fikir ən çox cavanlara məxsus olur. Cavanlara geniş meydan verin. Onlara tez-tez müraciət edin. Bir neçə il əvvəl bir təklif irəli sürdüm ki, tanınmış yazıçılarımız nəşriyyatda çap ediləcək əsərlərinin bir qisminin nəşrindən gənclərin xeyrinə imtina etsinlər. Bu addımı ilk dəfə unudulmaz yazıçımız M.Hüseyn atmışdı. Təəssüf ki, bu çağırış hamı tərəfindən yaxşı qarşılanmadı. Bir məsələ də toxunum ki, yaxşı kitab xalqın əvəzsiz sərvətidir. Bizdə kitab təbliği mədəniyyəti demək olar ki, yoxdur, yaxşı və layiqli kitablar layiqincə təbliğ olunmur, bundan başqa klassiklərimizin bugünkü nəşri, təbliği çox zəifdir. Şərqin təfəkkürünün zəlzələsi olan M.Ə.Sabiri ən azı iki ildən bir yenidən nəşr etmək lazımdır, dünya miqyasında tanınmış şairimiz Nizami Gəncəvinin əsərləri orijinalından çox-çox aşağı səviyyədə öz dilimizə və başqa dillərə tərcümə edilir. Belə

əsərləri savadlı gənclərimiz yenidən layiqli tərcümə etməlidir.” [2, 1989, 4 oktyabr]

Xalqımızın dəyərli ziyalılarının fikirlərini, tələb və arzularını xalqa çatdıran qəzet onlarla dəyərli söhbətləri oxucularına təqdim etmişdir. Azərbaycan SSR EA Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru, akademik Ziya Bünyadovun №2, 18 oktyabr buraxılışında **“Mənə təzyiq eləmək çətin məsələdir, çünki mənim öz əqidəm var.”** adlı Müsəllim Həsənov aldığı müsahibə də çox maraqlı olmuşdur. Burada bir çox məsələlərə: akademikinə İranda hazırlanan sui-qəsdən, Dağlıq Qarabağın tarixinin saxtalaşdırılmasına qarşı alimin 1965-ci ildən erməni alimlərinə göndərdiyi yazı və məktublardan, xalq adından danışmaq səlahiyyəti əldə edən təyin olunmuş savadsız deputatlardan, XIV əsrdə yaşamış və dünyada ilk dəfə türk dilinin qrammatikasını və sintaksisini yazmış Əndəlusinin türk-ərəb lüğətini kitabını tərcümə edib çapa verməsindən kimi mövzulara toxunulmuşdur.

Maraqlı kitabların təbliğ olunması, oxucuların yeni nəşr olunmuş kitablar haqqında məlumatların əldə etməsi barədə yazılar qəzet səhifələrinin əsas mövzusunə çevrilir. Burada yer alan kitablardan biri inqilabdan sonra ilk dəfə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə akademik Ziya Bünyadov və professor Vasim Məmmədəliyev tərəfindən tərcümə edərək nəşrə hazırlandığı müsəlmanların müqəddəs kitabı “Quran” kitabıdır. Oxucuların xahişi ilə Quranının tərcüməsindən qəzetin səhifələrində verilməyə başlayır. №2 oktyabr 1989-cu il tarixində Əl-Fatihə (Kitabı açan) surə, Əl-Bəqərə surəsindən ayələr verilmişdir. Bu silsilə yazılar qəzetin №3,4,5,6,7,8,9 və digər ardıcılıqla hər buraxılışın dördüncü səhifəsində müqəddəs kitabdan surələr verilmişdir. Bu mətbuat orqanı müqəddəs kitabı öz səhifələri vasitəsi ilə xalqımıza çatdıraraq sanki dinimizi qorumağı və islam dinli ölkənin vətəndaşı olduğumuzu yaddaşlarda möhkəmlətmək istəyində olmuşdur.

“Yeni Fikir” qəzeti Azərbaycanın tarixi abidələrinin qorunmasının təbliğinə, bu istiqamətdə görülən işlər barədə də öz səhifələrində ayrı-ayrı yazılar vermişdir. Qəzetin üçüncü nömrəsində yer alan **“ Daşların daş taleyi”** yazıda “Azərbaycan epiqrafik abidələr toplusu”nun çapının ləngidilməsindən danışan, ömrünün 40 ilini Azərbaycan abidələrinin tədqiqinə həsr edən alim Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun əməkdaşı, tarix elmləri doktoru Məşədixanım Nemətova müsahibəsi zamanı abidələrimiz haqqında tarixi faktların ortaya çıxarılmasında hansı çətinliklərin olmasından danışır: “ Təəssüf ki, çox vaxt bürokratiya biz alimlərin əl-qolunu bağlaya bilir. Uzun illərdir ki, abidələrin tədqiqi ilə məşğul olmuşam və həmişə manelərlə rastlaşmışam. Bir tərəfdən “sapı özümüzədən olan baltaların”, digər tərəfdən erməni alimlərinin və Moskvada yaşayan ermənipərəst alimlərin qeyri-elmi müdaxilələri həmişə

əngəllər törədibdir. Bir neçə il əvvəl kitabələri nəşr etdirmək cəhdinə vəzifəli yoldaşlardan biri “biz qəbir daşı çap etmirik” demişdir. Görəsən bədxahlarımızın həmin qəbir daşı yazılarından əleyhimizə ustalıqla istifadə etdiklərini görəndə, həmin yoldaş vicdan əzabı çəkirmi? Keçən il “Əsrlərin daş yaddaşı” adlı kitabım çıxıb. Bu kitab çap olununca başım nələr çəkdi, mənə məhkəməyə verdilər, plagiatlıqda günahlandırıdılar. Kitabın çapı ləngisə də haqqlı olduğumu sübut edə bildim. İndi də bizim epigrafika qrupu 6 cildəndən ibarət “Azərbaycanın epigrafik abidələr toplusu” hazırlanıb, bir ildir ki, çap olunmur” [2, 1989, 1 noyabr]

Müsahibədən də göründüyü kimi Azərbaycanın tarixi abidələrinin araşdırılıb xalqımıza təqdim olunmasının hər cəhdlə qarşısı alınmış, sanki ermənilərin onları saxtalaşdırıb öz adlarına çıxması üçün şərait yaradılmışdır. Ümumilikdə qəzetdə Dağlıq Qarabağın tarixi, orada baş vermiş proseslərlə bağlı yazılara yer ayrılmışdır. “ Qarabağın hər şeyə ehtiyacı var” (№7, dekabr,1989-cı il), “Gerçəklik” (№1, yanvar, 1990-cı il) yazılar və “Hadisələrin dəyişməyən ssenarisi” adlı №3, fevral,1989-cu ildə çap olunan iki səhifəlik yazıda XX əsrin əvvəlində və sonlarında cərəyan edən Qarabağ hadisələrinin dəyişməyən ssenari ilə davam etməsini göstərmək məqsədi ilə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin 1 aprel 1920-ci ildə keçirilmiş iclasının protokolu çap olunmuşdur. Bundan başqa “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə: Ömürdən Səhifələr” (№8, aprel, 1990-cı il) yazıda da Cümhuriyyətlə bağlı tarixi sənədlər çap edilmişdir.

Qanlı yanvar hadisələri ilə bağlı qəzetin nəşrinin ləngiməsi və faciə ilə əlaqədar olaraq “ Redaktordan : Səbr, Dözümlə deyər-deyər...” başlıqlı yazıda deyilir: “ Əziz oxucular, məlum səbəblər üzündən qəzetimizin sizinlə görüşü xeyli gecikməli oldu. Yanvar ayının ağır dərdləri sinəmizi dağladı, damarlarımızda qanımızı düyünlədi. Onu deyim ki, şimşəklərin işığı ötürəndir. İldırımın yandıraraq yanan gücü keçəridir. Bir şey əbədidir, əziz bacı, əziz qardaş! XALQIN SƏRVƏTİ BƏ QÜDRƏTİ! Dərdimiz də yaddaş sərvətimizdir. Biz onu necə yaşadacağıq, nəsil-dən-nəsilə, əldən-ələ, sözdən-sözə necə ötürəcəyik! Çətin bir də odur ki, əlin qələm tuta, ürəyin sözlə dolu ola, yanasan, yaxılasan, amma bu dərdi demək imkanından uzaq olsan. Bu günlərdə qəzet alan oxuculara ürəyimdən bu sözlər qopdu: Sonsuz dərdimizi nifrət və hiddətimizi bir balaca da olsa soyuda biləcək yazıya rast gəlməsəniz bunu da dərdlərimizdən biri eləməyin!”[2, 1990, 9 fevral]

Azərbaycan ədəbiyyatı, təhsili, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyətinin bir sözlə milli dəyərlərimizin bütün sahələrinin özündə əks etdirən kitabların çapa hazırlanması, çap olunmuş kitabların məzmunu ilə bağlı geniş resenziyalar, bibliografiyalar qəzetin əsas mövzusunə çevrilmişdir. “Yeni Fikir” qəzeti milli dəyərlərimizin, tarixi abidələrimizin və sərvətlərimizin

qorunub saxlanması yolunda görülmüş və görülmək işlər barəsində xalqımızı məlumatlandırmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. V cild, 19-Bakı-81.
2. “Yeni Fikir” qəzeti. 1989-1991-ci illər.

Kh.Amiraslanova

**The role of “new thought” newspaper
in propagating national values**

Summary

Currently the main priority of Azerbaijan Press is to investigate, analyze and generalize the difficult and honorable way of our Press during the years of independence. “New Thought” was one of the newspapers which struggled against Soviet censorship in enlightening economic, cultural, social and political life of the country. In the newspaper published during 1989-1993 under Taleh Hamid and Tahir Talibli’s editorship interesting topics were published according to interviews of Azerbaijani public men, scientists, poets. For the first time the systematic verses from holy Quran in translation version to Azerbaijani were presented in the newspaper. Besides, the presentation of first copy of newly published books, the selections from social-political, literary-artistic, religious works and also samples of Azerbaijani literature which published within the Soviet Union and abroad were reflected in the newspaper. The one of the main activities of “New Thought” newspaper was introduction of forgettable books reflecting different spheres of national culture and the newspaper tried to achieve the love of their readers towards these books. The newspaper which maintained an important role in Azerbaijan press became chronicle which immortalized the history of complex period of our nation.

Х.Амирасланова

**Роль газеты «Yeni fikir»
в пропаганде национальных достоинств**

Резюме

Основной задачей историковедения на сегодняшний день является изучение, анализирование, обобщение трудных и достойных стадий Азербайджанской прессы в годы независимости.

Газета «Yeni Fikir» являлась одной из газет, освещавшей экономическую, культурную, общественную и политическую жизнь страны, несмотря на запреты Советской цензуры.

Я газете, напечатанной в 1989-1993 годах под редакцией Талеха Гамида и Тахира Талыблы, в основном отмечены интересные темы, взятые из интервью азербайджанских политических деятелей, учёных, писателей и поэтов.

Впервые в газете были напечатаны переведённые на азербайджанский язык суры из священной книги Коран.

Кроме этого в газете нашли отражение образцы Азербайджанской литературы, напечатанные в зарубежных и советских изданиях, а также знакомство с экземплярами книг и материалов из общественно-политических, художественно-литературных и религиозных произведений.

Самый большой заслугой газеты «Yeni Fikir» было успешное претворение в жизнь целей знакомства и любви читателей с книгами, залежавшими в пыли, но оттрапывающие разные направления национальной культуры.

Rəyçi: Nəsiman Yaqublu
Tarix elmləri doktoru, professor

Doç. Dr. GÜL BANU DUMAN
Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk dili ve edebiyatı
Bölüm Başkanı
gulbanuduman@gmail.com

KIRGIZ ŞAİR TOKTOSUN SAMUDİNOV'UN ŞİİRLERİNİN ANA DİLİ EĞİTİMİNDEKİ YERİ

Açar Sözlər: Qırğız uşaq ədəbiyyatı, Toktosun Samudinov, ana dilinin tədrisi, qrammatik qaydalar, milli dəyərlər

Key Words: Kirghiz children literature, Toktosun Samudinov, Native language education, grammatical rules, national values.

Ключевые слова: кыргызская детская литература, Токтосун Самудинов, преподавание родного языка, грамматические правила, национальные ценности

Yirminci yüzüylın başına kadar Çağatay edebiyatının içinde, onun bir parçası olarak varlığını sürdüren Kırgız edebiyatı, 1917 Ekim Devrimi ile yeni Sovyet sisteminin dil politikası doğrultusunda bağımsız bir yapıda varlığını sürdürmüştür. Sovyet politikası, yerel dillerden yerel edebiyatlar kurmak ve Türkistan'daki dil birliğini bozmak ve Rusçayı egemen dil haline getirmek için "Halkların kardeşliği, dillerin kardeşliği" gibi kulağa hoş gelen söylemlerle yeni bir eğitim seferberliğine girişmiştir. Bu doğrultuda en önemli silah olarak edebiyattan faydalanılmış, Sovyet ideolojisine hizmet eden her türlü edebi faaliyet desteklenmiş, yazarlık, şairlik en saygın meslekler arasında görülmeye başlanmıştır. Kendi kalemşörlüğünü üstlenen edebiyatçılara maddi desteğini esirgemeyen Sovyet rejimi, edebiyat üzerinden yeni Sovyet tipi insan yetiştirme konusunda çok başarılı olmuştur. Bu amaca ulaşılmasında önemli adımlardan birisi de yeni nesillerin hızla yetiştirilmesidir. Bu sebeple Sovyetler Birliği döneminde çocuk edebiyatına ayrı bir önem verilmiş, yaratılan edebi kahramanlar aracılığıyla çocukların genç dimağları şekillendirilmeye çalışılmıştır.

1950'den sonra II. Dünya Savaşı'nın etkilerinin silinmeye başlamasıyla Kırgız çocuk edebiyatı alanında büyük bir sıçrayış yaşanmış, devletin çocuk edebiyatının geliştirilmesi ile ilgili aldığı tedbirlerin de etkisiyle 90'lı yılların başına kadar çocuk edebiyatı hızla gelişmiştir. 1991 yılında bağımsızlığına kavuşan Kırgızistan'da başlarda bir takım ekonomik sebeplerle edebi faaliyetler durma noktasına gelmiş, dolayısıyla da çocuk edebiyatı da başta gerilemiştir. Son yıllarda tekrardan güçlenmeye başlayan çocuk edebiyatında Toktosun Samudinov'un ayrı bir yeri vardır.

Hem Sovyetler Birliğı döneminde hem de bağımsızlık sonrası dönemde çocuk edebiyatı alanında eserler veren Samudinov'un şiirleri ele alındığında, şairin çocukların dil gelişimine katkıda bulunmak, onlarda anadili bilincine uyandırmak gibi bir amaç edindiğı fark edilir. Bu çalışmanın amacı Kırgız çocuk edebiyatının önde gelen isimlerinden birisi olan Toktosun Samudinov'un şiirlerinin Kırgız Türkçesinin anadili olarak gelişmesindeki rolünü ortaya çıkarmaktır. Makale iki ana bölümden oluşmaktadır. "Samudinov ve Kırgız Çocuk Edebiyatı" adını taşıyan birinci bölümde şairin edebi hayatı ve çocuk edebiyatı içindeki yerine değinilecektir. "Anadili Eğitimi Açısından Samudinov'un Şiirleri" alt başlığında ise seçilen şiir örnekleriyle Kırgız Türkçesinin anadili olarak öğretilmesinde Samudinov'un şiirlerinin rolü tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Samudinov ve Kırgız Çocuk Edebiyatı:

1941 yılında Kırgızistan'ın Sokuluk İlçesi Sokuluk (Şopokoy) köyünde dünyaya gelen Samudinov, Kırgız Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Gazetecilik Bölümünü'nden 1963 yılında mezun olmuş; aynı yıl N. G. Chernyshevsky Devlet Kütüphanesi'nde çalışmaya başlamıştır. 1968 yılında devrinin önemli gazetelerinden birisi olan "Leninçil Caş" gazetesinin baş editör yardımcılığı görevine getirilmiştir. 1976 yılında "Bayçeçekey" dergisinin baş editörü olarak göreve başlaması, Samudinov'un edebi hayatının önemli dönüm noktalarından birisidir. Dergi döneminin en önde gelen çocuk dergisidir. Samudinov'un derginin baş editörü olmasıyla birlikte dergide yeni bir dönem başlamış, dergiye yeni bir soluk gelmiştir. Yani aslında Samudinov'un bu görevi, dergi açısından da bir dönüm noktası olmuştur.

Öğrencilik yıllarından itibaren yayın hayatına başlayan Samudinov'un ilk şiir kitabı olan "Toolor Gana Körüşpöyt" (Sadece Dağlar Kavuşmaz) 1971'de yayımlandı. Bu ilk kitabını Salam Kat (1974), At Çabış (1976), Meer Çöp (1979), Altın Sırğa (1981), Caşınmak (1984), Beşik İrı (1986), Kol Çatır (1989), Çañ Baspasın Sözdördü (1991), Toy Keçege Tosttor (1999), Daanışman Oylor (2000), Tandamal (2003), Ar Bakçadan Birden Gül (2012), Çañ Baspasın Sözdördü (2016) (Genişletilmiş baskı) gibi çok sayıdaki diğer kitapları izledi. 1992 yılında "Kol Çatır", "Çañ Baspasın Sözdördü" adlı eserleri için "Alıkul Osmonov" adlı ödüle layık görülen Samudinov, 1997 yılında da çocuk edebiyatının gelişmesine katkılarından dolayı "Togolok Moldo" adlı ödüle layık görülmüştür.

Şiirleri birçok dile çevrilen şairin Kırgız çocuk edebiyatının gelişmesindeki rolü çok önemlidir. Toktosun Samudinov hem Sovyet dönemi hem de bağımsızlık döneminin en önemli çocuk edebiyatı şairlerinden birisidir. Öyle ki şair bir anlamda "Samudinov ekolü"nü oluşturmuş, başka şairleri de üslup olarak etkilemiştir. Onun şiirlerinin en

önəmli özəlliklərindən birisi, anadili olaraq Kırgızcanın gelişimine hizmet etmek, çocuklara anadili bilinci uyandırmaktır. Anadilini geliştirip anadili bilinci uyandırırken didaktik üsluptan çok çocukların yaş özəlliklerini dikkate alan oyun üslubunu benimsemiş, şiirlerinde yaptığı söz oyunları onun adeta doğal üslubu halini almıştır.

Muratov ve İsakov'un "Kırgız çocuk nâzımına Toktosun Samudinov'un gelmesi dar sınırları daha da genişletmiştir. Büyükler için de şiirler yazan T.Samudinov iki dönemde de çocuklar için şiir yazmakta ve geleceğimize iyi hizmet etmektedir. Onun "Bayçeçekey" dergisini yaratması da büyük işlerden biridir." (2012: 212-213) sözleri, Samudinov'un Kırgız çocuk edebiyatı içindeki yerini ve önemini özetlemektedir.

2. Anadili Eğitimi Açısından Samudinov'un Şiirleri

İlk önce yakın çevreden edinilmeye başlanan anadili, kişinin toplumla bağlarını geliştirmesinde de etkilidir. "Anadili, başlangıçta anneden ve yakın aile çevresinden, daha sonra da ilişkili bulunulan çevrelerden öğrenilen, insanın bilinçaltına inen ve bireyin bir toplumla en güçlü bağlarını oluşturan dildir." (Aksan, 1975).

Gelecek kuşaklara anadilinin iyi öğretilmesi ve anadili bilinci ile yeni nesillerin yetiştirilmesi bir dilin varlığını sürdürebilmesi bakımından elzemdir. "Ana dili sevgisi, ana kucığında ve ilköğretim sıralarında kazandırılır. Ana dili sevgisini kazandırmanın tek yolu da çocuğun, dilin zevkine varmasını sağlamaktır." (Çavuşoğlu, 2006: 43) Çocuklara anadillerini iyi öğretmek, onlara anadillerini sevdirmek gerekir. Bu noktada bilinçli bir aile ortamı kadar çocukların dil gelişimlerine uygun yazılan edebi eserler devreye girmektedir.

"Anadil ediniminin gelişim aşamasında en gerekli iki unsur 'girdi' ve 'karşılıklı etkileşim'dir. Diğer bir deyişle, hiçbir çocuk anadilinde duyacağı girdi olmadan ve diğer insanlarla etkileşim kurmadan anadilini geliştiremez." (Özüdoğru ve Dilman, 2014: 13) Anadilini geliştiren tek girdi aslında çocuğun çevresindeki insanlar değildir; çocuk kitaplarını da çocuğun anadilini geliştirmesine yarayan girdilerden biri olarak düşünülebilir. Okul öncesi dönemde okunan bir kitabı dinleyerek okul çağında ise kendi başına okuduğu kitaplarla çocuk anadilini geliştirebilir. Bu arada "girdi" ne denli yoğun olursa anadili gelişimi de onunla doğru orantılı olarak artacak, anadili edinimi hızlanacaktır. Bu sebeple "Kitaplarda dil zenginliği ve bu zenginliğin tanıdığı imkânlar ölçüsünde ana dili kullanma alışkanlığını geliştirici bir anlatım tercih edilmelidir." (Yalçın ve Aytaş, 2011: 49).

"Anadili eğitimi ve öğretimi sürecinde en önemli araçlar metinlerdir." (Lüle Mert, 2012: 3). Anadili eğitimi ile ilgili olarak Lüle Mert "Eğitim verilen kişinin yaşı, dilsel ve beyinsel gelişim düzeyleri, bireysel

farklılıkları bu bağlamda önemlidir.” (2012: 2) ifadesiyle çocuk yazını ürünlerinin çocuğa uygun bir üslupla yazılması gerektiği vurgulanmaktadır.

Samudinov’un şiirlerinde anadili bilinci, çok önemlidir. Kitaplarının başında özellikle anadili vurgusu yapılmakta, anadillerini nasıl geliştirilebileceği düşünülerek kitapların hazırlandığı söylenmektedir. “İristuu üy-bülöbüz, / İntımakta cüröbüz. / Orus tilin ardaktap, / Ene tilin süyöbüz.” (Rızklı ailelerdeniz, / Birlikte yaşarız. / Rus diline saygı gösteririz, /Ana dilimizi severiz.) (Samudinov, 1984: 4)

Şiirde, Rusçaya saygı duyulmasının yanında ana diline sevgi de çocuklara aşılanmaktadır. Ana dili sevgisinin bağımsızlıktan önceki bir dönemde ifade edilebilmesi bile önemli bir gelişmedir. Sovyetler Birliği’nin son dönemlerine gelindiğinde Stalin dönemindeki baskı rejiminin artık yumuşamaya başlaması Samudinov’un Rusçanın yanında ana dilden bahsedebilmesini mümkün kılmıştır.

Çocuk edebiyatı ürünleri hem çocukların sözvarlığını geliştirirken hem de dillerinin anlam inceliklerini de çocuğa öğretmeli, çocuğa dil sevgisi ve bilinci aşılamalıdır. Bu bağlamda Samudinov şu iki yolu izler:

1.Onların söz varlıklarını geliştirmek için özel olarak şiirler kaleme alır.

2.Söz oyunları ile çocukları eğlendirirken onlara dillerinin inceliklerini öğretmeye ve dil sevgisi aşılamaya çalışır.

“Söz varlığı bir dilin ve dolayısıyla o dili konuşan ve yazan bireylerin anlatım gücünü geliştirir. Dilin anlatım gücü, milletin her noktadaki gücüne de tekabül eder. Söz varlığının gücünü koruyabilen ve zenginleştirebilen millet, her daim var olur. Bir milletin kavramlar dünyası onun dünyaya bakış açısının da bir ölçütüdür.” (Baş, 2010: 138) ifadeleri millet için sözvarlığının önemini ortaya koymaktadır. “Çocuklar ana dillerinde yer alan söz varlığı unsurlarını, her türlü eğitim ortamında, çocuk edebiyatı ürünlerinden de faydalanarak kazanır ve zenginleştirirler.” (2010: 138) diyen Baş, sözvarlığı kazanımında çocuk edebiyatı ürünlerine dikkat çeker.

Samudinov’un söz varlıklarını geliştirmek için benimsediği yollardan birisi Rusçanın hâkimiyetini kırmak, çocukların Rusçasını bildiği birçok kelimenin Kırgızca karşılıkları olduğuna çocukların dikkatini çekmektir. “Söz Casagıç Önörü” (Söz Yapma Hüneri) adlı şiir buna güzel bir örnektir. “Özdöştürgün özünçö / Söz casagıç önörün. /Morojenoye – muzkaymak, /Kotorulbayt debegin.” (Benimsemiş kendince /Söz yapma hüneri. /Morojenoe - muzkaymak / Çevrilmiyor demeyin.) (Samudinov 2012: 37). Dondurma kelimesinin “morojenoe” olan Rusça karşılığının Kırgızca “muzkaymak” olduğuna dikkat çekilirken şiirin devamında da Rusça “takvim, sapan, piyano” kelimelerinin Kırgızca karşılıkları şiir üzerinden çocuklara öğretilmeye çalışılmaktadır.

“Ar Bakçadan Birden Gül” adlı şiir kitabında yer alan “Güldör” (Çiçekler) şiiri de yine çocuklara Rusça olarak bildikleri çiçek adlarının Kırgızcalarını öğretmeyi amaçlar. “Buket sungan al kündü / Unutpasın degendir. / Nezabudka – kırgızça / ‘Esme sekem’ degen gül.” (Demet sunulan o günü/ Unutmasın diyedir. / Nezabudka Kırgızca / ‘Esme sekem’ denen çiçektir.) (Samudinov 2012: 13). Rusça “nezabudka” olarak bilinen “unutma beni çiçeği”nin Kırgızcasının “esme sekem” olduğu şiirde verilmiştir. Şiirde unutma beni çiçeği dışında “gül, kılıç çiçeği, lale, leylak, karanfil”in de Rusça adlarının Kırgızca karşılıkları da vardır. Bu sayede Rusçanın Kırgızistan’daki egemenliği kırılmaya çalışılmakta, yeni kuşaklara Rusçasını bildikleri birçok kelimenin Kırgızca karşılıklarının olduğu farkındalığı yaratılmak istenmektedir.

“Çocuk kitapları çocuğun söz varlığını ve dolayısı ile düşünce dünyasını geliştirir, içinde doğup büyüdüğü toplumun kültürün dilindeki sanatlı söyleyişler, kalıp ifadelerle ilgili bilişsel farkındalık edinmesini; yeme içme, giyinme, başkalarıyla iletişim kurma biçimi gibi kültürün diğer özelliklerini benimsemesini sağlar.” (Karatay, 2011: 109). Samudinov’un, çocukların sözvarlığını geliştirmeye yönelik uyguladığı yöntemlerden birisi de belli bir tema seçip ele aldığı tema ile ilgili sözvarlığını şiir dili içerisinde çocuklara öğretir. “Cakındarıñ Cakşı Bil” (Yakınlarını İyi Tanı) şiirinde yakın akrabalarından başlayarak her türlü hısım akrabaya ait sözvarlığına, hatta ağızlarda farklı kelimelerle karşılanan akrabalık adlarına bile yer verilmiştir. “Bir tuugandar degende, / Uluu bolso egerde, / Ake, bayke, aga deyt, / Köldüktördö – aba deyt.” (Kardeşlerin deyince, /Eğer senden büyükse, /Ağabey, abi, ağa der / Göllüler ise *aba* der.) (Samudinov, 2012: 88- 92). Oldukça uzun olan bu şiiri okuyan bir çocuk şiirdeki açıklamalar sayesinde her türlü akrabalık bağına vakıf olabilmektedir. Hatta Isıkgöl bölgesinde abi kelimesine karşılık olarak “aba” kelimesinin kullanıldığından çocuklar haberdar edilmektedir.

“Ar Bakçadan Birden Gül” kitabında “Candıktardın Baldarı” (Küçük Evcil Hayvanların Yavruları) adlı bir bölüme yer verilmiş, bu bölümde 24 şiir yer almıştır. Böylece çocuk yakın çevresinde bulunan birçok hayvanı tanıma ve onlarla ilgili söz varlığına hâkim olabilme fırsatı bulmuştur.

“Kanattuular Bazarı” (Kanatlılar Pazarı) (Samudinov 2012:19-20) adlı şiir, adından da anlaşılacağı üzere çocuklara kanatlı hayvanları tanıtmak üzere yazılmıştır.

“Çöptön Örgön Uykaştar” (Otlardan Örülü Kafiye) (Samudinov 2012: 28-29) adlı şiirde de ısırgan otundan, naneye, her türlü yabancı ot şiirde yerini alır.

Samudinov’un çocukların söz varlığını geliştirmeye yönelik yazdığı en dikkat çekici kitaplardan birisi ilk baskısını 1991 yılında yaptığı “Çağ

Baspasın Sözdördü” (Toz Basmaların Kelimeleri) adlı şiir kitabıdır. Bu kitabın 2016 yılındaki genişletilmiş baskısında 400 sayfa olarak çıktığı görülür. Kitabın önsözünde de belirtildiği gibi kitap “Söz Oynotma Sabaktar” (Söz oyunları mısraları) ve “Söz Oygotmo Sabaktar” (Ders uyandırma mısraları) adlı iki bölümden oluşmaktadır. Önsözde yine anadili vurgusu yapılmakta; kitap, genç okuyucuları oyunlarla anadile olan ilgilerini arttırmayı ve “uyuyan sözleri uyandırmayı” yani arkaikleşmiş Kırgızca kelimeleri yeniden kullanıma sokma ya da eskidiği için anlamı unutulmuş kelimelerin anlamlarını hatırlatmayı amaçlamaktadır. Kitabın ilk 50 sayfasını meydana getiren birinci bölümde söz oyunları ile anadile ilgi artırılmaktayken 350 sayfadan oluşan hacimli ikinci bölümde ise anlamları unutulmuş, kullanımdan düşmüş kelimeler yeniden sözvarlığına kazandırılmaya çalışılmaktadır.

“Çocuk edebiyatı ürünleri vasıtasıyla edinilen söz varlığı unsurları temel anlam, yan anlam, mecazî anlam ve zıt anlamları yanında açıklamaları ile de farklı unsurlara aktarımda bulunurlar. Bu aktarım bireyin çağrışım alanını zenginleştirir ve anlatım becerilerinin daha doğru, güzel ve etkili kullanımında kolaylık sağlar. (Baş, 2010: 156) Samudinov’un şiirlerinde de kelimelerin temel anlamları, eş anlamları, zıt anlamları üzerinde özellikle durulmakta, bu yolla da söz varlığını geliştirmeye hizmet edilmektedir.

“İrdağı Sır” (Şiirdeki Sır) şiiri yakın anlamlı kelimelerin bir arada kullanıldığı bir şiirdir: “Kamçı karmap *kıska* sap, / *Sopol* kuyruk at minip... / *Kelme* kılıç baylandı, / *Çolok* tonçon caş ciğit, / -Desem, ugup turgandar: / <<Munuñ kızıq kep>>, - deşti. / Arasınan tabıştı / *Calkı maani* tört sözdü.” (Kısa saplı kamçı tutup. / Yarı kuyruklu ata binip... / Kısa kılıç kuşandı, / Kısa kürklü genç yiğit, / -Bunu deyince, dinleyenler: / <<Ne kadar hoş kelimeler>> dediler. / Arasından bulup seçtiler / Eş anlamlı dört kelimeyi.” (Samudinov, 2012: 87) Şiirin sonunda “çalkı mani” ifadesiyle aynı anlama gelen dört kelime olduğu şiirin ikinci dörtlüğünde belirtilmiştir. İlk dörtlükteki “kısa, sopol, kelme, çolok” kelimeleri “kısalık” bildiren yakın anlamlı kelimelerdir.

“Koñur Degen Kanday Söz?” (‘Koñur’ Denilen Nasıl Bir Kelimedir?) (Samudinov 2012: 33) şiiri sesteş bir kelime olan “koñur” kelimesinin taşıdığı anlamlar üzerine yazılmış bir şiirdir. Bu şiirle bir kelimenin farklı anlamlara gelebileceğine dikkat çekilmektedir.

“Sinonim Menen Antonim” (Zıt Anlam ile Eş Anlam) (Samudinov, 2012: 41) şiirinde de adından da anlaşılacağı üzere eş anlamlı kelimeler ile zıt anlamlı kelimeler şiirde yer almakta, şiirin ilk dörtlüğünde de öncelikle bu terimler açıklanmaktadır. “Ana dilin etkinlik alanları; okuma, dinleme, konuşma, yazma birlikte öğretilirken (Demirel, 2003: 18), dil bilgisi kuralları da bunlar içinde verilmelidir. Ayrıca dil bilgisi işlenmesi soğuk ve sevimsiz olmaktadır.” (Açık Önkaş, 2010: 125). Samudinov’un şiirlerinde de dilbilgisi

öğretiminin şiirler üzerinden eğlenceli hale dönüştürülmeye çalışıldığı görülür.

“Yazınsal ürünlerdeki dil kullanımı anadili eğitimi ve öğretimi sürecinde önemlidir.” diyen Mert Lüle (2012: 3), Sever’in (2003) çocuk kitapları ve yazarlarına düşen sorumlulukları ile ilgili görüşlerine yer verir. “Yazınsal nitelikli bir çocuk kitabı her şeyden önce çocuğa duyarlık kazandıran, anadilinin sözvarlığını tanıtan bir araçtır. Anadilinin sözvarlığının ve anlatım gücünün, çocuk edebiyatının dilinde de yaşam bulmasında temel sorumluluk, öncelikle çocuk adına yaratma–yazma duyarlığı taşıyan sanatçılara düşmektedir. Bu sorumluluğun yerine getirilmesi, yapıtların Türkçenin anlatım olanaklarını ve kurallarını sezdiren birer araç olarak, anadili öğretimi sürecinin de geleneksel anlayıştan kurtulup çeşitli yazınsal kaynaklarla gerçekleştirilmesine katkı sağlayacaktır.” (Lüle Mert, 2012: 3-4). Çocuk edebiyatı alanında eserler veren yazarların çocuk kitaplarının çocuğun dil gelişimine etkisini göz önünde bulundurarak bilinçli hareket etmeleri gerekmektedir. “Seviyeye uygun metinler, iyi resimlenmiş kitaplar, çocukların okumaya gelişimlerini destekler.” (Aytaş: 2003:159). Seviyeye uygun metinlerin hazırlanması ve seçilmesi oldukça önemlidir. Ayrıca çocukların beğenisini kazanacak bir üslupta yazmak da ustalık ister.

Yalçın ve Aytaş’ın “çocuk edebiyatı” tanımlarında “eğitirken eğlendirme özelliği” dikkat çeker. Tanımda “Çocuk edebiyatı çocukların büyüme gelişmelerine; hayallerine, duygularına, düşüncelerine, yeteneklerine ve zevklerine hitap eden, eğitirken eğlenmelerine katkıda bulunan sözlü ve yazılı verimlerin toplamıdır.” (Yalçın ve Aytaş, 2011: 17) denilmektedir. “Çocuk, doğası gereği oynamak, eğlenmek, gülmek ve yeni şeyler keşfetmek, öğrenmek isteyen bir varlıktır.” (Sever, 2008: 121). O halde çocuk edebiyatı ürünleri anadilini geliştirmek gibi bir misyon üslenirken bunu didaktik bir üsluptan ziyade çocuğun oyuna ve eğlenmeye ihtiyacı olduğunu göz önünde bulundurarak çeşitli söz oyunlarından da istifade ederek eğlenceli bir hale dönüştürmelidir. Samudinov’u diğer şairlerden ayıran en önemli özelliklerden birisi, şiirlerindeki söz ustalığı ve kelime oyunlarıdır. Samudinov, bir nevi çocukları eğlendirirken öğretici nitelikte, onların dil gelişimlerini destekleyici türden çok sayıda şiir yazmıştır. Başka şairlerin de zaman zaman bu türden şiirler yazdıkları görülse de, Samudinov kadar çok söz oyunları şiiri yazan başka şair yoktur. Bu yönüyle Muratov ve İsakov’dan “İlk olarak T.Smudinov oyun şiirleriyle milli çocuk nâzımını geliştirdi.” (2012: 213) övgüsünü almaya hak kazanmıştır. Samudinov’un aşağıdaki şiiri, kelimenin bir harfini değiştirilerek başka bir kelime yapılması şeklinde bir oyun olan logogrif oyunu ile yazılmıştır:

Sözdü başta “B” menen, Sözü başla “B” ile,

Al tacabayt çardaştan.	O bıkmaz dolaşmaktan.
“B” orduna “T”ni koy –	“B” yerine “T”yi koy –
Atıñ korkpoyt taygaktan.	Atın korkmaz kaygan yoldan.
	(Muratov ve İsakov, 2012: 214)

B harfi ile başlayan dolaşmayı çok seven “baka” (kurbağa) kelimesini bulan çocuk, bulmacanın ikinci aşamasına geçer ve “baka” kelimesindeki “B”yi “T” ile değiştirerek atı kaymaktan koruyan “taka” (nal) kelimesine ulaşır.

Samudinov, şiirlerinde kelimelerle adeta oynar; mısraların içine sakladığı kelimeleri okuyucusuna buldurmakla kalmaz, kelimelerin içine gizlenmiş kelimelere de şiirlerinde yer verir. “Emnesi?” (Bu da ne?) şiiri, kelime içinde kelimenin gizlendiği örneklerden oluşur. “O+TUR! – deyt da, zamatta / Tur! – deyt kayra orduñan! /Buyruk sözgö baş iyip, /Turayın dep abdulam. / Sözdör sözgö çaşınıp, / Oynogonu cön deçi. /Birok, tattUU değende / Uu koşkonu – emnesi? [Otur diyor bir anda / Kalk diyor tekrar ardından! / Emirlerine baş eğip, /Kalkayım diye öne atılıyorum. / Sözcüklere sözcükler gizlenip, / Oynaması tamam da. /Fakat tatlı deyince / Zehir eklemesi de (neyin) nesi?] (Samudinov, 2012: 82) Bu şiirde Samudinov sadece kelimelerin içindeki kelimeleri ortaya çıkarmakla kalmamış, seçtiği örneklerdeki saklanmış kelimeler de aynı zamanda “otur-, kalkmak; tatlı, zehir” gibi tezatlık da bildiren kelimelerden seçilmiştir. Bu da Samudinov’un şiirlerinde kullandığı sözcükleri büyük bir ustalık ve titizlikte seçtiğini ortaya koymaktadır. Samudinov’un şiirlerinde birbirinden farklı türde çok sayıda söz oyunları örnekleri vardır. Bu çalışmada birkaç örnekle yetinilmiştir.

“Şiir metinlerinde söz sanatlarına dayalı söylemler, mecazlı ve istiareli kullanımlar önemlidir.” (2011: 94) diyen Karatay da sözlerinin devamında çocuk kitaplarının “eğlenceli” ve “öğretici” olma özellikleri taşıması gerektiğine vurgu yapar. Samudinov’un şiirleri hem eğlendirme hem de öğretme vasfını bir arada bulundurmaktadır. Şiirlerini eğlenceli kılmak için bulmacalı şiirler hazırlamakta, söz oyunları ile çocuk okuyucularının dikkatini hep diri tutmaktadır. Şiirlerini eğlenceli ve dikkat çekici kılmak için izlediği bir diğer yol ise kahramanlar yaratmasıdır.

“Çocuk kitaplarında, çocukların yeni yaşantılar kazanmalarına olanak sağlayan en temel öğelerden biri de öykündükleri kahraman/ kahramanlar ve onların nitelikleridir. Kahramanın yasama bağlılığı, karşılaştığı sorunları çözmedeki kararlılığı, amaca ulaşmada izlediği yöntemlerin niteliği ve bu eylemler bileşkesinin söz ve davranışlarla somutlanması, çocukları da kahraman gibi duymaya, düşünmeye ve hareket etmeye istekli kılar.” (Sever, 2008: 77). . (Karatay, 2011: 100-101’den) .

“Meyman Toskondo” (Misafir Ağrılanırken) şiirinde misafir ağırlayan bir ev tasvir edilmektedir. Misafirlik uzadıkça konuşulacak laflar

biter ve sıra çocuklara sorular sormaya gelir. “Aldına alıp birisi / Altıdağı kubandı, / -Bir kuplet biz üçün / Ir aytcı?!-dep surandı.(Karşısına alıp birisi /Altı yaşındaki Kuban'ı, / Bir güfte bizim için / Şarkı söylesene?!- diye rica etti.) (Samudinov 2012: 23) Kuban’a kimse daha önce şarkı, şiir ezberletmediği için çocuğun sessiz kalması ve yaptığı hatanın farkına varan annesinin utancından yere bakması şiirde anlatılmakta, böylece çocuklara adadillerinde şarkılar şiirler öğrenmeleri gerektiği mesajı “Kuban” tiplemesi üzerinden verilmektedir.

Bağımsızlıktan sonra daha da önemli hale gelen Kırgız Türkçesinin Rusça karşısında yeniden hak ettiği itibara kavuşması ancak yeni nesillerin adadillerine değer vermesi ile mümkün olacaktır. Bu anlamda çocuk edebiyatı yazar ve şairlerine büyük bir sorumluluk düşmektedir. Çocuk kitapları bir yandan çocuklara okuma sevgisi aşılarken bir yandan da adadili bilinci aşılmalı, adadili gelişimine katkıda bulunmalıdır. Adadilini sevdirmek ve geliştirme noktasında Toktosun Samudinov’un eserlerinin ayrı bir yeri vardır. Samudinov Sovyetler Birliğinin son dönemlerinden başlayarak Kırgız Türkçesinin adadili olarak gelişimine eserleri aracılığıyla hizmet etmiş halen de hizmet eden bir şairdir.

Onun en dikkat çekici üslubu eğlendirirken öğretmek olan Samudinov, Kırgız çocuk nâzımına söz oyunu şiirlerini adeta milli bir üslup olarak yerleştirmeyi başarmıştır. Kendi çevresinde bu üslubu benimseyen şairlerle “Samudinov ekolü” adı verebilecek bir üslup geliştirmiştir. Sözvarlığını geliştirmek için “belli temalarda sözvarlığı ile yüklü şiirler kaleme aldığı”, “anlamı unutulmuş ya da kullanımı azalmış kelimeler üzerine şiirler yazarak bu kelimeleri yeniden sözvarlığına kazandırmaya çalıştığı”, “Rusçası yaygınlaşmış kelimelerin Kırgızca karşılıkları olduğunu hatırlatan şiirlerle bu kelimeleri işlek hale getirme çabası içinde olduğu” görülür. Ayrıca şiirlerinde çeşitli kahramanlara yer vererek dil sevgisi ve bilincini yine bu kahramanlar üzerinden çocuklara aşılama yoluna gider.

Kaynakça:

1. AÇIK ÖNKAŞ Nilgün (2010), Ana Dili Öğretimine Yeni Yaklaşımlar, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE), Bahar 2010 Sayı 24, s.121-128
2. AKSAN Doğan (1975), "Adadili", Türk Dili, sayı 285, s. 423-434
3. AYTAŞ Gıyasettin (2003), “Okuma Gelişiminde Çocuk Edebiyatının Rolü”, TÜBAR-XIII-/2003-Bahar, s. 155-160
4. BAŞ Bayram (2010), “Söz Varlığının Oluşumu Ve Gelişiminde Çocuk Edebiyatının Rolü”,

5. ÇAVUŞOĞLU Ali (2006), "Ana Dili, Edinimi, Önemi Ve Geliştirilmesi", İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11:1 (2006), SS.37–46
6. KARATAY Halit (2011), "Çocuk Edebiyatı Metinlerinde Bulunması Gereken Özellikler", (Ed. Tacettin Şimşek, Kuramdan Uygulamaya Çocuk Edebiyatı), Ankara: Grafiker Yayınları.
7. LÜLE MERT Esra (2012), "Anadili Eğitimi - Öğretimi Sürecinde Çocuk Yazını Ürünlerinden Yararlanma ve Masal Türüne Yönelik Bazı Belirlemeler", Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 31 (Ocak 2012/I), ss. 1-12
8. MURATOV Abdikerim, İSAKOV Kanıbek (2012), Kırgız Baldar Adabiyatı, Bişkek: Ayat
9. ÖZÜDOĞRU Murat ve DİLMAN Hakan (2014), Anadil Edinimi ve Yabancı Dil Öğrenim Kuramları, Ankara: Anı Yayıncılık.
10. SAMUDİNOV Toktosun (1984), Çaşınmak, Frunze: Mektep
11. SAMUDİNOV Toktosun (2012), Ar Bakçadan Birden Gül, Bişkek: Biyiktik
12. SAMUDİNOV Toktosun (2016), Çaң Baspasın Sözdördü, Bişkek: Uluu Toolor Basması
13. SEVER, S. (2003), Çocuk ve edebiyat. Ankara: Kök Yayıncılık.
14. SEVER, Sedat (2008), Çocuk ve Edebiyat, Ankara: Tudem Yayıncılık.
15. SEVER, Sedat (2002), "Öğretim Dili Olarak Türkçenin Sorunları ve Öğretim-Öğrenme Sürecindeki Etkili Yaklaşımlar", Türkçenin Dünyü, Bugünü, Yarını, Uluslararası Bilgi Şöleni, Bildiriler, Ankara.
16. YALÇIN Alemdar, AYTAŞ Gıyasettin (2011), Çocuk Edebiyatı, Ankara: Akçağ Yayınları

G.Duman

Qırğız şairi Toktosun Samudinovun şeirlərinin ana dilinin tədrisində rolu

Xülasə

Toktosun Samudinov qırğız uşaq ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən biridir. Həm Sovet dönəmində, həm müstəqillik əldə etdikdən sonra əsərlər yazan Samudinov hər iki dönəmin təsirlərini şeirlərində əks etdirir. Qırğız Türkçəsi Sovet dönəmində dövlət siyasətinin prioriteti olaraq rus dilinin gücü qarşısında fəaliyyətsiz vəziyyətdə ikən Toktosun Samudinov yazdığı şeirlərlə Qırğız dilini uşaqlara sevdirmiş, şeirlərində yazdığı söz oyunları ilə ana dillərində oxumağı uşaqlar üçün şən əhval ruhiyyəyə çevirmişdir. Ana dili tədrisində ədəbi əsərlərin rolundan danışarkən Samudinovun şeirləri,

Qırğız dilinin ana dilləri öyrənmə fəaliyyətləri baxımından əhəmiyyətlidir. Həyata oyun kimi baxıldığı, əyləncənin mərkəzə qoyulduğu uşaqlıq illərində Samudinovun şeirləri uşaqlara dili öyrənmək fərsəti verir. Şair didaktik bir üslub əvəzinə uşaqlıq dönmənin ruhi vəziyyətinə uyğun uşaqların maraq dünyasını qamçılayan əyləncəli bir üslub seçmişdir. Onun bir sıra şeiri uşaqların ana dillərini inkişaf etdirmək, Qırğız dilinin söz incəliklərini uşaqlara öyrətmək üçün qələmə alınmış şeirlərdir. Qırğızıstanın müstəqilliyinə qovuşduğu 1991-ci ildən etibarən Qırğız dilinə əsas dil olaraq əhəmiyyət verməyə başlanmış, Qırğız dilini gənc nəsillərə sevdirmək üçün əməli işlər başlanmışdır. Toktosun Samudinov söz oyunları ilə uşaqlara ana dillərini sevdirməkdə şeir şəklindəki tapmacalarla Qırğız dilinin qrammatik qaydalarını darmlaşdıraraq uşaqlara şeir vasitəsilə öyrədir. Bu məqalədə Qırğız uşaq ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən biri olan Toktosun Samudinovun həyatı və yaradıcılığından sonra, onun şeirlərinin tədrisindəki əsas problemlər işıqlandırılacaqdır.

G.Duman

Place in native language education of poems of kirghiz poet Toktosun Samudinov

Summary

Toktosun Samudinov is one of the important poets of Kirghiz children's literature. Samudinov who composed in both Soviet period and after independence represents their effects on poets. Toktosun Samudinov endeared Kirghiz Turkish to children by poets and made the reading in native language as pleasurable with word games in poets while the Kirghiz Turkish was in otiose position versus Russian's power due to government policy in Soviet period. Samudinov's poets are important considering additives to Kirghiz Turkish native language learning when it is thought about the role of literal work in native language learning. Samudinov's poets give learning opportunities while playing, having fun in childhood period that seeing the life as a play, putting fun in the centre also.

The poet prefers a funny wording that whips the wonder sense of children up, proper with childhood period mood instead of a didactical wording. His a lot of poems are written for helping child to develop their native language, teach Kirghiz Turkish's word subtilites with any worry to children. It is started to place emphasis for Kirghiz Turkish as native language since Kirghizstan independence date 1991 and started to works for endearing Kirghiz Turkish to rising generation. Toktosun Samudinov teaches Kirghiz Turkish's grammer rules as dramatised to children by poems and endears native language to them. In this study, firstly on of the important

poets of Kirghiz children's literature, Toktosun Samudinov's life and literary personality, then the place of his poems in native language education based on his selection poems.

Г.Туман

**Роль стихи киргизского поэта Токтоса Самудинова
в обучение родном языке**

Резюме

Токтосун Самудинов - один из выдающихся поэтов кыргызской детской литературы. В советское время, после обретения независимости, Самудинов отразил влияние обоих периодов в своих стихах. В то время как кыргызский язык был приоритетом государственной политики в советское время, Токтосун Самудинов любил кыргызский язык со стихами, которые он писал в стихах, а чтение песен в его стихах создавало веселое настроение для детей. Говоря о роли литературных произведений в родном языке стихов Самудинова, родной язык кыргызского языка важен с точки зрения учебной деятельности. Хотя поэзию Самудинова рассматривают как игру, а детство в центре веселья, у детей есть возможность выучить язык. Вместо дидактического стиля поэт выбрал развлекательный стиль, который усыпляет интерес детей к духу детства. Его стихотворение представляет собой стихотворение, написанное с целью развития родного языка детей и обучения детей языку кыргызского языка. С 1991 года, когда Кыргызстан обрел независимость, кыргызский язык стал рассматриваться в качестве основного языка, и началась практическая работа, чтобы сделать кыргызский язык любимым для молодого поколения. Токтосун Самудинов обучает детей поэзии, изучая грамматические правила кыргызского языка с помощью головоломок в форме поэзии, чтобы любить родной язык для детей. В этой статье, после жизни и творчества Токтосуна Самудинова, одного из выдающихся поэтов кыргызской детской литературы, будут освещены основные проблемы в его стихах.

Rəyçi: Aslan Bayramov
Filologiya elmləri doktoru, professor

İLHAMƏ BAXŞƏLİYEVƏ
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
b_ilhame88@yahoo.com

1930-1950-CİİLLƏR ROMANLARINDA ÜSLUB VƏ TƏHKİYƏ

Açar sözlər: sosialist realizmi ədəbiyyatı, epopeya, plakatvari üslub, epik üslub, bədii təhkiyə.

Ключевые слова: литература социалистического реализма, эпопея, -плакатный стиль, *эпический стиль*, художественное повествование.

Key words: socrealism literature, epic, poster style, epic style, artistic narration.

1930-1950-ci illər Azərbaycan romanının poetikasını başlıca olaraq sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun prinsip və tələbləri müəyyən etmişdir. Bu bir tərəfdən həmin illərin romanlarının maarifçi və realist romanlardan fərqi və yeniliyini təmin etmişdirsə, digər tərəfdən romanın sərbəst inkişafına maneə olmuşdur. Belə ki, sosialist realizminin qəti ideoloji tələbləri – partiyalılıq və sinfilik prinsiplərinə mütləq sadiqlik müəyyən sxematizmə səbəb olmuş, yazıçıları bu tələblər daxilində yaradıcılıq axtarışlarına sövq etmişdir. Tədqiqatçılar bu illərin roman poetikasında sxematikliyin yaranmasını sosialist realizminin özünün normativ tələbləri ilə bağlayır.

Bununla belə, Azərbaycan yazıçılarının müəyyən çərçivə və qəliblər daxilində orijinal üslub, təhkiyə tərz, bədii ustalılıqlar göstərdiyini də qeyd edirlər. 1930-1950-ci illər romanlarında sosializm realizminin öz təbiətindən irəli gələn vahid bir üsluba meyl olduğunu bu ədəbiyyatın tədqiqatçıları hər zaman qeyd etmişlər. Seyfulla Əsədullayev sosrealizmə həsr etdiyi “Tarixilik. Sosialist realizminin nəzəriyyəsi və tipologiyası” monoqrafiyasında göstərir ki: “Bundan başqa, “sosialist realizminin üslubu” ilə “epoxanın üslubu” arasında birbaşa əlaqənin olması haqqında məsələ sənət üslubunun zamana tabe tutulmasına gətirib çıxarır və ümumən hər epoxada sənətin yalnız bir imkana malik olması – epoxanın üslubunu təmsil etməsini şərtləndirir” [8, s. 56]. Sosialist realizmi ədəbiyyatının vahid üsluba malik olması ilə yanaşı, Seyfulla Əsədullayev, bununla belə, ədəbi təcrübənin nəzəriyyədən daha zəngin olduğunu da vurğulayır: “Vahid üslub”, “epoxanın üslubu” tərəfdarları “müasir üslub” ətrafındakı mübahisələrdə bir daha bariz şəkildə göstərdilər ki, həmin nəzəriyyə sovet sənətinin canlı praktikasından nə qədər uzaqdır” [8, s. 56]. Həmin dövrün bədii nəsrində ifadəsini Tehran Əlişanoğlu vahid “plakat üslub”un hakim olması ilə bağlayır: “Bütöv bir dövr ərzində 1930-cu illərdən 1950-ci illərin ortalarına qədər Azərbaycan nəsrində vahid bir plakatvari üslub hakimdir. Həmin üslubun Azərbaycan ədəbiyyatında bərqərar olmasının ictimai-siyasi və bədii-estetik şərtləri, amilləri vardır. Bir tərəfdən bu, sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun

səciyyəsi və qəti mövqeyi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən II Dünya müharibəsinin başlamasıyla bahəm faşizmə qarşı mübarizə əzmi ədəbiyyata çağırış ruhu, pafosu gətirmişdi” [4, s. 128] Tədqiqatçı digər janrlarla yanaşı, bu illərdə yaranmış S.Rəhimovun “Mehman”, M.Hüseynin “Səhər”, M.İbrahimovun “Gələcək gün”, M.Cəlalin “Açıq kitab” və s. romanlarda həmin üslubun əyaniliyini üzə çıxararaq yazır: “Plakatçılıq bu illər nəsrində təkə ifadə vasitəsi, bədii ünsür və hətta sadəcə janr da deyildir, məhz – üslubdur, epoxal əlamət daşıyıcısıdır. Yazıçı mətləbindən tutmuş onun realizəsinə qədər bütöv bir yaradıcılıq mexanizmini əhatə edir. Adətən, “ictimai sifariş”dən – müəyyən bir şüar-çağırışdan, plakat-həqiqətdən (ideyadan) başlanır və kompozisiyadan ən xırda detallara əsərin bütün mətnində gerçəkləşir” [4, s. 133]. Məmməd Arif “Azərbaycan sovet romanı” tədqiqatında 1930-1950-ci illərin romanlarında vahid üslubi əlamət kimi epikliyi qabardır: “Azərbaycan ədəbiyyatında xalq hərəkəti ilə əlaqədar olan romanların, demək olar ki, hamısında eposa meyl vardır...” [2, s. 427]. İlk baxışda belə görünə bilər ki, epik janr olan romanın “epikliyi”i təəccüb doğurmamalıdır; amma tədqiqatçının ayrı-ayrı yazıçıların üslubları arasında konkret misallar əsasında fərqləri göstərməsi rəngarəngliyi üzə çıxarır. M.Arifə görə, “Bir gəncin manifesti” romanında “Mir Cəlal daha çox lirikdir, epos onun üslubuna uyğun deyildir. Buna görə də material eposa meyl etsə də, Mir Cəlal o materialı öz üslubuna müvafiq olaraq lirik planda vermişdir və müvəffəq də olmuşdur” [2, s. 427]. Həqiqətən də, “Bir gəncin manifesti” romanında hadisələr geniş epik təhkiyə yolu ilə təqdim olunmur, hər bir surətin taleyi və daxili dünyasından keçərək əksini tapır. Bu baxımdan M.Arif romanın “yığcamlığını da onun məziyyəti kimi qiymətləndirir”. “Bir gəncin manifesti”ndə yazıçının romantikadan bəhrələnməsini də M.Arif üslubi fərq olaraq uğur kimi dəyərləndirir: “Yaxşı realist olan Mir Cəlal bu əsərində həm də hərarətli bir romantik kimi qarşımızda canlanır. Romantika əsərin emosional təsir qüvvəsini artırır, bu və başqa surətin ideya məzmununun daha dərinə açılmasına kömək edir, eyni zamanda, müəllifin hadisələrə münasibətinin daha ehtiraslı, səmimi və poetik səslənməsinə səbəb olur” [2, s. 427]. “Bir gəncin manifesti”nin “Şamo” ilə müqayisə olunması, eyni mövzuda olan Azərbaycan romanlarının üslubca nə qədər fərqli və rəngarəng olduğunu əyani şəkildə göstərir. M.Arifə görə: “Üslubu etibarilə Mir Cəlal “Bir gəncin manifesti”ndə daha çox lirik isə, bunun əksinə, Süleyman Rəhimov “Şamo” romanında daha çox epikdir” [2, s. 427]. 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanları içərisində hadisələrin geniş panoram təsvirinə, epik miqyasına, süjetin çoxşaxəliliyinə can atan yazıçılar və əsərlər çoxdur. M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” (iki kitabda), Süleyman Rəhimovun “Saçlı” (üç kitabda), Əbülhəsənin “Dostluq qalası” (“Müharibə” – dörd kitabda), Mehdi Hüseynin “Səhər” (iki kitabda), Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” (iki kitabda) romanları, həqiqətən də, eposa meyl etmiş, sanki daha geniş materialı və zaman əhatəsini təqdim etməklə

xalq həyatının dolğun mənzərəsini yaratmağa çalışmışlar. Bəzən tədqiqatlarda bu əsərlərə də “roman-epopeya” deyilsə də, Azərbaycan ədəbiyyatında yalnız bir əsər – Süleyman Rəhimovun “Şamo” romanı (beş kitabda) qeyd-şərtsiz “epopeya” adlandırılmış, tədqiqatçıların – Yəhya Seyidovun, Qulu Xəlilovun, Həsən Quliyevin, Himalay Qasimovun əsərlərində, onlarla məqalələrdə “Şamo” romanının əsas qəhrəmanının bütövlükdə Xalq obrazı olmaqla epos səciyyəsinə olması əsaslandırılmışdır. Eposun poetikasına uyğun olaraq tədqiqatçılar “Şamo”da “dastan poetikası” (9), “çoxplanlı, çoxsurətli roman” [7, s. 480] epikliklə yanaşı, digər ədəbi növlərin – lirika və dramın sintezi [6, s.81] əlamətlərini qeyd etmiş, üslubi rəngarənglik – realist, romantik, satirik, psixoloji çalarların bir-birini əvəzləməsini, tarixi həqiqətlərin bədii təxəyyüllə, klassik nəsr ənənələrinin folklor ünsürləri ilə birləşməsini üzə çıxarmışlar. Tədqiqatçılar XX əsr nəsrinin poetikasında “şüur axını”nın önəmli yer tutduğunu qeyd edirlər. “Şamo” romanında hadisələr geniş panoram təsvirini tapmaqla yanaşı, romandakı ayrı-ayrı xarakterlərin hər birinin düşüncə süzgəcindən keçirilir, psixoloji təhlil obyektə olur. Azərbaycan nəsrində psixologizmin inkişafında “Şamo” romanının xüsusi rolu var. M.Arif 1930-1950-ci illər ədəbiyyatında “çoxcildli roman yazmaq meylinin azalmadığı”nı qeyd etməklə yanaşı, bu məqama tənqidi yanaşır: “Aydındır ki, biz epopeya deyəndə heç də bir neçə kitabdan ibarət olan, həcmcə böyük əsərləri nəzərdə tutmuruq. Epopeya həyatı geniş əhatə etsə də, yenə də onun əsas meyarı kəmiyyətində deyil, keyfiyyətindədir” [2, s. 438]. Və bu zaman hər bir romançının özünəxas yaradıcılıq üslubunu onun nailiyyəti kimi qiymətləndirir. Mirzə İbrahimovun “Gələcək gün”, Əbülhəsənin “Müharibə”, Mehdi Hüseynin “Səhər” romanlarını “epik xarakterdə olan romanlar sırası”na aid etməklə, göstərir ki, Mirzə İbrahimov “Gələcək gün”də “müxtəlif rənglərdən istifadə edə bilmiş, sərt real səhnələrlə bərabər lirik-romantik səhnələr, işgüzar-diplomatik lövhələrlə bərabər kəskin satirik lövhələr yaratmışdır; gənc inqilabçı surətlərini ictimai və psixoloji cəhətdən müvəffəqiyyətlə fərdiləşdirmişdir” [2, s. 430]. M.Arif Əbülhəsəni “Yoxuşlar” və “Dünya qopur” kimi ilk romanlarından başlayaraq müasir həyatın, inqilabi nailiyyətlərin ehtiraslı tərənnümçüsü”, “yüksək ideyalı, döyüşkən”, “xalq həyatını bütün mütərəqqi meylləri ilə və həm də geniş, epik planda əks etdirməyə təşəbbüs göstərən” yazıçı kimi [2, s. 430-431] təqdim edir. Bununla yanaşı, Mirzə İbrahimovun və Əbülhəsənin yaradıcılıq üslublarında “realist-psixoloji səpgi”ni [3, s. 140] müşahidə edən tədqiqatçılar da vardır.

Sosialist realizmi ədəbiyyatının janr-üslub müxtəlifliyindən danışarkən, Seyfulla Əsədullayev rus yazıçıları D.Furmanovun “Çapayev”, F.Qladkovun “Sement”, A.Fadəyevin “Tarmar”, M.Şoloxovun “Oyanmış torpaq”, L.Leonovun “Rus meşəsi” romanları ilə yanaşı, S.Rəhimovun “Şamo”, M.İbrahimovun “Gələcək gün”, Əbülhəsənin “Yoxuşlar” və bir çox digər “sərt” realist yazıçıların romanlarında həmçinin romantik ruh müşahidə edir ki, “bu da

həmin əsərlərin yalnız üslubiyyatında deyil, gələcəyə yönəlmiş pafosunda da, ideala ülvə münasibətində də özünü göstərir. Bu – mübarizə, yaradıcı zəhmət və quruculuq romantikasıdır, mübarizənin sonunu aydın şəkildə görən və kommunizm idealına inanan insanların romantikasıdır... Bu isə sənətkarın və onun yaratdığı qəhrəmanların yüksək romantik ovqatından və ahəngindən söz açmağa imkan verir” [8, s. 212]. Aydın ki, həmin romantikanı doğuran mühit tarixdə qalmışdır, amma eyni zamanda yazıçıların üslubu və bədii təhkiyə tərzində öz yerini tapmışdır. Müasir tədqiqatlarda həmin romantika eyni zamanda ədəbi ənənə kimi nəzərdən keçirilir; T.Əlişanoğlunun fikrincə, “Şamo”da, “Burulğan”da, “Bir gəncin manifesti”ndə “romantik nəsr ənənə və gələnləri ayrılıqda intişar tapmasa da, realizmlə sintezdə yeni mahiyyət kəsb edir və bu, nəsrə ritm və hərəkət gətirir” [3, s. 140]. Sosialist realizmi ədəbiyyatının ədəbi ənənələrə münasibəti məsələsi 1930-1950-ci illər romanlarında aktual olmuşdur. Ayrı-ayrı yazıçıların bu ənənələrdən fərqli şəkildə bəhrələnməsi onların üslublarında özünü göstərmişdir. Bu baxımdan yazıçılar sosialist realizmi mövqeyindən müəyyən tənqidlərə də məruz qalmışlar. 1945-ci ildə yazdığı “Müharibədən sonra” məqaləsində Məmməd Arif “Açıq kitab”, “Saçlı”, “Dumanlı Təbriz” romanlarının tənqidi realizmə qayıtması fikrində olanlarla razılaşmır, göstərirdi ki: “Məncə, tip romantik, realist, idealist, sentimentalist və ya simvolist ola bilər, lakin bunun yazıçı üsuluna bir o qədər daxil yoxdur... Biz heç vaxt Əziz Şərifin dediyi kimi Mir Cəlali və yaxud Süleyman Rəhimov tənqidi realist adlandırmırıq və adlandıra bilmərik. Nə üçün? Ona görə ki, istər “Şamo” əsəri ilə ədəbiyyatımıza gələn Süleyman Rəhimov, istərsə “Dirilən adam” və ya “Bir gəncin manifesti” əsərini yazan Mir Cəlali və eləcə də “Dumanlı Təbriz” əsərinin müəllifi Məmməd Səid Ordubadi əsas yaradıcılıq üsulları etibarilə sosialist realizmi cəbhəsində durur. Məncə, bunu sübut etməyə ehtiyac belə yoxdur. Əsas məsələ isə bu yazıçıların sosialist realizmi üsulunu nə dərəcədə müvəffəqiyyətli şəkildə mənimsəmələrində, bu üsula nə dərəcədə kamil yiyələnmələrində və ondan nə dərəcədə geniş və dolğun istifadə etmələrindədir” [2, s. 124]. O dövrdə yazıçıları təqiblərdən qurtarmaq mövqeyindən yazılmış bu fikirlərdən obyektiv həqiqətlər də aydın şəkildə görünür. Süleyman Rəhimovun və Mir Cəlalin romanlarında istər tənqidi realizm, istərsə də romantik ənənələrdən bəhrələnməsi digər tədqiqatçılar tərəfindən də qeyd olunmuş, Məmməd Səid Ordubadinin təhkiyə üsulunda isə tənqidi realist təsvir və romantik nəsrə xas macəraçılıq ünsürləri tənqidçi və tədqiqatçıların diqqətində olmuşdur. Əslində, fərdi sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə yazıçılar təqdir olunmalı idi, bununla onlar sosialist realizminin sxematik tələblərini dəf edə bildirdilər. Həmin tendensiya poeziyada da müşahidə olunur. Şirindil Alışanlı yazır: “Müasirlərinin yeni həyat uğrunda həyat və mübarizəsini səthi şəkildə təsvir edən, dərin ümumiləşdirməyə nail olmayan əsərləri və onların müəlliflərini S.Vurğun prinsipial mövqedən tənqid

edirdi. O, sovet ədəbiyyatının axtarış və uğurlarını klassik romantik poeziyadan təcriddə təsəvvür edə bilmirdi” [1, s. 186]. Romançılar da klassikaya münasibətdə Səməd Vurğunun poeziyada əsaslandığı və nail olduğu mövqeni nəsrə həyata keçirirdilər. Azərbaycan yazıçılarının sosialist realizmini tamliqda mənimsəməsi faktını müasir tədqiqatçılar da qeyd edir, bunu obyektiv hesab edirlər. Tehran Əlişanoğlu “Azərbaycan inqilabi romanında xronotop” məqaləsində “inqilabi romanlar”ın zaman-məkan vəhdətini bununla bağlayır: “S.Rəhimov onu (“inqilabi zaman”) patriarxal şüura (icma təfəkkürünə) otuzdurmağa çalışır və xeyli qədər də çətinliklərlə üzləşir (“Şamo”nun az qala əlli il ərzində yazılması, bəlkə də, heç cür ələ gəlməyən, uyarılması çətin, bu uzun “patriarxal çəkişmələr”lə bağlı olmuşdur). Yaxud Əbüllhəsən onu (“inqilabi zaman”) birbaşa toplumda kəşf etməyə çalışmış (“Dünya qopur”) və xeyli, toplumun özündən gələn müqavimətlə üzləşmişdi (mətnin müqavimətindən söhbət gedir, əlbəttə; “Yoxuşlar”ın ən nəhayət 1960-cı illərdə tamamlanması da bu çətinliklərdən xəbər verir). Mehdi Hüseyn daha asan yol seçmiş, “inqilabi zaman”ı dövrün plakat və şüarlarında təsbit etmişdi (“Daşqın”dan “Səhər”ə, “Qara daşlar”acan). Mirzə İbrahimov onu (“inqilabi zaman”) ideyada, ictimai-siyasi şüurda mənimsəməyə girişmiş, utopik səciyyədə xeyli qədər də buna nail olmuşdu (“Gələcək gün”ü yada salaq)...” [4, s. 84] Beləliklə, tədqiqatçılar 1930-1940-cı illərdə Azərbaycan romanlarının vahid sosialist realizmi daxilində həm də fərqləndiyini göstərir, bunu başlıca olaraq yazıçıların üslubunun müxtəlifliyi ilə sübut edirdilər. 1950-ci illərdən romanların üslub rəngarəngliyi daha da artır. “Əllinci illərdə cəmiyyətin inkişafı bədii fikrin strukturuna və inkişafına ciddi təsir edir. Bunu “Ayrılan yollar”, “Yanar ürək”, “Böyük dayaq” kimi romanların yaranması dəstəbut edir... Bununla da romanlarımız reallığa, şəxsiyyətə, insan psixologiyasına və mədəni-əxlaqi problemlərə daha dərin maraq göstərməyə başladılar. Romanın axtarışları ideya və məzmunla yanaşı, janr-üslub məsələləri üzərinə də yönəldi. Məsələn, vüsətli epik lövhələrə, panoram və şəxəli təsvirlərə üstünlük verən romanlarla bərabər... yığcam romanlar da yaranmağa başlamışdır. Bunu yazıçılarımızın roman təfəkküründə janr-üslub vəhdətinə nail olmaları kimi qiymətləndirmək lazımdır. Zamanın ideyalar dramını tədqiq etməyə xüsusi meyl edən Azərbaycan romanı sənətlə gerçəklik arasındakı ədəbi münasibətlərə daha çox üstünlük verməyə başladı. “Bütün janrların janrı” kimi roman fərdi üslubun da tipoloji inkişafına imkan verir. Məsələn, İ.Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” (1958), “Körpüsəlanlar” (1960) və “Dağlar arxasında üç dost” (1963) və s. əsərləri həm tarixi, həm də bədii sənətkarlıq mənasında Azərbaycan romanının yeni inkişaf mərhələsinin məhsulu kimi qəbul edilə bilər” [5, s. 268].

Seyfulla Əsədullayev “Tarixilik. Sosialist realizminin nəzəriyyəsi və tipologiyası” monoqrafiyasında sosialist realizmi ədəbiyyatında mövcud olan bir neçə üslubi təmayüldən – “sırf realist”, “romantik”, “satirik”, “elmi-

fantastika” və “lirik” üslublarından danışır və sonuncunun yaranmasını əsasən 1950-ci illərə aid edir. Sovet xalqları ədəbiyyatından V.Solouxinin, O.Berqqolsun, Y.Smuulun, V.Kojevnikovun, Ç.Aytmatovun əsərləri ilə yanaşı, tədqiqatçı lirik üsluba Əli Vəliyevin “Budağın xatirələri”, İ.Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” və “Körpüsalanlar” əsərlərini misal çəkir. Bu üslubun əsas xüsusiyyətini “Müəllifin – təhkiyəçi-qəhrəmanın dünyanı lirik duyğular axarında özündən, daxili aləmindən keçirməsi, onu isti nəfəsi ilə qızdırması” ilə səciyyələndirir [8, s. 271-272]. Qeyd etmək gərəkdir ki, adı çəkilən romanlardan başqa, 1950-ci illərdə yaranmış H.Seyidbəylinin “Telefonçu qız”, S.Qədirzadənin “Qış gecəsi”, İ.Hüseynovun “Doğma və yad adamlar” romanları da hadisələrin müəllifin və yaxud qəhrəmanın yaxın məsafədən, oxucu ilə dialoqda və hətta bilavasitə iştirakı ilə təhkiyə olunması ilə səciyyəvidir və bu üsluba aid edilə bilər. Beləliklə, 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanlarının “epoxanın üslubu”na cavab verməklə, zamanla birgə dəyişdiyini, epik üslubla yanaşı, lirik, satirik, publisist, sırf realist, romantik üslub çalarlarından da bəhrələndiyini görürük. Buna yazıçılar metodun qəliblərini aşmadan, fərdi sənətkarlıq axtarırları hesabına nail olurdular.

Ədəbiyyat

1. Alışanlı Şirindil. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Bakı: Elm, 2011, 376 s.
2. Arif Məmməd. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967, 620 s.
3. Əlişanoğlu Tehran. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, 312 s.
4. Əlişanoğlu Tehran. Milli nəsrə Azərbaycan obrazı: tarix və müasirlik kontekstində. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 616 s.
5. Ənvəroğlu Himalay. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
6. Qasımov Himalay. Müasir Azərbaycan romanı (janrın poetika və tipologiyası). Bakı: N.Tusi adına ADPU, 1994, 148 s.
7. Seyidov Yəhya. İstedadın qüdrəti / Rəhimov Süleyman, Şamo. 5 cildə. V c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1978, 502 s.;
8. Асадуллаев С. Историзм. Теория и типология социалистического реализма. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1969, 278 с.
9. Гулиев Гасан. Вровень с веком. М., Советский писатель, 1981, 192 с.

I.Bakhaliyeva

**In the novels of 1930-1950 style and narrative
Summary**

The article deals with the poetics of Azerbaijani novel 1930-1950. The definitive ideological demands of socialist realism - absolute loyalty to the principles of party and classism have led to a certain scheme of romance in these novels. In these novels, it is observed that the realism of socialism has a tendency toward a single style that stems from its nature. Some researchers point to epic as a single-style inscription in socialist realism literature, while others point to posterity. The novels of these years are mainly given priority on a wide range of panoramic events, epic scale, and multilayered plot. The tendency to write multivolume novels is growing. From the 1950s, the style many-colouredness of novels has grown dramatically. In the article, along with the epic style of the writers, lyrical, satirical, publicist, purely realistic, romantic style shades and to what extent they used are reviewed. At the same time, the style of the novels of the 1930's and 1950's are analyzed on the basis of specific examples.

И.Бахшалиева

**В романах 1930-1950 годов стиль и повествование
Резюме**

Статья посвящена поэтике азербайджанского романа 1930-1950 гг. Окончательные идеологические требования социалистического реализма - абсолютная верность принципам партии и классицизма привели к определенной схеме романтики в этих романах. В этих романах наблюдается, что реализм социализма имеет тенденцию к единому стилю, который вытекает из его природы. Некоторые исследователи указывают на эпос в качестве надписи в стиле соцреализма, в то время как другие указывают на потомство. Романы этих лет в основном получают приоритет в широком спектре панорамных событий, эпических масштабов и многослойных сюжетов. Тенденция к написанию многотомных романов растет. С 1950-х годов стиль многоцветности романов резко возрос. В статье, наряду с эпическим стилем писателей, рассматриваются лирические, сатирические, публицистические, чисто реалистические, романтические стилевые оттенки и в какой степени они используются. В то же время стиль романов 1930-х и 1950-х годов анализируется на конкретных примерах.

**Rəyçi: Tehran Mustafayev
AMEA-nın müxbir üzvü**

SEVIL JAFAROVA
Agchabadi branch of ASPU
sevilceferli66@gmail.com

PHILOSOPHICAL THOUGHTS ABOUT HUMAN LIFE IN “THE OLD MAN AND THE SEA” BY ERNEST HEMINGWAY

Key words: Hemingway, writer, life, philosophy, sea, humanity

Açar sözlər: Heminqey, yazıçı, həyat, fəlsəfə, dəniz, bəşəriyyət

Ключевые слова: Хемингуэй, писатель, жизнь, философия, море, человечество

The Nobel Prize winner, world-famous american writer Ernest Hemingway has been the author of “The Sun Also Rises” (1926), “A Farewell to Arms” (1929), “To Have and Have Not” (1937), “For Whom The Bell Tolls” (1940), “The Old Man and The Sea” (1951), “The Garden of Eden” (1986) etc. and is considered one of the mainstream-influencing writers of all time, specifically for the American literature. Ernest Hemingway’s life story and creativity have repeatedly risen and fallen, so many times he survived the recession. For example, in his life, he faced threats, deaths over and over again, volunteering for the World War I, participating in military operations like the American Red Cross, injuring his legs, honouring with two Italian military medals for his boldness, and a series of war-related events. All of his writings once again confirms that he had lived a dangerous, controversial life. The strangeness of his lifestyle is also observed in the creativity of the unnatural literary works. He wrote in his novel “A Farewell to Arms” in 1929 about his personal life, his incidents, his inner and external observations. It is considered the best work of his literary creativity during the rise stage. However, after this novel, the time of decline in his life began. In the 1930s, his creativity was characterized as a creature with a recession. Ernest Hemingway’s entire novels and works have been repeatedly upheld by such a rise and decline.

“The Old Man and The Sea” is one of the best known and loved traces of the author and approximately, has been translated into every language and has become a symbolic example of American literature after the World War II. Hemingway briefly told reporters about this short novel, “The Old Man and the Sea” that: “I truly attempted to show the true elderly and the true child, the true sea, the real fish and the real chicks, and to tell them what they were. If you have been able to do this well enough and correctly, then it is possible to write them differently”. It is no coincidence that W.Faulkner praised Ernest Hemingway’s novel as: “This work is

Hemingway's best one just because Hemingway found the God that he could not find in the past. Until that time, his heroes only acted as being in a vacuum, they had no past, but suddenly, Hemingway found God in the "The Old Man and The Sea" (3). Main philosophical approach in the short novel is: There is a huge fish; God has created this huge fish so the humanity can hunt it. God also created the old man so that he could catch this huge fish. God also created the flavor of this fish, and God loves them all with the same love". So Hemingway's conclusion is that God created everything and God loves each one of them with the same love.

Ernest Hemingway's above-mentioned episode has played an important role in winning a Nobel Prize, and has also been a stimulating narrative to get this award. He was able to demonstrate his skill in the story. Thus, Hemingway was awarded the Nobel Prize for his masterpiece in the "The Old Man and The Sea" style, as well as his influence on the contemporary literature (3).

Artistic illustrations and means should be strong in artistic works. If not, the artistic work will be dried and faded. Shortly, artistic illustrations should have a place in artistic works. In this sense, in the narrative of "The Old Man and the Sea" (even in the translation versions of the novel), there are artistic details that are mystical descriptions and means of expression. For example, the author writes in the novel: "He cut off his hands and crushed the sturdy fish from the sea. None of these cracks were fresh; they were like old cracks in thirsty deserts.

In addition to his eyes, he was old and so old, and his blue eyes, like the sea, were enveloped by youthful passion; these eyes have shown the aggression of the old man".

Along with maintaining positive qualities, he also wishes to be positive about others. For example, as an old man in the story, Hemingway said: " "Why did he suddenly appear on the water?" -the old man asked himself, "he wanted to show me how gigantic he was. Very well, I saw, I understood his intentions. Now I'm a ready, I need to show him how to do it. What if he had seen my gray side? If he had thought better about me than I was, I would have tried to be as he was. And I would like to be such a huge fish: the will, the craving, the cleverness in me, the power of the fish also exist in me" (1.p.15). So, Ernest Hemingway does not want him to have a desire for man, to be human, and to want to see himself. In the "The Old Man and The Sea", he presents in an artistic way of everything that exists in humanity.

The logic of imperfect life transforming into a cliff is hardly-understandable. Human beings think of unbelieving trickery because of the injustice they have created. When it is impossible for the struggle to survive

for the sake of life, it is against the other living things of nature. Man can not build a life correctly. That's why it makes it harder for him to test his mind. The cleverness of man must not be to embrace or absorb everything. When everything is artificially mastered, natural patterns are violated. Attitudes toward natural phenomenon show all the shades of the old man's desire not to shine on beauty. The fish wants to live at a depth that does not have human traps. It is a sign of the natural beauty, natural law. But this is how the deception of human schemes changes to the depths. "I brought him out and I went to the beauty".=== There was a crack in the depths. The expression of this picture is expressed as the inner lung and the clairvoyant. Because the old man has mobilized all his power to kill him. While this is contrary to his frivolous thoughts, curiosity and cynicism lead him to seek 'distant ways'. Here, he can lose his life. What is risk? "No one can help me now" (1.p.25). An old man is tormented and tortured. If torment is only physical, suffering is also blessed. There is no healthy place in the body - it cuts everywhere, it is pain; but also because of a giant being alienated and tortured - it is shameful that he has taken a step that contradictions in the world. Then he comforts him not to lose sight of him. He tries to justify being compelled to take the step he has to live. "Everything in the world is a sin. What's wrong with it? And let those people worry about it that they are paying for their sin" (1.p.20). At a very short distance away from human breathing, the spirit of his soul expresses his emotions at least in his own ears. Yes, he sits down alongside the deceased and judges his deeds on the dome of these unmatched waters. If the tough face of nature appears in the skin, the destiny of the old man will plunge into everlasting waters. Thus, a few poor memories are kept for the slaughtering village under the flames of pale lamps. In fact, the invisible age of life is also in the judgments of the old man. Philosophical questioning shows that we do not have to go far beyond the old age to live this faraway journey. Inconsistent behaviors and judgments bring dynamism and completeness to the content of events in the novel. Truly, in here poverty and naturalness, splendor and survival are indifferent. The desire to live, to exist destroys man. He wants to go to the higher levels, but to live, that is, to live his life on a body. When you connect with your own desires, a person is far removed from anything else. He has to pass through higher emotions because of frailty. We also hear from the fisherman's own tongue: "Being a fisherman is on the one hand, but on the other is my bread" (4.p.15). Here, despair shows itself. Life is costly. Sometimes it is built on human dignity. But the wounded fish pulls her back together with a boat, but she cares for another. Here, the Old Lady is more embarrassed than the fact that her own business is far from the point that the fish survives the desire to live. "I wonder if she knows what she's doing, or is

she going to follow me like a lucky person?" Then he condemned himself and said, "You are offended by luck". Of course, we can even imagine that it is uncomfortable with the fact that we are not in the mood of the old man. But here it is also known that the luck of human beings is not the source of material blessings. It is a pity that a person is less inclined to understand himself. In this case, the imperfect environment of society limits its perception and destroys it. The source of all these illusions and painful thoughts is in fact the stiffness of the alien between society and nature. It is possible to see this in the protests of the old man at every step...

"Well, we're not going to being starry people. I'm glad that we do not kill the stars". While passing the night in the remote streets, it passes through the glittering stars of the lonely sky. The mysterious, magical stars in remote infertility brought life to the bride as a light of hope. He does not fall into the pitfall of such a desperate place, and even his body's pains are part of his hope. "If you have pain, then you have life," he says. In fatigue and torment, he finds comfort from the pain of the old soul, the presence of distant stars, who can not cure the death of his whole body.

The old man protests against the tricks of the old loneliness, which he uses for the sake of killing and destroying everything. Expressing his condolence and joy in this protest, he says, "How well, we do not want to kill the stars".

In the face of an old man, we are so amazed at the rich dynamism of the work. And his lone martial arts are full of dramatic scenes. The dramatic layers of inappropriate behaviors actually represent the universal capabilities of talent. Deep talent opens deeper layers of life.

Ernest Hemingway's Nobel Prize in Literature in 1954 had a great deal of respect for the writer's art. By the way, let us note that Hemingway was instructed by the US Ambassador to Sweden John Kebota to read the Nobel Prize for his health. The Nobel laureate has donated the Holy Karida at the El Cobre Church, one of the most sacred places in Cuba. Hemingway in his speech, says:

"Dear members of the Swedish Academy, ladies and gentlemen!

I would like to express my gratitude to Alfred Nobel's generous gift for this award, though I am not a master of speech but I can not be instructive and pragmatic.

Any writer who previously knew how great a writer was not awarded this award, humbly accepted him. There is no need to list these great writers - each one here can compile a personal list of their own knowledge and conscience.

Every book for the true writer is a beginning, a new attempt to reach something inaccessible. The writer has always strived for the fact that

nobody has yet realized or tried to make others realize it. If that happens, then it can succeed.

It would have been much easier to create literature if it were to write a new way about what was written and what was written well. Just because there were many great writers in the past, modern writers have to go far beyond the imprudence to the place where they can not get any help.

Well, I'm talking too much. The writer should not talk to people about everything he wants to say. Thank you again". (3).

Ernest Hemingway's Nobel Prize-winning speech are priceless and meaningful. He indicates that "every Nobel Prize winner should know that there are also great writers who do not take this award. Moreover, those who receive the Nobel Prize are well aware who are the other writers worthy of this title. At the same time, creative loneliness is a passing process. But the good writer's work confirms that there is eternity ahead". According to Hemingway, the fact that the true writer begins to write a book is an attempt to make an inaccessible work. Of course, he can succeed if he luck in this attempt. In his view, creating literature is not easy. Because of the fact that every writer has written so many things so far.

Each of these points in Hemingway's Nobel speech is a valuable and worthy idea for writers as well as literary environments.

Literature used:

1. Ernest Heminquey. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı - 2010
2. Ernest Heminquey. "Qoca və dəniz". "Altun Kitab", Bakı – 2010
3. "Ernest Heminquey haqqında" – modern.az
4. Ernest Hemingway. "The Old Man and the Sea". Scribner Publishing, New York – 1996.

С.Джафарова

Философские мысли о человеческой жизни в 'старик и море' эрнеста хемингвея Резюме

«Старик и море» является одним из самых известных и любимых следов автора и, примерно, был переведен на каждый язык и стал символическим примером американской литературы после Второй мировой войны. Хемингуэй вкратце рассказал журналистам об этом коротком романе «Старик и море», что: «Я действительно пытался показать истинных стариков и настоящего ребенка, настоящее море, настоящую рыбу и настоящих птенцов, и рассказать им, что они были.

Если вы смогли сделать это достаточно хорошо и правильно, то можно написать их по-другому ». Не случайно В. Фолкнер оценил роман Эрнеста Хемингуэя следующим образом: «Эта работа - лучшая из работ Хемингуэя только потому, что Хемингуэй нашел Бога, которого он не мог найти в прошлом. До этого времени его герои действовали только в вакууме, у них не было прошлого, но внезапно Хемингуэй нашел Бога в «Старике и море» »(3). Основной философский подход в коротком романе: есть огромная рыба; Бог создал эту огромную рыбу, чтобы человечество могло охотиться на нее. Бог также создал старика, чтобы он мог поймать эту огромную рыбу. Бог также создал вкус этой рыбы, и Бог любит их всех одной любовью ». Таким образом, вывод Хемингуэя состоит в том, что Бог создал все, и Бог любит каждого из них одной и той же любовью.

Sevil Cəfərova

**Ernest hemingueyin “qoca və dəniz” povestində
həyat haqqında fəlsəfi düşüncələr
Xülasə**

“Qoca və Dəniz” Ernest Heminqueyin ən tanınmış və sevilən əsərlərindən biridir və təxminən, dünyanın hər dilinə çevrilmiş və İkinci Dünya müharibəsindən sonra Amerika ədəbiyyatının simvolik bir nümunəsi kimi tanınmışdır. Heminquey özü “Qoca və dəniz” adlı bu qısa roman haqqında qısa məlumat verirdi: “Mən həqiqətən əsl yaşlıları və əsl uşaqları, əsl dənizi, əsl balıqları və əsl körpələri göstərməyə çalışdım, onlar əsərdə olduqları kimi idilər. Bunu kifayət qədər və düzgün bir şəkildə edə bilsəniz, onları fərqli bir şəkildə təsvir etmək mümkündür”. U.Folkner Heminqueyin romanını haqqında demişdi: “Bu, Heminqueyin keçmişdə tapa bilmədiyi Tanrını nəhayət tapa bildiyi ən təkmil əsəridir. Bu zamana qədər onun qəhrəmanları yalnız vakuuma hərəkət edirdilər, onların keçmişi yox idi, lakin Heminquey birdən “Qoca və dəniz”də Tanrını tapmağa müvəffəq oldu. Qısa romandakı həyata dair əsas fəlsəfi yanaşma bundan ibarət idi: Böyük bir balıq var; Tanrı bu böyük balığı yaratdı, ona görə ki insanlar onu ovlasın. Tanrı, həmçinin, bu böyük balığı tuta bilməsi üçün qocanı yaratdı. Tanrı, habelə, bu balığı böyük sevgilə yaratdı, deməli, Tanrı hamını eyni məhəbbətlə, bərabər şəkildə sevir”. Beləliklə, Heminqueyin başlıca fəlsəfi qayəsi odur ki, Tanrı hər şeyi yaradıb və bütün yaratdıqlarını eyni məhəbbətlə sevir.

Rəyçi: Fəridə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYTAC HƏMİDLİ
Qərbi Kaspi Universiteti
aytacveliyeva@gmail.com

TEODOR DRAYZERİN "DAHI" ROMANINDA İCTİMAİ PROBLEMLƏR

Açar sözlər: Teodor Drayzer, "Dahi", işsizlik, kasıblıq, savadsızlıq

Ключевое слово: Теодор Драйзер, "Гений", безделье, бедность, неграмотность

Key words: Theodore Dreiser, "Genius", unemployment, poverty, illiteracy

19-cu əsrin sonlarında Amerika nəsrində Mark Tven və Frenk Norris yaradıcılığının realist əənəələrini yeni tələblər səviyyəsində davam etdire biləcək istedadlı bir yazıçının yeri görünürdü. Amerika burjua aləminin gözünün içinə baxa - baxa bədii sözün qüdrəti ilə onun iç üzünü açan, onun yırtıcı mahiyyətini, üstündəki bəzəkli maskanı qoparan, beləliklə də Amerika romanına yeni həyat gətirən sənətkar Teodor Drayzer oldu. O, 27 avqust 1871- ci ildə İndiana ştatının Terre - Hote şəhərində kasıb alman mühaciri ailəsində anadan olmuşdur. Erkən gəncliyində o, ehtiyac üzündən işləməyə məcbur olmuş, daha münasib iş yeri axtaran valideynləri ilə birgə Amerikanın müxtəlif ştatlarında məskən salmışlar. Ancaq hər yeni ünvan yeni dərd - sər gətirirdi. Uşaqlıq və gənclik illərinin ümumi kədəri sonralar Drayzerin bütün əsərlərinin mayasına hopmuşdur. O həm işləyirdi, həm də təhsil alırdı, ancaq maddi ehtiyaclar üzündən təhsilini tamamlaya bilməmiş, 1892-1895-ci illərdə Çikaqo, Sent-Luia, Pitsburq və Nyu-York şəhər qəzetlərində müxbir kimi işləmiş və əmək fəaliyyəti acı ümitsizliklərə düşər olmuşdur. H.Spenserin əsərləri ilə tanışlıqdan sonra onun ümitsizlikləri fəlsəfədə təzahür etməyə başladı; bu fəlsəfəyə görə insanlar yalnız və yalnız təbiətin köməksiz qurbanları hesab edilirdi. O, Balzakı "fəth" etdikdən sonra isə fəlsəfi baxışlarının bədii ifadəsini tapdı.

Drayzer 1900 - cü ildə ilk romanı "Kerri bacı" nı çap etdirdi. Əsər Amerikada Realizmin inkişaf etdiyi bir dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Drayzerin adi ailədən çıxmış Kerrisi tipik burjua xarakteri kimi mərtəbə - mərtəbə yüksəldikcə heç bir ürək ağrısı keçirmədən əvvəlki dünyasından ayrılır. Kerri öz xoşbəxtliyinə çatmağa tələsir, ancaq o xoşbəxt ola bilmir

Bu əsər kapitalist Amerikasının əsl ictimai simasını ifşa edərək göstərdi ki, haqqında demokratik bir ölkə kimi mif yaradılmış bu ölkədə ehtiyac və aclıq, zülm və təzyiq həddini aşmışdır. Varlı kapitalist aləmi ilə

milyonlarla zəhmətkeş insanın ağır və dözülməz həyatı üz - üzə durmuşdur. Sonrakı əsəri "Cenni Herhardt" (1911) romanında bu fikir daha da genişləndirilmişdir.

ABŞ ədəbiyyatında realizm ənənələrinin inkişafında T. Drayzerin "Arzular trilogiyası"nın ilk iki romanı "Maliyyəçi" və "Titan" mühüm hadisəyə çevrilir. Bu əsərlərin əsas qəhrəmanı Frenk Kupervud T. Drayzerin digər qəhrəmanlarından - adi adamlardan fərqli olaraq güclü, qəddar və varlı adamdır. O, şöhrətin yüksək zirvəsindədir, özündə Amerika həyatiliyini və reallığını birləşdirir, ancaq cəhd edib çatdığı bu yüksəklik ona heç bir mənəvi rahatlıq gətirmir. Kupervudun mənəvi boşluğu onu belə bir nəticə çıxarmağa vadar edir ki, o, ömrü boyu xəyali varlıq ardınca qaçmış, həmin xəyali varlıq isə heç kimə xoşbəxtlik gətirə bilmir.

T. Drayzer yazıçı şəxsiyyətinin bütövlüyü mücəssəməsi hesab edilə bilər. Onun rəğbət hissi milyonlarla əmək adamının, əzilib dilənçi kökünə salınmış ac-yalavacların tərəfində olmuşdur. Rusiya Oktyabr hadisələrindən sonra Drayzer inqilabın dəyişdirdiyi mahiyyəti daha da dərinlən dərk etmiş, SSRİ-nin sadıq dostuna çevrilmişdir. 1927-1928-ci illərdə Sovet İttifaqına uzunmüddətli səfərə gələn Amerikalı yazıçı doğma vətənimizin müxtəlif guşələrində olmuşdur. Amerikaya qayıdandan sonra dərhal çap etdirdiyi "Drayzer Rusiyaya baxır" adlı publisistik kitabında SSRİ-ə, bizim ölkəmizə, adamlarımıza obyektiv münasibətini bildirmişdir. O, mənalı ömür yolunun zirvəsində 1945-ci ilin iyul ayında ABŞ Kommunist partiyası sıralarına daxil olur. "Həyatımın və əməyimin bütün məntiqi məni Kommunist partiyası sıralarına girməyə vadar edir"- yazıcının açıq ərizəsi bu sözlərlə bitirdi. T. Drayzer 29 dekabr 1945 - ci ildə 74 yaşında vəfat etmişdir.

Drayzer əsərlərində ictimai problemləri əks etdirən yazıçılar arasında mühüm yer tutur. Məqalə Drayzerin "Dahi" romanında ictimai problemlərin təzahürünə həsr olunub. "Dahi" romanı xronoloji cəhətdən yazıcının 5-ci romanıdır. 1915-ci ildə çapdan çıxan əsər yazıcının avtobioqrafik romanıdır. "Dahi" romanında Drayzer öz ifşa nöqtəsini dəyişdirmiş, üstəlik, adi bir qızın taleyini deyil, burjua aləmində sənətkarın taleyini bədii obyektə çevirmişdi. Əsərdəki əsas kişi obrazı Yucin Vitladır. Onun orta təbəqəyə məxsus ailəsi İllinois ştatında, Aleksandriyada yaşayır. Yucin istisna olmaqla ailənin digər üzvləri işgüzar idi, o isə nə bir peşəyə, nə də bir sənətə həvəs göstərirdi. Ancaq onun ailə üzvlərinin fikrincə hər bir insan müəyyən müddətdən sonra gələcəyini təmin etmək üçün hər hansı bir peşə ilə məşğul olmalı idi. Yucin isə bu fikir ilə razı deyildi, çünki o fikirləşirdi ki, bu onun valideynlərinin yaşadığı dövrə məxsus olan düşüncə tərzidir. Ancaq Yucin heç özü də gələcəkdə hansı işlə məşğul olmaq istədiyini bilmirdi. Eyni zamanda, Yucin bilirdi ki, yaşadığı cəmiyyətdə onun varlı olmaq şansı yoxdur, çünki onun atası varlı deyildi və özü də dərslərində müvəffəqiyyət

qazanmırdı. digər tərəfdən də onun doğma şəhəri Aleksandriya nailiyyət qazanmaq istəyən insan üçün düzgün seçim deyildi. Amma o, cəmiyyətin qanunlarına da boyun əymək istəmirdi. Başqa sözlə desək, Yucinin fikrincə heç kəs insanı peşə xatirinə peşə seçməyə məcbur etməməlidir. Beləliklə, bu nə ailəsinin himayəsi altında olmaq, nə də cəmiyyətə boyun əymək istəyən Yucinin müvəffəqiyyət qazanması üçün əlverişli bir situasiya idi. Yucin valideynlərinin təkidinə baxmayaraq dövrün ən vacib ictimai problemlərindən biri olan işsizlikdən canını qurtarmaq və arzularını reallaşdırmaq üçün Çikaqoya üz tutdu. Şəhərə çatdıqdan sonra o, fikirləşirdi ki, Aleksandriyanı tərk etməklə düzgün qərar verib, çünki Çikaqo ilə müqayisədə Aleksandriya yaşanılacaq bir yer deyildi. Ancaq o bilmirdi ki, Aleksandriyadan çıxıb getməsi onun uğurlarının və faciəsinin əsas səbəblərindən biri olacaq.

Mənim fikrimcə, dövrün digər ictimai problemləri olan savadsızlıq və kasıblıq qadınların vəziyyətini daha da acınacaqlı hala gətirmişdir. Belə ki dövrün əksər qadınları savadsız və kasıb olduğuna görə onlar hər işlə məşğul olmağa hazır idi. Bir zamanlar Yucinin sevgilisi olmuş Marqaret və Rubini nümunə olaraq göstərə bilərəm. Əsərdəki hər iki xarakter təhsilsiz və kasıb idi. Onlar öz hərəkətləri və ya davranışları barədə kiməsə hesabat verməməli olduqlarını fikirləşirdilər. Hətta ailələrinin belə onların işinə qarışmaq ixtiyarı yox idi, çünki o dövrün qızları üçün ailənin heç bir rolu yox idi. Bu "müstəqilliyin" nəticəsində dövrün əksər qızları on beş yaşında bakirəliyini itirirdi. Bu isə həmin dövrdə qadınların əsas problemi, daha doğrusu faciəsi idi.

İnsanın yaşadığı cəmiyyətdə formalaşması ideyası Yucinin timsalında bir daha öz təsdiqini tapdı. Bu cəmiyyətin təsiri altında o və onun ideyaları tamamilə dəyişdi. Əvvəlcə o, sadəlik tərəfdarı idi, var-dövlətlə maraqlanmırdı və xeyirxah insanlara xüsusi hörmət bəsləyirdi. Yucinin sevgilisi Anjela da belə bir cəmiyyətin nümayəndəsi idi. Yucinin yeganə məqsədi arzusunı reallaşdırmaq - rəssam olmaq idi. Ancaq məhz yaşadığı cəmiyyət onu pulun həyatda ən vacib faktor olduğu fikrini dərk etməyə vadar etdi. Pul hər şeyin açarı idi - xoşbəxtlik, şan - şöhrət, evlilik və s. Beləliklə, Anjela və məşhur rəssam olmaq arzusu onu Çikaqonu tərk edib Nyu Yorka getməyə məcbur etdi.

Nyu Yorka çatır- çatmaz o acı həqiqəti başa düşdü ; dəyişən yeganə şey şəhərlər idi; nə Yucin nə də cəmiyyət dəyişmişdi.

Çikaqo kimi Nyu York da Yucinin həyatında dönüş nöqtəsi oldu. Əgər Çikaqo ona rəssamlıq sənətini öyrətmişdirsə, Nyu York onu rəssam etdi. Təkcə cəmiyyət yox, eyni zamanda Anjela da onun müvəffəqiyyət qazanmasında böyük rol oynadı. O, Anjelanı sevirdi, çünki o Rubidən daha saf idi, ona görə yox ki onunla evlənmək istəyirdi, o həyatını kiminsə idarə etməsini istəmirdi, o sadəcə məşhur bir rəssam olmaq ümidilə yaşayırdı. Buna görə də qadın gözəlliyi, daha dəqiq desək on səkkiz yaşlı qadının gözəlliyi onu cəlb etmişdi.

Yucindən fərqli olaraq, evlilik Anjela üçün vacib bir məsələ idi. Dövrün digər problemi olan evlilik öncəsi münasibətlər onun üçün qəbul edilməz idi. Anjelaya görə qadın kasıb və ya varlı olmasından asılı olmayaraq həmişə ərinin qayğısına qalmalı idi. Ancaq Yucin onun qaydalara niyə bu qədər tabe olduğunu, niyə başqaları kimi - Kristina, Suzanna və ya Rubi - kimi fikirləşmədiyini başa düşə bilmirdi. Baxmayaraq ki bu qızlar qəbul edilmiş normalara qarşı olacaq bir mühitdə böyüməmişdilər, ancaq onlar üçün evlilik öncəsi münasibətlər əhəmiyyətli bir məsələ deyildi. Kristina kimi yüksək təbəqənin nümayəndəsi olan Suzanna da fikirləşirdi ki, insanlar cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olmayaraq evlənmədən birlikdə yaşaya bilərdilər. Başqa sözlə desək, evlilik onun üçün sadəcə kağız üzərində imzalanmış bir müqavilə idi. Yucinin fikrincə iki insanın birlikdə yaşaması üçün güclü istək lazım idi, əgər bu yox idisə onlar birlikdə yaşamağa məcbur deyildi. Əlbəttə ki o mədəni, xeyirxah insanlara hörmət bəsləyirdi, ancaq özünü qəbul edilmiş ədəbi normalara əməl edəcək biri kimi təsəvvür edə bilmirdi. Məhz buna görə o, bəzən sevinirdi ki, insanlar onun bu cür düşüncə tərzinə sahib olduğundan xəbərsiz idi, yoxsa ona nifrət edərdilər.

Əsərdəki digər ictimai problem Yucin xəstəliyi ilə əlaqədar həmbal işləmək məcburiyyətində olduğu zaman məruz qaldığı sinfi ayrışdırılırdı. Orta təbəqənin bir nümayəndəsi olaraq onun aşağı təbəqənin həyat tərzini barədə məlumatı yox idi. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasındakı fərqi həm Çikaqo, həm də Nyu Yorkda hiss etmişdi. Varlılar içərisində kasıblara yer yox idi. İş axtarışında olarkən bu problemlə bir daha qarşılaşdı. İşsizlərin əksəriyyəti təhsilsiz, yazıq və kasıb insanlar idi. Eyni zamanda onların əksəriyyəti savadsız olduqlarından on yeddi yaşında işləməyə məcbur olan gənclər idi. Bir tərəfdən, Yucin və bu insanların bir ortaq cəhəti var idi - onlar da işsiz və savadsız idi. Digər tərəfdən, onların arasında bəzi fərqlər var idi. Təbii ki Yucin də savadsız idi, ancaq o insanlardan fərqli olaraq Yucin böyük istedad sahibi idi. O əmin idi ki, müəyyən bir müddətdən sonra parlaq gələcəyi olacaq. Ancaq o insanlar dərk edə bilmirdi ki, məhz savadsızlıq onların acınacaqlı vəziyyətinin yeganə səbəbi idi.

Əsərdə sinfi ayrışdırılıqlıq Yucin varlanıb məşhur rəssam olarkən də özünü göstərir. Ancaq bu dəfə eyni problem Anjelaya münasibətdə hiss olunur. Onun Anjelaya demədiyi və ya cəsarət edib deyə bilməyəcəyi şey o idi ki Anjela ilə məcburiyyətdən evlənməmişdi. Və bu məcburiyyətin izləri Yucin məşhur olanda, varlı olanda və "dahi" adlandırılanda açıq - aşkar özünü göstərir. Rəssam kimi məşhurluq ona cəmiyyətin yüksək təbəqəsindən həm qadın, həm də kişi dostlar qazandırdı. Vəziyyətindən asılı olmayaraq müsbət münasibət bəsləyən Xanim Deyl istisna olmaqla digər yüksək təbəqə nümayəndələrini birləşdirən yeganə cəhət onların Anjelaya yuxarıdan aşağı baxması idi. Anjelanın Yucin kimi məşhur olmadığı doğru idi, ancaq o,

ləyaqətli və abırlı qadın, fədakar və sədaqətli həyat yoldaşı idi. Demək olar ki, Yucinlə tanış olan hər kəs Anjelanın ona layiq olmadığı qərarına gəlir, səmimi və sakit olduğuna görə onu cahil hesab edirdilər. Ancaq o insanlar bilmirdi ki, Yucin özü də heç vaxt yüksək təbəqənin nümayəndəsi olmayıb. Buna baxmayaraq o, asanlıqla həmin cəmiyyətlə ayaqlaşa bilirdi. Maraqlısı da o idi ki, Yucin nəinki onların davranışını hətta insanlara münasibətini də asanlıqla yamsılamağı bacarırdı. Onun Anjelaya münasibətində bunun şahidi ola bilərik. Kasıb vaxtlarında Anjelaya sadıq həyat yoldaşı olmağa, onunla xoş rəftar etməyə cəhd edirdi. Əslində isə bu ağ yalan idi, onun sadəcə Anjelaya yazığı gəlirdi. Var - dövlət sahibi olandan sonra Anjelanın həmin cəmiyyətə layiq olmadığı qənaətinə gəlmişdir, çünki o Yucinin "müasir" adlandırdığı dövrün qadınları kimi nəvazişli deyildi. Hətta onunla bir məclisdə iştirak etməyə, onu həyat yoldaşı kimi təqdim etməyə belə utanırdı. Məhz yaşadığı cəmiyyətin təsiri altında o, bu nəticələrə gəlmişdi.

Hər şey insanın yaşadığı mühitdən asılıdır. İnsan məhz yaşadığı cəmiyyətdə formalaşır, necə ki həmin cəmiyyət Yucini formalaşdırmışdı.

Ədəbiyyat Siyahısı

Dreiser Theodore, *The Genius*, Chicago: University of Illinois Press, 2008.

Drabble Margaret. *Oxford Companion to English Literature*. 6th ed. Oxford: Oxford University Press, 2000.

Bradbury, Malcolm and Richard Ruland. *From Puritanism to*

Postmodernism. A History of American Literature. New York: Penguin Books, 1991.

A.Hamidli

Social problems in the novel "Genius" by Theodore Dreiser

Summary

Social problems in XIX century American society, women's position in this environment had been explained in this article on the basis of "Genius". In the novel "Genius" Dreiser had changed his unmasking target, moreover, his objective was the fate of a master in bourgeois society, not the fate of an ordinary girl. The author's purpose is not to appraise or humiliate the characters, he tried to show the difference between the rich and the poor. He showed the dreams of the poor which they were unable to realize during their life. The factors exposing people to penury are different, but the result is the same: all the poor characters of the novel suffer from the oppression of the upper class and ruthlessness of society. We may say that the very

characters fall a sacrifice to the society. They had wishes that they tried to realize and just these dreams made them act as greedy men.

And what are the reasons of Eugene's defeat? Of course, poverty, passion for wealth, the desire of taking up a position among the upper class, disapproval of his class background. Altogether, "Genius" is the gallery of people rising to success and falling to failure. It is impossible not to agree with Dreiser because there are not people with constant fates, but there are happy and unhappy ones.

А.Гамидли

Проблемы общества в произведении Теодор Драйзера "Гений"

Резюме

В данной статье были освящены социальные проблемы американского общества 19 века, а также место женщины в этом обществе. Анализ был проведен на основе произведения "Гений". В своем произведении "Гений" Драйзер изменил своей постоянной традиции срывания масок. Более того, на это раз основной целью он избрал не традиционный образ простой девушки, а судьбу подмастерья в буржуазном обществе. Главной целью писателя является не поощрение или осуждение характера того или иного героя. Он постарался показать разницу между богатыми и бедными. Он мастерски показал мечты бедных людей, которые не в силах их осуществить за всю жизнь. Обстоятельства, делающие людей бедными, различные. Однако, результат всегда один и тот же: все бедные главные герои произведения страдают агрессии от высшего класса и жестокости общества. Мы можем сказать, что главные герои становятся жертвами общества. У них были мечты, которые они хотели реализовать. Именно это и заставляло их вести себя как жадные люди.

Так каковы же основные причины поражения Юджина? Конечно же бедность, страсть к богатству, а также желание занять место среди высшего общества, и, как результат, неприятие своей классовой принадлежности. В конечном итоге, "Гений" - это галерея лиц, достигших успеха и одновременно, потерпевших поражение. Невозможно не согласиться с Драйзером, в том, что здесь нет героев с постоянной судьбой, но есть счастливые и несчастные.

Rəyçi: Şəfəq Dadaşova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AFAQ AĞAYAROVA
BDU

afagagayarova@gmail.com,

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ VƏ “İQBAL” QƏZETİ

Açar sözlər: “İqbal” qəzeti, mətbuat, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, publisistika, əsas müəlliflər.

Key words: "İqbal" newspaper, press, Mahammad Amin Rasulzadeh, publicity, main authors.

Ключевые слова: Газета «İqbal», пресса, Мохаммад Амин Расулзаде, гласность, основные авторы.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı öz istiqlalı, azadlığı uğrunda mübarizə aparır, xalqın nümayəndələri ideoloji-siyasi cəhətdən müxtəlif cərəyanlara mənsub partiyalarda, hərəkatlarda təmsil olunurdular. Müsavat Partiyasının yaranması ilə 1911-ci ilin oktyabr ayından sonra ölkədə "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şüarı aparıcı mətbu orqanlarımızın əsas şüarına çevrildi. Müsavat Partiyası öz məramnaməsində ictimai, dini, aqrar, fəhlə və maarif məsələlərinə geniş yer ayırmış, dövlət quruculuğu məsələsində hər bir muxtar qurumun və vətəndaşın hüquqlarını, maliyyə və iqtisadi siyasətini geniş şərh etmişdi. Bütün bu məsələlərlə bağlı partiyanın ayrı-ayrı liderləri və üzvləri müəyyən mətbu nümunələrdə vaxtaşırı çıxışlar etsələr də, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün xalqla partiya arasında daha fəal və səmərəli ünsiyyət yaratmaq zərurətini hiss edirdilər. Odur ki hələ Müsavat Partiyasının rəsmi mətbu orqanı olmasa da, onun ideyalarını təbliğ edən "İqbal" qəzeti çap edildi.

1912-ci ildə Sənətulla İbrahimovun redaktorluğu ilə ilk sayı işıq üzü görən "İqbal" geniş fəaliyyət proqramı ilə böyük auditoriya kütləsi qazandı. M. B. Məhəmmədzadə "Azərbaycan türk mətbuatı" kitabında yazır: "... Yeni fikirli qəzetə olması ilə "İqbal" ictimai və mədəni hərəkatımızda pək mühüm bir mövqe işğal etmişdir".

1913-cü ildə Sənətulla İbrahimov ordu sıralarına xidmətə çağırıldığına görə qəzetin redaktorluğunu Səid Hüseyn öz üzərinə götürmüşdür.

Azərbaycanın istiqlalçılıq məfkurəsinin banilərindən olan M.Ə.Rəsulzadənin 1913-cü ildə İstanbuldan Bakıya qayıtmasından sonra ölkədə ictimai həyatda və mətbuat sahəsində xüsusi canlanma yaranmışdı. 1914-ci ilin 8 oktyabrından sonra Məmmədəli Əbdüləziz oğlu Rəsulzadə "İqbal" qəzetinin nəşiri, M. Ə. Rəsulzadə isə baş mühərriri (redaktoru) oldu.

Gizli fəaliyyət göstərən Müsavat partiyasının ideyalarını təbliğ edən “İqbal” Rusiya imperiyasının hökmranlığı altında əzab əziyyətlərə düşər olmuş xalqımızın ağır həyatından, acı taleyindən özünün 900-dən çox nömrəsində dolğun lövhələr vermişdir.

Tematika cəhətdən də zəngin və maraqlı mətbuat orqanı olan “İqbal” geniş proqramlı, müntəzəm nəşr olunan tərəqqipərvər və ciddi bir türk qəzeti idi. Qəzetin həcmə böyük olması mövzu müxtəlifliyi üçün gözəl şərait yaradırdı. Onun səhifələrində dövrün, zamanın ortaya atdığı ən əsas məsələlər bu və ya digər dərəcədə öz inikasını tapırdı; milli məsələ, Dövlət Duması və onun fəaliyyəti, Türkiyə, İran həyatı, dil, məktəb, qadın azadlığı məsələsi və XX əsrin meydana çıxardığı digər aktual problemlər “İqbal”ın toxunduğu mühüm mövzulardan idi. “İqbal”ın səhifələrində millətin bu cür taleyüklü problemləri müzakirə edilir, dövrün feodal geriliyi, kəndlilərin ağır vəziyyəti təsvir olunur, mədəniyyət, ədəbiyyat, dil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Lakin əksər “həmkarları” kimi, “İqbal”ın da əsas, başlıca mövzusu müharibə idi. Qəzetin hər nömrəsində müharibənin dəhşətlərinin təsviri əks olunurdu. Xəbərlər, icmallar, fotoşəkillər və s. müharibə mənzərələrini dolğun şəkildə əks etdirirdi. Hətta qəzetin çıxmadığı günlərdə belə, oxucuları müharibədən xəbərsiz qoymamaq üçün teleqraf xəbərlərindən ayrıca vərəqə buraxılırdı.

“İqbal” qəzeti dövrünün digər mətbu orqanları sırasında tematikası və müəllif kontingentinin genişliyi ilə də fərqlənirdi. Qəzet ətrafında müxtəlif məsləhətçi, əqidəli qələm ustaları, yazıçılar, jurnalist və publisistlər toplanmışdı. “Ümumə faydalı olan yazılar üçün qəzetə səhifələri açıqdır” sözlərini əldə rəhbər tutan qəzet sağlam düşüncəli müəlliflərin heç birinə fərq qoymurdu. “İqbal”ın müxtəlif vaxtlarda əsas müəllifləri bunlar idi: M. Ə. Rəsulzadə, H. İ. Qasımov, S. Eynullayev (İbrahimov), S. Hüseyn, X. İbrahim, M. Hadi, H. Tələt, Ö. F. Nemanzadə, M. N. Qaragözov, F. Kərimi, M. Vaizzadə, M. Sərkərov, Y. Talıbzadə, Ə. Fəhmi, Ə. Xəlilbəyov, M. Ə. Sidqi, M. İbrahimov.

Qəzetin fəal müəllifləri arasında M. Ə. Rəsulzadənin adı xüsusi vurğulanmalıdır. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, 1913-cü ildən etibarən qəzetin əsas müəlliflərindən birinə çevrilən M. Ə. Rəsulzadənin 3 il ərzində “İqbal”da ümumən 112 məqaləsi dərc olunub. Bu məqalələrdən 74-ü 1913-1914-cü illərdə, 38-i 1915-ci ilin 1 yanvar tarixindən qəzetin fəaliyyət göstərdiyi son günədək, yəni 1915-ci ilin 26 aprelində nəşr edilib. Bu da bir daha göstərir ki, dahi mütəfəkkir M. Ə. Rəsulzadə dövrünün sayılıb seçilən qəzetlərindən olan “İqbal”a mütəmadi şəkildə yazdığı əsərlərlə milli ictimai fikrin inkişafına dəyərli töhfələr vermişdir. Məqalələrə nəzər salsaq, dövrün demək olar ki, bütün global problemlərinin bu yazılarda ustalıqla qaldırıldığının şahidi olarıq.

Yazılarını “Məhəmməd Əmin”, “M. Ə”, “M. Ə. Rəsulzadə”, “Niş”, “M. Ə. R.” kimi imzalarla dərc etdirən M. Ə. Rəsulzadə dərin müşahidə qabiliyyətinə malik bir publisist kimi heç bir mövzudan yan keçməmiş, dövr üçün aktual xarakter daşıyan hər bir məsələni öz qələminin süzgəcindən keçirmişdir. Onun “İqbal” qəzetindəki yazıları məzmun etibarilə bu mövzuları əhatə edir: maarifin təbliği - cəhalətə qarşı mübarizə, ana dili məsələsi, qadın hüquqlarının müdafiəsi, dövrün siyasi mənzərəsi barədə geniş şərh, ədəbi əsərlərə həsr olunmuş yazılar.

“Təzə kitablar” yazısı M. Ə. Rəsulzadənin “İqbal”ın 1913-cü il 28 aprel taixli 344-cü nömrəsində nəşr olunan ilk məqaləsidir. Adından da bəlli olduğu kimi, məqalə əsrin əvvəllərində yenidən maarif işığının nurunu hiss etməyə başlayan xalqımıza kitab məhfumunun dəyərini aşılamağa çalışır, kitabın insan həyatındakı müstəsna roluna diqqət yönəldir. Ərsəyə gələn yeni kitabları sevinc hissilə qarşılayan müəllif onu da bildirir ki, kitablar müəyyən qayəyə malik olmalı, fərdi və ümumi fikrin, savadın inkişafına xidmət etməlidir:

“ ... Bir əsərin müəllifində, əcəba, bunu yazan nə məqsədlə yazmış və yazdığı zaman kəndi iqtidarını düşünmüşmü? Əgər bunu yapırsa, yazdığı əsərin əfkarı – ümumiyyə üzərində nasıl bir təsir buraxacağını aramış və anlamışmı? Yazdıqlarını kimlər oxuyacaq və nasıl bir iqtidara (savada) malik olan kimsələr müəllif edəcək. Müəllif edənlərə nə surətlə fayda verə biliyoram – deyə təsirlənmişmi? ...”

M. Ə. Rəsulzadə yaradıcılığına xas olan ümumiləşdirmələr, əsaslı təhlillər, məntiqli müqayisələr bu əsərdə də öz əksini müfəssəl şəkildə tapıb. Belə ki, mətbuatımızı Avropa mətbuatı ilə müqayisə edən müəllif göstərir ki, Qərbdə ərsəyə gələn hər bir əsər sırf millətin tərəqqisinə xidmət etdiyi üçün qarşıya qoyulan hər bir vəzifə uğurla öz həllini tapır və hər kəsin diqqət mərkəzində olan bu inkişaf gün-gündən daha da artır:

“Avropada ən adi bir mühərrir yazacağı ufaq bir əsərlə bütün millətinin tamamilə ruhunu oxumuş olduğunu göstərir. Və bunun ilə də ən sadə bir yol ilə başladığı vəzifəni kamali-məharətlə ifa etdiyini hər kəsə isbat etmiş oluyor. Bunun üçündür ki, bizi heyrətlər içində buraxan tərəqqilər gün-gündən təzayüd etməkdədir”.

Maarifin və elmin mənəvi, fərdi və bəşəri tərəqqinin əsasında duran ən əfzəl faktor olduğunu vurğulayan məqalələr sırasında “Doğru yol” adlı yazı da xüsusi qeyd olunmalıdır. Rus-müsəlman ünas məktəbləri və bu məktəblərin cəmiyyətdə elm və maarifin inkişafında, mənəvi tərəqqinin yüksəlişində, millətin cəhalət zəncirindən qurtulmasında, qadınların da təhsil həyatına addım atmasında olan müstəsna yeri məqalənin əsas məğzidir. Məqalədən aydın olur ki, məktəbin fəaliyyət proqramını nəzərdən keçirən M. Ə. Rəsulzadə türkcə və şəriət dərslərindən olan şifahi və yazılı imtahanlarda

iştirak etmiş və gördüyü müsbət nəticədən keçirdiyi sevinc və qürur hissini yazıda oxucularla bölüşmüşdür:

“İmtahanlar qurtardı. Ürəklərimiz qürur və sürur ilə dolmuş idi. Artıq biz də istiqbalıdan əmin ola bilərik. Çünki milli işlərimiz doğru yolunu tapıyor”.

Yazıda toxunulan əsas məsələlərdən biri də əsrin əvəlləri üçün aktual xarakter daşıyan ümmət və millət problemidir:

“Bizdə daima din ilə milləti qarışdırırlar. Saçlı –saqqallı alimlərimiz, başı şapkalı intellidentlərimizdən soruşsanız sən hansı millətdənsən? - deyər ki, müsəlman dinindən. Bu sualın çox az eşidilən səhih cavabını mən böyük bir məmnuniyyətlə, hüzurlə müftəxir olduğum, rus-müsəlman ünvanlı məktəblərinin imtahan məclisində eşitdim. Bir qızdan soruşdular ki sən hansı millətdənsən? –Türkəm – dedi. Nə dindənsən? – deyincə müsəlmanam cavabını verdi”.

Bu mövzuda yazılan daha bir dəyərli məqalə “Bəsirət gərək!” sərlövhəli yazıdır. Adı kimi, özü də dərin məzmunla malik həmin məqalədə insanlara dünyada xoşbəxt və məsud yaşaya bilmək üçün bəsirət sahibi olmaq, gözəaçıqlılıq, yaşamağın yollarını bilmək, müvəffəqiyyətsizliklərin səbəblərini dərk etmək və s. keyfiyyətlər aşılır. Müəllif məqalə vasitəsilə oxucuya ünvanladığı həyati əhəmiyyətli suallarla insanların qəlb gözünü açmağa səy göstərir:

“...Necə oluyur ki, bizə istədikləri şeyi qəbul etdirirlər. Necə oluyur ki, təklirimizdə narazı olduğumuz hər bir şeyi məcmumuza qəbul etdirirlər? Biz də ona biduni-sual və cavab təhəmmül edirik”.

Bizdə bəsirətmə yoxdur? Görmüyürmüz?... Bəsirətliyərimiz var, görənlərimiz də var. Fəqət fəal bir bəsirət və müsbət bir nəzərdən məhrumuz. Bu məhrumiyyət haradan gəlir?... Əlbəttə bunun bir çox səbəbləri ola bilər və vardır”.

M. Ə. Rəsulzadə öz yaradıcılığına xas ustalıqla problemi sadəcə göstərməklə kifayətlənmir, məsələnin həlli yolunu da oxucularla bölüşür və bildirir ki, hər şeyin yoluna düşməsi üçün etməli olduğumuz ilk əvvəl qəmli və xəstə ruhumuzun müalicəsi, bu yolda qazanmalı olduğumuz bəsirətdir. Müəllif fikrinə belə davam edir:

“Hər şeydən əvvəl özümüzü öyrənməliyik. Kimiz, nə milləti, haradan gəlmişiz. Özümüz nə, mahiyyətimiz nə olduğunu bilməliyik. Sonra da bilməliyik ki, biz heç də həyatdan qəti ümid etmiş bədbəxtlər deyilik. Biləkis anlamalıyıq ki, böyük tarixə malikiz. Tarixdə parlaq günlərimiz olmuş... Bunun üçün də hər şeydən əvvəl münəvvər qismimiz birləşməli, bəsirətə gəlməli, öhdəsinə düşən böyük vəzifəni və onun ifasındakı qüsurları böyük məsuliyyətini xatirinə gətirməlidir”.

M. Ə. Rəsulzadənin “İqbal” qəzetindəki məqalələrindən olan “Ümid işıltıları”, “Tənqidə ehtiyac var”, “Bizdə maarif işi”, “Təlimi-ümumi məsələsi”, “Cəmiyyətlərimiz” adlı yazılar da məhz bu mövzuda qələmə alınmışdır.

XX əsrin əvvəlləri üçün xarakterik digər mühüm məsələlərdən biri də ana dili problemidir. Mətbuatımızın tarixindən də məlum olduğu kimi, dil məsələsi hər zaman maarif xadimlərimizin öz yaradıcılıqlarında yer ayırdığı əhəmiyyətli mövzulardan olmuşdur. Dövrünün dahi publisisti M. Ə. Rəsulzadənin aktuallığını qoruyub saxlayan həmin mövzudan yan keçməməsi də təsadüfi deyil. Mütəfəkkirin bu xüsusda qələmə aldığı “Asan dil - “yeni lisan”, “Yeni lisançılar və türkcülər”, “Dil ictimai mühüm bir amil”, “Rus-müsəlman məktəblərində türkcə tədrisi”, “Mühüm bir xəbər münasibətilə”, “Əlifba bayramı” kimi məqalələrdə ana dili barədə bir sıra məsələlər şərh edilmiş, mühüm məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

“Dil ictimai mühüm bir amil” məqaləsində dil məhfumunun önəmi, din və dilin cəmiyyəti formalaşdıran iki əsas ünsür olduğu oxucuların nəzərinə çatdırılır. Bunlardan hansının daha böyük ictimai amil olduğu sualına isə M. Ə. Rəsulzadə islam aləminin məşhur mətbuat xadimi Şeyx Cəmaləddin Əfğanidən misal gətirərək cavab verir:

“Deyə bilərik ki, dünya işlərində dil birliyinin təsiri din birliyindən daha qüvvətlidir... Əvət, dil təbiidir, binaən əleyh əslidir, millətlə bərabər hasil olur. Dilsiz bir millət olmadığı kimi, millətsiz bir dil olamaz”.

Bir millətin mövcudiyyəti üçün dil ilə yanaşı, digər mühüm amillərin də var olmasını bildirən M. Ə. Rəsulzadə dilin ən mühüm faktor olduğunu vurğulayır. Müəllifin fikrincə, dil milliyyət həyatının ən kamil şəkli, millətin ən qiymətli sərvəti, həyatın mənbəyidir. Hər bir millətin öz dili vasitəsilə təmsil olunduğunu öz yazısında bəyan edən ədib milliyyət məfhumunun keçmişdə və indiki zamanda kəsb etdiyi mənalara müqayisə edir:

“Bugünkü milliyyət məfhumuna dillə bərabər, din, tarix və ənənə də daxildir. Qədimdə isə “dil” demək “millət” demək hökmündə idi”.

Dilin millət həyatında ölçüyəgəlməz dəyərə malik bir məfhum olduğuna məqalənin hər sətrində şahid olmaq mümkündür. Məqalə vasitəsilə müəllif həm də qələminə məxsus xüsusi peşəkarlıqla dil anlayışını təsvir edir, sanki ona həyat verir:

“Dil qanlı və canlı, adətən üzvi və ziyəhat bir vüduddur. Dil millətin canıdır. Dil millətin məntiqi, ruhi və onun şəxsiyyəti müştərkəsidir. İştə bunun üçündür ki, bir dili öldürmək, bir milləti öldürmək deməkdir. Və yenə buna görədir ki, hər bir təmsil həməni dili təzyiq etməklə başlar. Dil durduqca millət də durar, öldümü, illət də canını bağışlar. Dillərini unutmağa başlayan millətlər axırı qəti bir ölüm olan həlakətli bir yolla kirmişlərdir”.

Dilin bir millətin həyatında olan xüsusi rolu bu məqalədə hərtərəfli şəkildə öz əksini tapıb.

Qadın hüquqlarının müdafiəsi, qadına münasibət mətbuatımızın aparıcı mövzusu olaraq hər zaman mütəfəkkirlərimizin tədqiqat obyektinə olmuşdur. “İqbal” qəzetinin səhifələrində də mütəmadi olaraq bu mövzuya toxunulmuş, problemin hər zaman aktuallığı qorunub saxlanmışdır.

M. Ə. Rəsulzadənin bu mövzuda qələmə aldığı və “İqbal” qəzetinin 1913-cü il 18, 30 iyun, 5, 25 və 28 iyul tarixli 397, 398, 403, 420 və 422-ci nömrələrində dərc olunan “Türkiyədə qadınlar” adlı silsilə yazısı 3 bölmədən ibarət olub, türk qadınlarının ictimai - siyasi həyatından bəhs edir. Türk qadınlarının da Azərbaycan qadınları kimi əsarət halına düşər olduğunu böyük təəssüf hissilə qeyd edən müəllif bildirir ki, bütün Şərq məmləkətlərində olduğu kimi, Türkiyədə də qadınlar “aşağı cinsdən olan bir məxluq” hesab olunur. Fəqət digər Şərq ölkələri ilə müqayisədə, Türkiyədə qadınların vəziyyəti kifayət qədər qənaətbəxşdir:

“Türkiyədə hakim ictimai nəzəriyyə, bütün Şərq məmləkətlərində olduğu kimi qadını aşağı cinsdən bir məxluq tələqqi edir. Məməfih, İstanbul qadınlarının vəziyyəti-ictimailəri İran qadınlarından da, Qafqasiya qadınlarından da müsaid bir haldadır. İranda bir kişi arvadı ilə bərabər bayıra çıxmaz, arvadı ilə bərabər arabaya, faytona oturub da şəhər içində dolanmaz, Qafqasiyada isə biliriz ki, xanımların bazara çıxması, dükanlara gedib də alış-veriş etməsi əfv olunmaz bir günahdır. Bunların heç birisi İstanbulda yoxdur”

Müəllif Türk qadınlarının ümumi vəziyyətini şərh edərək bildirir ki, İstanbulda xanımlar digər Şərq ölkələrindən fərqli olaraq, istədikləri yərə getməkdə ixtiyar sahibidirlər. Yaxınları, ailə üzvləri, qardaşı, həyat yoldaşı ilə bərabər, arabaya, faytona da minə bilər. Lakin barkas, konka, avtobus kimi ictimai nəqliyyat vasitələrində qadınlara məxsus bölmələrdə əyləşməsi lazımdır. Ədib fikrinə davam edərək, İstanbul qadınlarının Şərq qadınlarından olan növbəti fərqlərini də izah edir. O bildirir ki, İstanbul qadınları yaşadıkları evə görə də Şərq qadınları ilə müqayisədə nisbətən azaddırlar. Belə ki, müsəlman evlərinin pəncərələrində olan və “qəfəsə” adlanan xüsusi “reşotka” onlarda ev əsarətinin də mövcudiyyətinə əyani sübutdur.

Təbii ki, fərqlər yalnız bununla bitmir. İstanbul xanımlarının qiyafəsi də mövcud fərqlərdən biridir:

“Qiyafəyə gəlincə, türk qadınları, mənəcə, bütün aləmi-islam qadınlarına nümunəyi-imtisal ola bilərlər. İstanbulun mövqeyi-coğrafiəsi kimi hər şeydə Asiya ilə Avropanın qarışdığı gözə çarpar. Bəzən bu imtizac olunca lətif, binaən əleyh məğrub, bəzən də gülünc olur. Qadınların qiyafəsi

İstanbul ərzəxiyyətinin vücudə gətirdiyi dilruba şəkillərindən birini təşkil edir”.

Əsrin əvvəllərində şərq qadınlarının üzləşdiyi problemlər və onların ətraflı təfsiri “İqbal” qəzetinin 5 nömrəsində silsilə şəklində işıq üzü görən “Türkiyədə qadınlar” adlı bu yazıda müəllif tərəfindən geniş təhlilə cəlb olunub. Mütəfəkirin toxunduğu həmin problemlərdən biri də, qadınların təhsilə cəlb olunması, maariflənməsi, savadlanması, elm və bilik sahibi kimi yetişmələri məsələsidir. Hər zaman aparıcı mövzu olaraq gündəmdə qalan bu mövzu mütəmadi şəkildə mətbu orqanlarımızın səhifələrində yer alıb. Üç bölmədən ibarət bu yazının ikinci hissəsi də məhz islam qadınlarının təhsil həyatından bəhs edir. Müəllif orta statistik göstəricilərə əsaslanaraq Türk qadınlarının bu xüsusta olan vəziyyətini belə şərh edir:

“Oxumaq və yazmaq bilən islam qadınları haqqında bir statistik vücuda gətirilərsə, zənn edirəm ki, hər halda Türk qadınları mümtaz bir mövqə qazanarlar. Avropa məktəbləri kimi müntəzəm olmasa da, Türkiyədə mövcud digər məktəblər qeydindən Osmanlıda digər ünas məktəbləriylə bərabər, ünasa məxsus rüşdi və edadi dərəcəsində məktəblər də vardır. Xüsusi məktəblər də çoxdur: xalis qızlara məxsus olanları da var, qız və oğlan uşaqları ilə müştərək olanları da”.

Qadınların təhsil həyatını ümumi şəkildə xarakterizə etdikdən sonra M. Ə. Rəsulzadə detallara varır və digər önəmli məqamlara diqqət yönəldir. Müəllif böyük sevinc hissilə bildirir ki, İranla müqayisədə, türk qadınlarının elmə olan xüsusi marağına İstanbul küçələrində də şahid olmaq mümkündür:

“Hər tərəfdə: barkaslarda, konkalarda, avtobuslarda, kitabçı dükanlarında bir çox xanımları görürsünüz ki, kamali-təəllüqlə qəzetə oxuyurlar və kitab alırlar”.

Türk qadınlarının ictimai həyatı barədə ölçüyəgəlməz dərəcədə dəyərli olan bu məqalənin sonunda, yəni 3-cü hissəsində müəllif qadınların hürrriyyət sevgisinə, istiqlalına, siyasi həyatda iştirakına da toxunur. Qadın azadlığını mühüm problem kimi qabardan Məhəmməd Əmin fikrini belə yekunlaşdırır:

“Bütün müsəlman aləmi ilə bərabər, Türkiyə də bilməlidir ki, ailə əsarəti və ailə istibdadı üzərinə təşkil edilən millətlər heç bir vaxt ailə hürrriyyəti və ailə səadəti məbnələri üstündə qurulan millətlərlə mübarizə edə bilməzlər. Qadın bir millətin nisfi-mühümünü təşkil edir. O, aciz işə, hüquqsuz və mərifətsiz olursa, millətin yarısı xəstə və məflucdur – deməkdir”.

“İqbal” qəzeti tematik cəhətdən zəngin olsa da, fəaliyyət dövrü I dünya müharibəsinin başladığı zamana təsadüf etdiyi üçün, dövrün siyasi mənzərəsinin şərh, müharibənin yaratdığı acı nəticələr, siyasi proseslərə müəllif mövqeyi başlıca mövzu olaraq qalmaqda idi. Elə bu səbəbdəndir ki,

dahi mütəfəkkir M. Ə. Rəsulzadənin “İqbal”dakı fəaliyyəti də, əsasən, bu aspektdə idi. Lakin müəllifin siyasi xarakter daşıyan məqalələri yalnız müharibə haqda olan təhlillərlə məhdudlaşmır. Digər ölkələrin siyasi həyatına analitik baxış da məqalələrin əsas mövzusu idi. Siyasi mövzuda qələmə alınan 35-dən çox analitik səciyyəli məqalələr bunun bariz nümunəsidir. “Erməni məsələsindən bir az”, “Bir az da ərəb məsələsindən”, “Balkanlarda hərbi”, “Türklərin müzəffəriyyəti”, “Belçikanın fəlakəti”, “Misir tarixindən bir səhifə”, “Müharibə gedişi”, “Müharibə və millətlər”, “İngiltərədə daxili əngəllər”, “İtaliyanın vəziyyəti”, “Yaponiya məsələsi”, “Avstriya əhvalı”, “Müharibənin 6 aylığı”, “Almaniya ilə İngiltərə” və s. bu kimi məqalələr adlarına uyğun olaraq, müxtəlif ölkələrin siyasi həyatını və eləcə də müharibənin gedişini ətraflı təhlil edən yazılardır.

M. Ə. Rəsulzadənin “İqbal” qəzetindəki yazılarının bir qismi isə sırf ədəbi əsərlərə həsr olunub. “Əsli və Kərəm”, “Şah Abbas və Xurşidbanu”, “Qaçaq Kərəm”, “Rüstəm və Zöhrab”, “Səttarxan”, “Nadir şah” və s. başlıqlı yazılar eyniadlı ədəbi əsərlərə həsr olunmuş dəyərli məqalələrdir.

Göründüyü kimi, M. Ə. Rəsulzadənin “İqbal” qəzetindəki fəaliyyəti mövzu dairəsinin rəngin olması ilə yanaşı, bu günümüz üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir. “İqbal” qəzetinin digər materialları kimi, dahi mütəfəkkir M. Ə. Rəsulzadə də dövrünün bu mətbuat orqanında davamlı çıxışları ilə mətbu irsimizin tarixində zəngin bir səhifə açmışdır.

“İqbal” qəzeti fəaliyyətinin son 4-5 ayında Müsavat Partiyasının lider və fəalları tərəfindən nəşr edilib, əsas ideya-siyasi istiqaməti milli ideologiyanın təbliğinə yönəlsə də, bu mətbu orqan partiyanın rəsmi orqanı kimi fəaliyyət göstərməmişdir. Bununla belə, müsavətcilərin “İqbal” ətrafında birləşməsi hökumət orqanları tərəfindən narahatlıqla qarşılanmış və bu mətbu orqan qapadılmışdır.

“İqbal”ın nəşri dayandıqdan sonra Orucov qardaşları mətbəəsində “Yeni iqbal” qəzeti nəşrə başlamışdır...

İstifadə olunmuş ədəbiyyat ***Azərbaycan dilində***

1. Mirzəbala Məhəmmədzadə. Azərbaycan türk mətbuatı. (Ərəb əlifbasından çevirib tərtib edən, ön söz lüğət və qeydlərin müəllifi filologiya elmləri doktoru Alxan Bayramoğlu.) Bakı, “Bakı Universiteti”, 2004, s. 59
2. Samir Xalidoğlu. Birinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan mətbuatı (1914-may 1918). Bakı, “Qanun”, 2018, s. 55-60
3. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri II cild. Bakı, “Təhsil”, 2014, s. 177

4. Şirməmməd Hüseynov. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi, lüğətin tərtibçisi: Şirməmməd Hüseynov. Bakı, "Təhsil", 2014, s. 177
5. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Bakı, "Təhsil", 2014, s.181
6. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Bakı, "Təhsil", 2014, s. 231
7. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Bakı, "Təhsil", 2014, s. 231
8. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Bakı, "Təhsil", 2014, s.317
9. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Bakı, "Təhsil", 2014, s. 231
10. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Bakı, "Təhsil", 2014, s. 231
11. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Bakı, "Təhsil", 2014, s. 232
12. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Bakı, "Təhsil", 2014, s. 234
13. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Bakı, "Təhsil", 2014, s. 234
14. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Bakı, "Təhsil", 2014, s. 238
15. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Bakı, "Təhsil", 2014, s. 238
16. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild. Bakı, "Təhsil", 2014, s. 245

A.Aghayarova

Mamed Amin Rasalzade and the newspaper "Iqbal"

Summary

The article is dedicated to the activity of the great thinker Mohammad Amin Rasalzadeh in "Iqbal" newspaper. As it is known, after returning of M. A. Rasalzadeh from Istanbul to Baku in 1913, a special revival in public life and the media appeared. After October 8, 1914, Mammadali Abdulaziz oghlu Rasalzadeh became the publisher of the "Iqbal" newspaper and M. A. Rasalzadeh became the chief editor. One of the main authors of the newspaper, M.H. Rasalzadeh continued his writings in this newspaper for 3 years. M. Rasalzadeh has been publishing 112 articles in "Iqbal" for 3 years. Defender M.A. Rasalzadeh has made valuable contributions to the development of national public opinion through his work published regularly in the Iqbal newspaper. The deeply-trained publicist has touched upon all issues of public character on his own. Analysis of these works covering the global problems of the period is the main idea of the article. These articles, which are colorful in terms of tematics, have preserved their present-day and actuality in modern times. In the article these works were grouped and systematically analyzed in terms of tematics.

Мамед Амин Расульзаде и газета "Иббал"

Резюме

Статья посвящена деятельности великого мыслителя Мухаммеда Амина Расульзаде в газете «Икбал». Оказывается, после возвращения из Стамбула в Стамбул в 1913 году в общественной жизни и СМИ появилось особое оживление. После 8 октября 1914 года Мамедали Абдулазиз оглу Расульзаде, издатель газеты «Икбал», Расульзаде стал главным инженером (редактором). Один из главных авторов газеты М.Х. Расульзаде продолжал писать в этой газете три года. сказал М.. Расульзаде уже три года публикует 112 статей в Икбале. Защитник М.А. Расульзаде внес ценный вклад в развитие общественного общественного мнения благодаря своей работе, регулярно публикуемой в газете Iqbal. Высококвалифицированный публицист самостоятельно затронул все вопросы общественного характера. Анализ этих работ, охватывающих глобальные проблемы периода, является основной идеей статьи. Эти красочные статьи с точки зрения тематики сохранили свою современность и актуальность в наше время. В статье эти работы были сгруппированы и систематически проанализированы с точки зрения тематики.

Rəyçi: Alxan Məmmədov
Filologiya elmləri doktoru, professor

GÜLNAR MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu
e-mail: gulnarm89@mail

UŞAQ FOLKLORU VƏ ƏDƏBİ NAĞILLAR

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, ədəbi nağıl, janr transformasiyası, janr evolusiyası.

Ключевые слова: детская литература, литературные сказки, жанровая трансформация, жанровая эволюция.

Key words: children's literature, literary tales, genre transformation, genre evolution.

Hər bir xalqın milli mədəniyyətinin formalaşmasında müxtəlif sənət sahələri ilə yanaşı, bədii söz sənətinin funksiyası həddindən artıq böyük miqyası əhatə edir. Formalaşma, törəmə, meydanagəlmə zamanı minilliklərlə ölçülən ədəbiyyat müxtəlif tarixi epoxaların tempinə uyğun olaraq öz yaşarlılığını daima qoruyub saxlamışdır. Söz sənətinin iki müxtəlif istiqaməti, qolu - yazılı ədəbiyyat, şifahi söz sənəti həmişə sıx təmasda olmuş və bir-birini qarşılıqlı şəkildə inkişaf etdirən bir metasistemin-sözlü mədəniyyətin iki alt sistemi olaraq əsrdən - əsrə qarşılıqlı təsir və yenilənmə, cıllanma prosesində olmuşdur. Dünya elmində folklor və yazılı ədəbiyyat qarşılıqlı təmasının, təsirinin bütün aspektləri, yəni: şifahi söz mədəniyyətinin müəllifli bədii nümunələrə köçürülməsi, ədəbi mətnlərə təsiri nəticəsində yaratdığı janr dəyişiklikləri, üslub özünəməxsusluqları, yazılı-ədəbi mətnlərə ötürülən obrazlar qalereyası, ideyalar, forma və məzmun modelləri, dünya haqqında ilkin təsəvvürlərə- miflərə müraciətin səbəbləri, onların transformasiyasının spesifik cəhəti, digər oxşar məsələlər araşdırılmış, folklorizmin tipologiyası müəyyən edilmiş, sahə üzrə xüsusi terminologiya formalaşmış və indiki zamanda elm bu istiqamətdə yetərincə dəyərli mənbələrə, dünya səviyyəli tədqiqat əsərlərinə malikdir. Həmçinin Azərbaycan folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslığında yazılı ədəbiyyat folklor əlaqəsinə dair xeyli sayda tədqiqat işləri aparılmış, monoqrafiyalar çap edilmişdir, ənənədən gələn xalq sənətinin bədii ədəbiyyatda inikası, transformasiyası, üslub xüsusiyyətləri və digər oxşar məsələlərin tipologiyası müəyyənləşdirilmiş və elm kifayət qədər müvəffəqiyyət qazanmışdır. Yuxarıda bəhs etdiyimiz məsələləri istər dünya elmi olsun, istərsə də Azərbaycan eynən uşaq ədəbiyyatı və folklor biraz da xüsusiləşdirsək, uşaq ədəbiyyatı və uşaq folkloru əlaqəsi haqqında söyləmək mümkün deyil. Ədəbiyyatla müqayisədə uşaq ədəbiyyatının formalaşması daha yaxın

dövrün ədəbi prosesindən qaynaqlanır, habelə uşaq ədəbiyyatının əsasını təşkil edən uşaq folkloru da uzun müddət xüsusiləşmiş elm sahəsi kimi öyrənilmirdi. Uşaq folklorunun da uzun zaman folklor nümunələrinin tərkibində öyrənilməsi həmin sahənin ümumi folklor nəzəriyyəsiindən və onun spesifikasiından, genezisindən, tarixi poetika çərçivəsindən kənarda inışarının qeyri-mümkünlüyünün göstəricisi olsa da, xüsusi elm sahəsi olaraq ümumi folklor yaradıcılığından ayrılması, təbii ki, müəyyən cəhətlərin xüsusiləşməsi, üstünlük təşkil etməsindən dolayı baş verir. Məsələn, “Uşaq folkloru ümumi şəkildə folklorşünaslıqda qəbul edilən böyük istedadla malik olan, folklor ənənəsi haqqında daha geniş biliyə malik olan söyləyicini tanımır” (16, 26). Çünki uşaq folkloru nümunələrinin yaranma prosesi ümumi folklordan fərqli sürətdə baş verir. Söyləyici və dinləyiciyə ehtiyac olmadan uşaqlar öz aralarında bir-birini təqlid edərək folklor nümunələrini yaradır. Yaxud uşaq folklorunun repertuarında üstünlük təşkil edən mərasim folkloru nümunələri uşaqların yaradıcılığına böyüklərin dilindən keçsə də, zamanla oyun elementlərinin qarışdırılması nəticəsində uşaq folkloru statusunda çıxış edir. Oyun elementi uşaq folklorunun ən öndə gələn özəlliklərindən biri kimi yazılı uşaq ədəbiyyatına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Hətta uşaqların yaradıcılığında “sirli dil”lə (qarğa dili) bağlı elə müəmmalı məqamlar var ki, folklorşünaslar tərəfindən araşdırılması kifayət qədər mürəkkəblik yaradır, bəzən heç mümkün də olmur. Bununla yanaşı, “Uşaq folklorunda yaş psixologiyasını, uşaq bədii zövqünü, yaradıcılıq imkanlarını anlamaq üçün vacib impulslar mövcuddur” (17, 11).

Uşaq ədəbiyyatı da ümumi ədəbiyyatın tərkib hissəsi, müəyyən qolu kimi ənənəvi ədəbi qanunauyğunluqları üzərinə almış olsa da, amma bir sıra xüsusiyyətləri, ifadə vasitələri, üslub özünəməxsusluqları və müəyyən mənada janr özəlliklərinin var olması qanunauyğun bir haldır. Uşaq ədəbiyyatı ədəbiyyatın “müstəqil hüquq və qanunları” olan, spesifik əlamətləri ilə fərqlənən, sistemli inkişaf yoluna malik müstəqil qolu, ayrıca bir sahəsidir” (10, 77). Daha geniş mənada isə uşaq ədəbiyyatı elmi və bədii ədəbiyyatın xüsusi olaraq uşaq və gənclər üçün yazılan böyük hissəsini əhatə edir.

Qeyd edək ki, dünya ədəbiyyatında yeni bir qolun-spesifik uşaq ədəbiyyatının inkişafı XVIII əsrdən etibarən “uşaqlıq mədəniyyəti” nin formalaşması ilə paralel olaraq yaranmış və meydana gəlmə prosesi hər ölkənin tarixi inkişafı, ictimai vəziyyəti ilə səsleşərək müəyyən özünəməxsusluqlarla xarakterizə olunmuşdur. Formalaşma, ilkin təşəkkül dövrü XIX əsrin II yarısına aid edilən Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranma və inkişafını zəruri edən amillər sırasında mühüm yeri mollaxana təhsil sisteminin parçalanması ilə yeni Avropa yönümlü “üsuli cədid” məktəblərinin açılması, ana dilində təhsil məsələsinin ön plana çıxması və

ana dilli təhsilin mütləq ehtiyacının və dərslik tələbatının ödənməsi məqsədinin həyata keçirilməsi -bir sözlə, pedaqoji həyatla sıx bağlılıq və digər oxşar tələyüklü məsələlər tutur. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülünün həlledici dönəmi olan XX əsr tarixin elə bir dövrüdür ki, folklorla müraciət çox böyük dairədə olmuş və həmin dövrdə folklorun ədəbi yaddaşdakı xüsusi yeri bütün dünya ədəbiyyatı üçün xarakterik olmuşdur. Həmişə yeni yaranan ədəbiyyatın folklorla münasibəti istənilən halda onun inkişafı və yenilənməsi üçün əlverişli mənbə rolu daşımalarını təmin etməsiylə müşahidə edilib. Hər bir yazılı ədəbi nümunə bu və ya digər şəkildə folklorla əlaqələnir, əks proses qeyri mümkündür: “hər hansı bir folklor mətni xalq tərəfindən yaradılırsa və xalq həmin mətnə öz təfəkkür tərzini ortaya qoyursa, həmin xalqın sənətkar nümayəndəsinin qələmə aldığı bədii əsərdə də folklor nümunəsində müşahidə olunan müəyyən cizgilər özünü kifayət qədər büruzə verməlidir” (2, 122).

Uşaq ədəbiyyatı və uşaq folklorunun spesifikasiyasından dolayı folklor ədəbiyyat əlaqəsinin uşaq ədəbiyyatı və folklor aspektindəki təzahürü, şübhəsiz ki, müəyyən fərqliliklər ehtiva edəcək. Bu fərqlilik uşaq ədəbiyyatının funksiyaları, yaranma mexanizmləri, janr kriteriyaları, dil və üslub xüsusiyyətləri, həmçinin hər bir ölkənin tarixi inkişafına uyğun olaraq özünü büruzə verir.

Uşaq ədəbiyyatında folklorizmin tipologiyası haqqında ilk fikir görkəmli rus alimi M.Q. Kitaynikə məxsusdur. O, ilk dəfə olaraq “folklorizm” terminini uşaq yazıçılarının əsərlərinə tətbiq edərək işlətməmişdir. Müəllifin fikrinə əsasən uşaq ədəbiyyatında folklor-ədəbiyyat əlaqəsinin başlıca xüsusiyyəti nağıl formasının uşaq poeziyası və nəsrində geniş yayılması və inkişaf etməsidir. Uşaq ədəbiyyatının ümumi ədəbiyyatdan fərqlənən, birbaşa folklor təsiri nəticəsində formalaşan janr sistemində ədəbi nağıl formaları mühüm yer tutur və dünya uşaq ədəbiyyatının yarandığı əsrdən başlayaraq müasir dövrə qədər ən populyar və məhsuldar janrı kimi öz mövqeyini qoruyur. Qeyd edək ki, folklor nümunələrinin, əsasən, nağılların ideya estetik prinsiplərindən aktiv şəkildə istifadə ilə nəsr, nəzm, habelə dramatik formada yaradılan yazılı ədəbi nümunələr-müəllif nağılları ədəbi prosesin başlıca xüsusiyyətini müəyyən edir və müxtəlif zamanların folklor-ədəbiyyat qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən özünəməxsus bir forma kimi xarakterizə edilirdi.

“Beləliklə, bir ədəbi nağıl və onun versiyası, dramatik nağıl ədəbiyyat və folklor arasında maksimum əlaqələri ortaya qoyan janrdır ki, ideya estetik kateqoriya olaraq folklorizmin uşaq ədəbiyyatına tətbiqi mahiyyət olaraq dəyişmiş, dəyişən xüsusiyyətdir. Bu xüsusiyyət uşaq və gənclik ədəbiyyatının spesifikasiyası: onun uşağın yaş dövrünə istiqamətlənməsi

və qabiliyyətinin nəzərə alınması, onların həyat təcrübəsi, bilikləri, idraki və psixoloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənir “ (15, 85).

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranması və inkişafının həlledici dönəmi olan XX əsrin əvvəllərində uşaq qiraət materialı tələbatının tez bir zamanda ödənilməsi məqsədilə nağıl mövzusunə müraciət kütləvi xarakter almışdı və dünya uşaq ədəbiyyatı üçün səciyyəvi inkişaf, formalaşma mexanizminin əsasını təşkil edən nağıl poetik qəlibinin uşaq poeziyası və nəsrini öz təsiri altına alması, nağılların uşaq ədəbiyyatının janr sistemini formalaşdırması prosesi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında da aşkar bir şəkildə nəzərə çarpırdı. “Uşaq ədəbiyyatını həm ədəbi növlər (epik, lirik, dramatik) üzrə, həm də ədəbi janrlar üzrə təsnif etmək olar. Belə təsnifat zamanı adi janrların-romanların, povestlərin, hekayələrin, dramların, komediyaların və s. transformasiyası haqqında düşünmək lazımdır və bu zaman həmin janrlar uşaq ədəbiyyatı sferasına düşür. Nağılların janr sisteminə təsiri müxtəlif janr modifikasiyalarına - nağıl-hekayə, nağıl poema, nağıl-novella və s. gətirib çıxarır” (12, 20). Janr anlayışı özlüyündə şərti səciyyə daşıyır və tarixi kateqoriyadır. Folklorun ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqəsi tarixi kateqoriya olaraq dövrün ictimai-siyasi, ədəbi görüşləri ilə şərtlənir ki, tarix öz izlərini ədəbi nümunələrdə də əks etdirir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq poeziyasına nisbətə daha yeni olan və formalaşma dövrü uşaq mətbuatının yaranması ilə bağlı olan uşaq nəsrinin formalaşmasında folklor nümunələri, əsasən, nağıllar qaynaq funksiyasında çıxış edirdi. İstənilən tarixi şəraitdə nağıl formasının yazılı ədəbiyyata təsiri bir sıra janr və janr modifikasiyalarının (dəyişikliyə uğrama) əmələ gəlməsiylə nəticələnir. “Janr məfhumu canlıdır və zamanın inkişaf tempindən asılı olaraq daha da zənginləşə və yaxud əksinə dağılaraq yeni janrlar yarada bilər” (22, 204). Amma yeni ədəbi janr əvvəlki ilə oxşar və fərqli cəhətlərə malik olmaqla öz genetik bağlılığını qoruyub saxlayır.

Hərçənd nağıl bütün yaş qrupunda, bilik səviyyəsində, sosial sinfindən asılı olmayaraq hamı üçün ilkin oxunuşda kifayət qədər sadə, anlaşılqı nümunə təsiri bağışlamış olsa da, özlüyündə dərin semantikaya malik olan müxtəlif mətn parçalarını bir sistem olaraq birləşdirir: sinkretizm xüsusiyyətinə malik olmaqla bir sıra folklor janrlarının əlamətlərini: tapmacaların, atalar sözü və məsəllərin, düzgülərin, uşaq nəğmələrinin, mifoloji inamaların və s. əhatəsinə almaqla universal məzmunlu şifahi mətn parçası olaraq nəsildən-nəslə keçərək öz varlığını qoruyub saxlayır. Belə ki xüsusi mütəxəssis deyil, sıradan təhsilsiz bir adam da nağıl mətnlərini oxuduqda aydın olur ki, heç də hər nağıl uşaq təfəkkürü üçün uyğun deyil. Buna görə də uşaqlar üçün bədii nümunələr-ədəbi nağıllar yaradılarkən nağıl süjetləri seçilərək ələnirdi. Dünya uşaq ədəbiyyatı təcrübəsində uşaq oxu materialı kimi nağıl mövzusunə müraciətin ilkin forması pedaqoji tələblərə

cavab verən nağıl mətnlərinin şifahi ənənədən toplanaraq ədəbi dilə uyğunlaşdırılması ilə səciyyəlidir. Xatırladaq ki, şifahi ənənədə ifa prosesinin özü də mühüm yaradıcılıq prosesidir və yazıya alınma prosesində şifahi mətn statusu müəyyən dərəcədə itirilir. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülünün vacib mərhələsi hesab edilən XX əsrin əvvəllərində əksər folklor nümunələri dövrün mütərəqqi fikirli şəxsləri-müəllimlər, yazıçılar, maarifçilər tərəfindən qələmə alınaraq müxtəlif mətbuat orqanlarında və ayrı-ayrı dərsliklərdə, məcmuələrdə, həmçinin kitab şəklinə salınmaqla nəşr edilirdi. Y.V.Çəmənəminlinin “Məlikməmməd nağılı”, R.Əfəndiyevin “Ac qurd”, Əkinçinin “Qarışqaların ittifaqı”, həmçinin “Balalara hədiyyə” folklor toplusuna daxil olan nümunələr və s. az da olsa filoloji düzəliş süzɡəcindən keçib ədəbi düzəlişlər edilməsi ilə səciyyəli nağıl mətnləri idi. “Konkret imza ilə nəşr edilən həmin xalq ədəbiyyatı nümunələri xalqdan toplanmış, müəllif ona məlum olan hər hansı bir nağıl, lətifə, rəvayəti və s. özü istədiyi kimi yazıya alır, beləliklə, əsərdə xalq dili ilə tərtibçinin dili qovuşurdu” (4, 75).

Bu mərhələdən sonra isə nağıllara və digər folklor mətnlərinə yazıçı müdaxilələri özünü göstərməyə başladı və müəllif qələminin məhsulu olan nağıl nümunələri-ədəbi nağıllar meydana gəldi. Ədəbi nağılların (uşaqlar üçün yaradılan formalar nəzərdə tutulur) qəhrəmanları xalq nağıllarında olduğu kimi xeyir və şər qüvvələrə ayrılır, süjet dinamik şəkildə inkişaf edir, hadisələr üçpilləli (retardasiya) olur və qəhrəman əsərin sonunda şər qüvvələr üzərində qələbə çalır. Bir janr olaraq şifahi nağıl mətnlərinin özünəməxsusluqlarını yazılı ədəbi qanunauyğunluqlarla qovuşuq şəkildə əks etdirir. İlk yaranan nümunələr daha çox süjetlərin seçilib bir mətnə cəmləndirilməsi ilə xarakterizə olunurdu. Məsələn, Hacı Gözəlov bir neçə nağıl süjetindən məharətlə istifadə edərək uşaqlar üçün maraqlı oxu materialı ərsəyə gətirmişdir. Şeirli nağılların mühüm tərkib hissəsi olan sehirli əşya və vasitələr və onların uğrunda xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi nağıl süjetinin qurulması üçün əsas təşkil edir, amma nağıl məkanı və zamanı ilə deyil, real həyat hadisələri fonunda. Müəllifin “Məktəb” jurnalının 1914- cü il 10-cu nömrədə yer alan “Tamah hər şeydən pisdir” nağılının məzmununa nəzər salaq: “Fuad ilə Rəcəb küçədə qoz-qoz oynayırdılar. Fuad dövlətli oğlu idi. Bunlar oynarkən bir yolçu gəlib Fuaddan sədəqə istədi. Fuad əlindəki qozdan beş-on dənə yolçuya verib dedi:

-Bu gün cibimdə pulum yoxdur, sabah gəl, sənə xərclik verərəm. Qoca yolçu isə qozları Fuada qaytarıb dedi:

-Bala, mən bu qozları nə edəcəyəm? Al, sən oyunundan qalma. Allah qoysa pulun olanda pul verərsən. Fuad dəxi qozları geri alıb əlində olan balaca bir qənbəri yolçuya verdi və dedi:

-İndi ki qozları almadın, bu qənbəri məndən qəbul et, çox yaxşı qənbərdir.

Qoca yolçu uşağın ürəyini sındırmayıb qənbəri aldı, cibinə qoydu və öz-özünə dedi:

-Hərçənd ki bu qənbər bir şey deyil, amma yenə heç olmasa bununla evdə duz filan əzərik. Qoca qənbəri cibinə qoyub evlərinə gedəndən sonra çıxarıb arvadına verdi və dedi:

-Ay arvad, al bu qənbəri saxla, duz-zad əzməyə lazım olar. Arvad qənbəri alıb evin küncünə qoydu. Axşam oldu. Gördülər ki, ev öz-özünə işıq oldu. Bunlar təəccüb edib gördülər ki, bu işıq qənbərdəndir” (5, 153).

Hərçənd ədəbi nağıllara dair dünya elmində xeyli sayda tədqiqat aparılsa da, amma ədəbi nağıl məfhumunun izahı, müəyyən edilməsi ilə bağlı birmənalı fikir mövcud deyil. Ədəbi nağıllar üzrə aparılan tədqiqatlarda əksər alimlər uzun illər skandinav ədəbi nağılları üzərində tədqiqat aparan rus alimi L.Y. Braudenin fikrini əsas götürürlər ki, həmin fikir ədəbi nağıl haqqında daha dolğun təsəvvürü formalaşdırır: “Ədəbi nağıl-nəsr və nəzmlə olan, təməlinə ya folklor mənbələri ya da orijinal fikir duran müəllifli bədii əsərdir ki, belə əsərlərdə fantastika, sehr mühüm yerdə durur. Müəllif tərəfindən düşünülmüş, həmçinin ənənəvi nağıl qəhrəmanlarının möcüzəli sərgüzəştləri təsvir edilir. Sehr və möcüzə süjetyaradıcı faktor rolunu oynayır və personajların xarakter xüsusiyyətləri üçün başlanğıc nöqtəsi kimi xidmət edir və əksər hallarda uşaqlara ünvanlanan əsərlər kimi xarakterizə edilir” (19, 42).

Ədəbi nağıl anlayışı ilə yanaşı “müəllif nağılı”, “yazıçı nağılı” terminləri də əksər hallarda sinonim kimi işlədilir. Qeyd olunan məfhumlardan ədəbi nağıl anlayışı daha genişdir və “qeydə alınmış xalq nağılı süjetlərinin üzərində yazıçı düzəlişi, nağılçı-yazıçıların yaradıcılığını və fərdi yazıçı nağıllarını əhatəsinə alır” (19, 42). Dünya elmində ədəbi nağıl təsnifatında həyatı obrazlı şəkildə inikas etdirmə üsuluna-ədəbi növlərə uyğun olaraq üç növ struktur nəzərdə tutulur. “Nəslrlə olan nağıllar, şeirlə olan nağıllar, dramatik nağıllar” (19, 52).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ədəbi nağılların süjeti şifahi nağıl mətnlərində olduğu kimi xeyir və şər qüvvələr arasındakı mübarizə üzərində qurulur. Şeirli obraz və motivlər qəhrəmanların əsas yardımçısı olur və süjet xəttinin təşkilində əsas rol oynayır. Bəzən isə müəllif öz maarifçilik ideyalarının ifadəsini daha ön mövqeyə çıxararaq nağıl obraz və motivlərindən öz təxəyyülünə uyğun şəkildə istifadə edir və müəllif fantaziyası folklordakı mahiyyət çərçivəsini aşır. Müəllim Ağa Əli Qasımovun “Məktəb” jurnalının 1912 – ci il 4- cü nömrəsinə “Balaca hekayə” sərlövhəsi silsiləsi adı altında çap edilən hekayəsinə nəzər salaq: “Qədim zamanlarda Hacı Qasım adında bir dövlətin qara bir qulu var idi. Qara qul ağasına yaxşı qulluq eləyirdi, həmişə də işinə can yandırır. Hacı Qasım qara qulun əmin, dinc və iş bacaran olduğunu nəzərdə tutub ona biraz pul və bir parça da torpaq verib azad etdi. Qara qul da əkinçiliyə lazım olan şeyləri aldı və yeri sürüb toxum əkd. Qəzadan qış həmin il soyuq oldu, güclü qar yağdı, kəskin şaxtalar

başladı. Böylə ki, yazıq qara qulun toxumları tamam zay oldu, heç bir dənə də buğda əmələ gəlmədi. Zavallı qara qul qabaqkı ağası Hacı Qasımın yanına gəlib halını söylədi. Hacı da: - Mən bilirəm, o, şaxtanın işidir, onun yanına get, dərini ona söylə, - deyə, cavab verdi. Şaxta da qara qulun ərzinə qulaq asıb, - yaxşı, fikir etmə, get evinə, hamısı düzəldər, - dedi.

Qara qul evinə qayıtdıqda nə gördü: ocaq üstündə bir böyük qazan, süfrə döşənib və cürbəcür zərif xörəklər düzülmüşdür” (6, 52-53).

Süjetin sonrakı gedişində bir tacir qara qulun sehirli vasitələrinə sahib olur. Qara qul bir müddət tacirin verdiyi pulları xərcləyib qurtarıqdan sonra yenə Şaxtanın yanına gedir. Bu dəfə Şaxta qara qula “özü açılan süfrə”, “özü qalxıb düşən toppuz” verir. Qara qul fürsət tapıb bu süfrəni tacirə satdığı əvvəlki süfrə ilə dəyişir. Sonda isə müəllif maarifçi pedaqoqlara xas bir formada öz məqsəd və ideyasını uşaqlara müraciətlə ifadə edir: “əgər siz də qara qul və hacı kimi tamahkarlıq etsəniz, başınıza bu cür toppuzlar dəyəcək” (6, 53).

Xatırladaq ki, dünya uşaq ədəbiyyatında əsas nağıl mətnləri və mifologiyaya dayanan fantastik janrların miqyası bu gün kifayət qədərdir. Amma dünya uşaq ədəbiyyatının ən çox oxunan və dünyada məşhur olan fentezi (фэнтези) adlanan bir janrı da mövcüddür ki, həmin janrın əsasını ədəbi nağıllardakı kimi insanın real dünyasına fantastik elementlərin qatılması deyil, müəllif təxəyyülünə xas olan dünya və onun qanunlarını yaratmaqdır. Ədəbi nağıl mətnlərinin spesifik nümunələri üçün nağıl obraz və motivlərinin seçilərək zamanın real hadisələrinə tətbiqi əsas təşkil edirsə, amma fentezi janrında müəllif sehirli nağıl obraz və motivlərini öz təxəyyül süzgecindən keçirməkdə tamamilə sərbəstdir.

V.Proppun “nağılların başlıca xüsusiyyəti reallığa uyğunsuzluğudur” fikri ədəbi nağıl janrının və onun müxtəlif formalarının poetikasını anlamaq üçün çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki ədəbi nağıl üçün səciyyəvidir ki, nağıl fantaziya və uydurmaları reallığa, real məkan və zamana uyğunlaşdırılaraq şifahi nağıl mətnlərindən fərqlənsin: “Xədicə Məleykəni soyundurub yerinə qoydu ki, bəlkə yuxuya gedə, amma yazıq tifil rahat ola bilməyirdi. Axırda Xədicə onu sakitləşdirmək üçün dedi:- Qızım, Məleykə Allaha dua eylə, gözlərini yumub yat, onda gecə Mələk bacamızdan sənə çörək salar! Məleykə gözlərini yumub bir azdan sonra yuxuya getdi. Əhməd anası ilə oyaq qalmışdı, gecədən xeyli keçmiş bacadan gumbultu ilə bir şey içəri düşdü. Ana və oğul diksinmiş ayağa qalxdılar ki, görsünlər o düşən nədir. Gördülər ağzı bağlı bir torbadır. Xədicə əli əsə-əsə torbanın ağzını açdı. Gördülər ki, içi çörək, bişmiş cücə, bişmiş yumurta və qeyri yemək şeyləri ilə doludur. Bunu görüncə Əhməd dedi: - Ana gördünmü, Məleykənin duası qəbula keçdi, Mələk bacamızdan bizə çörək saldı. Xədicə heyrdə qalıb cavab verə bilmədi. Əhməd dedi:-Ana, burada yazı var, görək

nədir? - deyə, Əhməd kağızı oxudu. "Qızım, Məleykə! Mən bir qoca tacirəm, şəhərə qayıdan vaxt yolda evinizin yaxınında faytonumun çərxi oxdan çıxdı. Onu salınca mən istədim ki, sizdə biraz qızınım, rahat olum. Qapıya gəldikdə ananın dediyi sözləri eşitdim. Geri qayıdıb bu şeyləri və pulu sənin üçün hazır etdim və tazədən gəlib bacanızdan atdım yaşa qızım! yaşa! mən qoca babanı da yaddan çıxartma. Xudahafiz.

Tacir Hacı Cəbrayıl" (7, 88).

Tacir Hacı Cəbrayıl obrazı ilə Süleyman Sani Axundov nağıl və dastanlarımızda tez-tez rast gəlinən mifik mənşəyə malik olan himayəçi obrazı XX əsrdə məktəbdə təhsil alan uşaqların həyatına (Əhməd kənd məktəbində oxuyurdu. Atası tərəfindən gələn məktubları asanlıqla oxuyurdu) gətirməklə obrazı realist nəsrin tələblərinə uyğunlaşdırmışdır. Belə ki Tacir Hacı Cəbrayıl obrazı özündə bir neçə mifoloji semantikanı əks etdirir. Onun ailəyə göndərdiyi sovqat baca vasitəsiylə çatdırılır ki, mifopoetik təsəvvürlərə əsasən baca, astana kimi məfhumlar dünyalar arasında rəmzi sərhəd rolunu oynayır. O biri dünyanın atributlarını daşması onun demonik varlıq olmasını şərtləndirir. Digər bir tərəfdən onun fəaliyyəti gecə vaxtına təsadüf edir. Bu cəhət də demonik varlıqların atributudur və həmin varlıqların bu dünyadakı fəaliyyəti şər qarışan vaxtdan başlanır. Hamilik, darda olanlara kömək etmə funksiyası baxımından Tacir Hacı Cəbrayıl obrazı müxtəlif folklor janrlarında rast gəlinən, dünyanı at belində səyahət edən Xızır obrazına yaxınlaşır. Tacir Hacı Cəbrayıl (əsərin "Məktəb" jurnalındakı ilkin nəşrindən başqa digər nəşrlərdə bu obraz Səyyah Hacı Cəmaləddin adıyla verilmişdir) obrazını mifik mədəni qəhrəmanın bədii ədəbiyyata transformasiyası olaraq dəyərləndirmək olar. İlkin mədəniyyət predmetlərinin yaradıcısı olan mifik mədəni qəhrəmanların zamanla öz funksiyalarını kiçildərək, tədricən xalqın, toplumun, bir ailənin himayəçisinə çevirildiyi məlum məsələdir və folklor üçün qanunauyğun bir haldır.

Ədəbi nağıl mətnlərində başlanğıc formularının dəyişdirilib nağıl zaman və məkanının konkret zaman və məkanla əvəz edilməsi vacib amillərdən sayılır. Xalq nağılları ilə müqayisədə H.X.Andersen başlanğıc formullarının xarakterini dəyişdirərək yeni biçim verir və bir növ ənənəvi başlanğıc formullarını yenidən yaradırdı: "Qədim zamanlarda yeni gözəl paltarları sevən bir şahzadə var idi" (13, 298). Süleyman Sani Axundov da nağlın başlanğıc formulunu özünəməxsus şəkildə dəyişdirərək "Biri var idi, biri yox idi, şərq şimalda, meşə içində, çay kənarında "Tatarcıq" adında bir kənd var idi" şəklində əks etdirmişdir.

Beynəlxalq nağıl süjetləri sırasından olan "barmaq boyda oğlan" süjeti və onun milli variantı olan "Cırdan" uşaq nağlının süjet və motivlərindən

istifadə ilə ədəbi nağıl nümunəsi dünya ədəbiyyatında olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq nəsrində də yaradılmışdır. Bu nümunələrdən "Cırdan" xalq nağılı ilə daha yaxınlıq təşkil edən 1916-cı il 4- cü nömrədə çap edilən "Səfdərin igidliyi"dir: "Kəndlərində Səfdərin adını "İgid Səfdər" qoymuşdular. Kənd uşaqları arasında ən sevimli və ağıllı bir uşaq idi. Bir gün Səfdər ən çox sevdiyi yoldaşlarından bir-ikisini yanına çağıraraq yaxındakı meşəyə qədər gəzməyə getmək istədiyini onlara söylədi. Yoldaşları əvvəl "biz getmirik" dedilərsə də Səfdər onlara gedərlərsə, necə yaxşı oynayacaqlarını, yaxşı vaxt keçirəcəklərini anlatdı və biraz oyun kəsib gətirərlərsə ata və analarının nə qədər məmnun qalacaqlarını da əlavə etdi. Səfdər uşaqları qandırdı. Onlar da "atamız evə gəlincə biz on dəfə gedir gəlirik, kimin xəbəri olacaq!" dedilər və sonra getməyə hazırlandılar" (8, 60). Nağılların morfologiyası üzrə tədqiqat aparan görkəmli rus alimi V.Propp sehirli nağıllar üzrə apardığı tədqiqatda qeyd edir ki, nağıllardakı funksiyaların sayı o qədər də çox deyil, obrazların sayı çoxdur, funksiyalar isə sayılacaq qədər azdır və onların müxtəlif tərz və şəkilləri nəzərə çarpmaqdadır. "Demək olar ki, funksiyalar olduqca az olsa da, obrazlar həddindən artıq çoxdur. Bu sehirli nağılların ikili keyfiyyətini izah edir: Bir tərəfdən onun təəccüblənəcək qədər müxtəlifliyi və rəngarəngliyi, digər tərəfdən isə heç də az olmayan eynilik və təkrarlığı (20, 210).

"Səfdərin igidliyi" ilə yanaşı, həmçinin "Cırdan" nağıllar silsiləsinin təsiri ilə bir sıra başqa nəsr nümunələri yaradılmışdır ki, bu nümunələrdə folklorda keçid, sınaq mərhələsi kimi xarakterizə edilən inisiyasiya aktı ilə bağlı arxetipləri özündə əks etdirir. "Arxetiplər yuxularda, bir sıra sənətkarların əsərlərində, mif və nağıl kimi bir sıra anonim ədəbiyyat sahəsində, ayrıca rituallarda ortaya çıxır. Bir sözlə, bu sayılan sahələr arxetiplərin insanların şüuraltının müəyyən edilməsinə vasitəçilik edirlər. Bu müəyyənlik mif və nağıl kimi nümunələrdə daha çox görünür. Tanınmış bir sənətkarlığa aid əsərlər isə, arxetiplərə müstəqil yer verilməsi ilə universal xüsusiyyət daşıyır" (11, 384). Belə nümunələrdə bir qrup uşaq müxtəlif səbəblərdən dolayı evlərindən uzaqlaşaraq meşəyə və yaxud başqa məkana gedir, müxtəlif çətinliklər yaşayır, həmin məkanlarda qoca qarı və digər nağıl mənşəli personajlar ilə qarşılaşır. Məkandan ayrılımların çox rast gəlinən səbəbləri sırasında uşaqların məktəbə getmək istəməməsi və gəzib oynamaq istəyindən qaynaqlanır. Bu kimi nümunələrdə maarifçi niyyətinə uyğun olaraq dərslərdən yayınma, böyük sözlünə qulaq asmamaq kimi mənfi vərdislərdən uşaqları çəkəndirmək məqsədi izlənilmişdir.

Ədəbi nağıl nümunələrinin yaradılmasında başqa folklor janrlarından, yəni: düzgüldən, paremioloji vahidlərdən də istifadə edilmişdir. Hacı Səlim Qasımzadənin ayrıca kitab şəklində çap edilən "Buzsındıran" nağlının süjet xəttinin qurulması, müəllif fikrinin geniş və müstəqil ifadəsində uşaq

folklorunun janr sistemində mühüm yer tutan düzgülərin poetikasına müraciət olunmuşdur.

“ – Uşaqlarım, keçən zamanlarda bir qoca buzsındıran kişi var idi. Bu kişi səhərin soyuq və şaxtalı qəvtində baltasını götürüb buz sındırmağa getdi. Qoca buzun üstünə çıxıb “ya Allah sən kömək elə “ , - deyərək var gücü ilə buza bərk balta çaldı. Buzun üstündə ehtiyatlı durmadığından zavallının ayağı sürüşüb tappıltı ilə üzü üstə yığıldı. Kişiciğazın əlləri və ayaqları bərk ağrıdı. Buzsındıran ayağa qalxıb buza bir xeyli acıqlı baxdıqdan sonra böylə dedi:

-Ay buz, sən nə güclüsən? Mən qocalıqda adama yazığın gəlməyib yıxdın. Qış fəslində səhər dərsə gecikən uşaqlar yüyürək məktəbə getdikdə hələ onları da yıxırsan. Balaca uşaqlar şüşə kimi parıldamağına aldanıb səni yeyəndə onları naxoşladırısan. Ağacları şaxtan ilə döydürüb qurudursan. Hər il qışda sənin əlindən minlərcə atasız, anasız çılpaq və ayaqyalın uşaqlar dad çəkirlər ” (3, 5).

Xatırladaq ki, “Buzsındıran” ədəbi nağlının əsasında “Qarı və Pişik” adlanan folklor mətni durur və uşaq folklorunun spesifik sahə olaraq ayrılmadığı dövrdə kumilyativ nağıl nümunəsi olaraq folklor toplularına daxil edilmişdir. Rusiya folklorşünaslığında uşaq folklorunun spesifik sahə kimi ayrılmadığı dövrdə Afansyevin tərtib etdiyi toplularda da oxşar nümunələr nağıl mətni kimi qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, V.Propp “Folklor və həqiqətlər” kitabında haqqında bəhs etdiyimiz folklor mətnlərini kumilyativ nağılların XI bölgüsündə qruplaşdırmış olsa da, bizim üçün əhəmiyyətli olan mühüm bir qeydlə rastlaşırıq. Belə ki əsasında sual-cavab formalı dialoqlar duran nümunələri kumilyativ nağıl nümunələrinin deyil, uşaq folklorunun spesifik janrlarından biri olan uşaq nəğmələrinin-düzgülərin (ruslarda прибаутка) xüsusiyyətlərini əks etdirdiyini qeyd edir: “Bu bölməyə sırf dialoq üzərində qurulan nağıllar aid edilir. Doğrudur, dialoq başqa kumilyativ nağıllarda da olur, amma orada dialoqdan başqa hərəkət də olur. Burada ikisi durur və danışır və bütün nağıl sual və cavaba əsaslanır” (17, 257).

Uşaq folklorunun mühüm hissəsini təşkil edən uşaq oyun nəğmələrinin (düzgülərin) formalaşmasının mifoloji əsasları vardır ki, kökləri çox əski görüşlərə dayanır. Belə nümunələr böyüklər vasitəsilə uşaq repertuarına daxil olduqdan sonra oyun tərzini yaratmaq funksiyasının ön mövqeyə keçməsiylə səciyyələnir. Qədim slavyanların qış təqviminə dair tədqiqatlarında L.N.Vinoqrodov qeyd edir ki, sual-cavab formalı belə nümunələr şər qüvvələrin gəlişindən əvvəl icra edilirdi və bir çox rituallarda özünü göstərmişdir. “Məlumdur ki, axşam və gecə şər qüvvələrin daha aktiv vaxtıdır və bu zaman evə gələn qonaq suallarla yoxlanılırdı” (14,179). Suallar isə hardan gəlirsən? nə məqsədlə? nə səbəbdən? və s. şəklində olur. Həmçinin belə mətnlərdə adı çəkilən canlı və cansız varlıqlar təsadüfi olmayıb xalqın mifik təfəkküründə mühüm yer tutan su, dağ, quyu və. s kimi

məfhumlar olur. Zamanla öz mifik mənşəyindən ayrıldıqdan sonra uşaqların repertuarına böyükklər tərəfindən ötürülür və kiçik yaşlı uşaqların söz oyunları üçün hazır material rolunu oynayır. Belə nümunələr Azərbaycan uşaq folklorunda da bəlli çəki əmsalına malikdir. Məsələn:

“Əşi, hardan gəlisen?

-Qaqqlı qayasından.

-Atın nöşün arıqdır?

Minməyin bəlasından.

Ayağın nöşün qaradır?

-Qara çaylar keçmişəm..” (1, 315)

Nəzərə almaq lazımdır ki, kumilyativ strukturlu nağıl mətnlərindən fərqli olaraq kumilyativ səciyyə daşıyan uşaq nəğmələri üçün sonluq mühüm əhəmiyyət daşıyır və həmin folklor mətnləri üçün vacib olan oyun mühitinin, oyun tərzinin yaradılmasıdır. Bir-biri ilə əlaqəsi olmayan söz və ifadələr zəncirvari şəkildə düzülərək ritmiklik yaradır. Oyun atmosferi ilə yanaşı, habelə həmin söz oyunları yazılı ədəbiyyat, poeziya üçün də mühüm qaynaqdır və bu tip “şifahi mətn süjetin funksional ekvivalentidir” (Y.İ Quinə məxsus olan bu formul yeni mətn formullarının yaradılması üçün vacib amildir). “Buzsındıran” ədəbi nağlının strukturu üçün sadalanan amillər əsas olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, XI kitab (Şirvan folkloru), Bakı, ”Səda” nəşriyyatı, 2005, 442 s
2. Əliyev Kamran. Romantizm və folklor. Bakı, ”Elm”, 2006.-160 s
3. Qasımzadə H.S. Buzsındıran. Hekayələr.- Bakı, ”Məktəb”in elektrik mətbəəsi, 1917, 40 s
4. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, ”Maarif”, 1992, 288 s
5. “Məktəb” jurnalı, 1914-cü il, №10
6. “Məktəb” jurnalı, 1912-ci il, №4
7. “Məktəb” jurnalı, 1912, № 6
8. “Məktəb” jurnalı 1916, № 4
9. Məmmədhüseyn Təhmasib. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. I cild.- Bakı: Mütərcim, 2010.-488 s
10. Yaqub Babayev. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül problemi və ilkin inkişaf mərhələsinin əsas kanalları. II Beynəlxalq türk xalqları uşaq ədəbiyyatı qoqresi. Qafqaz universiteti, 11-12 oktyabr, 2012-, Bakı, Azərbaycan, 487 s

11. Üstün Dökmen Pinokiyonun arketiplər və anababa-çocuk ilişkileri açısından incelenmesi <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/514/6416.pdf>
12. Арзамасцева И. Н., С.А.Николева. Детская литература. «Академия» 2013, с 330
13. Брауде Л. Ю. Ханс Кристиан Андерсен и его сборники «Сказки, рассказанные детям» и «Новые сказки». «Наука», Москва 1983, с 370
14. Виноградова Л. Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования. М., 1982, с 258
15. Екимов Т.А. Фолклоризм детской литературе <https://elibrary.ru/item.asp?id=26028803>
16. Лойтер София Михелевна. Русская детская литература XX века и детский фольклор: проблемы взаимодействия. [Электронный ресурс] Дис. д-ра филологических наук, Петрозаводск—2002, с. 311
17. Мельников М. Н. Русский детский фольклор. «Рус. яз. и лит. ».— М.: Просвещение, 1987, с.240
18. Минералова И. Г. Детская литература. – М, «Юрайт», 2016, с.333
19. Овчинникова, Любовь Владимировна. Русская литературная сказка XX века (история, классификация, поэтика) [Электронный ресурс] Дис. д-ра филологических наук, - М. РГБ, 2007, с 390
20. Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки. – М, "Лабиринт", 2001, с 192
21. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. -М., Наука, 1976, с. 110
22. Томашевский Б. В. Теория литературы. — М: Аспект Пресс, 2002, с 334
23. Детская литература. Учебник для педагогических колледжей <https://studfiles.net/preview/2231093/>

Г.Мамедова

Детский фольклор и литературные сказки Резюме

Основной чертой связи фольклора с письменной литературой в начале XX века было широкое использование сказок в детской поэзии и прозе. Литературные сказки занимают важное место в жанровой системе детской литературы, отличающейся от общей литературы и сформировавшейся под непосредственным влиянием фольклора. Литературные сказки, являющиеся самым популярным и продуктивным жанром мировой детской литературы, сохраняют свои позиции с момента возникновения по сей день. С целью скорейшего удовлетворения потребности в детских материалах для чтения в начале

XX века, ставшего решающим периодом в возникновении и развитии азербайджанской детской литературы, обращение к теме сказок приняло массовый характер. Тот факт, что как и в мировой детской литературе, в азербайджанской детской литературе детская поэзия и проза попали под влияние поэтического стиля сказки, также был очевиден. Начальный этап характеризуется сбором сказок с устного языка и их адаптацией литературному языку. Сказки показали себя важной частью процесса формирования системы жанров письменной детской литературы. Создание образцов детской литературы с обращением к сказкам сыграло важную роль в формировании её жанровой системы. В статье рассматриваются литературные сказки, созданные с использованием сказок, и проведено определенное группирование.

G.Mammadova

Children's folklore and literary tales

Summary

The main feature of the connection between folklore and written literature at the beginning of the XXth century was the extensive use of fairy tales in children's poetry and prose. Literary tales occupy an important place in the genre system of children's literature which differs from the general literature and was formed under the direct influence of folklore. Literary tales, which are the most popular and productive genre of world children's literature, have retained their positions from the moment they appeared to this day. In order to quickly meet the need for children's reading materials at the beginning of the XXth century, which became a decisive period in the emergence and development of Azerbaijani children's literature, the reference to the subject of fairy tales became widespread. The fact that, like in world children's literature, children's poetry and prose fell under the influence of the poetic style of a fairy tale in Azerbaijani children's literature was also obvious. The initial stage is characterized by the collection of fairy tales from the oral language and their adaptation to the literary language. Fairy tales showed themselves to be an important part of the process of forming a system of genres of children's literature. The creation of samples of children's literature with reference to fairy tales played an important role in the formation of its genre system. The article discusses literary tales created using fairy tales, and carried out a certain grouping.

Rəyç: Kamran Əliyev

Filologiya elmləri doktoru, professor

СУАД ЭФЕНДИЕВА

Бакинский славянский университет

suadefendi76@gmail.com

КОНТАКНЫЕ СВЯЗИ В ЛИТЕРАТУРНОЙ КОМПАРАТИВИСТИКЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Ключевые слова: компаративистика, В.М.Жирмунский, литературные связи, взаимодействия, Д.Дюришин, контактные связи.

Keywords: comparative literature, V.M.Zhirmunsky, literary connections, interactions, D.Dyurishin, contact.

Açar sözlər: müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, V.M.Jirmunski, qarşılıqlı əlaqələr, D.Dyurişin, kontakt əlaqələri.

Выявление характерных аспектов национальных литератур, воссоздание духовного мира человечества, исследование стилевых особенностей разных литератур являются предметом изучения сравнительного литературоведения. Именно через литературу передаются ментальные особенности каждого народа, и тем самым воссоздается единство духовного мира человечества. Сравнительные исследования в этой области помогают установить типологическую и генетическую сущность литературного явления (произведения, направления, процесса и т.п.) в рамках национальной и в масштабе мировой литературы. Эту же мысль подтверждает известный ученый-компаративист Д.Дюришин, полагая, что «целью литературной компаративистики является выяснение типологической и генетической сущности литературного явления (изобразительно-выразительных средств, художественных произведений, творческого наследия писателей, литературных школ, жанров, стилей и т.п.), раскрытие внутренних закономерностей, присущих литературному явлению как историческому феномену и одновременно как литературному факту вообще, без учета его конкретно-исторической обусловленности» [2, с.68-69]. По мысли И.Г.Неупокоевой, в истории литературы выделяют процессы типологически родственные (возникшие в разных регионах как выражение общих закономерностей мирового литературного развития, независимо от внешних влияний) и процессы, сходство которых объясняется разного рода контактами [5, с.116]. И далее ученый отмечает, что «несмотря на то, что в реальной истории литературы типологические и контактные связи литератур выступают в неразрывной слитности как разные стороны целого, в исследовательском плане разграничение их представляется методологически необходимым» [5, с.116].

О таком же разграничении литературных связей на типологические и контактные говорит и известный теоретик сравнительного литературоведения В.М.Жирмунский, полагая, что «...изучение народных связей и взаимодействий литературного процесса только тогда получит действительно научный, исторический характер, если мы будем отличать контактные связи между литературными явлениями, обусловленные исторической близостью данных народов и культурными взаимодействиями между ними, от историко-типологического сходства явлений, генетически между собой не связанных, объясняющегося близкими условиями общественного развития» [3, с.375].

Интересно, что впервые такую дифференциацию в научно-теоретический аппарат сравнительного литературоведения ввела И.Г.Неупокоева, сформулировав ее в своем докладе на дискуссии советских компаративистов о литературных связях в 1960 году в Институте мировой литературы им. М.Горького АН СССР. Таким образом, термин «контактные связи» обрел статус обязательности в научном обиходе.

В нашем исследовании мы обратимся к явлению контактных связей и рассмотрим формы его функционирования в литературном процессе. В этом смысле большой интерес представляют работы румынского ученого Александра Димы и словацкого ученого Диониза Дюришина, чьи исследования направлены, в первую очередь, на изучение научно-теоретических принципов сравнительного литературоведения.

В книге «Принципы сравнительного литературоведения» (1977) Александр Дима выделяет две основные области сравнительного литературоведения: 1. Содержание международных связей литератур; 2. Форма, или различные аспекты этих связей. К содержанию международных литературных связей автор относит темы, идеи, чувства, образы, стили, часто встречающиеся в мировой литературе. Особый интерес представляет категория тем, к которым ученый относит следующие: темы с общими типическими ситуациями (жертва во имя долга, неверность, месть, ревность и т.д.), темы, связанные с географическими местами (Рим, Венеция, Италия, Париж, Петербург и др.), темы, включающие «предметы» (растения, животные, неодушевленные предметы и др.), темы национальных типов (турок, еврей, венгр, немец, англичанин и др.), профессиональные типы – солдат, офицер, слуга, куртизанка и т.д., социальные – крестьянин, аристократ, пролетарий и т.д., легендарные типы – библейские – Сатана, Каин или Иуда; греческого происхождения – Прометей, Эдип, Медея или возникшие на основе народных преданий – Фауст, Дон Жуан и др. [1, с.101-104]

Следующим аспектом изучения содержания литературных связей являются идеи, которые преподносятся не абстрактно, как в философии, а представляют собой интеллектуальные выводы, отражающие внутренний мир писателя. Хотя исследование истории идей – это зона взаимного пересечения философии и литературы. В литературе идея выступает в двух формах: одна вытекает из содержания литературного произведения, а другая отражает сущность творчества писателя, представляет его мировоззрение, на которое могло быть оказано влияние великими философами. Так, например, общеизвестно, что писатели и поэты «серебряного века» испытали на себе влияние эстетики Фридриха Ницше. Среди них, в первую очередь, следует отметить Андрея Белого, Вячеслава Иванова, Леонида Андреева и др.

Имея в виду типологию идей, Александр Дима выделяет среди них наиболее распространенные в мировой литературе:

1. Философские идеи (компаративисты исследуют философские идеи литературных произведений или литературных течений различных народов, выявляя совпадения между философией и литературой; прежде всего к таким идеям относятся религиозные идеи как некий раздел философских – Федор Достоевский, Лев Толстой, Альбер Камю и др.);

2. Нравственные идеи – встречаются во многих произведениях, так как они затрагивают самые различные аспекты человеческой жизни и самой ее сути;

3. Научные идеи – оказывают заметное влияние на литературу, например, научные теории Чарльза Дарвина, Григория Антоновича Захарьина (Антон Чехов, Эмиль Золя и т.д.), или открытия в области психоанализа Зигмунда Фрейда оказали воздействие на декадентов;

4. Эстетические идеи – получили широкое распространение в эпоху Возрождения. В контексте классических воззрений на искусство – влияние Аристотеля на деятелей эпохи Возрождения, Никола Буало, Дени Дидро и Готхольда Эфраима Лессинга;

5. Политические идеи – к описанию которых за все время своего развития обращалась литература. Так, в творениях философов, социологов от Платона до Френсиса Бэкона, Томаса Гоббса, Никколо Макиавелли, Джона Локка нашли отражение политические модели общества и государства [1, с.107-109].

К формам и типам международных литературных отношений А.Дима относит следующие факторы: 1) прямые отношения, или контакты, между литературами. 2) параллелизмы, то есть типологические схождения, не предполагающие генетического родства. 3) отношения зависимости, которые устанавливаются при сопоставлении литератур с целью выявления оригинальных структур каждой из них [1, с.121].

Прямым отношениям различных литератур сопутствуют экономические отношения, географическая близость, политические и культурные связи, которые содействовали установлению литературных контактов. Благодаря этим факторам происходила передача «литературного материала» – темы, мотивы, типы, идеи, чувства, жанры, различные варианты стиля, строфики и метрики – от литературы передающей к литературе воспринимающей. Эти факторы в компаративистике назывались «посыльными» или «посредниками» между сопоставляемыми элементами. Основоположник французского сравнительного литературоведения Паул Ван Тигем попытался обозначить раздел науки, занимающийся этими факторами, греческим словом «мессология» (от «мессос» – середина), но термин этот не прижился [1, с. 122].

В числе прочих факторов, способствующих развитию контактов между различными литературами, являются, так называемые, индивидуальные и коллективные посредники. Так, например, индивидуальным посредником следует считать Н.М.Карамзина, как пропагандиста французской литературы в России (в основном, творчества Ж.-Ж.Руссо). В азербайджанской литературе к таковым можно отнести деятельность М.Ф.Ахундова, который пропагандировал идеи французского просвещения в Азербайджане, с одной стороны, а с другой – он известен как проводник русской культуры. К числу индивидуальных посредников между русской и азербайджанской литературами можно отнести А.Бакиханова, И.Куткашенлы, Г.Зардаби, Н.Везирова, А.Ахвердиева, М.С.Ордубади, Н.Нариманова, Ю.В.Чемезменли и др. К этому ряду можно причислить и путешественников, причем не обязательно, чтобы они были профессиональными писателями. Например, видный азербайджанский путешественник и ученый конца XVIII - начала XIX веков Хаджи Мухаммад Али Ширвани «Хакикат Ал-хакаик» (1836-1837), азербайджанский писатель Мирза Мустафахан Афшар «Путешествие в Петербург» (1829), Исмаил бек Куткашенлы «Сэфэрнамэ» (1852) внесли свою определенную лепту в развитие контактных связей в литературе.

К коллективным факторам относят страны и города, которые играют особую роль в налаживании литературных связей. В Закавказье в начале XX века такую роль сыграла Грузия. Сюда также относятся городские центры, сыгравшие подобную же роль – Тифлис, Баку, Шемаха, Гянджа, Нуха и т.д.

Затем следует назвать и научные учреждения, академии и университеты, например, в Италии – Болонский университет в средние века, во Франции – Парижский и т.д., которые широко поддерживали международные культурные связи, содействуя распространению

культурных ценностей разных стран. К числу таких в Закавказье можно отнести учительскую семинарию в городе Гори в Грузии, где получило образование не одно поколение азербайджанских просветителей.

К коллективным посредникам относятся и литературные кружки, салоны, литературные общества, периодические издания, книги и т.д. В Азербайджане в начале XX века развитию культурных связей служили такие периодические издания как «Шарги-Рус» (1903-1905), «Хаят» (1905-1906), «Седа» (1909-1911), «Гюнеш» (1910-1911), «Иршад» (1905-1908), «Молла Насреддин» (1906-1931), «Дебистан» (1906-1908), «Фиюзат» (1906-1907), «Бахлул» (1907), «Зембур» (1909-1910), «Мектеб» (1911-1920) и др. Наиболее разработанной в плане теоретического разбора форм межлитературных связей является, на наш взгляд, работа уже названного нами словацкого ученого-компаративиста Диониза Дюришина – «Теория сравнительного изучения литературы» (1979). Особого внимания заслуживает предложенная им классификация контактно-генетических связей. Так, ученый разграничивает контакты внешние – «без видимого прямого воздействия на сам литературный процесс» и внутренние – «при которых взаимность национальных литератур находит прямое художественное отражение» [2, с.103]. К внешним контактам ученый относит накопление библиографических сведений о литературных связях и их анализ в соответствии с конкретной общественно-идеологической ситуацией, литературно-публицистические выступления писателей, поэтов, критиков, их взаимная корреспонденция, личные связи и т.д., которые также сопутствуют проявлению «межлитературного сосуществования».

Более сложную структуру имеют внутренние контакты, которые в зависимости от формы рецепции делятся на интегральные и дифференциальные. Если «межлитературная информация включается в конструкцию принимающей структуры в позитивном смысле» [2, с.149], то в этом случае речь идет об интегральной форме рецепции (аллюзия, заимствование, стилизованное подражание, филиация (то есть преемственность идей), плагиат, адаптация и др.); если же «доминирует стремление подчеркнуть разницу, отмежеваться от воспринятого элемента» [2, с.149], то это дифференциальная форма рецепции (литературная полемика, пародия, травести и др.). Их проявление можно обнаружить, сопоставляя различные литературные явления. Предметом анализа и сравнения могут быть историко-литературные единицы, такие как, произведение, автор, школа, национальная литература и т.п.

Значительная роль в налаживании контактных связей в процессе взаимодействия литератур принадлежит переводам. Однако по своей форме переводы существенно отличаются от адаптации и переработки текстов. Основная цель перевода сводится к относительно адекватной

передаче содержания произведения на другом языке. Адаптации и переработки текста искажают сущность оригинала и являются вторичным материалом. Как отмечает Д.Дюришин, переводы также относятся к разряду внешних контактов, если выполняют информационную функцию. Когда же перевод «органически включается в творческие усилия воспринимающей литературы», то в этом усматривается проявление внутреннего контакта [2, с.104].

Высоко оценив вклад Д.Дюришина в литературную компаративистику, известный ученый-культуролог Юрий Михайлович Лотман в статье «К построению теории взаимодействия культур (семиотический подход)» (1983), особенно акцентировал внимание на его мысли о том, что «между взаимодействием различных текстов внутри национальной литературы и текстами разных литератур, с точки зрения механизма контакта, существенной разницы нет <...>» [4, с.223]. Как полагает Ю.М.Лотман, «выход изучения литератур за пределы национального материала был связан с мифологической школой и индоевропейским языкознанием» [4, с.220]. Именно в трудах В.М.Жирмунского и Н.И.Конрада, по мнению ученого, «полуторавековые поиски» итоговой концепции получили «четкое выражение» [4, с.220]. В их работах сравнительное литературоведение оформилось в стройную систему и обрело методологические формы. Замечательна мысль В.М.Жирмунского о том, что «история человеческого общества фактически не знает примеров абсолютно изолированного культурного (а, следовательно, и литературного) развития, без непосредственного или более отдаленного взаимодействия и взаимного влияния между отдельными участками» [3, с. 20]. Вместе с тем, основатель тартусской школы семиотики, не удовлетворенный «уже существующей семиотической культурологией», на материале русской культуры «искал основание для иных методов и попыток» («Предисловие») [4, с.6]. Ю.М.Лотман изучал вопрос, когда «влияние текста на текст» не только делается возможным, а «когда и в каких условиях “чужой” текст необходим для творческого развития “своего” или (что-то же самое) контакт с другим “я” составляет неизбежное условие творческого развития “моего” сознания» [4, с.224]. В эпоху взаимодействия культур (а впоследствии, уже после смерти Ю.М.Лотмана – мультикультурализма) актуальна мысль ученого о том, что «имманентное развитие культуры не может осуществляться без постоянного притекания текстов извне». <...> Под “извне” подразумевается и существующие внутри той же культуры, где создается произведение, «извне данного жанра или извне определенной традиции внутри данной культуры, и извне круга, очерченного определенной метаязыковой чертой» <...>, и «наконец,

это чужие тексты, пришедшие из иной национальной, культурной, ареальной традиции. Развитие культуры, как и акт творческого сознания, есть акт обмена и постоянно подразумевает “другого” – партнера в осуществлении этого акта» [4, с.233].

Как видим, появление контактных связей было исторически обусловлено и на протяжении своего развития они оформились в стройную научную систему с определенной внутренней классификацией, которая позволяет в анализе художественного текста определить четкие параметры и направления исследования.

Из проведенного нами ретроспективного анализа научных мнений можно сделать четкий вывод, что контактные связи – это один из аспектов развития всемирной литературы. Они имеют давнюю традицию, которая идет от компаративистики. Существуют целые литературоведческие школы по изучению этой проблемы. А сегодня эти связи актуализируются в силу того, что мы живем в мире, все более стремящемся не только к толерантности, но и к глубокому пониманию и усвоению иной культурной традиции, способной обогатить и расширить наши представления о мире.

Список использованной литературы

1. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. М., 1977, 229 с.
2. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. М., 1979, 320 с.
3. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. Л.: Наука, 1979, 493 с.
4. Лотман Ю.М. К построению теории взаимодействия культур (семиотический аспект) / Лотман Ю.М. Чему учатся люди. Статьи и заметки. М., 2010, с.220-239.
5. Неупокоева И.Г. Проблемы взаимодействия современных литератур. М., 1963, 227 с.

S.Afandiyeva

Contact relations in the literary comparative studies: theoretical aspects

Summary

The identification of characteristic aspects of national literatures, the re-creation of the spiritual world of mankind, the study of the stylistic features of various literatures are the subject of a study of comparative

literature. It is through literature that the mental characteristics of each nation are transmitted, and thus the unity of the spiritual world of humanity is recreated. Comparative studies in this area help to establish the typological and genetic essence of a literary phenomenon (work, direction, process, etc.) within the framework of national and international literature. The article discusses contact links as an area Comparative literature. On the basis of the work of the theorists of comparative literature of V.M.Zhyrmunsky, D. Dyuryshin, the definition and detailed classification of contact relations is given.

S.A.Əfəndiyeva

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda kontakt əlaqələr: nəzəri aspect

Xülasə

Milli ədəbiyyatın xarakterik aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif ədəbiyyatların üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın mövzudur. Hər bir xalqın mental xüsusiyyətləri məhz onun ədəbiyyatı ilə ötürülür və bu proses bəşəriyyətin mənəvi dünyasının birliyini təmin edir. Bu sahədə müqayisəli tədqiqatlar milli və beynəlxalq ədəbiyyat çərçivəsində ədəbi fenomenin (iş, istiqamət, proses və s.) tipoloji və genetik mahiyyətini müəyyən etməyə kömək edir. Məqalədə kontakt əlaqələrinin ədəbi komparativistikada olan yerindən, təsnifatından bəhs edilir. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın nəzəriyyəçiləri V.M.Jirmunskinin, A.Dima, D.Dyurişinin tədqiqatları əsasında kontakt əlaqələri haqqında dolğun və geniş məlumat verilir.

Rəyçi: Rəhilə Quliyeva

Filologiya elmləri doktoru, professor

SONAXANIM İMANOVA

AzTU

sona.@.mail.ru

**ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN TORPAQLARINA
KÖÇÜRÜLMƏSİ TARİXİ VƏ ERMƏNİSTANDAN AZƏRBAYCAN
ƏHALİSİNİN DEPORTASIYASI
(2-ci yazı)**

Açar sözlər: Azərbaycan, toponimilər, deportasiya, tarix, tədqiqat, ərazi.

Ключевые слова: Азербайджан, топоними, депортация, история, Исследования, территория.

Key words: Azerbaijan, names are, deportation, history, research, territory.

Qədim zamanlardan başlayaraq Azərbaycan türklərinin yaşamış olduğu Ermənistan Respublikası ərazisində indi azərbaycanlı yoxdur. Ermənilərin 1828-ci ildən başlanmış azərbaycanlıların qovulub çıxarılması prosesi 1988-ci ilə başa çatdırıldı. Həmin il azərbaycanlıların axırcı sakinləri erməni millətçiləri tərəfindən doğma şəhər və kəndlərindən deportasiya edildi. Bu tale həm də min illər boyu yaranmış adların-toponimlərin tam kenosidi ilə başa çatdı. Azərbaycanlı əhali qovulduqca da onun kəndləri dağıdılır və beləliklə də, onların adları məhv edilir, ya da 1935-ci ildən başlayaraq yeni və həm də tam uydurma erməni adları ilə əvəz olunurdu. Yeni yaradılan erməni dilli coğrafi adların bir qismi Azərbaycan dilindən erməni dilinə eyni ilə tərcümələrdən, digər cismi isə Azərbaycan toponimlərinə yad olan qondarma coğrafi adlardan ibarətdir.

Əhalinin deportasiyası ilə əlaqədar olaraq kəndlər, dağlar, dərələr, çaylar, bulaqlar da öz tarixi adlarından məhrum oldular. Aydındır ki, bir yerdə ki, xalq yaşamır, o xalqın dilində coğrafi adlar da yoxdur. 1988-ildə Ermənistandan axırcı Azərbaycan əhalisinin deportasiyası ilə oradakı bütün türk mənşəli adlar o cümlədən mikrotoponimlər də ölümə məhkum edildi. Ermənilər azərbaycanlıların Ermənistan ərazisində tarixi izini silmək üçün qədim türklərə məxsus xac daşları, "vişap" adlanan balıq və ilan şəkilli daşları, qoç heykəlləri (V əsr erməni müəllifi Moisey Xorenasi Madayın axırcı hökmdarı Astiaqın (er. əv. 585-550) nəslini, yəni "madaftarı vişap" adlandırır, madayların ilana sitayiş etdikləri məlumdur: belə daşlar Gürcüstanda, Şimali Qafqazda və Monqolustanda da tapılmışdır) Azərbaycan dili mənşəli xırda yer adlarının (mikrotoponimləri) bə dağların, çayların, dərələrin və s. adlarının əqibəti belədir. Tədqiqatçılarımızın qarşısında həmin adları toplayıb öyrənmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq vəzifəsi dururdu.

Doğrudur, Ermənistan ərazisində türkmənşəli coğrafi adların tədqiqi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdü. Əsrimizin 80-cı illərində S.Mirmahmudova bu mövzuda namizətlik disseptasiyası yazmış və bir sıra məqalələr nəşr etdirmişdi. Vaxtsız vəfatından sonra onun tədqiqatının nəticələri kitabca şəklində çap olunmuşdu .

B.Ə.Budaqovun “Didərginlər” məqalələr toplusunun (Bakı, 1990) “Ermənistanın Azərbaycan mənşəli coğrafi adları” hissəsində və “Türk uluslarının yer yaddaşı” əsərinin (Bakı, 1994), “Ermənistanda türk toponimləri” fəslində (s. 159-176) Ermənistan türkmənşəli toponimlərin mənşəli haqqında mülahizələr verilmişdir. Gənc tədqiqatçı A.Bayramov da Ermənistanda Azərbaycan türklərinin yaşadığı bir neçə bölgənin toponimikasını öyrənmiş, onun lingvistikasına dair elmi məqalələr və monoqrafiya çap etdirmiş və namizədlik disseptasiyası yazmışdır. Lakin bütün bu araşdırmalara Ermənistanın türkmənşəli toponimikasının siması tam öz əksini tapmamışdı. Bu mövzumu mümkün qədər tam əhatə edə biləcək tədqiqata ehtiyac vardı. Əgər bu müəlliflərin gərgin yaradıcı əməyinin məhsuludursa, mən belə hesab edirəm ki, müəlliflər bu lüğəti hazırlamaqla vətən torpağının bu ağır məqamında yüksək vətənpərvərlik nümunəsi göstərmiş və xalqımızın qarşısında alimlik borclarını ləyaqətlə yerinə yetirmişlər. Azərbaycanın hər iki hissəsində və onun ərazisindən kənarda yaşayan azərbaycanlıların coğrafi adları xalqımızın etnik tarixinin, xüsusilə etnokenezi probleminin araşdırılması üçün zəngin mənbədir. Tarixi mənbə rolunu oynayan toponimlər etnonimlərdən (tayfa və xalq adlarından) və xalqın dilinə mənsub leksik vahidlərdən ibarətdir. Leksik vahidlər şəxs adlarında da iştirak edir. Eramızın birinci minillik çərçivəsində alban etnosunun mövcud olduğu barədə Albaniyadakı toponimlərin və şəxs adlarının təhlili əsasında Alban etnosunun türkmənşəli olduğu sübut edilmişdir. Alban toponimlərinin və şəxs adlarının türk dilləri əsasında araşdırılması yeni elmi nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir.

Azərbaycan xalqının və onun dilinin formalaşmasını yardımcı olmuş etnik prosesin əhatə etdiyi arealın üfünə indiki Ermənistan ərazisi və ona qonşu regionlar da daxildir. Azərbaycanın və indi Ermənistan adlanan Oğuz yurdunun toponimikasının tədqiq olunmasının elmi əhəmiyyəti, ən əvvəl tarix boyu burada mövcud olmuş etnik birləşmələrin xalqımızın etnogenezdəki rolunun müəyyən edilməsindədir. Müxtəlif tayfa və xalq adlarını əks etdirən coğrafi adlar (etnotoponimlər) tarix elmi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Etnotoponim tayfa və xalq adlarından yarandığından bu və ya digər tarixi mərhələdə mövcud olmuş etnik tərkib həmin etnotoponimlərdə yaşayır.

Xalqın yaranması və onun formalaşmasında iştirak etmiş etnik komponentlərin müəyyən olunmasında "Xalqın ictimai həyatı, orada məskunlaşmış xalqın dili ilə sıxı surətdə bağlı olan" (E. M. Mirzəyev

M., "Coğrafi adların əmələ gəlməsi" 1960.c 405.) toponimlərin rolu mühümdür. A. Bakıxanov yazmışdır: " Əgər ölkənin, qəbilələrin, kəndlərin, binaların və qədim adları geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, həmçinin mənsəi təyin etmək mümkün olacaqdır". (A. Bakıxanov Gülüstani-İrəm. Bakı 1951 c.29).

Azərbaycan marifçisi və alimi H.B.Zərdabi Azərbaycan tarixinin tədqiqi məsələsi üçün qədim toponimlərin öyrənilməsinin əhəmiyyətini qeyd edərək yazırdı: "Təəssüf ki, bizim ölkənin tarixi, xüsusilə onun topoqrafiyası (topoqrafiya dedikdə muəllif şübhəsiz ki, toponimikanı nəzərdə tutmur-B.B) Bizə məlum olmayan zülmət içərisində batıb qalmışdır..."(H.B. Zərdabi. Zaqafqaziya sərhədlərində meşə salınması."Kaspi" qəzeti, 172,13.VIII.1899).Son tədqiqatlardan görünür ki, indiki Ermənistan ərazisində ermənilər tədricən türkdilli tayfaların yaşadıkları əraziləri işğal etmişlər. Urartu (er.əv.IX-VII əsrlər)və qədim erməni mənbələrində indiki Ermənistan ərazisinə aid toponimlərin çoxunun qədim türk dillərində olması və er.əv. VIII əsrdən başlayaraq bu günki Ermənistan ərazisində qədim turkmənşəli tayfaların (kəmərlərin, saxların, quqarların, şirakların , bulqarların, kənkərlərin, peceneqlərin, qıpçaqların, oğuzların və s.) yaşaması barədə tarixi məlumatlar azərbaycanlıların orada eradan əvvəl I minillikdə və erkən orta əsrlərdə yaşadığını göstərir.ABŞ tarixçiləri Jastin Makkarti və Karolin Makkarti "Turki i Armyane" kitabında yazırlar ki, Ermənistan respublikasının tutduğu indiki ərazi ermənilərə deyil, azərbaycanlılara məxsusdur. Bu səbəbdən də Ermənistan ərazisində olan coğrafi adların əksəriyyəti azərbaycanlılara məxsusdur. XVI- XIX əsrlərdə İrəvan əyalətinin ,İrəvan xanlığının və İrəvan quberniyasının yarandığı məntəqə adlarının demək olar ki,hamısının turkmənşəli olması da bununla bağlıdır.XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın cənubi Qafqazı, o cümlədən İrəvan xanlığını işğal etməsi, Rusiyanın köməyi və təhriki ilə İrandan və Türkiyədən ermənilərin köçüb gəlməsi ilə azərbaycanlıların öz yurdlarından qovulması və onların doğma kəndlərində ermənilərin kütləvi şəkildə yerləşdirilməsi prosesi başlandı. Hələ 1828-1832-ci illərdə 310 kəndin azərbaycanlı əhalisi qovulmuşdu (163, 172-173)

XIX əsrin 50-ci, 70-ci və 90-cı illərində, sonra 1905-1906, 1918-1920 və 1948-1953-cü illərdə davam etdirilən bu siyasət 1988-ci ildə başa çatdırıldı Ermənistandakı Azərbaycan türklərinin hamısı deportasiya olundu (ətraflı məlumat üçün bax: 20). Bununla əlaqədar olaraq 1935-ci ildən fərmanla Ermənistandakı turkmənşəli yaşayış məntəqə adlarının dəyişdirilməsi ilə toponimik kenosid baş verdi və bu proses 1990-cı ildə sona yetirildi. 1935-1973-cü illərdə 465, 1992-ci ildə 97 azərbaycanlı kənd adları ləğv edildi. Aydındır ki, başqa makrotoponimlər (iri relyef adları və su mənbələri adları) və mikrotoponimlər(məhəlli yer adları) da məhv

olmuşdur. Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası ilə onun dil kökünə mənsub olan bütün yer adları da passiv fonda keçmişdir. Ermənilərin vaxtaşırı azərbaycanlıları doğma yurdlarından deportasiya etmələri, həm də onların coğrafi adlarının qalmasına son qoyulmuşdur. Lakin müxtəlif elmi mənbələrdə, o cümlədən topoqrafik xəritələrdə öz əksini tapmış coğrafi adları məhv etməklə erməni millətləri arzuladıqları nəticəni ala bilməyəcəklər. Fərmanlarla tarixi həqiqəti örtbasdır etmək mümkün deyil. Lakin, ermənilərin toponimik soyqırımına məşğul olmaları, onları öz istəklərinə nail olmayacaqlarını tarix göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. B. Ə. Budaqov: "Didərginlər", Ermənistanda Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar"
Bakı. "Elm" nəşr. 1990.
2. B. Ə. Budaqov, Q. Ə. Qeybullayev: "Ermənistanın türk toponimləri". B. "Elm" 1991.
3. A. Bakixanov: "Gülüstanı-İrəm". Bakı "Elm" nəşriyyatı. 1951 il.
4. Jastin və Karolin Makkarti: "Türklər və Ermənilər" Bakı. "Maarif" nəşr. 1996.
5. E. M. Murzoev: "Coğrafi adların əmələ gəlməsi". Moskva. 1960.

S. Imanova

Deportation of azerbaijani population from armenia

Summary

The article deals with the deportation of Azerbaijani population from Armenia and eviction of the Armenians at Azerbaijani territory.

From the beginning of 1828 the Azerbaijani population were evicted from Armenia and this persecution ended in 1988.

The investigators noted that some historical rocks and monuments belonging to Azerbaijani people were broken and thrown out.

Academician B. Budagov wrote in detail in his book "The displaced" about toponyms of Azerbaijani people lived in Armenia. Besides the other Azerbaijani investigator A. Bayramov also gave characteristics of Turkic toponyms and wrote some thesis and articles in the press and gave linguistic analysis on this theme. The other investigator S. Mirmahmudov defended his thesis on this theme and also wrote some thesis and article about ancient roots of Azerbaijani people living in Armenia. B. Budagov and

S.A.Geybullayev wrote the vocabulary of turkic toponyms in Armenia in 1980 and gave linguistic analyze on this book.

They gave linguistic analize of toponyms and ethnic groups of Turkic nations in this vocabulary beginning XVI century up to XX centru.

The American historians Jastin and Carolin McCartney wrote the book “The Turkish and the Armenians” and noted that the territory where they live belonged to the Turkish people and all the toponyms they used were Turkish toponyms.

С.Иманова

Депортация азербайджанского населения из армении в Азербайджан

Резюме

В данной статье рассматривается депортация азербайджанского населения из Армении в Азербайджан и заселение армянами Азербайджанской территории. Начиная с 1828 года азербайджанское население изгнано из Армении и это гонение кончилось в 1988 году. Исследователи отметили, что некоторые древние камни и памятники, которые принадлежали азербайджанскому народу разгромлены и уничтожены. Академик Б.Будагов в своей книге «Отверженные» подробно написал о топонимии азербайджанских народов, живущих в Армении. Кроме того, другой азербайджанский исследователь А.Байрамов также охарактеризовал тюрских топонимов и написал несколько тезисов и статей в прессе и дал лингвистический анализ по этой теме. Другой исследователь С.Мирмахмудов защитил диссертацию по этой теме и написал несколько тезисов и статей об этнических корнях азербайджанского народа, живущего в Армении. «Словарь. тюрских топонимов в Армении» написал академик Б.Будагов и С.А.Гейбуллаев в 1980 году и дали лингвистический анализ по этой книге. В этом славаре начиная с XVI – XX веков до сегодняшнего дня. Они подробно дали лингвистический анализ топонимов и этнических групп тюркоязычных народов. Американские историки Жастин и Каролин Маккарти написали книгу «Турки и армяне» в котором они отметили, что территория на которой живут турки и армяне принадлежит тюркам.

Rəyçi: Rauf İsmayilov
Filologiya elmləri doktoru, professor.

САМИРА ИСЛАМОВА

Бакинский славянский университет

samira@mail.ru

ЖАНРОВО-СТИЛИСТИЧЕСКАЯ СВОЕОБРАЗИЕ МЕМУАРНОЙ ПРОЗЫ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XX ВЕКА

Ключевые слова: литература, образ, проза, жанр, мемуары.

Açar sözlər: ədəbiyyat, obraz, nəsr, janr, memuarlar.

Keywords: literature, image, prose, genre, memoirs.

Наличие исследовательской литературы показывает, что в области жанровых определений мемуаристики до сих пор не сформировалось единой теории. Если авторы приведённых статей из различных энциклопедических словарей, как можно было убедиться, единогласно утверждают однотипные определения мемуаров, как воспоминаний о прошлом, то жанровая система русской мемуарной прозы XX века до сих пор окончательно не сложилась. Нередко её установки вступают в противоречие друг с другом, не отражая их подлинной теоретической сущности. Например, А.Арьев жанр романа И. Одоевцевой «На берегах Невы» определял как «дневник, то есть дневниковый роман о Николае Гумилеве» [1, 248] Колядич считал его «только имитацией дневниковых записей, основывающихся на литературных портретах» [2,62].

Далее, «Далекое» и «Москва» Б.Зайцева Трубина назвала «чистыми мемуарами» [3, 37], а Воропаева – «циклами очерков» [4, 43] Прокопов – «мемуарными этюдами» [5, 5]. «Взвихренную Русь» А.Ремизова некоторые критики относили к «мемуарному роману в форме хроники» [2, 43]. Мильков же писал о возрождении в XX столетии «нового жанра, в котором фрагменты отдельных воспоминаний, мыслей и чувств порою кажутся то дневниковыми страницами, а то исповедью или даже литературным очерком или вообще сновидением» [6,195]. Данилова и Аверин назвали мемуары А.Ремизова «автобиографической книгой с контаминацией различных жанров» [7, 22]. А мемуарную прозу З.Гиппиус («Живые лица») Курганов окрестил «воспоминаниями и книгой портретов». Напротив, «подлинными мемуарами» их трактовал Богомолов, специфическим «литературно-мемуарным жанром» – Крейд [8, 7]. Набоковские «Другие берега» некоторые критики называли «симбиозом автобиографического романа нового типа». Остальные – воспоминания, в центре которых оказалось частное событие из жизни

отдельного персонажа. Николина в свою очередь считала, что этот роман есть всего лишь исторический комментарий» [9, 83-84]. Аверин добавлял: но «с элементами книги памяти» [7, 159]. В. Пискунов к тому же указывал: «Другие берега» В. Набокова – это «автобиография особенного рода; у неё как бы отнят фактор исповедальности» [10, 52].

Представляется, что некоторые приведенные суждения относительно жанровых установок русской мемуарной прозы представляют собой типичные парафразы, использованные учёными за неимением более точных терминов. А объяснить это можно, на наш взгляд, не столько субъективными позициями авторов-исследователей, сколько отсутствием единой системы жанровых классификаций, которыми пользуются современные критики. Жанровый аспект изучения мемуарных произведений можно рассмотреть как минимум по трём основным причинам. Во-первых, проблема жанровой специфики мемуарной литературы в последние годы оказалась особенно актуальной. Во-вторых, в современной теории литературоведения само понятие жанра носит полемический характер. В-третьих, проанализировать особенности жанровой формы на примере романов-мемуаров Ирины Одоевцевой «На берегах Невы» и «На берегах Сены».

«Вопрос о жанре на сегодняшний день в высшей степени важен, так как речь идёт о познавательных качествах произведений, принципах отражения и преломления в них реальной действительности», – отмечает Л. Гинзбург [11, 221]. Таким образом, правильно определить жанровую форму произведения – это значит понять специфику творческого постижения действительности художником и увидеть своеобразие его собственного мировосприятия. Всплеск пристального интереса к изучению русской мемуаристики как особого жанра ориентировочно наблюдается с начала 1970-х годов. Именно в этот период в русской критической мысли появились соответствующие труды, статьи и монографии. Среди наиболее объёмных следует назвать работы Л. Гинзбург, Л. Гаранина и А. Тартаковского. В монографиях этих учёных в названный период впервые в русской критике были определены основополагающие признаки мемуарного жанра. Более того, ими же были намечены пути их дальнейшего научного исследования. Правда, необходимо заметить, что в работах филологов отдельные теоретические положения иллюстрировались и вплотную разрабатывались на материале не русской, а французской мемуаристики, действительно очень богато представленной в XIX и XX веках.

В 1971 году в свет выходит монография Л. Гинзбург «О психологической прозе». В ней на материале уже русской мемуаристики перечислены и проанализированы именно главные жанровые параметры

мемуарной прозы. Показательно, что она включена документальной литературы в целом как её составляющая часть. Говоря о жанровых особенностях мемуарной прозы, исследовательница обратила внимание на своеобразие качества документальной литературы, в которой установка на подлинность событий должна восприниматься критиками и рядовыми читателями весьма условно, потому что, по словам Л.Гинзбург, «она, далеко не равнозначна фактической точности» [11, 7]. Это означает, что признается право писателя-мемуариста на субъективную точку зрения по отношению к определённом событию в прошлом. Следовательно, этот жанр допускает и свободу выбора, хотя эта свобода и не беспредельна.

Помимо этого, Гинзбург в монографии «О психологической прозе» пишет о сложном механизме порождения художественного образа в мемуарах. Мемуарист, по её предположению, не должен заново творить предметы и события. Последние «даны в форме философских, исторических и психологических обобщений. Поэтому писатель-мемуарист словно прокладывает пути от единичного факта к его обобщению. И в таком случае в самом факте пробуждается новая эстетическая жизнь. Он перестаёт быть констатацией для автора, а становится как формой, так и художественным образом» [11, 8-9].

Что же, по нашему мнению, стоит за этими положениями? Из многих философских, исторических, нравственных и психологических обобщений, которые Л.Гинзбург приводит в доказательство отдельных тезисов теории современной жанрологии, нас заинтересовали те, что позволяют в известной степени судить о динамике развития мемуарной прозы от XVIII до XX века. Действительно, в указанной работе излагается исторически конкретный материал, который посвящён жанровыми основам «Мемуаров» А.Сен-Симона, «Исповеди» Ж.Руссо и роману-воспоминанию А.Герцена «Былое и думы». Три великих произведения, которых отделяет более чем столетие, бесспорно, составляют целую эпоху в истории мировой мемуаристики. Хотя Л.Гинзбург берёт за образец одно русское произведение и два французских, потому что цепь из этих литературных шедевров помогает учёному выразить специфика мемуарного жанра безотносительно времени их создания и различных национальных корней. Но, казалось бы, то, что называет и анализирует Л.Гинзбург, существенно разнится между собой. Жанровым ответвлением «Мемуаров» Анри Сен-Симона является большой и глубокий исторический срез прошлого. Автора интересует не частная жизнь отдельной личности, а целая эпоха правления Людовика XIV. «Исповедь» Ж.-Ж. Руссо представляет собой некий симбиоз автобиографического и романного начала. В отличие от «Мемуаров» Сен-Симона, предметом

внимания французского писателя-сентименталиста, напротив, является именно конкретная личность, точнее, жизнь самого Руссо. Наконец, основу воспоминаний А.Герцена составляют философские размышления о прошлом, грустные думы о безвозвратно ушедшем поколении.

Понятно, что каждая из этих знаменитых книг была внушительным историческим документом. Что же в таком случае их объединяет? Вероятно, то, что все они являются к тому же документом, фиксирующим развитие человечества в самом высоком смысле этого слова. Это ещё и принципиально новая ступень в познании человека. Такие эпохальные мемуары, думается, вообще не имеют национальности или временных границ. Наряду с Л.Гинзбург, установлением жанра русской мемуарной прозы XX века занимался другой выдающийся ученый – А.Тартаковский. В 1980 году он издал монографию, посвященную новому витку в развитии отечественной (то есть русской) мемуаристики. Исследователь проделал огромную работу по систематизации и изучению колоссального по своему объёму собственно литературоведческого и источниковедческого материала. Л. Гинзбург при определении жанровых основ мемуарной прозы в основном отталкивалась от идейного содержания нескольких произведений, выстраивая их, как видели, в единую цепь – от XVIII до XX столетий.

Тартаковский в свою очередь шёл от общих определений литературных жанров и видов, и потому в поле его зрения попала характеристика современного уровня знаний о мемуаристике. Но одновременно с тем он отстаивал свою позицию трактовки русских романов-мемуаров как документально-исторических источников. Учёный по этому поводу писал: «Важнейшими и актуальными по наши дни авторскими идеями являются те положения, которые гласят о том, что «русская мемуарная проза XX столетия – есть овеществленная память истории достоверное средство нравственно-духовной преемственности нескольких поколений людей». К тому же Тартаковский был убеждён в том, что мемуары – это один из надёжных показателей уровня цивилизованности современного общества» [12, 35]. Несмотря на указанную нами разность идейных потенциалов, Гинзбург и Тартаковский были солидарны в том, что русские романы-мемуары необходимо рассматривать с точки зрения их исторической динамики. Но в этом отношении последний пошёл дальше. Так, А.Тартаковский, объединив идейную тематику многих романов данного жанра, сделал вывод, что всех их без исключения характеризуют следующие видовые признаки: 1. Личностное начало (или субъективизм); 2. Бережное отношение к хронотопу памяти; 3. Ретроспективность. Первое обусловило индивидуальный рисунок повествования, в котором

прошлое по сути своей субъективно и неповторимо. А.Тартаковский делал особый упор на том, что мемуарист, словно сквозь сито, пропускает через себя личный опыт. Он включает знания автора об эпохе, устных традициях и письменных источниках. Субъективизм мышления в конечном итоге выливается у мемуариста в то, что было им пережито да передумано» [12, 28]. Тем самым, личностное начало в мемуарах выступило как жанрово-организующий принцип, но не вольное обращение с текстом. В середине 1990-х годов эту мысль А.Тартаковского подхватил и развил Баткин. Он подчёркивал: «Мемуары вообще интересны нам лишь в меру позиционирования своей личности, потому что «смысловое наполнение современного новоевропейского автобиографизма в определённом смысле слова уникально и в силу это свое уникальности обретает официальный статус неисчерпаемой общности» [13,192].

Вместе с тем нам представляется, что «подправляя» А.Тартаковского (а по некоторым вопросам русской мемуаристики фактически вступая с ним в полемику) Баткин, на наш взгляд, явно переусердствовал. Первый указанный пункт, то есть примат личностного начала, Баткин рассматривал, как «эгоцентризм писателя». Скажем конкретнее, утверждал, что человек воспринимает текущую информацию, оценивая и запоминая её предвзято. Проще говоря, Баткин полагал, что личностное начало, выраженное в романах-мемуарах XX века, в обязательном порядке автора приводит к отражению высшей ступени эгоизма по отношению к излагаемым им событиям прошлых лет. Нам представляется такое рассмотрение одного из важнейших жанровых признаков современной русской мемуаристики откровенной «литературной натяжкой». Теперь обратимся к следующему пункту. Что подразумевает А.Г.Тартаковский под памятью? Это необходимое, хотя и специфическое средство создания реальной исторической действительности. Разумеется, оба эти пункта взаимосвязаны в мемуарах; личностное начало автора недопустимо искусственно отрывать от категории памяти.

Третий пункт – ретроспективность характеризуется своеобразным двойным зрением писателя-мемуариста. Уточняем: это современный взгляд на прошлое, который отражает реакцию на те или иные события, что сохранила память творца. По определению русского критика-литературоведа Тартаковского, «Ретроспективность относится к жанровому признаку, позволяющему как бы «фильтровать» ценностную информацию, представляя ее в более-менее завершенном виде. Благодаря этому признаку, мемуары, как он считал, «приобретают особую цельность и неделимость повествования.

Наконец, в русле настоящего раздела диссертации нам бы хотелось сказать несколько слов о трактовке жанровых основ русской мемуарной прозы XX века Л.Гараниным. В 1986 году в свет вышла его монография под названием «Мемуарный жанр советской литературы». В нём два аспекта (по принципу разделения всей работы на две равные части): Исторический и теоретический. Первый уведёт нас в сторону от поставленной цели, потому что он связан в основном с советским кинематографом. А это разговор отдельный, в нашу тему не вписывающийся.

Второй, безусловно, важнее, потому что в нём исследователь отмечает «явную неразработанность в теоретических воззрениях на предмет русского мемуарного жанра». Любопытно, что Гаранин, как и Баткин, тоже вступает в полемику с Тартаковским по целому ряду вопросов. Порою просматривается несколько предвзятое впечатление, что некоторым русским критикам просто-напросто не импонировала его идея чёткого и однозначного распределения «мемуарного материала» по трём вышеуказанным признакам. Так, одним из наиболее существенных недостатков теории Тартаковского Гаранин видит в упорном «отстаивании собственной позиции по толкованию мемуаров исключительно в форме историко-документальных источников, не видя при этом ясной разницы между их социальными и художественными функциями» [14, 11-12].

В то же время Л.Гаранин солидарен с другим известным теоретиком Н.Лейдерманом, что важнейшим признаком любого жанра в литературе является отражение строго определенной концепции реальной действительности. Не становится исключением, по Лейдерману, и «...мемуарный жанр, который отражает реальную действительность, при этом в ней что-либо дополнительно проясняет, переосмысливает, переоценивает и т.д. И вот именно в этом, считает Гаранин, – главное условие его жизнедеятельности, существования и постоянного развития» [14, 14]. Одновременно с этой оценкой Л.Гаранин также не согласен с Баткиным по вопросу явного принижения мемуарного жанра, как художественно неполноценного, имеющего в основе своей «некий промежуточный характер». Небезынтересно, что в качестве защиты своей точки зрения и русской мемуарной прозы в целом, Л.Гаранин апеллирует к общеизвестной статье В.Белинского «Взгляд на русскую литературу 1847 года». Действительно, в ней великий русский критик в своё время защитил «художественность изложения» мемуаров в случае, «если они мастерски написаны». Справедливо и положение Гаранина о том, что «даже письма, беглые заметки и разного рода дневниковые записи требуют строгой композиции» [14, 66]. Добавим, что в качестве одного из определяющих концептуальных принципов русской мемуаристики

XX века исследователь обратил особое внимание на субъективный характер писательского восприятия. Вполне логичным, с нашей точки зрения, выглядит его следующее категоричное заявление: «Мемуарист практически всегда должен передавать факты субъективно. Потому и не требуйте от автора, чтобы он перестал быть самим собой» [14, 8].

Если Баткин некоторым образом принизил значение мемуаристики в общей системе всех современных жанров, А.Тартаковский в основном ограничился в своих исследованиях тремя вышеприведёнными признаками, то Гаранин между ними занял, так сказать, промежуточную позицию. В хорошем смысле слова – «золотую середину». Он «мемуарным жанром» в своих работах именовал фактически всю мемуаристику в целом, относя к ней самые разные формы – роман, драматургию, повесть, публицистику и документалистику.

Литература

1. Арьев А. «В Петербурге мы сойдемся снова...»: (О стихах и автобиографической прозе Ирины Одоевцевой, о Георгии Иванове и Николае Гумилеве) // Перечитывая заново. Л., 1989, с. 231-255.
2. Колядич Т. Мгновенья, полные как годы... (Двадцатые годы в воспоминаниях писателей). М.: Прометей, 1993. 90 с.
3. Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 90-та томах. Юбилейное издание, т. 53 М.: АН СССР, 1958, 312 с.
4. Воропаева Е. Жизнь и творчество Бориса Зайцева // Зайцев Б. К. Соч.: В 3 т. Т. 1 / Сост. и подгот. текста Е. Воропаевой и А. Тархова; Вступ, ст. и комм. Е. Воропаевой. М: Худ. лит.; 1993. 527 с. 5-47.
5. Прокопов Т. Память всеотзывного сердца: Мемуарная проза Бориса Зайцева // Зайцев Б.К. Собрание сочинений: В 5 т. Т. 6 (доп.). Мои современники: Воспоминания. Портреты. Мемуарные повести. М.: Русская книга, 1999, 560 с.
6. Мильков Д. «Прошу всех: примите мое...!» Памяти Алексея Михайловича Ремизова // Звезда. СПб, 1998. № 7, с. 189-195.
7. Аверин Б., Данилова И. Автобиографическая проза А.М. Ремизова // Ремизов А.М. Взвихренная Русь. М.: Сов. писатель, 1991. 544 с. 3-22.
8. Крейд В. Встречи с серебряным веком // Воспоминания о серебряном веке / Сост., авт. предисл. и комм. В. Крейд. М., 1993, 559 с.
9. Николина Н. «Страстная энергия памяти» (Композиционно-речевое своеобразие романа В.В. Набокова «Другие берега» // Рус. яз. в шк. М., 1999. №2. С. 77-84.

10. Пискунов В. Чистый ритм Мнемозины: (Мемуары русского «серебряного века» и русского зарубежья). М.: Знание, 1992. 64 с.
11. Гинзбург Л. О психологической прозе. М.: INTRADA, 1999.
12. Тартаковский А. Летописец или «просто человек» // В раздумьях о России (XIX век). М., 1996. С. 74-104.
13. Баткин Л. «Неужели вот тот - это я?» //Знамя. М., 1995, № 2, с. 189-195.
14. Гаранин Л. Мемуарный жанр советской литературы: Историко-теоретический очерк. Минск: Наука и техника, 1986. 223 с.

S.İslamova

**XX əsr rus ədəbiyyatı xatirə nəsrində
janr-üslub xüsusiyyətləri**

Xülasə

Məqalədə xatirə janrının tərifinin hələ də vahid nəzəriyyəsinin olmadığı qeyd edilir. Müxtəlif ensiklopediya lüğətlərində, memuar janrı keçmiş haqqında xatirə kimi verilir. XX əsr rus memuar nəsrinin janr sistemi bütövlükdə formalaşmamışdır. Adətən memuar janrının təyin olunması bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir və bu janrın həqiqi nəzəri mahiyyətini əks etdirmir.

XIX əsrin Rus ədəbiyyatında memuar nəsrinin janr xüsusiyyətləri haqqında danışan iddiaçı sənədli ədəbiyyatın keyfiyyətinin özünəməxsusluğuna xüsusi diqqət yetirir. Hadisələrin həqiqiliyini tənqidçilər və sırayı oxucular tərəfindən şərti qəbul edilməsi qeyd olunur. Əsərin janr formasının düzgün təyin olunması, yazıçı tərəfindən yaradıcı gerçəkliyin xüsusiyyətlərinin başa düşülməsi deməkdir. Həmçinin, əsərin janr forması yazıçının dünyagörüşünün özünəməxsusluğunu müəyyən etməyə imkan verir.

S.İslamova

**Genre and stylistic originality of the memoirs of
prose Russian literature of the XX century**

Summary

The article notes that the genre definition of memoirs has not yet been formed into a unified theory. In various encyclopedic dictionaries, the genre of memoirs is defined as the memory of the past. The genre system of

Russian memoir prose of the 20th century has not yet been completely formed. Usually the definition of a memoir genre is in conflict with each other and does not reflect the true theoretical essence.

The applicant, speaking about the genre features of memoir prose in Russian literature of the twentieth century, pays special attention to the originality of the quality of documentary literature. It is noted that the authenticity of events should be perceived by critics and ordinary readers conditionally. The correct definition of the genre form of the work means understanding the specifics of the creative perception of reality by the artist. Also, the genre form of the work allows to reveal the originality of the writer's own worldview.

Rəyçi: Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva
Filologiya elmləri doktoru, professor

FİDAN SALAYEVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Salayeva_fidan@mail.ru

KOQNİTİV DİLÇİLİYİN ƏSAS ANLAYIŞLAR SİSTEMİ

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, koqnisiya, mifologema, konseptsfer

Key words: cognitive linguistics, cognition, mythology, conceptsphere

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, когниция, мифологема, концептсфера

Dünya dilçiliyində dil haqqında, elm haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir fikrə görə, dilçilik qədim dünyada təşəkkül tapır. Məlum olduğu kimi, bununla yanaşı dilçiliyi tarixi-müqayisəli metodla bağlamaq və beləliklə də XIX əsrə aid etmək cəhdləri də olub. Bu ikinci fikrin əsasında metodologiya meyarı dayanır, yəni qədim dilçiliyin böyük nailiyyətlərinə baxmayaraq, vahid metodologiya, vahid məqsədlər və tədqiqat prinsipləri o dövrdə olmayıb və yalnız müqayisəli-tarixi metodun yaranması ilə meydana gəlib. Deməli, dilçilik tarixini müqayisəli-tarixi paradiqma ilə bağlasaq, məlum olur ki, bu günə qədər üç elmi paradiqma mövcud olub: müqayisəli-tarixi, sistem-struktur və koqnitiv. Bunlardan hər birinin öz xüsusi məqsədi olub. Müqayisəli-tarixi dilçilik qohum dilləri tədqiq edib və nəticə etibarilə ulu dil formalarını bərpa etməyə çalışıb. Sistem-struktur paradiqmanı isə konkret dillərdən çox ümumiyyətlə təbii dillərin əsasını təşkil edən universal struktur sxem maraqlandırır. Nəhayət, koqnitiv paradiqmanı təbii dillərdə əks olunan dünya haqqında biliklər və onların mənimsəmə mexanizmi maraqlandırır.

Dilçilikdə koqnitivizm yaxud antroposentrik paradiqma V. fon Humboldtun elmi baxışları ilə bağlıdır (1). Alimlərin fikrinə görə, XX əsrin sonuna doğru dilçilikdə tamamilə yeni elmi paradiqma formalaşmağa başlayır. Bu paradiqma müqayisəli-tarixi və sistem struktur paradiqmalardan sonra formalaşır və *antroposentrik paradiqma* adı alır. V.A.Maslova qeyd edir ki, “Dilin antroposentrikliyini hal-hazırda hamı tərəfindən qəbul olunmuş fikir hesab etmək olar” (2, 5). Azərbaycan dilində *antroposentrizm* terminini *bəşərmərkəzliyi* kimi dərk etmək lazımdır. Bəlkə də bu cür tərcümə çox formal səslənir, lakin *antroposentrizm* termininin kalkasıdır, onun daxili formasını əks edir.

Dilçilikdə *antroposentrizm* məhz strukturalizmin əksi kimi formalaşır, strukturalizmə reaksiya səciyyəsi daşıyır. Bildiyimiz kimi, strukturalizm dildə mənaya ikinci dərəcəli amil yeri ayırırdı. Əsas amil dil

sxemini təşkil edən münasibətlər idi. Məna diqqət mərkəzindən qaçırdısa, deməli, insan amili də dilçilikdə ikinci plana çəkilirdi.

Obyektdən subyektə keçmə antroposentrik paradiqmanın əsas tədqiqat marağıdır. Tədqiqatçılar L.Vitqenşteynin “Dünya əşyaların yox, faktların çoxluğudur” (3, 5) tezisini əsas götürərək, diqqəti hadisələrə və onların mərkəzində dayanan insana yönəldirlər.

Antroposentrik paradiqma çərçivəsində dil mədəniyyətin bir qolu kimi qəbul olunur. Digər tərəfdən, mədəniyyət özü yalnız mətnə və dildə əks olunan fenomen kimi dəyərləndirilir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar leksik-semantik materialı müxtəlif adətlər və mərasimlər ətrafında sistemləşdirirlər. Əslində bu cür sistemləşmə semantik sahələr üzrə aparılan təhlilləri də xatırladır. Ona görə ki, semantik sahələr bütövlükdə müəyyən mədəni sahələri əhatə edir. Semantik sahəni öyrənmək elə mədəniyyətin müəyyən fraqmentini öyrənmək deməkdir. Dilin semantik sistemini semantik sahələr və mədəniyyətin müxtəlif sahələri üzrə öyrənməklə bütövlükdə dil sistemini milli mentalitetə uyğun gələn sinxron varlıq kimi dəyərləndirmək olar (4, 115-129; 5, 44-66; 6, 259-302).

Koqnitiv dilçiliklə antroposentrik paradiqma eyniləşdirilə də bilər. Bu iki anlayışı qarşılaşdırsaq, görürük ki, birincisi (antroposentrik paradiqma) genişdir və daha çox yanaşmanı xatırladır, ikincisi isə (koqnitiv dilçilik) nisbətən dardır. Ümumiyyətlə, *koqnisiya* termini informasiyanın qəbul olunması, nümayiş olunması və istehsal olunması proseslərinin qarşılıqlı əlaqə qəlibini bildirir.

Bir sözlə, koqnitiv dilçilik dili, informasiyanı təşkil, emal və istehsal edən bir varlıq kimi dərk edir. Strukturalizmin əksi olaraq, koqnitiv dilçilikdə semantika əsas yer tutur. Koqnitiv qəlib, qeyd olunduğu kimi, informasiyanın təşkili (alınması), emalı və istehsalını nəzərdə tutduğu üçün, koqnitiv dilçiliyin fundamental problemlərindən birini semantikanın həqiqətlə mövcud olan münasibətləri təşkil edir.

Koqnisiya informasiya prosesinin özünü yox, o prosesi səciyyələndirən və ərsəyə gətirən psixi proseslər qəlibini bildirir. Müxtəlif insanlar xarici informasiyanı eyni cür qəbul etmir, onların şüurlarında həmin informasiya eyni formada representasiya olunmur və nitqlərində eyni formada istehsal olunmur. Koqnisiya qəlibləri müxtəlif insanları fərqləndirirsə, kütləvi şüurları daha kəskin şəkildə ayırır. Milli şüur, milli mentalitet, milli təfəkkür real varlıqdırsa, deməli, xalqlar bu səviyyədə fərqlənirlər. Lakin informasiyanın qəbulu və nümayiş olunması (representasiya) səviyyəsində baş verənləri duymaq mümkün deyil. Yalnız bir səviyyədə - informasiyanın istehsal sistemində koqnitiv fərqlər özünü büruzə verir.

İnformasiyanın istehsal sistemi dildir. Deməli, milli mentalitetlərin fərqləri özünü yalnız dildə göstərə bilər. Deyə bilərlər ki, davranış qaydaları da xalqları fərqləndirir. Davranış normaları, ictimai hadisə olaraq, etnik təfəkkür tarixindən çox ictimai şüur tarixini əks edir. İctimai şüur tarixində isə mənşə etibarilə hadisələri fərqləndirmək həmişə mümkün olmur. Dilin əsas fondu daxili forma səviyyəsində xalqın dünyagörüşünü əks edir. Digər tərəfdən, ictimai normalar da dildə öz izahatını tapanda, kütləvi refleksiya halında sabitləşir. Əslində, ictimai fikir, xalqın düşüncəsini əks edirsə, folklardan tutmuş yazılı ədəbiyyata qədər geniş sahədə öz ifadəsini tapır.

Hər bir yeni elm sahəsinin öz terminoloji aparatı olmalıdır və koqnitiv dilçilik də bu baxımdan müstəsna təşkil etmir. Elmi aparat və terminologiya elmin obyektı və predmeti ilə müəyyənləşir. Aydın məsələdir ki, dilçiliyin hər bir yeni sahəsinin də obyektı dil olaraq qalır. Müasir dilçiliyin predmetini dildə əks olunan, dil öz ifadəsini tapan milli təfəkkür və psixologiyadır. Yeni baxışlar, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dilin və mədəniyyətin paralel yaranması və inkişafından çıxış edir. Deməli, dilçiliyin predmeti milli mentalitetin dildə əks olunan izlərini müəyyənləşdirməkdir.

Bununla bağlı müasir koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlar sistemini - *mifologem, ritual, standart, arxetip, mərasim, stereotip, konseptsfer* və bəzi başqa terminlər təşkil edir.

Göstərilən terminlər heç də yeni anlayışları bildirmir. Bu sözlərin hamısı mütəxəssislərə çoxdan tanışdır. Bunlar sistem şəklində bir yerdə və ya bir-birilə əlaqəli müasir koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiyada rast gəlinir.

Məsələn, *arxetip* termini psixoloq K.Yunq məxsusdur və bu vaxta qədər yalnız psixoloji mənada işlənib. Müasir koqnitiv dilçilik və koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq bu termindən geniş istifadə edir. Koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq bu məfhumu nisbətən dar mənada dərk edir. Ədəbiyyatşünaslıqda həтта ayrı-ayrı yazıçıların arxetiplərindən söhbət açılır. Ədəbiyyatşünaslığa nisbətən dilçilikdə “arxetip” anlayışı daha ciddi mənada götürülür və milli şüuru strukturlaşdıran fundamental konsept kimi izah olunur. Beləliklə də, dünya dillərindən heç biri sistem şəklində koqnitivizm baxımından tədqiq olunmayıb.

Lakin K.Yunq yaratdığı termini heç də bizim filoloqlar işlətdiyi mənada özünə təəvvür belə etməyib. Z.Freyd fərdi təhtəlsüurdan danışdısa, K.Yunq təhtəlsüuru fərdi səviyyədən kütləvi səviyyəyə keçirib. Şəxsi təhtəlsüurun alt qatında Yunq kütləvi təhtəlsüuru görür və bunu ümumbəşəri əsas kimi müəyyən edir. Kütləvi təhtəlsüur (arxetip) irsi səciyyə daşıyır və fərdi təcrübədən asılı deyil.

Fərdi təhtəlsüurda aparıcı vəzifəni müxtəlif komplekslər yerinə yetirir. Kütləvi təhtəlsüurun konstituentlərini şüursuz psixi fəallığın universal qəlibləri, yəni arxetiplər təşkil edir. Arxetiplər Kantın idrakın “aprior formalarına” bənzəyir. Lakin aprior formalardan fərqli olaraq, arxetiplər

müərrəd deyillər və emosionallığa malikdirlər. Arxetiplərin konkret psixi məzmunu yoxdur (Yunq bunları kristalın mehvərlərinə bənzədir). Arxetiplərdən fərqli olaraq, arxetipik təsəvvürlər (rəmzlər) şüurun və kütləvi təhtəşüurun birgə fəaliyyətinin nəticəsidir. Yunqun fikrinə görə, rəmzlər şüura aşkar olan obrazla onun arxasında dayanan və kökləri çox qədimlərə gedən mənaların birliyidir. Mifologiya və din rəmzlərdən mühafizəçi divar tikirlər ki, bu divar şüuru arxetiplərin müstəqil və güclü enerjisindən qoruyur. Alim arxetiplərin universal məzmununu müxtəlif (və ilk baxışdan tamamilə yad) dinlərdə və mifoloji baxışlarda müəyyən edib. Deməli, psixikanın çox dərin qatlarında xalqlar universal ümumbəşər stereotiplər sistemini nümayiş edir.

Mifologema deyəndə, dilçilər mif üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan obrazı nəzərdə tuturlar. Adətən bu obrazlar mifdən mifə keçir və xalqın kütləvi şüurunu müəyyən mənada formalaşdırır. Məsələn, məlum olduğu kimi, avropalıların “ümumavropa” şüuru tarixən iki fenomen üzərində formalaşmış: qədim yunan-roma mifləri və xristianlıq. Avropalıları, onların daxili aləmini dərk etmək üçün bu iki istiqamətdə yaranan stereotipləri və onların kütləvi şüura təsirini öyrənmək zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mifologemlər yalnız qədim miflərlə və əfsanələrlə bağlı olmur. Yeni dövrdə yaranan qəhrəmanlar da mifik səciyyə daşıya bilər və xalq şüuruna böyük təsir göstərə bilərlər. Məsələn, Azərbaycan xalqının təsəvvürlər sisteminə keçən əsrdə Ü.Hacıbəyovun əsərləri və onların qəhrəmanları böyük təsir göstərmişdir. Bu əsərlərin əksər qəhrəmanları mifologemlərə çevrilmiş. Məşədi İbada gülərək nəsilələr formalaşmışdır. Əsrin əvvəllərində Molla Nəsrəddin mühüm və qüdrətli mifologeməyə çevrilmişdi. Heç şübhəsiz ki, XX əsrin əvvəllərində formalaşan Azərbaycan ziyalılarını məhz “Molla Nəsrəddin” tərbiyə etmişdi.

Koqnitiv dilçiliyin mühüm anlayışlarından biri də *konseptsfer*dir, yəni konseptlərdən ibarət bilgilər sahəsidir (7. s.33).Konseptsfer xarici aləmin şəkil, sxem, anlayış, ssenari, freym və s.-də ümumiləşdirici xüsusiyyətləri əks etdirən konseptlərdən ibarət düşüncə sahəsidir.

Koqnitiv dilçilik hələ indi formalaşır. Dünya dillərinin semantik sistemləri müxtəlif mövzulara uyğun şəkildə koqnitiv baxımdan öyrənilməlidir.

Azərbaycan dilçiliyində koqnitivizm, ümumiyyətlə, hələ formalaşmayıb. Lakin Azərbaycan dilçiliyi dünya dilçilik elminin bir qoludur və deməli, dünya elminin müasir dövrdə predmetini nə təşkil edirsə, Azərbaycan elmini də həmin predmet maraqlandırılmalıdır. Əslində elm qlobaldır, material müxtəlifdir. Yəni Azərbaycan dili müasir metodlarla və qlobal məqsədlərə uyğun şəkildə öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984, 397 с.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: АCADEMIA, 2001, 208 с.
3. Витгенштейн Л. Философские работы (часть 1). М.: Гнозис, 1994, 612 с.
4. Зарубежная лингвистика. 1. М.: Прогресс, 1999, 308 с.
5. Зарубежная лингвистика. 2. М.: Прогресс, 1999, 268 с.
6. Зарубежная лингвистика. 3. М.: Прогресс, 1999, 352 с.
7. F.Veysəlli. Kognitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı-Mütərcim-2015, 120 s.
8. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. М., 1997, 384 с.

Fidan Salayeva

Basic concepts of cognitive linguistics

Summary

The presented article provides wide information about cognitive linguistics. Relating the history of linguistics with the comparative-historical paradigm, it turns out that there are still three scientific paradigms: the comparative-historical, system-structural and cognitive. Researchers of cognitive linguistics, proclaimed it the fundamental principle of communication language and cognition. The existence of cognitive linguistics was due not only to the history of linguistics, but also - in a broader perspective - the development of cognitive research and the formation of the so-called cognitive science. Cognition covers the totality of the processes of achieving knowledge and its results. Cognitive linguistics is adopted as the definition of cognitive science, according to the science of knowledge representation and information processing systems that comes to a person through different channels. Meanwhile, in the article some terms of cognitive linguistics as archetype, mythology, ritual and concept sphere are analyzed. The word cognitive term, from English (cognitive), goes back to the Latin and Greek roots associated with the concepts of cognition, knowledge and thinking. In spite of the fact that cognitive linguistics has not been formed as an independent section of linguistics in Azerbaijan linguistics, but interest in it is constantly increasing.

Основные понятия когнитивной лингвистики

Резюме

В статье дается информация о когнитивной лингвистике. Связывая историю лингвистики со сравнительно-исторической парадигмой, выясняется что до сих пор существует три научные парадигмы: сравнительно-историческая, системно-структурная и когнитивная. Исследователи когнитивной лингвистики, провозгласили ее основополагающим принципом связи языка и когниции. Возникновение когнитивной лингвистики было обусловлено не только историей языкознания, но и — в более широкой перспективе — развитием когнитивных исследований и становлением так называемой когнитивной науки. Когниция охватывает совокупность процессов достижения знаний и его результатов. Когнитивная лингвистика принимается как определение когнитивной науки, согласно которой она представляет собой науку о системах репрезентации знаний и обработки информации, приходящей к человеку по разным каналам. Помимо этого в статье рассматриваются некоторые термины когнитивной лингвистики как архетип, мифологема, ритуал, концептсфера. Слово - термин когнитивный, из английского (cognitive), восходит к латинскому и к греческому корням, связанным с понятиями - познание, знание, мышление. Несмотря на то, что когнитивная лингвистика не сформировалась как самостоятельный раздел языкознания в Азербайджанской лингвистике, но интерес к ней есть и постоянно возрастает.

Rəyçi: Nəriman Seyidəliyev
Filologiya elmləri doktoru

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

PƏRVİZ İSMAYİLOV

OĞUZ VƏ QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKTLƏRİNDƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI	3
---	---

XURAMAN MƏHƏRRƏMOVA

ANA DİLİNİN XİLASKARI	11
-----------------------------	----

GÜLRUX HÜSEYNOVA

KÜBRA ƏLƏKBƏROVA

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN SOSİOLİNGVİSTİK MƏSƏLƏLƏRİ	17
---	----

DÜRDANƏ NAĞİYEVA

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ NORMA MƏSƏLƏSİ	22
---	----

SƏYANƏ BAĞİROVA

DİL VƏ DANIŞIQ PROSESİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	29
--	----

ALİYƏ HACİYEVA

RADIO DİLİNDƏKİ BƏZİ QÜSURLAR (İkinci məqalə)	36
--	----

BƏHRAM CƏFƏROĞLU

MÜASİR MƏTBUATIMIZDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN QRAMMATİK NORMASINA MÜNASİBƏT	42
--	----

СЕВИНДЖ СЕИДОВА

ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СЕМАНТИКИ АНГЛИЙСКИХ ИДИОМ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИХ ПОЛЯРНЫЕ КОНЦЕПТЫ «ТРУДОЛЮБИЕ» И «ЛЕНЬ»	49
---	----

ZEYNƏB YUSİFOVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN STRUKTUR- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	56
---	----

TƏRLAN ƏLİYEV

AZƏRBAYCAN DİLİ TARİXİ FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ SEMİNAR DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİNƏ DAİR	61
--	----

ZÜLFİYYƏ ALLAHVERDİYEV

JIGSAW-BASED COOPERATIVE LEARNING METHOD	67
--	----

VÜSALƏ HƏSƏNOVA

İNGİLİS DİLİ SAİT FONEMLƏRİNİN FONOLOJİ STATUS HAQQINDA	72
--	----

ARİFƏ YUSİFOVA	
SADƏ NƏQLİ CÜMLƏNİN KOMMUNİKATİV TƏBİƏTİ	89
LEYLA RZAYEVA	
PREPOSITIONS AND THEIR ROLES IN ENGLISH	94
РАФАЕЛЬ ГЕЙДАРОВ	
СЕВИНДЖ АЛИЕВА	
МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА	
КОРЕНЬ И ОСНОВА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	99
КЯМАЛЯ ЮСИФОВА	
ТЮРКИЗМЫ В УСТНОЙ РЕЧИ ЖИТЕЛЕЙ НЕКОТОРЫХ РАЙОНОВ АЗЕРБАЙДЖАНА	109
TAMİLLA TURABOVA	
NAZİLƏ RƏHİMOVA	
РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННЫХ СРЕДСТВ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ	121
RƏNA ƏLİYEVA	
İSPAN DİLİNDƏKİ DİNİ MƏZMUNLU FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR - MƏDƏNİYYƏT KODU KİMİ	128
AYŞƏN HÜSEYNOVA	
DİLDƏ ANALİTİZM VƏ SİNTETİZM	136
AYDAN ƏLİYEVA	
LİNGVOKULTUROLOGİYANIN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR	144
RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA	
MÜASİR İSPAN DANIŞIQ DİLİNİN ARGENTİNA VARIANTINDA LEKSİK VARIATİVLİYİN TƏHLİLİ	151
AYNURƏ XƏLİLOVA	
XX ƏSRİN 60-70-Cİ İLLƏRİNDƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏDƏBİ-ESTETİK GÖRÜŞLƏRİNDƏ DİL SƏNƏTKARLIĞI MƏSƏLƏSİ	159
YEGANƏ SƏFƏROVA	
MƏTNİN KONSEPTUAL TƏHLİLİ	165
MƏTANƏT HƏMİDOVA	
AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ TEXNİKİ TERMINLƏRİN YARANMASININ ABREVIASIYA ÜSULU	171
BƏNÖVŞƏ İBRAHİMOVA	
ELMİ ƏHƏMİYYƏTLİ MƏTNLƏRİN FORMA VƏ MƏZMUN ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ	176
GÜLNAR QASIMOVA	
CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN KOMMUNİKATİV YÜKÜ	184

RƏNA ƏLİYEVƏ

DETERMINANT CÜMLƏ ÜZVLƏRİ..... 192

RUMELLA ƏSƏDOVA

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN BUDAQ

CÜMLƏLƏRİNDƏ SİNTAKTİK DERİVASİYANIN

MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 197

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ALMAZ ÜLVİ

ŞƏHRƏBANU ALLAHVERDİYEVƏ

QARAQALPAQ POEZİYASININ GÖRKƏMLİ

NÜMAYƏNDƏSİ İBRAHİM YUSUPOV 206

ŞƏHRƏBANU ALLAHVERDİYEVƏ

ŞƏHİD-ŞAİR ÜLVİ BÜNYADZADƏ 211

ŞƏHRABANİ ALLAHVERDİYEVƏ

MEVLEVİLİKTE “SEMA” OYUNUNDAKİ VE

MEVLANA ŞİİRLƏRİNDEKİMANA DƏRİNLİYİ 216

GÜLTƏKİN ƏLİYEVƏ

VAQİF SƏMƏDOĞLU SƏRBƏST ŞEİRLƏRİNDƏ YENİ

STRUKTUR VƏ ASSOSİATİVLİK..... 223

ŞƏHLA A.ABDULLAYEVƏ

KLASSİK FARSDİLLİ ƏDƏBİYYATDA “YUSİF VƏ ZÜLEYXA”

MƏSNƏVİLƏRİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ 233

RƏNA ƏLİYEVƏ

МЮБЛУД СЦЛЕЙМАНЛЫ НЯСРИНДЯ ХАЛГ

МЯРАСИМ ЯНЯНЯЛЯРИНИ ИНИКАСИ..... 242

RÖYƏ MÜRŞÜDOVA

AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN ROMANLARININ ƏDƏBİ

İNKİŞAF VEKTORU 255

NAZİR ƏHMƏDLİ

İSTİQLAL ŞƏHİDİ MOLLA CUMANIN HƏYATI VƏ ÖLÜMÜ..... 266

NİZAMİ ADIŞİRİNOV

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DA XALQ OYUNLARI..... 283

LATİFA AHMADOVA

THE IDEOLOGICAL AND ETHICAL ANALYSIS OF “LE PÈRE

GORIOT” BY HONORÉ DE BALZAC 291

MƏTANƏT ŞAHALİYEVƏ

SƏRRAH YARADICILIĞINDA OYANIŞ DUYĞUSU 296

ƏSMƏR ƏKPƏROVA	
MARQARET ETVUDUN “QULLUQÇUNUN HEKAYƏSİ” ROMANINDA GENDER BƏRABƏRSİZLIYI VƏ QADIN AZADLIĞI PROBLEMI	302
AYTƏN HÜSEYNOVA	
OSKAR UAYLD NAĞILLARININ FƏRQLİ “DİLİ”	309
NATELLA QULİYEVƏ	
SƏRDAR ƏSƏDİN YARADICILIĞINDA MƏHƏBBƏT MOTİVLƏRİ	314
YUSİF ƏLİYEV	
HEMİNQUEYİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ALLEQORİYA VƏ SİMVOLLAR	321
ЭЛЬНАРА МАМЕДОВА	
ТРАКТАТ «ПРАВО НА ЖИЗНЬ» АНАРА КАК ОДНА ИЗ ЖАНРОВЫХ МОДИФИКАЦИЙ ЕГО ПУБЛИЦИСТИКИ	326
XƏYALƏ ƏMİRASLANOVA	
MİLLİ DƏYƏRLƏRİMİZİN TƏBLİĞİNDƏ “YENİ FİKİR” QƏZETİNİN ROLU	335
GÜL BANU DUMAN	
KIRGIZ ŞAİR TOKTOSUN SAMUDİNOV’UN ŞİİRLƏRİNİN ANA DİLİ EĞİTİMİNDƏKİ YERİ.....	342
İLHAMƏ BAXŞƏLİYEVƏ	
1930-1950-CİİLLƏR ROMANLARINDA ÜSLUB VƏ TƏHKİYƏ	354
SEVİL JAFAROVA	
PHILOSOPHICAL THOUGHTS ABOUT HUMAN LIFE IN “THE OLD MAN AND THE SEA” BY ERNEST HEMINGWAY	361
AYTAC HƏMİDLİ	
TEODOR DRAYZERİN "DAHİ" ROMANINDA İCTİMAİ PROBLEMLƏR	367
AFAQ AĞAYAROVA	
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ VƏ “İQBAL” QƏZETİ	373
GÜLNAR MƏMMƏDOVA	
UŞAQ FOLKLORU VƏ ƏDƏBİ NAĞILLAR	383
СУАД ЭФЕНДИЕВА	
КОНТАКНЫЕ СВЯЗИ В ЛИТЕРАТУРНОЙ КОМПАРАТИВИСТИКЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ	396

SONAXANIM İMANOVA

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN TORPAQLARINA

KÖÇÜRÜLMƏSİ TARİXİ VƏ ERMƏNİSTANDAN

AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNİN DEPORTASIYASI (2-ci yazı) 404

САМИРА ИСЛАМОВА

ЖАНРОВО-СТИЛИСТИЧЕСКАЯ СВОЕОБРАЗИЕ

МЕМУАРНОЙ ПРОЗЫ РУССКОЙ

ЛИТЕРАТУРЫ XX ВЕКА 409

FİDAN SALAYEVA

KOQNITIV DİLÇİLİYİN ƏSAS ANLAYIŞLAR SISTEMI 418

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış 29. 12. 2018.
Şərti çap vərəqi 52 Sifariş № 20
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
səhifələnilib və çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.